

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

- Науковий журнал заснований у 1993 році
- Друкується українською, російською та англійською мовами

2015

ТОМ 23

№ 1

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**; д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко**; д-р екон. наук, проф. **Н. І. Дучинська**; д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова**; **Вятр Єжи Йозеф**, ректор Європейської школи та управління, професор (Польща); д-р фіз.-мат. наук, проф. **Ю. Мельников** (США)

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Випуск 23

Дніпропетровськ, 2015
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 6 від 18 грудня 2014 р.)*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілев**

д-р іст. наук, проф. **С. І. Посохов**

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії від раннього Середньовіччя до сьогодення, зокрема висвітлює маловивчені аспекти історії України IX – початку XX ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх теоретико-методологічних, історіософських, джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Випуск содержит разнообразные материалы научных исследований по актуальным проблемам истории Украины и всемирной истории от раннего Средневековья до настоящего времени, в частности освещает малоизученные аспекты истории Украины IX – начала XX вв., советского и современного периодов украинской истории. Значительное место отведено результатам последних теоретико-методологических, историософских, источниковедческих, историографических и археологических изысканий.

Будет представлять интерес для научно-педагогических работников ВУЗ, ученых академических учреждений, докторантов, аспирантов и студентов.

Release contains a variety of materials research on topical issues in the history of Ukraine and World History from the early Middle Ages to the present, in particular, highlights the lesser known aspects of the history of Ukraine IX – early XX centuries, Soviet and modern periods of Ukrainian history. Considerable space is devoted to recent theoretical and methodological, historiographical, of source, historiographical and archaeological investigation.

Will be of interest to researchers and teachers of higher educational institutions, academic institutions, researchers, doctoral students, graduate and undergraduate students.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (голов. редактор); д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. голов. редактора); д-р іст. наук, доц. **Д. В. Архирейський** (наук. секр.); д-р іст. наук, доц. **Н. В. Венгер**; д-р іст. наук, проф. **О. А. Єгорейченко** (Республіка Білорусь); д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р іст. наук, проф. **Т. Ф. Литвинова**; д-р хабіл., проф. **В. Медрецький** (Республіка Польща); проф. **А. Шернер** (Федеративна Республіка Бразилія); д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**; канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; канд. іст. наук, доц. **В. І. Воронов**.

Засновник і видавець: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р. Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14.04.2010 р. № 1-05/3 журнал включено до переліку наукових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, к. 511, Дніпропетровськ, 49010

Internet address of the publication (URL): <http://www.via.dp.ua>

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

УДК 94: 378.1 (477.63) (092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОЛЕКСІЙ БОРИСОВИЧ ШЛЯХОВ: ОСНОВНІ ВІХИ ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ (ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Розглянуто основні віхи творчої біографії доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара О. Б. Шляхова. У центрі уваги – формування його як ученого-історика, етапи науково-педагогічної діяльності, внесок у розвиток української історіографії.

Ключові слова: історична освіта і наука, науково-педагогічна діяльність, кафедра, соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток України, О. Б. Шляхов.

Светленко С. И. Алексей Борисович Шляхов: основные вехи творческой биографии (к 60-летию со дня рождения)

Рассмотрены основные вехи творческой биографии доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара А. Б. Шляхова. В центре внимания – формирование его как ученого-историка, этапы научно-педагогической деятельности, вклад в развитие украинской историографии.

Ключевые слова: историческое образование и наука, научно-педагогическая деятельность, кафедра, социально-экономическое и общественно-политическое развитие Украины, А. Б. Шляхов.

Svitlenko S. I. Oleksiy Borisovich Shlyakhov: milestones biography (to the 60-anniversary from birthday)

It is shown that O. B. Shlyakhov refers to intellectuals in the third generation, punctuated by related educational and research traditions. Revealed its formation as a specialist in history from the faculty and as a young scientist in the graduate school of the Dnepropetrovsk state University. Special attention is given to research and teaching, professional growth from assistant to the doctor of historical Sciences, Professor, head of Department of Ukrainian history and ethnic policy of Dnipropetrovsk national University named after Oles Gonchar. The article contains the analysis activities of the scientist-historian, the formation and evolution of his research interests, contribution to the development problems of socio-economic and socio-political history of Ukraine in the second half of XIX – early XX centuries, the structure of the common heritage of the scientist. The role a talented teacher and scholar in the training of specialists in history and personnel of higher qualification.

Keywords: history education and science, research and teaching activities, department, socio-economic and socio-political development of Ukraine, O. B. Shlyakhov.

Ім'я Олексія Борисовича Шляхова – доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара – сьогодні добре відоме в колах учених-істориків України. 60-річний ювілей – чудовий привід окреслити основні віхи творчої біографії знаного дослідника проблем соціально-економічної та суспільно-політичної історії другої половини XIX – початку XX ст. і талановитого

педагога й організатора вищої історичної освіти в нашому університеті. Це тим більш актуально, що творчий портрет цього сучасного історика, яскравого репрезентанта дніпропетровської школи історичної україністики ще не написаний.

Серед тих матеріалів про Олексія Борисовича, які вже є в науковому обігу, слід назвати його автобіографію у біобібліографічному довіднику «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 1918–2008» (Д., 2008) [9], окремі згадки в колективній монографії «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 1918–2008» (Д., 2008) [1] та книзі В. К. Якуніна «История, идеология, политика. Жизнь и познание истории» (Д., 2013) [13]. Тому особливе значення при написанні цієї розвідки мало багаторічне спілкування з Олексієм Борисовичем, яке стало можливим у процесі спільної роботи на рідному історичному факультеті, його цікаві згадки та розмисли про минуле. Все це в сукупності й дало змогу накреслити основні віхи творчої біографії О. Б. Шляхова, що і мав на меті автор даної статті.

Олексій Борисович належить до інтелігентів у четвертому поколінні. Родинні освітянські традиції закладалися ще його прабабусею. Дідусь і бабуся по батьківській лінії в довоєнний період вчителювали на Запоріжжі. Батьки Олексія Борисовича – Борис Михайлович (1927–2014) і Олена Олексіївна (1929 р. н.) (в дівоцтві – Щербаченко) пов'язали своє життя з освітою і наукою, стали вченими вищої кваліфікації.

Борис Михайлович Шляхов – випускник історичного факультету Дніпропетровського державного університету 1952 р., – здобувши диплом історика з відзнакою, розпочав професійну кар'єру з учителювання в сільській школі на Тернопільщині, а згодом став кандидатом філософських наук, доцентом, автором близько ста наукових та науково-методичних праць, у тому числі двох одноосібних монографій та ще двох монографій у співавторстві. Декілька десятиліть Борис Михайлович працював на кафедрі філософії нашого університету, займався активною громадською діяльністю [1, с. 143, 145]. Він сприяв відродженню рідного історичного факультету як окремого підрозділу, що і відбулося в червні 1971 р. Авторитетний вчений і педагог, Борис Михайлович був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, а також медалями – «За доблестный труд» та «Ветеран труда», відзнакою Мінвузу «За отличные успехи в работе».

Олена Олексіївна Шляхова закінчила з відзнакою біологічний факультет Дніпропетровського державного університету. В 1955–1958 рр. викладала у Запорізькому медичному училищі, а з 1961 р. працювала на кафедрі біохімії Дніпропетровського медичного інституту: спочатку асистентом, а потім доцентом, успішно захистила кандидатську дисертацію, отримала вчене звання доцента по кафедрі біохімії. З 1999 р. і до сьогодні Олена Олексіївна є головою клубу ветеранів праці «Надія», який функціонує при Дніпропетровській медичній академії.

11 січня 1955 р. у подружжя Шляхових народився син Олексій. Життя молоді сім'ї було наповнене атмосферою любові і взаємоповаги. Батьки завжди давали добрий приклад своєму синові. І Олексій Борисович пишався своїми рідними, з гордістю зустрівши 60-річний ювілей весілля батьків 19 грудня 2013 р.

Перші роки дитинства Олексія пройшли в Запоріжжі. Затим у 1960 р. сім'я Шляхових переїхала до Дніпропетровська. Район проживання й навчання Олексія був пов'язаний з історичними місцями старого Катеринослава. Адже батьки отримали двокімнатну квартиру в університетському будинку – адміністративно-житловому корпусі по вул. Шевченка, 59. У дореволюційному Катеринославі

ця будівля була відома як дохідний дім Мізка. У 1962 р. Олексій пішов до першого класу середньої школи № 33, котра розташовувалася поряд з місцем проживання, у будинку колишньої Першої Маріїнської жіночої гімназії. Як відомо, в 1865 р. цей навчальний заклад було засновано визначною організаторкою освіти в Катеринославі О. Я. Риндовською [1, с. 17]. Неабияке враження на першокласника справляли товстенні стіни цієї будівлі та важкі двері на залізних пружинах.

У 1967 р., у зв'язку з переїздом на нову квартиру по вул. Генерала Пушкіна, Олексій Шляхов став учнем СШ № 49, яку закінчив 1972 р. Того ж року він вирішив вступати на історичний факультет ДДУ. Гадаю, що це був свідомий життєвий вибір. Незважаючи на великий конкурс (10 осіб на місце), Олексій здав усі чотири вступні екзамени на «відмінно» і був зарахований до числа студентів історичного факультету.

Студентські роки О. Б. Шляхова прийшлися на перший період функціонування відродженого підрозділу, хоча вже тоді було в кого повчитися. Лекції читали справжні фахівці своєї справи: з історії СРСР – доц. В. І. Михайлова і проф. Д. П. Пойда, з історії України – доц. Г. К. Швидько, з історії Стародавнього світу – доц. Т. Г. Медоварова, з історії Середніх віків та Нового часу – доц. Ф. Р. Гольденберг, з палеографії, давньоруської мови, джерелознавства – доц. А. Г. Бolečух, з історіографії – доц. М. П. Ковальський, з історії первісного суспільства, етнографії та археології – доц. І. Ф. Ковальова. Студент Олексій Шляхов вирізнявся дисциплінованістю, допитливістю й наполегливістю, навчався на «відмінно».

Вже з 1975 р., перебуваючи на третьому курсі, О. Б. Шляхов почав спеціалізуватися по кафедрі історії СРСР і УРСР під науковим керівництвом доц. В. В. Крутікова, який вже тоді готував докторську дисертацію з історії гірничопромислової буржуазії України пореформеного періоду. Соціально-економічна тематика зацікавила студента, чому сприяв високий фаховий рівень наукового керівника. До речі, не останню роль у формуванні його саме такого дослідницького інтересу, мабуть, відігравали заняття в науковому гуртку, яким керував Володимир Володимирович. Їх сумлінно відвідував Олексій. Тож цілком логічно, що надалі він почав працювати в річищі наукової проблематики свого керівника, вивчаючи особливості соціально-економічного розвитку Російської імперії початку ХХ ст. Зокрема, на IV курсі ним була виконана курсова робота, котра торкалася питань здійснення суднобудівних програм царської Росії перед Першою світовою війною.

Дослідницький пошук по-справжньому захопив Олексія Шляхова. На початку 1977 р., готуючи дипломну роботу, студент випускного курсу здійснив поїздку до Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінград (зараз – Санкт-Петербург), у фондах якого попрацював два тижні. За декілька місяців під керівництвом доц. В. В. Крутікова було завершено дипломну роботу на тему: «Гірничопромислова буржуазія Півдня Росії в роки Першої світової війни» (обсяг 86 стор.).

У травні 1977 р. у стінах рідного факультету відбувся успішний захист. Рецензентом виступав завідувач кафедри історії СРСР і УРСР проф. Д. П. Пойда, який дав високу оцінку роботи, запропонувавши ДЕК оцінити її на «відмінно». У тому ж році О. Б. Шляхов закінчив Дніпропетровський державний університет за спеціальністю «Історик, викладач історії та суспільствознавства», здобувши диплом із відзнакою. Тим самим завершився важливий етап формування спеціаліста-історика.

Отримавши «путівку в життя», Олексій Борисович успішно застосовував набуті знання у процесі роботи учителем історії в СШ № 75 м. Дніпропетровська. Водночас молодий історик не полишав пошукову діяльність. У 1978 р. він знову здійснив поїздку до Ленінграда, де продовжив вивчення архівних документів у ЦДІА СРСР. Тоді ж у ленінградських архівах та бібліотеках працював і В. В. Крутіков.

Схильність до наукового пошуку визначила подальшу професійну долю О. Б. Шляхова. У 1979 р. він вирішив вступати до аспірантури по кафедрі історії СРСР та УРСР ДДУ. При цьому Олексій Борисович сподівався продовжити розробку проблематики, якою займався в попередній період, і вважав, що його науковим керівником призначать В. В. Крутікова.

Восени 1979 р. вступні екзамени до аспірантури було успішно складено. Настав час затверджувати тему і наукового керівника. Втім, наукове керівництво з дореволюційної тематики на кафедрі історії СРСР та УРСР здійснював тоді лише професор Д. П. Пойда. А він на той час уже мав максимально можливу кількість аспірантів – п'ять. За цих обставин науковим керівником аспіранта О. Б. Шляхова став тодішній декан історичного факультету і водночас професор загальноуніверситетської кафедри історії КІРС, доктор історичних наук А. М. Черненко. Він спеціалізувався на вивченні діяльності більшовицької революційної еміграції.

Науковий керівник запропонував аспіранту О. Б. Шляхову змінити проблематику досліджень. Тема майбутньої кандидатської дисертації звучала так: «Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потьомкін» в еміграції та Росії в 1905–1920 роках». Підготувати цю роботу виявилось досить нелегкою справою, адже джерельна база з цієї проблематики була розпорошена по різних архівах, частина ж джерельних комплексів зберігалася за кордоном.

Але не в натурі Олексія Борисовича було відступати. За три роки навчання в аспірантурі молодий дослідник ретельно опрацював матеріали 25 фондів із семи архівних установ Радянського Союзу. Основний масив першоджерел дисертант розшукав у центральних архівосховищах, зокрема у Центральному державному архіві військово-морського флоту в Ленінграді, Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР у Москві, Центральному державному архіві літератури та мистецтва СРСР у Москві, Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, Відділі рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна тощо.

Копітка евристична робота дала позитивні результати. Аспірант О. Б. Шляхов достроково підготував текст дисертації, яка вже 9 червня 1982 р. була рекомендована до захисту на засіданні кафедри СРСР і УРСР. До того часу ним уже були опубліковані необхідні наукові статті та складені на «відмінно» всі кандидатські екзамени.

Це відкрило «зелене світло» до захисту кандидатської дисертації, яка була підготовлена за спеціальністю 07.00.02 – історія СРСР. Захист відбувся 30 вересня 1982 р. у спеціалізованій вченій раді К 053.24.03 за головування проф. Д. П. Пойди. Провідною організацією виступала кафедра історії СРСР Сімферопольського державного університету, а офіційними опонентами – доктор іст. наук, проф. кафедри історії КІРС ІПК викладачів суспільних наук при МДУ С. В. Шестаков та канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу капіталізму Інституту історії АН УРСР у Києві П. В. Замковий.

Захист дисертації переконливо засвідчив, що здобувач наукового ступеня глибоко розібрався в суті проблеми, а тому всі 12 присутніх членів спецради одностайно проголосували «за». Здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук стало важливою віхою творчої біографії О. Б. Шляхова, оскільки знаменувало завершення його формування як молодого вченого.

Невдовзі О. Б. Шляхов зміг повною мірою оцінити передбачливість наукового керівника у виборі теми. Адже життєві долі потьомкінців викликали інтерес у редакторів солідних наукових видань у зв'язку з 75 і 80-річними ювілеями Першої російської революції. Принагідно зазначу, що вже першою науковою працею ще аспіранта О. Б. Шляхова стала його спільна з науковим керівником стаття – «Участники первой русской революции в Аргентине», надрукована у московському часописі «Латинская Америка» (1980, № 11). Після захисту дисертації у провідних столичних журналах з'явилися вже одноосібні статті Олексія Борисовича. Це, зокрема, «Потемкинцы в Севастопольском восстании 1905 года» («Вопросы истории», 1985, № 11) [6] та у «Французском ежегоднике» – про перебування потьомкінців у Франції [7]. У тому ж 1985 р. в «Українському історичному журналі» (№ 6) у співавторстві з професором А. М. Черненком вийшла друком стаття, присвячена революційній діяльності учасників повстання на броненосці «Потьомкін» у Північній Америці [4].

Після закінчення аспірантури важливого значення набуло питання про працевлаштування молодого кандидата наук, адже вакансія на кафедрі історії СРСР та УРСР на той час була відсутня. Тому проф. А. М. Черненко, в той час не тільки декан історичного факультету, а й завідувач кафедри історії КПРС, запропонував своєму здібному учню місце на своїй кафедрі. Тож у жовтні 1982 р. О. Б. Шляхов був прийнятий на кафедру історії КПРС ДДУ, працюючи спочатку погодинником, а з грудня того ж року – на посаді асистента.

Як писав згодом проф. В. К. Якунін: «З'явився він (О. Б. Шляхов. – С. С.) на нашій кафедрі шляхом суворого відбору найбільш талановитої молоді» [13, с. 214]. Цілком не випадково, що за три роки, у вересні 1985 р. Олексій Борисович обійняв посаду доцента тієї самої кафедри, а в липні 1988 р. здобув учене звання доцента.

Працюючи на кафедрі історії КПРС, О. Б. Шляхов викладав курс історії партії радянського періоду. Окрім науково-педагогічної діяльності, молодий вчений брав участь і у громадсько-політичній роботі, що було вимогою того часу. Певний час він на громадських засадах працював заступником голови організації товариства «Знання» ДДУ, виступав з лекціями у трудових колективах міста та області. У 1983–1984 рр. навчався в системі політпросу в Дніпропетровському університеті марксизму-ленінізму на відділенні міжнародних відносин.

У червні 1988 р. Республіканська рада з координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС затвердила тему майбутньої монографії О. Б. Шляхова – «Діяльність В. І. Леніна, більшовиків серед матросів воєнного та цивільного флоту Росії в трьох революціях». Утім, у процесі горбачовської «перебудови» відкривалося все більше перспектив для наукового пошуку. Вчені-історики отримали ширшу можливість вивчати діяльність не тільки більшовицьких організацій (раніше це було прерогативою лише вузького кола найвідоміших істориків країни).

Слід також згадати, що в зазначений період у редакційній практиці наукових журналів усе більше місце займала історична персоналістика. При цьому особлива увага приділялася тим постатям, які раніше вважалися «неоднозначними»

й «незручними», зокрема діячам опозиційних фракцій в РСДРП і ВКП(б), представникам партій есерів, кадетів, організацій анархістів тощо. Тож, користуючися цим, у 1989 р. О. Б. Шляхов у співавторстві з проф. А. М. Черненком надрукував в «Українському історичному журналі» статтю про Опанаса Матюшенка – одного з недостатньо досліджених керівників повстання на броненосці «Потьомкін» [3].

За часів горбачовської «перебудови» О. Б. Шляхов приступив до нового осмислення своєї проблематики. Цьому сприяла не тільки загальна атмосфера в країні, а й те, що з грудня 1989 р. по січень 1990 р. Олексій Борисович проходив стажування на кафедрі політичної історії Інституту підвищення кваліфікації Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Дослідник повною мірою використав зазначений час для активної роботи в архівах. Особливо важливо, що історик опрацював маловідомі документи у раніше закритих фондах ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, зокрема у фонді «Редакції віденської газети «Правда», а також у ЦДАЖР СРСР. У результаті впродовж 1990 р. О. Б. Шляхов підготував навчальний посібник «Большевики и революционные матросы гражданского флота юга России. 1903 – февраль 1917» обсягом 5 друк. арк. [13, с. 173].

Проте розпад Радянського Союзу і проголошення незалежної України в 1991 р. привезли до корекції планів видання навчальної літератури. За цих обставин О. Б. Шляхов розширив тематичне поле, вивчаючи не тільки діяльність більшовиків, а й меншовиків у середовищі революційних матросів цивільного флоту, та хронологічні рамки теми, розпочавши дослідження з 1901 р. Ці зміни відбилися в його навчальному посібнику «Социал-демократы и революционные матросы гражданского флота Юга России (1901 – февраль 1917 г.)», що вийшов у видавництві ДДУ в 1992 р. [8].

Швидкі зміни геополітичного, соціально-економічного й суспільно-політичного характеру диктували необхідність розширення теми монографії й модернізації її концепції на основі нових теоретико-методологічних підходів. У 1991–1992 рр. О. Б. Шляхов активно працював над текстом, який зазнавав помітних змін. На початку 1990-х рр., за документальними даними В. К. Якуніна, тема монографії Олексія Борисовича формулювалася так: «Гражданские моряки Черноморско-Азовского и Каспийского бассейнов. 1900–1917 гг.» [13, с. 183]. Проте в 1993 р. його монографія вийшла друком у видавництві ДДУ під іншою назвою: «Моряки и политика: Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е годы XIX в. – февраль 1917 г.» (обсягом 7,5 др. арк.) [5]. У ній автор вже не обмежував свій виклад діяльністю соціал-демократів, а розглядав усі політичні сили, котрі діяли серед моряків цивільного флоту Азово-Чорноморського басейну зазначеного періоду. Водночас впадає в око звуження територіальних рамок роботи, в остаточному варіанті якої вже не фігурував Каспійський басейн.

На рубежі 1980–1990-х рр. університетська історична освіта і наука переживала не тільки теоретико-методологічні, а й організаційні зміни. Так, у 1990 р. кафедра історії КПРС була трансформована в кафедру політичної історії. Тоді ж змінилося її керівництво. Замість проф. А. М. Черненка підрозділ очолив доктор історичних наук професор В. К. Якунін. За нового завідувача у грудні 1990 р. О. Б. Шляхов був призначений одним із заступників [13, с. 153]. Відтоді й до 1992 р. Олексій Борисович допомагав завідувачу вести навчально-методичну роботу.

Одним із перших важливих заходів у сфері навчально-методичної роботи тодішнього керівництва кафедри стала розробка О. Б. Шляховим разом з іншим заступником завідувача доц. С. І. Поляковим під керівництвом В. К. Якуніна навчальної програми нового курсу для історичного факультету – «Історія суспільних рухів і політичних партій Росії XIX – XX ст.», яка була схвалена на засіданні кафедри та на раді історичного факультету. Навесні 1991 р. передбачалося, що читання цього курсу розпочнеться з лютого 1992 р. Проте зміна політичної й ідеологічної обстановки після проголошення незалежності України вимагала нових підходів і до навчального процесу. Відтоді кафедра мала переорієнтуватися на читання курсу історії України [13, с. 155–156].

У 1992 р. кафедра політичної історії знову змінила свою назву, ставши кафедрою української історії та етнополітики. Організаційно цей навчально-науковий підрозділ тепер підпорядковувався історичному факультету.

У цей період доц. О. Б. Шляхов ретельно відшліфовував свою дослідницьку майстерність, беручи участь у кількох авторських колективах. Так, на початку 1990-х рр. під керівництвом проф. А. М. Черненка сформувалася й активно працювала група науково-педагогічних працівників, яка готувала до друку конспект лекцій з політичної історії. До їх числа належав і доц. О. Б. Шляхов. Видання, осмислюючи політичну історію з нових теоретико-методологічних позицій, вийшло друком у Києві в 1991–1992 рр.

У 1993 р. О. Б. Шляхов став членом авторського колективу з підготовки 2-го видання «История Днепровского университета» (Д., 1993). Крім того, у цей же період він брав участь у ще одному авторському колективі, у складі якого разом із доцентами Ю. І. Коломойцем, С. І. Поляковим та І. О. Кривим підготував і видав навчальний посібник «Історія України: Україна на початку XX ст. (1890–1920 рр.)» (Д.: ДДУ, 1995).

У 1990-х – на початку 2000-х рр., поряд із вищезазначеним, Олексій Борисович осмислював і розробляв концепцію майбутнього докторського дослідження. Активна науково-педагогічна робота О. Б. Шляхова давала підстави завідувачу кафедри політичної історії проф. В. К. Якуніну вже в 1990 р. стверджувати, що Олексій Борисович зможе підготувати в поточному п'ятиріччі докторську дисертацію. Характерно, що у списку молодих талановитих учених, котрі успішно працювали в цьому напрямі, завідувач назвав О. Б. Шляхова першим [13, с. 175].

Утім, значне погіршення соціально-економічної ситуації в країні, котра впродовж 1990-х рр. переживала затяжну системну кризу, суттєво ускладнило роботу над докторською дисертацією.

Внаслідок зазначеного тема докторської дисертації О. Б. Шляхова – «Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX–початку XX ст.» – була затверджена лише 2002 р. На відміну від попередніх досліджень, в яких науковою домінантою автора виступала суспільно-політична проблематика, в докторській дисертації Олексія Борисовича помітно посилювалися соціальні смисли. На наш погляд, ці проблемно-тематичні зміни обумовлювалися, по-перше, давніми науковими інтересами самого дисертанта, а, по-друге, й тим, що науковим консультантом цієї роботи став доктор історичних наук, професор А. Г. Бolečух.

Характерно, що доц. О. Б. Шляхов не обмежував діапазон своєї роботи виконанням власного навчального навантаження і підготовкою докторської дисертації, а знову почав виконувати функції заступника завідувача кафедри української істо-

рії та етнополітики з навчальної роботи, тобто поєднував особисту зацікавленість з інтересами колективу кафедри.

Розробка теми докторської дисертації вимагала продовження евристичної діяльності в архівосховищах. Тому на початку 2000-х рр. О. Б. Шляхов виїжджав працювати до архівів і бібліотек Санкт-Петербурга. Водночас пошукова робота здійснювалася дослідником у ряді архівів України, зокрема у ЦДІА України в Києві та в обласних – Одеському, Миколаївському, Херсонському, Дніпропетровському. В підсумку в 2003 р. О. Б. Шляхов підготував та видав друком монографію «Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)» обсягом 21,4 друк. арк. [11].

Зазначена наукова праця стала важливою основою докторської дисертації «Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.», що становить важливий внесок у розуміння соціальних аспектів модернізації на Півдні України на рубежі XIX – XX ст. Захист цього докторського дослідження відбувся 26 січня 2005 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради ДНУ. Офіційними опонентами виступали доктор іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України О. П. Реєнт, доктор іст. наук, проф., завідувач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України В. Ф. Солдатенко та доктор іст. наук, проф., завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету Ф. Г. Турченко. Провідною установою виступала кафедра історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Можу ствержувати як свідок цієї події – у жодного із присутніх не виникло жодного сумніву в докторському рівні здобувача. Всі компоненти захисту Олексій Борисович провів впевнено і бездоганно довів, що в українській національній науці сформувався ще один висококласний фахівець із соціально-економічних та суспільно-політичних проблем історії України кінця XIX – початку XX ст. Підтвердженням цього стало й одноставне позитивне голосування членів спеціалізованої вченої ради. У червні 2005 р. ВАК України затвердив рішення дніпропетровської спецради про присудження О. Б. Шляхову наукового ступеня доктора історичних наук.

Із 1 вересня 2005 р., у зв'язку із хворобою тодішнього завідувача кафедри проф. В. К. Якуніна, О. Б. Шляхов став виконувати обов'язки завідувача кафедри української історії та етнополітики [13, с. 212]. У жовтні того ж року він був обраний на посаду завідувача цієї кафедри за конкурсом. Мною, як деканом, ця кандидатура була беззаперечно підтримана. І подальше десятиріччя роботи Олексія Борисовича на цій посаді підтвердило, що всі мої добрі сподівання стосовно кандидатури нового завідувача кафедри підтвердилися.

Насамперед, О. Б. Шляхов є справжнім лідером кафедри в дидактичному розумінні. Маючи глибокі знання джерел і велику начитаність різноманітної історичної літератури, він майстерно володіє словом і використовує свій талант лектора в роботі зі студентами і не тільки історичного, а й непрофільних факультетів. Його лекторський стиль викладу матеріалу вирізняється логічністю і доброю структурованістю, чіткістю та переконливістю.

Усього протягом 1990-х – початку XXI ст. О. Б. Шляхов розробив та викладав вісім навчальних дисциплін. У липні 2008 р. Олексій Борисович отримав учене звання професора по кафедрі української історії та етнополітики. Того ж року було

видано навчальний посібник О. Б. Шляхова «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [10].

Останнім часом професор О. Б. Шляхов читає такі навчальні дисципліни: «Історія України» (на факультеті міжнародної економіки та факультеті прикладної математики), «Історія зовнішньої політики України» та «Соціально-економічна модернізація України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (на історичному факультеті), «Зовнішня політика України» (факультет міжнародної економіки), «Вища освіта в Україні та Болонський процес» (факультет міжнародної економіки, геолого-географічний факультет, факультет суспільних наук та міжнародних відносин).

Не менш важливо, що Олексій Борисович досконало опанував технологію організації навчального процесу, і вмів, на основі органічного поєднання вимогливості й доброзичливості, толерантного, справді інтелігентного ставлення до викладачів, об'єднує колектив кафедри на виконання поточних і перспективних завдань. А їх чимало. Адже кафедра, а це нині 10 осіб, які викладають переважно на технічних та природничих факультетах і читають там два базові курси – «Історія України» та «Історія української культури».

Під керівництвом проф. О. Б. Шляхова кафедра вирізняється високим рівнем виконавчої і трудової дисципліни. Значною мірою це результат роботи самого завідувача і всього колективу, зокрема його найближчих і кваліфікованих помічників, таких як доц. Ю. І. Коломєць, згодом доц. І. М. Ковальська-Павелко (заступники з навчальної роботи) та доц. В. Я. Яценко (заступник з наукової роботи). Окремо варто відмітити активну роботу на кафедрі нині ветерана праці доц. Г. М. Книша. Хоча кафедра не є випусковою, на посаді завідувача О. Б. Шляхов докладає чимало зусиль для повноцінної інтеграції кафедри до історичного факультету.

Як керівнику проф. О. Б. Шляхову притаманне відчуття нового, котре допомагає активно впроваджувати інновації у практику вищої школи. У квітні 2006 р. на кафедрі були започатковані Наукові читання «Актуальні питання політичної історії України та Росії XIX–XX ст.» на пошану багатолітнього завідувача кафедри проф. А. М. Черненка, які згодом стали регулярними. Усього на базі кафедри було вже проведено чотири відповідні заходи, які набули статусу міжрегіональної наукової конференції.

Характерно, що відразу після Перших читань виникла ідея на їх основі започаткувати збірник наукових праць. Олексій Борисович не став відкладати її реалізацію в «довгу шухляду», а з ентузіазмом став формувати нове українознавче видання. Так, у тому ж 2006 р. було започатковано щорічний кафедральний збірник наукових праць «Проблеми політичної історії України», відповідальним редактором якого є Олексій Борисович [2]. У 2010 р. цей збірник отримав статус фахового видання України. До цього часу вийшло друком уже 10 випусків.

Діяльність проф. О. Б. Шляхова у справі налагодження випуску періодичних видань з історичних наук багатогранна. У 2007–2013 рр. він професійно працював відповідальним секретарем наукового журналу «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія», сьогодні – член редколегії цього видання. Окрім того, Олексій Борисович є нині заступником головного редактора альманаху «Грані», членом редколегії збірника наукових праць кафедри історії України «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» та членом редколегії польського наукового журналу «Sowiniec. Półrocznik Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego. Humanities and Social Sciences».

Проф. О. Б. Шляхов брав дієву участь в авторських колективах із підготовки таких ґрунтовних видань, як «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (Д., 2008) та «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т.» (Д., 2009–2010). Водночас Олексій Борисович продовжує активно розробляти магістральний напрям своїх досліджень. Свідченням цього стала його чергова монографія «Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)» (14 друк. арк.). У праці докладно й комплексно висвітлено процес капіталістичної трансформації в Україні, показано основні напрями модернізації у сфері економіки, урбанізації, соціального життя, освіти, розкрито утвердження певних рис індустріального суспільства [12].

У галузі науково-дослідної роботи О. Б. Шляхов продовжує активно вивчати питання соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема, своєрідність тогочасної модернізації, розвитку підприємництва та взаємовідносин праці та капіталу, причин виникнення в українському суспільстві гострого соціального конфлікту. Широкий діапазон наукових публікацій знаного історика – від видань рідної кафедри та факультету до наукової періодики Інституту історії України НАН України («Український історичний журнал» та «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.») та зарубіжних часописів, як афінське видання «The Historical Review» (Athens: Institute of Historical Research, в якому в 2013 р. було опубліковано його статтю «Греки Російської імперії та їх роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях (XIX – початок XX ст.)» (англ. мовою). Усього доробок ученого-історика нараховує 170 наукових та науково-методичних праць, у тому числі три одноосібні монографії.

О. Б. Шляхов опікується підготовкою й перепідготовкою кадрів вищої кваліфікації. На кафедрі працюють аспірантура й докторантура, готуються кандидатські й докторські дисертації, постійно підвищується рівень кваліфікації науково-педагогічних працівників. Олексій Борисович особисто підготував двох кандидатів історичних наук. Він є членом спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 при ДНУ із захисту докторських та кандидатських дисертацій з історії та членом спеціалізованої вченої ради Д 08.051.19 при ДНУ із захисту кандидатських дисертацій з соціальних комунікацій. Із 2010 по 2013 рр. О. Б. Шляхов був членом Ради з проведення експертизи дисертаційних робіт з історичних дисциплін ДАК Міністерства освіти і науки України. Його експертні оцінки дисертаційних робіт завжди вирізняються об'єктивністю і високим рівнем аналітики.

О. Б. Шляхов користується заслуженим авторитетом і повагою в освітньо-наукових колах та серед студентства. Вже кілька років він є одним із представників історичного факультету в якості члена Вченої ради університету. У травні 2012 р. Олексій Борисович нагороджений Почесною грамотою Придніпровського наукового центру НАН України за «значний особистий внесок у розвиток науки, підготовку висококваліфікованих спеціалістів та наукових кадрів», а в 2013 р. отримав Подяку міського голови І. І. Куліченка «за сумлінну працю, високий професіоналізм, всебічне висвітлення життєдіяльності міста у засобах масової інформації, вагомий особистий внесок у розвиток соціально-гуманітарних наук та з нагоди 15-річчя виходу науково-теоретичного і громадсько-політичного Альманаху «Грані».

Олексій Борисович не тільки талановитий педагог і висококваліфікований вчений, а й турботливий батько. Його син Євген підтримував кращі родинні традиції: закінчив Ліцей інформаційних технологій, а згодом – з відзнакою факультет прикладної математики ДНУ. У складі збірної України неодноразово брав участь у чемпіонатах світу з гри «Що? Де? Коли?». Зараз працює програмістом.

Отже, вся творча біографія О. Б. Шляхова пов'язана з Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара, де відбувалося його професійне зростання від асистента до доктора історичних наук, професора завідувача кафедри української історії та етнополітики. Сьогодні Олексій Борисович – відомий дослідник соціально-економічної та суспільно-політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст., творчий доробок якого є помітним внеском у розвиток вищої історичної освіти і науки у нашому університеті, у регіоні в цілому. Тож побажаємо шановному ювіляру, котрий перебуває у розквіті своїх інтелектуальних сил, міцного здоров'я, натхнення, життєвого і творчого довголіття.

Бібліографічні посилання

1. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – Вид. 4-е, доп. і перероб. / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – Д., 2008.
2. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.]. – [Вип. 1]. – Д., 2006.
3. Черненко А. М. П. М. Матюшенко (Життя і революційна діяльність в еміграції у 1905–1907 рр.) / А. М. Черненко, О. Б. Шляхов // Укр. іст. журн. – 1989. – № 10. – С. 136–141.
4. Черненко А. М. Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» в Америці у 1905–1917 рр. (До 80-річчя повстання) / А. М. Черненко, О. Б. Шляхов // Укр. іст. журн. – 1985. – № 6. – С. 110–115.
5. Шляхов А. Б. Моряки и политика (Деятельность политических партий среди матросов гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е годы XIX века – февраль 1917 года) / А. Б. Шляхов. – Д., 1992.
6. Шляхов А. Б. Потемкинцы в Севастопольском восстании / А. Б. Шляхов // Вопр. истории. – 1985. – № 11. – С. 178–180.
7. Шляхов А. Б. Потемкинцы во Франции / А. Б. Шляхов // Французский ежегодник 1983: статьи и материалы по истории Франции. – М., 1985. – С. 194–197.
8. Шляхов А. Б. Социал-демократы и революционные матросы гражданского флота Юга России (1901 – февраль 1917 г.) : учеб. пособие / А. Б. Шляхов. – Д., 1992.
9. Шляхов О. Б. [Автобіографія] / О. Б. Шляхов // Професори Дніпропетровського національного університету : біобібліограф. довідник / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д., 2008. – С. 569–570.
10. Шляхов О. Б. Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : навч. посібник / О. Б. Шляхов. – Д., 2008.
11. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. / О. Б. Шляхов. – Д., 2003.
12. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.
13. Якунин В. К. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории / В. К. Якунин. – Д., 2013.

Надійшла до редколегії 23.01.2015

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

УДК 94 (47)02

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ЕСКОРТ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПОСТУПУ СУЧАСНОЇ СЛАВІСТИЧНОЇ МЕДІЄВІСТИКИ

Розглянуто процес активного застосування в славістичній медієвістиці останніх десятиліть на тлі загальних тенденцій в медієвістиці в цілому поряд із традиційними науковими термінами та термінологічними неологізмами, утвореними за академічними стандартами, слів, словосполучень та фраз, покликаних виконувати роль повноцінних наукових концептів, проте утворених або за принципом метафор, або за допомогою вдалих сентенцій чи влучних за змістом цитат з історичних джерел відповідного регіону й епохи.

Ключові слова: метафора, алегорія, сентенція, термін, концепт.

Виноградов Г. Н. Терминологический эскорт теоретико-методологического развития современной славистической медиевистики.

Рассмотрен процесс активного использования в современной славистической медиевистике последних десятилетий на фоне общих тенденций в медиевистике в целом наряду с традиционными научными терминами и терминологическими неологизмами, созданными согласно академических стандартов, слов, словосочетаний и фраз, призванных играть роль полноценных научных концептов, но созданных или по принципу метафор, или с помощью удачных сентенций, или подходящих по смыслу цитат из исторических источников соответствующего региона и эпохи.

Ключевые слова: метафора, аллегория, сентенция, термин, концепт.

Vynogradov G. N. Terminological escort of the modern Slavonic medieval studies' theoretical and methodological development.

The article shows the active Use the Words, the Combinations of Words and the Phrases, created by Metaphors, witty Sententious, ingenious Quotations from historical Sources for the Aim to play the Role of the scientific Concepts of full Value. Besides this Article is devoted to Analysis the Situation in theoretical and methodological Segments of contemporary Slavonic Medieval Studies and modern Medieval Studies in whole. The Author also characterizes the terminological Paradoxes in historical Science during the Second Part of the XXth – Beginning of the XXIth Centuries, including Mistakes in Process of Interpretations and Translations from Old Greek, Latin and Orthodox Slavonic to modern Languages, the active Role of Allegories, Metaphors and others linguistic Forms in the Development of the scientific terminology.

Keywords: metaphor, allegory, sententious, term, concept.

Вступ. Науковий поступ, насамперед в його філософській та теоретико-методологічній царинах, як добре відомо, підсумовує по мірі необхідності якісні результати творчих пошуків учених чи дослідницьких колективів за допомогою концепцій, смисловий зміст яких максимально стисло мають концентрувати ті чи інші терміни, репрезентовані окремими словами чи словосполученнями. Європейська (і не тільки) дослідницька традиція віддає перевагу термінам грецького та латинського походження з огляду на базову історичну роль греко- та латиномовної антич-

ної цивілізації в становленні та подальшому розвитку середньовічної та подальшої, зрештою до сучасності включно, наукової традиції. Розуміючи, що ґрунтовне вивчення термінологічного «супроводу», так би мовити «ескорт» наукового поступу, складного та наповненого протиріччями процесу пошуку адекватних слів чи словосполучень, які б (зрозуміло – в ідеалі) максимально точно відобразили змістовні характеристики тих чи інших спостережень та висновків, вимагає низки синтетичних, власне лінгвістичних, семіотичних, теоретико-методологічних тощо розвідок, ми зупинимося на характеристиці усього кількох оригінальних термінологічних знахідок сучасної медієвістики, які попередньо можна оцінити в якості своєрідних концептуальних вузлових точок, що не тільки підсумували здобутки попередньої історіографічної традиції, але і певною мірою визначили напрями подальших творчих зусиль як медієвістів, так і істориків у цілому.

Автор від самого початку вважає за необхідне попередити шановних читачів, що, оскільки далі увагу буде зосереджено на науковій термінології та концептів-метафор, представлених у назвах праць й оформлених переважно в оболонці цитат з оригінальних середньовічних джерел, у даній розвідці не планується використання списку використаної літератури; прізвища науковців, назви їх робіт і, відповідно, роки їх видань містяться в тексті, тому кожен із бажаючих слід вважати без особливих труднощів знайде необхідну додаткову інформацію.

Постановка завдання. Метою даної розвідки є критичний огляд провідних тенденцій у розвитку базової термінології сучасної русистської медієвістики на тлі смислового в цілому та словесного зокрема (з активним використанням слів, словосполучень чи фраз із історичних джерел нерідко мовою оригіналу) оформлення концептуального поля медієвістики в цілому протягом останніх десятиліть, коли серед науковців набуло поширення свідоме прагнення послуговуватися своєрідними термінами-метафорами.

Історіографічне тло роботи з огляду на об'єктивні обставини складається з кількох системних складових. Зрозуміло, що наші подальші роздуми безпосередньо пов'язані з такими потужними метанаративами (якщо, з відповідною долею умовності, скористатися відомим терміном Ж. – Ф. Лютара) гуманітаристики ХХ ст., як культура та цивілізація (чи майже як синоніми, чи як принципові змістовні протилежності в концепціях Освальда Шпенглера чи Арнольда Джозефа Тойнбі), структура, символ, текст, ментальність, свідоме/несвідоме тощо. Добре відомо, що цими та іншими термінами грецького та латинського походження не одне століття послуговувалися науковці, частина з них протягом тривалого часу за доби Середньовіччя використовувалася в якості богословських категорій, насамперед ті, які серед двох коренів містили грецькі за походженням «тео-» (від Θεός – Бог; теорія, теорема тощо, які мають сьогодні переважно світський характер) або «-логія» (від Λόγος – слово, вчення, але в християнському теологічному сенсі – Слово Боже, у тому числі і Син Божий як втілене Слово Господнє).

Практично тільки з XVI ст. (нагадаємо, що до 1492 р., коли християни чекали на Друге Пришестя та Страшний Суд, церква здійснювала протягом попередніх тисячі років найжорсткіший контроль за людськими вчинками, а через таїнство сповіді – і над думками, отже в пізнавальному процесі панували виключно богословські критерії істинності з порівняно невеликими світськими «вкрапленнями») науковці почали процес свідомої секуляризації наукової термінології, у тому числі й частини богословської; протягом наступних століть не тільки зробили її по-справжньому, так би мовити, концептуалізованою, але і використали в якості

креативного підґрунтя для формування протягом XX ст. таких синтетичних наукових напрямів, як культурологія, історія цивілізацій (особливо популярна, як відомо, у Франції, у тому числі навіть на рівні назв наукових та освітніх інституцій, зокрема кафедр провідних вишів), структуралізм, постструктуралізм, семіологія, історична психологія, психоісторія, мікроісторія, інтелектуальна історія, історія ментальностей, історія повсякденності, усна історія тощо.

Крім того, запропонована тематика розробляється у річищі такого відомого напрямку соціальної історії, як «історія понять», найяскравішим представником якої є знаний німецький науковець Райнгард Козеллек, який разом з Отто Бруннером та Вернером Конце в якості редакторів протягом 1972–1997 рр. випустили друком вісім томів історичного лексикону політично-соціальної мови у Німеччині «Основні історичні поняття», в якому з класичною німецькою педантичністю та ґрунтовністю проаналізовано не тільки базові наукові поняття, якими послуговуються сучасні гуманітарії, але, і це найголовніше, особливості певного впливу етимологічно-семантичного змісту понять на власне історичне пізнання. Проте треба зауважити, що серед проаналізованих історичних понять увагу приділено насамперед тим, якими послуговуються сучасні науковці, тобто протягом другої половини XIX–XX ст., епоха ж Середньовіччя, а також наступна доба Ренесансу, Бароко, Просвітництва та Романтизму не потрапила до уваги науковців, хіба що фрагментарно, тому є сенс звернутися до першого з указаних періодів, а саме до Середньовіччя, саме в межах якого і закладалися теоретичні та практичні підвалини наукових пошуків у термінологічній царині пізніших епох.

Перш ніж розпочати безпосереднє викладення запланованих роздумів, доцільно коротко зупинитися на нашому розумінні метафори. У принципі існує досить велика кількість авторитетних дефініцій зазначеної категорії, одна тільки порівняльно-критична характеристика яких могла б стати темою окремої розмови; проте для нас цілком прийнятним буде визначення, запропоноване відомим російським спеціалістом із теоретичної лінгвістики Н. Д. Арутюновою в респектабельному «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» 1990 р.: метафора – «троп або механізм мови, який складається зі вживання слова, що означає певний клас предметів, явищ тощо, для характеристики чи найменування об'єкта, який входить до іншого класу, або найменування іншого класу об'єктів, аналогічного даному в якому-небудь відношенні. В розширеному сенсі термін “метафора” застосовується до будь-яких видів вживання слів у непрямому значенні». Нагадаємо, що «метафора» грецькою дослівно означає «перенесення», а «троп» – «поворот» або «зворот» (у даному випадку – мови, висловлювання тощо). Окрім того, метафора може набувати, в залежності від об'єкта спрямування чи словесного оформлення, різноманітних різновидів: алегорії, синекдохи, метонімії, гіперболи, перифрази, оксюморона, епітета та інших тропів.

Результати дослідження. Для нашої розмови принциповою є констатація того факту, що, з одного боку, базова термінологія сучасної медієвістики, настільки можна судити з огляду існуючої літератури, ще не була предметом спеціального критичного аналізу, а з іншого, – стисла характеристика базових «сенсогенеруючих» чи, як можливий слов'янський (у нашому випадку – україномовний) мовний варіант, «смыслоутворюющих» термінів, визнаних протягом останніх десятиліть, запропонованих переважно відомими французькими науковцями (французькій науковій традиції взагалі властиве тяжіння до неологізмів, що має глибоке історичне коріння), ефективність використання яких переконливо доведена прак-

тикою історичних досліджень. Йдеться, насамперед, про на сьогодні класичні *la société féodale* – «феодалне суспільство» (зазначене формулювання увіковічене у назві праці 1939–1940 рр., що пізніше стало стійким словосполученням для визначення унікальності соціуму відповідної доби) та *la mentalité* – важко підшукати точний відповідник, приблизно «духовність» у сенсі системи світоглядних принципів, стереотипів поведінки, стійких усвідомлюваних та неусвідомлюваних переконань тощо Марка Блока (дещо пізніше його активно почали використовувати Люсьєн Февр та інші дослідники). Доцільно долучити також такі поняття, як *long durée* – «довга тривалість» Фернана Броделя (своєрідна, типологічно близька репліка Жака Ле Гоффа, зафіксована, зокрема, у назві його праці «Довге Середньовіччя»), *l’outillage mental* – «духовне (чи, буквально, – ментальне) оснащення», «народна культура» Середньовіччя та Ренесансу Люсьєна Февра (майже одночасно, але абсолютно незалежно, з Михайлом Бахтінім; пізніша репліка Арона Гуревича – «культура мовчазної більшості» як частина назви однієї з його праць).

Заслуговує на увагу також стійке словосполучення *la civilisation de l’Occident médiéval* – «цивілізація середньовічного Заходу» (як і у випадку із зазначеним вище двотомним дослідженням Марка Блока, назва роботи 1977 р., яка зробила фразу своєрідним інтелектуальним брендом), *l’imaginaire* – «уявне», *un autre Moyen Âge* – «інше Середньовіччя» Жака Ле Гоффа (феномени уявного, а також страху, задоволення, огиди, сприйняття різних періодів життя продовжив, подібно Ле Гоффу, досліджувати Робер Фоссє в праці 2007 р. «Люди Середньовіччя»). У цьому ж ряді – «просторові та часові структури», «світ емоцій, форми поведінки» (у назвах розділів книги про середньовічну західну цивілізацію) чи «чудове століття грошей» (про XIII ст. у праці 2010 р. «Середньовіччя і гроші»), або явища «чудесного», «тіла» чи «сновидінь» у дослідженні 1985 р. типологічно близькі до охарактеризованих понять також «Середньовічна уява», феномени «феодалної революції», «середньовічного менталітету» та «тисячного року» Жоржа Дюбі, якому, крім зазначеного, належить оригінальна та плідна ідея використовувати для тривалих періодів доби Середньовіччя метафори на кшталт «Час соборів» (дослідження 1976 р. про мистецтво і суспільство 980–1420 рр.), «середньовічної селянської цивілізації» знаного російського медієвіста Арона Гуревича. Останньому, крім того, належить ініціатива подальшої розробки феноменів середньовічного хронотопу, гротеску та особливостей народної культури після Михайла Бахтіна (до речі, саме цей російський науковець увів до обігу згаданий неологізм «хронотоп» в якості гармонійного поєднання, у чому неважко переконатися, понять часу та простору), а також введення в російськомовний гуманітарний простір поняття «картина світу» як варіанта концепту «ментальність». Не можна не згадати також типологічно близькі концепти-неологізми *paix slavia orthodoxa*/*paix slavia romana* (*catholica*) – «православний слов’янський мир/римський (католицький) слов’янський мир» (мир у сенсі спокою, порядку тощо), застосування яких започатковане італійським славістом Рікардо Піккіо та підтримане його російськими колегами М. Толстим, Б. Успенським та В. Живовим (останній також неодноразово вживав словосполучення *slavia christiana*).

Як вже згадувалося, Арон Гуревич у назву однієї з монографій включив словосполучення, яке стало концептуальним підґрунтям авторської інтерпретації феномена середньовічної народної культури – «мовчазна більшість», сформулювавши в афористичний такий спосіб суть неписьменної, а отже, – мовчазної в сенсі майже повної відсутності відображення в джерелах, складової середньовічної

культури як такої. Побіжно зазначимо, що ми в одній з власних публікацій дозволили собі скористатися дотепним концептом російського дослідника стосовно давньоруської інтелектуальної еліти, скорегувавши і зміст, і, відповідно, словарне оформлення висловлювання А. Гуревича у вигляді «мовчазна меншість», оскільки давньоруські книжники, у відповідності з християнським світоглядом, свідомо уникали залишати «сліди» власного авторства ідей та текстів.

До речі, А. Гуревич досить часто віддавав перевагу «неакадемічним» назвам розділів та параграфів своїх книг, зокрема серед найтипівішого: «На праве страна строится...», «Доброе, старое право», «Дар ждет ответа...» («Категории средневековой культуры», 1984 р.), «Мир мертвых и мир живых», «Враги: Еретики. Иноверцы» («Культура и общество средневековой Европы глазами современников», 1989 р.), «Гвибер Ножанский: “одноголосая песнь”», «Абеляр: “неукротенный единорог”», «Данте: живой в потустороннем мире» («Индивид и социум на средневековом Западе», 2009 р.) та ін.

Неважко помітити, що частина з наведених концептів має яскраво виражений метафоричний характер. Це спостереження виводить нас на широке дослідницьке поле щодо ролі метафор у пізнавальному процесі в цілому та власне в науковому, а в його межах – вже конкретно в історичному сенсі. Останнє має стійку та доволі авторитетну традицію, презентовану, починаючи з початку 70-х рр. XX ст., насамперед, оригінальними концепціями таких відомих науковців, як американця Хейдена Уайта (Hayden White; в україномовній літературі, з огляду на різні способи передавання <h> і <w> з англійської та інших мов, досить часто передається як Гейден Вайт), французя Поля Рікьора, голландця Франкліна Рудольфа Анкерсміта, поляка Войцеха Вжосека та ін.

Беззаперечним «батьком-засновником» свідомого концептуального застосування метафор в якості своєрідних максимально стислих алегоричних характеристик великих самодостатніх історичних періодів світової історії вважається відомий німецький мислитель Освальд Шпенглер, який у своєму фундаментальному історіософському (цілком методологічно виправдані й інші визначення) дослідженні «Сутінки Заходу» (1918–1922 рр.; доречним є також варіант «Присмерк Заходу», але ніяк не «Європи», як часто помилково роблять перекладачі, оскільки у Шпенглера в німецькомовному оригіналі вжито слово *Abendlandes*, дослівно – «вечірні землі» в сенсі «Захід») стосовно грецько-римської, іудейсько-арабської та західноєвропейської культур вжив метафоричні назви, відповідно, «аполлонівська», «магічна» та «фаустівська». Не маючи на меті аналізувати сутність шпенглерівської концепції світової історії, зазначимо проте, що на думку німецького науковця постаті Аполлона та Фауста як не можна краще відображають глибинний духовний зміст відповідних культур, а магічність є іманентним підґрунтям іудейсько-арабської культури. Побіжно зауважимо, що остання теза Шпенглера чи не найбільш дискусійна з огляду на те, що магія з точки зору іудейської та ісламської релігій (як, власне, і християнської) вважається сферою сатани, а отже сумнівно, щоб саме магія була світоглядною основою згаданих монотеїстичних релігій та відповідних культур.

Метафоричну образність спостерігаємо і у створеній Левом Гумільовим протягом 60-х – початку 80-х рр. XX ст. до певної міри оригінальній термінології для назв визначених автором періодів історичного розвитку етносів у межах так званих пасіонарних поштовхів. Назва походить від латинського *passio* – «пристрасть», «запал», навіть «хіть»; російському досліднику в процесі вибору термі-

на варто було б врахувати, що в католицькій та, пізніше, лютеранській традиції цим терміном прийнято називати страждання, муки, переживання в релігійно-духовному сенсі, у чому неважко переконатися, звернувшись до значень цього слова в латинській мові, оскільки воно походить від *pati* – «терпіти», «переносити» (біль, хворобу тощо).

Якщо такі назви періодів (фаз), як «поштовх», «підйом», «надлом» (безсумнівно їх Л. Гумільов запозичив, спеціально з цього приводу навіть не обмовившись, із концепції А. Дж. Тойнбі, у якого в англomовному варіанті був дослівний варіант – *breakdown*; досить типологічно схожа і назва попередньої: у Тойнбі англійською *growth* – «зростання»), «інерційна фаза», «гомеостаз» та «депопуляція», слід визнати доволі традиційними науковими термінами, то «акматична фаза» та «обскурація» є явними метафорами у їх застосуванні до процесу етногенезу. Зауважимо, що поняттям «акме» давні греки називали зрілий період життя людини, приблизно між 35 та 45 роками (до речі, Л. Гумільов як синонім «акматичної фази» використовував поняття «перегрів», що, на нашу думку, не зовсім вдало зі смислової точки зору), а «обскурація» з латинської мови дослівно означає «затемнення», «темрява», «сутінки» тощо.

Своєрідним «апофеозом» концептуальної метафоричності є усі підстави вважати ідею згаданого вище американського дослідника Хейдена Уайта, який у праці 1973 р. «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX ст.» запропонував розглянути найавторитетніші концепції історичного реалізму в якості роману (у Жюль Мішле), комедії (у Леопольда фон Ранке), трагедії (у Алексіса де Токвіля) і сатири (у Якоба Буркхардта), а також обґрунтував гіпотезу, згідно з якою Карл Маркс здійснив філософський захист історії за допомогою метонімії, Фрідріх Ніцше – поетичний захист за допомогою метафори, а Бенедетто Кроче – філософський захист за допомогою іронії.

Окремої розмови заслуговує доволі стійка тенденція до використання терміна «відродження» чи, як поширений синонім, французького «ренесанс»; зазначений термін цілком може бути розглянутим в якості концепта-метафори, оскільки корінь слова сфокусований на процесі народження, генезису. Загальновідомо, що термін «відродження» застосовується не тільки стосовно класичної доби Відродження, але і щодо культурних «вибухів» попередніх епох, зокрема часів династії Каролінгів – так зване «Каролінгське відродження» чи «Відродження XII ст.» згідно з концепцією Кристофера Брука (праця 1970 р.); характерною є також назва статті Олени Мельникової 2009 р. «Ренесанс середньовіччя? Роздуми про міфотворчість у сучасній історичній науці» (надрукована майже одночасно російською та українською мовами).

На цьому етапі утримаємося від розлогої характеристики причин нашої принципової незгоди з тлумаченням, що утвердилося, Ренесансу як відродження античної спадщини; зазначимо лише, що під переродженням – а саме так необхідно розуміти наведений термін – інтелектуали Пізнього Середньовіччя мали на увазі Друге Пришестя, яке католики і православні чекали у 1492 р. Аналогічні «претензії» можуть бути висунуті стосовно терміна «реформація», тривале застосування якого для позначення цілої епохи європейської (зрештою, враховуючи складання колоніальної системи – і всесвітньої) історії закріпило саме його світський зміст, хоча в католицькій богословській традиції протягом Середньовіччя під реформацією малося на увазі Преображення Господнє; власне «зміну образу» дослівно латиною і означає *reformatio*, а не реформування католицизму, як прийнято вва-

жати, оскільки протестантизм не реформував католицизму (це зробив так званий Тридентський собор власне католицької церкви впродовж 1545–1563 рр.), а принципово повертався до традицій первісного християнства, в якому ще не було створено ієрархії, інституту чернецтва та культу святих.

В якості прикладу принципової неприпустимості використання, хай і ефектних з точки зору художньої виразності, слів-термінів у перекладах іноземних праць, навіть науково-популярного жанру, можна навести російськомовний переклад А. Іванова та Т. Тарасової книги французького дослідника Рене Неллі про єресь катарів: французький оригінал 1972 р. має назву «*Les Cathares. Hérésie ou démocratie*» (дослівно – «Катари. Єресь чи (або) демократія»), перекладач же дозволив собі не тільки грубу помилку, але з релігійних позицій відверте святотатство, запропонувавши таке: «Катары. Святы еретики»: авторам перекладу варто було б з'ясувати, що в християнстві категорії «святість» та «єресь» категорично несумісні. Як і, наприклад, нерідке використання (прикро, але і відомими науковцями) терміна «двовір'я» (російськомовний варіант – «двоеверие») стосовно одночасного короткочасного чи тривалого сповідування язичества та християнства в період поширення останнього у середньовічну добу: як і в попередньому випадку, монотеїстичне християнство та язичеське багатобожжя також принципово несумісні, оскільки політеїзм монотеїстичними релігіями розцінюється в якості сатанинського гріха.

У сучасній славістичній медієвістиці стало досить популярним використовувати фрази, словосполучення чи цілі речення з давньоруських літописів чи інших середньовічних текстів у якості назв розділів, а то цілих праць, проте, як правило, після двох крапок дається своєрідна «розшифровка» за допомогою сучасних наукових термінів. З найтипівіших можна згадати, наприклад, низку «винаходів» А. Горського та В. Петрухіна: монографія першого 2001 р. називається «“Всего еси исполена земля русская...”»: Личность и ментальность русского средневековья», праця другого 2011 р. також має характерну назву «“Русь и вси языци”: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки»; до речі, в назвах кількох розділів роботи бачимо спроби продовжити використання аналогічної методики: «Варяги и “предел Симов”», «“Преступиши сынове Хамови на землю Сифову”: об одной “ошибке” в “Повести временных лет”». «Брендова» літописна фраза використана автором і в монографії 2013 р. «Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры», 2-а глава якої має назву «Начало Русской земли. “Русь и вси языци”» (побіжно зазначимо, що в церковнослов'янському оригіналі в слові «вси» після «с» було не «и», а «ѣ», що, на жаль, не враховано сучасним автором). С. Міхеев у назву праці 2009 р. про усобиці та династичну кризу Русі 1015–1019 рр. включив фразу з давньоруського джерела, яка цілком справедливо, на його думку, відображає і суть подій середньовічної доби, і авторський задум: «Святополкъ сѣде в Києвѣ по отци».

Аналогічний підхід неодноразово спостерігався і у О. Назаренка в його фундаментальній праці 2001 р. «Древняя Русь на международных путях», в якій не тільки в назвах низки розділів використано цитати із середньовічних джерел церковнослов'янською та латинською мовами (V-й: «Моудрѣиши вѣсѣхъ человекъ», VI-й: «*Metropolia totius Sclavorum gentis*», XII-й: «*Unicus filius meus*»), але в назву III-го розділу включено оригінальну фразу, сформульовану за зразком відомої літописної «путь изъ варягъ вѣ греки», а саме – «путь из немец в хазары» (ми навели авторський варіант, хоча з позиції вимог церковнослов'янської мови точніше було

б «путь изъ нѣмѣць въ хазары»). Показовими є також назви статей А. Поппе («А от болгарыне Борис и Глеб»; як на нашу думку, іменник «болгарыне», використаний у церковнослов'янському варіанті, вимагав також аналогічного використання і імен князів у формі «Борисъ» та «Глѣбъ», а також «ъ» в слові «от») в ювілейній збірці 2003 р. на честь Г. Хорошкевич, П. Лукіна в ювілейному збірнику 2010 р. на честь О. Назаренка «“Мѣстичи роусции” во Владимире Волынском» (в другому слові передостанньою буквою мала бути «і») чи самого О. Назаренка «“Си первое вниде в царство небесное от Руси”: Святая равноапостольная княгиня Ольга в Царьграде») (як і у випадку з наведеною вище цитатою, ця також містить прикрі помилки: в словах «в» і «от» не вистачає твердого знаку «ъ»).

Додатково можна навести такі доволі характерні назви статей: О. Назаренка («“Зело неподобно правоверным”: межконфессиональные браки на Руси в XI–XII веках»; побіжно зауважимо, що правильно було б написати «зѣло» та «правовѣрнымъ»; «“Слы и гостие”: О структуре политической элиты Древней Руси в первой половине – середине X века»), О. Карпова («“Заклепанные человеки” в летописной статье 1096 г.»; зауважимо також, що, як і в попередньому випадку, у слові «человеки», раз вже автор або використовує словосполучення з давньоруського тексту або стилізує словосполучення під церковнослов'янську мову, після літери «в» мала б бути «ѣ», відповідно – «человѣки»), О. Гіппіуса («“Рекоша дружина Игореві...”: К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи»), Н. Єніосової і Т. Саричевої («“От Грек злато...из Чех же, из Угорь серебро”: Пути поступления ювелирного сырья на Север и Юг древней Руси в IX–XI вв.»; неважко помітити, що на кінцях кількох слів після приголосної не вжито «ъ»), Т. Вілкул («Толковая Палея и “Повесть временных лет”: Сюжет “о раздѣлении языкъ”»), В. Рички («“Дворъ демъстиковъ” середньовічного Києва»), Ф. Андрощука та А. Чельстрем («“Се же бысть вторы Иевъ: болезнь князя Владимира Васильковича и ее библейские параллели”»), А. Тімберлейка («“Не преступати предѣла братнѣ”: The Entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle»), О. Подосінова («“Это Иерусалим! Я поставлю его среди народов...” О месте Иерусалима на средневековых картах», 2009 р.).

Інколи автори взагалі не використовують у назвах наукових розвідок термінів чи усталених словосполучень, прийнятих у сучасному гуманітарному дискурсі, обмежуючись виключно самодостатніми за змістом цитатами, як, наприклад, В. Кучкін та І. Добродомов у статтях про «Слово о полку Ігоревім», відповідно: «С тоя же Каялы Святополкъ...», «Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ повелѣ отца своего...» (як бачимо, одна й та ж цитата наведена по-різному, у другому випадку граматично точніше), О. Карпов («Руси есть веселие пити...»), П. Толочко («Изломи копье свое»). Взагалі у дослідників «Слова о полку Ігоревім» та інших пам'яток давньоруської доби вже досить давно стала поширеною тенденція до використання в назвах статей і монографічних розвідок окремих ефектних цитат із відповідних творів середньовічної доби; цитати не тільки виконують роль об'єкта чи предмета дослідження, але і нерідко сприяють налаштуванню читача на певну авторську ціль, створюють відповідний настрій тощо.

Часом назви наукових розвідок є своєрідними фразами-метафорами на кшталт статей А. Гуревича («“Время вывихнулось”: поругание умершего правителя»), Л. Чекіна («Безбожные сыны Измаиловы»), О. Мельникової («Укрощение неукротимых»), А. Дворніченка («Зеркала и химеры. О возникновении древнерусского государства», 2014 р.). Доволі часто автори попросту, беручи в лапки, встав-

ляють те чи інше слово чи словосполучення з давньоруського тексту в тканину власного тексту, а в назві твору завдяки цій методиці згаданий фрагмент концентрує суть творчого задуму; наприклад назва замітки Ю. Писаренка «Почему “потаиша” смерть князя Владимира (К летописной статье 1015 г.)».

Певною мірою зазначена тенденція продовжує своєрідну традицію, започатковану, зокрема, такими знаними дослідниками, як Ернст Хартвіг Канторович (праця 1957 р. «Два тіла короля: Дослідження із середньовічної політичної теології»), Артур Кьостлер (розвідка 1976 р. «Тринадцате коліно: Хозарська імперія та її спадок»; зауважимо, що в назві російського перекладу 2001 р. А. Кабалкіна фігурує зайве, порівняно з англomовним оригіналом, слово «крушение»). Список неважко продовжити за рахунок авторських збірок на кшталт таких, як «Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в.» і «В канун грозных потрясений: Предпосылки первой крестьянской войны в России» О. Зиміна (1986 та 1991 рр. відповідно), «Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв.» О. Алексєєва (2002 р.), «Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества» Л. Клейна (2004 р.) – назва твору доволі прозоро перегукується з більш ранньою (1988 р.) працею опонента автора А. Кузьміна «Падение Перуна. Становление христианства на Руси»; такому кваліфікованому спеціалісту, як Л. Клейн, варто, на нашу думку, було б врахувати неприпустимість використання російського слова «воскрешение» стосовно язичницької тематики, оскільки воно, по-перше, церковнослов'янського походження, а по-друге, містить, як неважко переконатися, корінь «крест» (українською – «хрест»), а отже безпосередньо стосується одного з основних символів християнства, принципово несумісних із багатобожним язичництвом. Приклади можна продовжити: «История – нескончаемый спор» А. Гуревича (2005 р.), «Паралельний світ» і «Джерела ідентичності» Н. Яковенко (2002 та 2012 рр. відповідно) та ін., а також монографій, зокрема О. Подосінова 1999 р. («Ex oriente lux! Ориентации по странам света в архаических культурах Евразии»; перше речення назви з латини означає «Світло зі сходу»), Т. Джаксон 2001 р. («Austr i Gördum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках»; перше речення назви в середньовічних скандинавських мовах означало «на сході у Гардах», тобто – на Русі) тощо.

Сучасна україністика, якщо звернути увагу тільки на розвідки у царині власне медієвістики та ранньомодерної історії, теж рясніє численними аналогічними прикладами: «Київ – Другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)» (2005 р.) та «Вся королівська рать (Влада Київської Русі) В. Рички (2009 р.; до речі, автор доволі ефектно назвав 2-й розділ «Владимир на столѣ», використавши літописний фрагмент церковнослов'янською мовою, проте, зберігши «ѣ» оригіналу, слід було б правильно написати і перше слово фрази, а саме «Володимеръ»; аналогічну ситуацію можемо спостерігати і з назвою однієї зі статей В. Рички 2007 р.: «“Владимир на столѣ...” (Обряд інтронізації в Київській Русі)» [Ruth.VI.116], «Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України» З. Когути (2004), «Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні» С. Плохія (2005), «“Волимо царя східного...”: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава» В. Горобця (2007). Чи не перший, хто серед українських науковців почав застосовувати відповідну методику, був П. Толочко, який ще в 1991 р. запропонував таку назву статті: «“Порты блаженных первых князей”: к вопросу о византийских политических теориях на Руси».

Крім того, останнім часом стало популярним давати метафоричні назви ювілейним збіркам на честь відомих науковців; назва у такому випадку має бути або хрестоматійною цитатою, або своєрідним алегоричним концентратом задуму авторського колективу щодо шанованого колеги, відображаючи у метафоричній формі суть наукових зацікавлень ювіляра чи досліджуваної ним епохи, чи кола традиційних проблем його творчості. Серед найтиповіших: «У источника» та «Ad fontem» (збірки статей на честь С. Каштанова 1997 і 2005 pp.; ідентична назва російською та латинською мовами), «De mulieribus illustribus: Судьбы и образы женщин средневековья» (2001 р.), «А се его сребро» (2002 р., на честь М. Котляра), «Historia animata» (2004 р., на честь О. Варьяш), «Вереница литер (2006 р., на честь В. Живова), «Мир Клио» (2007 р., на честь Л. Рєпіної), «Споконвіку було слово...» (2007 р., на честь О. Александрова), «Днь і слово» (2010 р., на честь П. Толочка), «Краеугольный камень» (2010 р., на честь А. Кирпичникова), «Gaudeamus igitur» (2010 р., на честь О. Подосінова), «Висы дружбы» (2011 р., на честь Т. Джаксон), «Долгое средневековье» (2011 р., на честь А. Сванідзе), «Theatrum humanae vitae» (2012 р., на честь Н. Яковенко) та ін.

Але особливим об'єктом нашої уваги обов'язково має стати низка метафоричних термінів, які найвірогідніше можна визначити як алегорії. Насамперед це *encellulement* – у дуже приблизному та дещо кострубатовому українському перекладі «очарунення»; варіант А. Карачинського, запропонований у російському перекладі 2009 р. книги відомого французького медієвіста Робера Фоссє «Люди Середньовіччя» (французькою вийшла друком у 2007 р.) та підтриманий, зокрема, П. Уваровим та іншими науковцями, на наш погляд, більш вдалий з точки зору точності передавання оригінальної французької, а з етимологічної точки зору точніше – латинської, семантики, а саме – «объячеивание», проте теж, як неважко помітити, дещо неорганічний для російської мови.

Зазначений термін був запропонований Р. Фоссє у 1982 р. у на сьогодні вже класичному двотомнику «Дитинство Європи Х–ХІІ ст. Економічні та соціальні аспекти». Враховуючи, що зазначений термін має латинське походження (від *cella* – насамперед кімнатка, маленьке сховище, а також, власне, бджолина чарунка у вулику як самодостатній елемент більш глобальної системи), запропонований українськомовний варіант, з певною умовністю, також можна визнати прийнятним.

На думку Р. Фоссє, протягом вказаного періоду Західна Європа пережила, попри повільність економічних, соціальних та інших процесів, справжню «феодальну революцію», наслідком якої стало «послаблення королівської влади та зосередження військових і судових повноважень у руках дрібних сеньйорів, володарів замків, у великій кількості побудованих у Х–ХІІ ст.»; саме у цей час і відбулося «обосередження», під яким Р. Фоссє розумів «збирання сільського населення, розкиданого хуторами, сільських ремісників навколо центрів тяжіння – церков, цвинтарів та замків. Так виникло «середньовічне село», об'єднане колективними «общинними» («громадівськими») інтересами і згуртоване в рамках «баналітетної» сеньйорії (поняття «бан» походить від класичних латинських понять *bonum* та *bonus* – благо, добро, доброта, користь тощо – Г. В.) – політичного лідерства, що ґрунтувалося на особистих якостях, а не на формальній основі. Саме народження села поклало початок економічному піднесенню та соціальній диференціації середньовічного Заходу. Цей процес зародження та розвитку сіл ліг в основу розвитку Західної Європи, тоді як феодалізм був маргінальним явищем для середньовічного суспільства.

Не може не привернути увагу і відносно новий термін із неприхованим метафорично-алегоричним «присмаком» – «*incastallamento*» (від латинського «*castrum*», «*castellum*» – замок, фортеця, укріплене місце, притулок тощо), запропонований відомим французьким медієвістом П'єром Тубером, і який приблизно можна перекласти як «озамкування», оскільки, на думку дослідника, йдеться про такі істотні зміни, які з X ст. почали відбуватися в результаті демографічних й економічних змін з X ст. та, як наслідок, відобразилися на структурі розселення людей, що привело до зосередження поселень навколо укріплень та замків (звідки, власне, і походження назви). Французький дослідник розробляв зазначену концепцію впродовж тридцяти років, від виходу у 1973 р. його праці про структури Лаціуму (області навколо Риму) IX–XII ст. до відповідної статті («*L'incastallamento*») в енциклопедичному словнику із середніх віків («*Dictionnaire du Moyen Âge*») 2002 р. та монографії 2004 р. про Європу від Карла Великого до 1000 р. (до речі, тема «тисячного року» активно розробляється в сучасній медієвістиці в якості своєрідного містичного орієнтиру, який стимулював низку церковних та світських реформ напередодні ювілею Різдва Христового); популярність серед науковців терміна «озамкування» засвідчує той факт, що у 1998 р. у Римі було опубліковано збірку статей під характерною назвою «*L'Incastallamento*».

Цікавою є думка Ніколя Оффенштадта, висловлена в опублікованій у 2005 р. його бесіді з П'єром Тубером, в якій концепт останнього було оригінально й доволі влучно названо «теоретичним детонатором». До речі, науковці звернули увагу, що зазначений історичний феномен історики, не використовуючи терміна П. Тубера, почали вивчати ще в середині 40-х рр. XX ст.; йдеться про працю італійської дослідниці Джулії Фазолі 1945 р. «Угорські набіги на Європу в середині X ст.», в якій було висловлено думку, що за таких скрутних обставин замки ставали центрами адміністративного поділу і юрисдикційної влади, вписавшись пізніше в систему васальних відносин.

На завершення розмови видається доцільним навести приклад із дослідницького досвіду автора даної статті, який в одній з останніх публікацій, присвячених обґрунтуванню гіпотези стосовно латентного іудейського впливу на формування давньоруської державності, а конкретно: свідомому включенню православними інтелектуалами іудейських елементів в імена та, так би мовити, сферу компетентності східнослов'янських язичницьких богів Хорса й Семаргла, використав алегорію «катетора» (як варіант – «зонда») в якості образу для ілюстрації методу прихованого проникнення в принципово вороже середовище; на нашу думку, запропонований алегоричний образ мав проілюструвати прагнення давньоруських книжників у процесі протистояння з язичницьким світоглядом, глибоко укоріненим у народній свідомості, використати спосіб штучного створення псевдобогів (яких насправді на практиці не існувало) за давньоєврейським зразком, що в цілому відповідало досвіду створення численних неологізмів у церковнослов'янській мові згідно взірців так званих трьох святих мов: крім згаданої давньоєврейської, також давньогрецької та, частково, латинської.

Висновки. Неважко помітити, що кількість аналогічних прикладів можна за бажання суттєво збільшити, проте для нашої розмови є важливим те, що до подібної практики сучасні автори звертаються не з міркувань данини своєрідній моді чи заради надання власному тексту додаткової ефектності та, відповідно, привабливості, а, як, на нашу думку, з причини, з одного боку, невдоволення академічною термінологією, традиційна семантика якої не відповідає сучасним потребам, а з

іншого, – свідомого прагнення активніше залучати доцільні різновиди метафор, насамперед – алегорій, оригінальні словосполучення й фрази, зміст яких зрештою не поступається загальноприйнятим термінам. Зрозуміло, наведені приклади охоплюють тільки порівняно невелику частку накопиченого досвіду, однак автор прагнув, про що заявлялося неодноразово, сформулювати проблему та обґрунтувати її важливість у контексті сучасного поступу славістичної медієвістики та медієвістики в цілому, для чого було суттєво розширено часові та тематичні обрії. Було також продемонстровано стійку тенденцію, коли терміни й концепти, які несуть, крім суто наукового, додаткове метафорично-алегоричне навантаження, спроможні не тільки виконувати роль ескорту теоретико-методологічного поступу, але і мати організуючий та стимулюючий ефект на розвиток студій в царині медієвістики, максимально сприяючи необхідним результативним узагальненням.

Надійшла до редколегії 15.01.2015

УДК 930.2+004.55

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЕКТУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ПУБЛІКАЦІЇ КОМПЛЕКСУ АКТИВ РУСЬКОЇ (ВОЛИНСЬКОЇ) МЕТРИКИ (1569–1673)

Розкрито походження та призначення книг Руської (Волинської) метрики. Подано характеристику вписаних активів з позицій документознавства. Показано автономію Руської канцелярії в складі Коронної. Названо провідних керівників Канцелярії справ руських початкового етапу її діяльності. Дана стисла характеристика складу книг декретів та записів активів. Названі аргументи доцільності електронної публікації книг Руської метрики. Показано місце діяльності з проектування електронних публікацій історичних джерел у структурі Digital History. Розкрито структуру й проілюстровано змістовне наповнення Web-версії комплексу документів Руської метрики. Обговорюються методичні аспекти інтелектуальної розмітки активів відповідно до стандарту TEI.

Ключові слова: археографія, декрети, дипломатика, записи активів, історична географія, історична метрологія, кодекологія, ономастика, палеографія, теги, хронологія, eHistory, HTML, XML.

Святець Ю. А. Технологические аспекты проектирования электронной публикации комплекса актов Русской (Волынской) метрики (1659–1673).

Раскрыто происхождение и назначение книг Русской (Волынской) метрики. Дана характеристика вписанных актов с позиций документоведения. Показана автономия Русской канцелярии в составе Коронной. Названы ведущие руководители Канцелярии дел русских начального этапа ее деятельности. Дана краткая характеристика состава книг декретов и записей актов. Названы аргументы целесообразности электронной публикации книг Русской метрики. Определено место деятельности по проектированию электронных публикаций исторических источников в структуре Digital History. Раскрыта структура и проиллюстрировано содержательное наполнение Web-версии комплекса документов Русской метрики. Обсуждаются методические аспекты интеллектуальной разметки актов в соответствии со стандартом TEI.

Ключевые слова: археография, декреты, дипломатика, записи актов, историческая география, историческая метрология, кодекология, ономастика, палеография, теги, хронология, eHistory, HTML, XML.

Svyatets Y. A. Technological aspects of design electronic publications set of regulations Rus' (Volyn') metric (1569–1673).

The origin and purpose of books of the Ruthenian (Volhynian) metrica is considered. The characteristic of the entered acts from document science positions is given. The autonomous role of the Ruthenian Chancery as a part of Crown is shown. The leading heads of the Ruthenian Chancery in initial stage of its activity are called. The short characteristic of structure of books of decrees and records of acts is given. Arguments of expediency of the electronic publication of books of the Ruthenian (Volhynian) metrica are called. The place of activities for design of electronic publications of historical sources in structure of Digital History is defined. The structure and illustration of substantial filling of the Web version of a complex of documents of the Ruthenian (Volhynian) metrica is given. Methodical aspects of an intellectual marking of acts according to the TEI standard are consider.

Keywords: archaeography, decrees, diplomatics, records of acts, historical geography, historical metrology, codeology, onomastics, paleography, tags, chronology, eHistory, HTML, XML.

Цінним комплексом джерел до історії України другої половини XVI – третьої чверті XVII ст. є актові документи, видані польською Коронною канцелярією суб'єктам Волинського, Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств протягом 1569–1673 рр. Копії понад 3,5 тис. документів містяться у 29 збережених книгах так званої «Руської» або Волинської метрики (далі – РМ), тобто «руської» серії Коронної метрики. Одна з книг цієї серії, до якої вписані акти за 1609–1612 рр., зберігається у Курніцькій бібліотеці Польської Академії наук [6, с. 47; 11], а двадцять вісім – у Російському державному архіві давніх актів (РГАДА) у Москві у складі фонду 389 «Литовская метрика» [4]. Одна з книг «руської» серії за 1652–1654, 1658–1673 рр. (29-та книга) [Там само, од. зб. 220] опублікована 1999 р. українським істориком професором П. М. Кулаковським [5].

Книги метрики сформувалися після Люблінської унії 1569 р., відповідно до якої землі українських (Волинського, Київського, Брацлавського, згодом і Чернігівського) воєводств були інкорпоровані до складу Речі Посполитої. У зв'язку з наданням певної автономії цим воєводствам постало питання про мову справочинства як у місцевих (гродських та земських), так і в королівських судах та інших органах влади. У часи управління справами українських земель великим князем литовським документація названих воєводств велася канцелярською мовою, основу якої формувала лексика рідної (так званої «руської» від «Русь») мови населення. Проте до книг РМ вписані також акти латинською та польською мовами. У період правління польського короля, великого князя литовського Сигізмунда (Жигимонта) Августа (*Sigismundus Augustus*) мовна традиція для руської (української) «автономії» була збережена. Більше того, була утворена окрема канцелярія, що опікувалася справами в руських (українських) воєводствах (землях). Ті документи, що надходили на розгляд польського короля з цих воєводств і стосовно яких він виносив ухвали, вписували до окремих книг писарі (дяки) Руської канцелярії. За кожен з 29 книг Руської метрики відповідав підканцлер або канцлер.

Так, перша книга сформована під контролем «велебного Францишка Красинського, пробоща площкого, ар[хи]дїакона варшавского, Кролевства Полского подканцлерого» [4, од. зб. 191, арк. II], «бискупа краковского» [Там само, од. зб. 191, арк. 304]. Дяком (писарем) цієї книги був Лаврін Пісочинський: «*Lawrin*

Piesoczynski pisarz, ręką swą) (Лаврін Пісочинський писар, рукою своєю) [Там само, од. зб. 191, арк. 309 зв.]. Друга книга РМ [Там само, од. зб. 192] велася під наглядом «вельможного Валентого Дебиньского з Дебань, канцлєра наивышшого Короны Полское, бартеньского еце старосты» [Там само, од. зб. 192, арк. I–I зв.].

Записи ж здійснювалися за «Свтика Высоцького, писара короля его млсти справ руских земли Волинское, Киевское и Браславское въ канцларей коронной» [Там само, од. зб. 192, арк. I зв.]. Тут ми бачимо пряме підтвердження окремишності писарів, що забезпечували в Коронній Канцелярії запис справ саме руською мовою. Відповідальність за третю [Там само, од. зб. 193] та четверту [Там само, од. зб. 194] книги РМ була покладена на «велебного Петра Дунина-Вольского, каноника гнезденьского и краковского, Коруны Польское подканцлерого» [Там само, од. зб. 193, арк. II–II зв.], про якого в третій книзі у початковому записі за 1576 рік повідомляється вже як про «канцлєра коруньного» [Там само, од. зб. 193, арк. 37].

З тієї ж книги довідуємося, що Петро Дунін-Вольський «року .АФОИ. [1578] мсца феврала. КЄ. [25] дня на соимє въ Варшаве урядь канцлєрьский зь себе здалъ» [Там само, од. зб. 193, арк. 109]. Функції ж дяка обох книг виконував Лаврін Пісочинський [Там само, од. зб. 193, арк. II зв.]. Шоста [Там само, од. зб. 195] й сьома [Там само, од. зб. 196] книги сформувалися під наглядом «велебного князя Яна Боруковского з Билина, подканцлєрого коронного, пробоща ланчицкого, декана варшавского» [Там само, од. зб. 195, арк. I; од. зб. 196, арк. II]. Писарем обох книг зазначений все той же Лаврін Пісочинський, який, щоправда, у сьомій книзі титулований як браславський підкоморій [Там само, од. зб. 196, арк. II зв.]. Детальнішу інформацію про склад канцлерів та віце-канцлерів Коронної Канцелярії та писарів Руської метрики можна почерпнути зі спеціального довідкового видання Патріції Кеннеді Грімстед [6, с. 818–823].

Частина таких книг містить записи підтверджень легітимності виданих перед унією актів на володіння, привілеї, заповіти (тестаменти), локаційні та магдебурзькі листи, продаж володінь, іпотечні зобов'язання (застави), фіскальні вольності тощо. Інша частина книг містить записи судових королівських вироків (декретів) щодо карних справ та спірних питань стосовно розмежування володінь та прав руської шляхти й князів у українських воєводствах [2]. Наприклад, на початку сьомої книги РМ, яку називають також декретовою (судових вироків), читаємо: «Вторые книги канцелярии коронное наяснейшого Стефана, короля его милости польского, данинь вечных и дочасных, декретов, записовъ и иных справ поточных земель воеводствъ и повѣтовъ Киевских и Волинских» [4, од. зб. 196, арк. II].

Значний обсяг корпусу актів названої колекції створює передумови перш за все для цифрованого подання їх на електронних носіях. Електронна публікація документів вбачається пріоритетною відповідно до їхньої специфіки. Коло дослідників, зацікавлених у доступі до корпусу Руської метрики не можна назвати широким, а відтак тиражування традиційним друкарським способом, з одного боку, економічно не доцільне, з іншого, – матиме обмежене комунікативно-когнітивне призначення.

Зробити доступними важливі для вивчення історії України корпуси архівних документів можна, на нашу думку, саме за допомогою комп'ютерних технологій. Перевагами електронного варіанта публікації можна назвати, по-перше, залучення до контингенту читачів цих джерел не тільки науковців-професіоналів, студентства, а й широкого кола осіб, зацікавлених у вивченні відповідного періоду

історії України, і, по-друге, надання дослідникам сучасного інструментарію для аналізу текстів і навіть певної візуалізації даних актового матеріалу. Таке бачення майбутньої долі архівних документів вповні відповідає предметно-об'єктному простору сучасного науково-дослідницького напрямку, означеному як *Digital History*, що є частиною ширшої сфери – *Digital Humanities*.

Історики помітний час обговорюють питання сутності та перспектив використання електронних документів у практиці дослідження. Принаймні 2001 р. було актуалізовано питання архівного збереження та аналізу електронної інформації методами історичної науки [8]. Ставилося й питання щодо появи та використання принципово нового типу джерел, що з самого початку створені саме як продукт комп'ютерних технологій та фізична природа яких залишається біт-кодованою – електронні джерела [9]. Зокрема, такими *born-digital* інформаційними ресурсами, що доповнюють сучасну історіографічну традицію, стали електронні журнали [7].

Як новий сектор історичної інформатики XXI ст. *Digital History* ще тільки визначається зі своїми завданнями й напрямками. Президент Асоціації «Історія та комп'ютер» (далі – АІК) професор Л. Й. Бородкін вважає, що це – прикладна ділянка, тісно пов'язана із застосуванням сучасних цифрових технологій у завданнях створення масштабних інформаційних ресурсів, цифрування матеріалів у фондах музеїв, архівів, установ збереження історико-культурної спадщини [1, с. 20]. Аналізуючи поки що нечисленну історіографію напрямку, він подав бачення *Digital History* очима голови австралійсько-азійської асоціації *Digital Humanities*, Пола Л. Артура, що найважливіша робота, яку проводили в цій сфері, – це цифрування матеріалів первинних джерел, що забезпечує широкий доступ до колекцій даних, які були майже недоступними раніше [1, с. 18; 11]. Детальніше з теоретичними аспектами та проектами технологій *Digital History* можна ознайомитися на порталі, створеному кафедрою історії університету Небраска-Лінкольн (США) [12].

Одним із напрямів *Digital History* називають проекти зі створення *mashup* (англ. колаж, суміш) – *Web*-сайтів або застосувань, які поєднують контент декількох джерел [1, с. 19, 21]. Реалізації таких проектів щодо комп'ютерної презентації текстових документів різного рівня складності та різноманітного походження сприяє діяльність Консорціуму *Text Encoding Initiative (TEI)* – міжнародної організації, що опікується розвитком та підтримкою проектів із цифрування писемних джерел [16].

До завдань *TEI* належить розроблення міждисциплінарного стандарту розмітки текстів, що може мати широке застосування в бібліотечній, музейній, архівній та едиційній справі, а також в індивідуальних проектах окремих дослідників для інтерактивного дослідження та навчання в режимі *online*. Такий стандарт містить оператори (теги, маркери) розмітки будь-якого електронного тексту, що забезпечують його структурування, навігацію та автоматизований аналіз змісту документів. У цілому система таких тегів узгоджена зі стандартом розмітки тексту XML (*eXtensible Markup Language*) [3].

Серед засобів опису передбачено визначення мов(и) текстового матеріалу, опис вихідних даних, особливостей накреслення шрифтів, подання версій написання, виправлень та іншої корекції змісту в оригіналі документа, індикація антропонімів та топонімів, дат, інтеграція нетекстових компонентів (таблиць, формул, діаграм, графіків, мап, зображень тощо), внутрішнє структурування (том, розділ, абзац, речення, цитата, вірш, сцена, дія, ремарка, коментар, додаток, сторінка, аркуш та ін.), а також зовнішні зв'язки контенту даного документа із зовнішніми носіями інформації [15].

Засобами розмітки *TEI* можна ідентифікувати дати та час подій, біографічні та просопографічні відомості, географічні абсолютні або відносні дані, метричні величини тощо. Іншими словами розмітка *TEI* передбачає забезпечення як синтаксичного, так і семантичного управління електронним текстом, а також повнотекстового аналізу. Варіанти проектів, реалізованих із застосуванням схеми розмітки *TEI*, можна знайти на порталі Консорціуму [14].

Вельми цікавим видається проект порталу Бібліотеки Конгресу США «Пам'ять Америки» (*American Memory*), на якому вміщені колекції цифрованих документів [18], де окрім маси інших джерел можна ознайомитися з цифрованими рукописами Президентів, наприклад зі щоденниками, листами та іншими документами з-під пера Джорджа Вашингтона [17]. Інший оригінальний проект «Усна історія в Ірландії» (*Oral history in Ireland* [13]) розроблений на факультеті історії Ірландського національного університету (*School of History at University College Cork* [16]), де вміщені як текстові, так і аудіо-файли. Важливо, що такий ресурс став результатом студентського творчого проекту.

Наш проект «Руська (Волинська) метрика» поки що носить пілотний формат і полягає у розробці *Web*-версії книг актів названого корпусу. Потреба у гіпертекстовому варіанті археографічної публікації підказана дипломатикою. Гіпертекстова розмітка дозволяє зв'язати акти, вписані до різних книг РМ. Наприклад, у сьомій книзі РМ (1582–1583) запис документа «Декретъ межи Кропивницькимъ а Тельковою и сыномъ еѣ Петромъ w Скуриньцы» [4, од. зб. 196, арк. 112 зв. – 114 зв.] містить згадування про три інші акти, два з яких («Привилии пану Челку даным на село Скуринцы и до него дворецъ у Винници до живота его» та «Привилеи доживотнымъ Кропивницкому и жонѣ его на село Скуринцы») вміщені до п'ятої книги РМ (1567–1586, 1588) [Там само, од. зб. 216, арк. 203 зв. – 204 зв., 287–288 зв.], а третій («Позволене короля его милости Симону Тельку спущенья добръ Скуринскихъ сыну его Петру») – до шостої книги РМ (1578–1582) [Там само, од. зб. 195, арк. 410 зв. – 411 зв.].

До підтверджувальних листів часто вписували «от слова до слова» так звані «відіумси», тобто копії (списки) раніше виданих та наочно наданих оригіналів документів приватних осіб (дарчі, продажні, тестаменти та ін.), органів місцевого самоврядування (витяги з гродських або земських урядних та судових книг), великокняжої або коронної канцелярій. Наприклад, у сьомій книзі РМ під датою 20.11.1582 р. вписано документ «Перенесенье запису ѿ князя Чорторыиского Василью Красеньскому на Мстишинъ», яким підтверджено продаж житомирським старостою князем Михайлом Чорторийським сел Мстишин та Полганів у Луцькому повіті королівському секретареві Василю Красеньському-Борзобогатому шляхом внесення копії витягу з гродських книг Луцького замку, у якій у свою чергу дослівно записано зміст пергаментного «листа продажного» (угоди на продаж) названих осіб [Там само, од. зб. 196, арк. 79–82]. Іншими словами тексти, вписані до книг РМ, часто побудовані за принципом «швейцарського ножика» й фактично являють собою мережу взаємопоглинаючих та взаємопов'язаних документів.

Для пілотного проекту обрано сьому книгу РМ [Там само, од. зб. 196]. Ця книга цікава тим, що не є винятково декретовою. Частина записів у ній формують копії (відіумси та витяги) підтверджувальних актів («**сознанья**», вольності, тестамент, фундуші, дарчі, продажні, заставні, межові та ін.), видані з Коронного Скарбу 1583 р. за клопотанням воєводи брацлавського, старости кременецького і пінського, князя Януша Корибута Збараського та воєводи троцького князя Стефана Андрійовича Корибута Збараського.

Ця книга унікальна у тому розумінні, що репрезентує собою «синтез» книг декретових та записових. У книзі налічується 152 акти, з яких 106 – у декретовій частині (декрети, лімітації, пильності й «заложення хоробою»), а 46 – у записовій. Документ «Въписанье права ѿ цел мещанъ черкаских, недавно въ Вильне имъ даного» [Там само, од. зб. 196, арк. 35, 35 зв.] записано польською мовою. Решта актів виконані кириличним скорописом руською мовою.

Концепція *Web*-версії комплексу актів даної книги передбачає можливість одночасного відображення як цифрованих образів сторінок, так і їх посторінкову транслітерацію у текстовому варіанті (рис. 1, 3). Доступ до всіх актів книги забезпечено зі «стартової» сторінки, на якій вміщено загальний реєстр (рис. 2). Така організація матеріалу дає змогу користувачеві за назвою акта відкрити його *pdf*-версію або за номером аркуша перейти до його *HTML*-версії. У кожному разі подано супровідну інформацію про місце зберігання оригіналу акта.

Документи можливо переглянути як у рукописному, так і в транслітерованому варіантах. Оскільки скоропис все ще містив виносні букви, то і в електронному тексті засобами *HTML* (*HyperText Markup Language* – мова розмітки гіпертексту) передано таку особливість письма (рис. 3). Враховано також різноманітне виокремлення фрагментів тексту, наприклад підкресленням або збільшеними літерами. Цифровані сторінки документа за потреби можна збільшити в окремому вікні, активувавши посилання (рис. 4).

Гіпертекстова структура комфортна також тим, що до частин електронного тексту можна згодом додавати гіперпосилання на пов'язані зовнішні документи інших книг Руської, Литовської чи Коронної метрик, магістратських або земських урядних або судових книг як архівних, так і опублікованих. Подібні доповнення можуть стосуватися персоналій, топонімів або гідронімів, груп документів, спеціальної термінології тощо. Для переходу між аркушами книги у верхній та нижній частині *Web*-сторінки відображуваного документа передбачені відповідні інтерактивні посилання у вигляді номерів аркушів. Користувач завжди зможе повернутися до загального реєстру актів книги з будь-якого аркуша, який він переглядає, за універсальним посиланням «Реєстр».

Перевагою електронної розмітки документів можна назвати, по-перше, можливість для користувача працювати з повнотекстовим матеріалом, а, по-друге, за потреби самостійно доповнити текст необхідними тегами, що уточнюють його семантику з метою подальшого автоматизованого аналізу. При цьому зміст самого джерела ніяк не змінюється. Водночас додаткова розмітка вимагає від виконавця належної історичної освіти, зокрема знань з історичної хронології, географії, метрології, речезнавства, генеалогії, палеографії, дипломатики тощо. Внесення тегів до тексту фактично перетворюється на ретельне мікроісторичне дослідження, оскільки кожен фрагмент документа містить терміни, категорії, скорочення та аббревіатури, метричні одиниці, хронологічні та просопографічні дані, топоніми, гідроніми та ін.

Розглянемо приклад аналітичної розмітки фрагмента акта «Декрет межи Гулевичомъ а Кирдеемъ ѿ добра Твердыньские и ѿ шкody разные» (Вирок щодо суперечки між Василем Гулевичем, військовим володимирським, та Олізаром Кірдеєм Мильським, маршалком пінським, стосовно маєтностей у селі Твердині та про різні збитки) (рис. 5) [Там само, од. зб. 196, арк. 1–10]. У декреті вписано стислий зміст дванадцяти витягів актів з книг володимирських гродських книг, наданих Василем Гулевичем до королівського суду з метою доведення права на твердинські володіння. Перший витяг [Там само, од. зб. 196, арк. 1 зв.] можна взяти для демонстрації принципів *TEI*-розмітки електронного тексту джерела. На

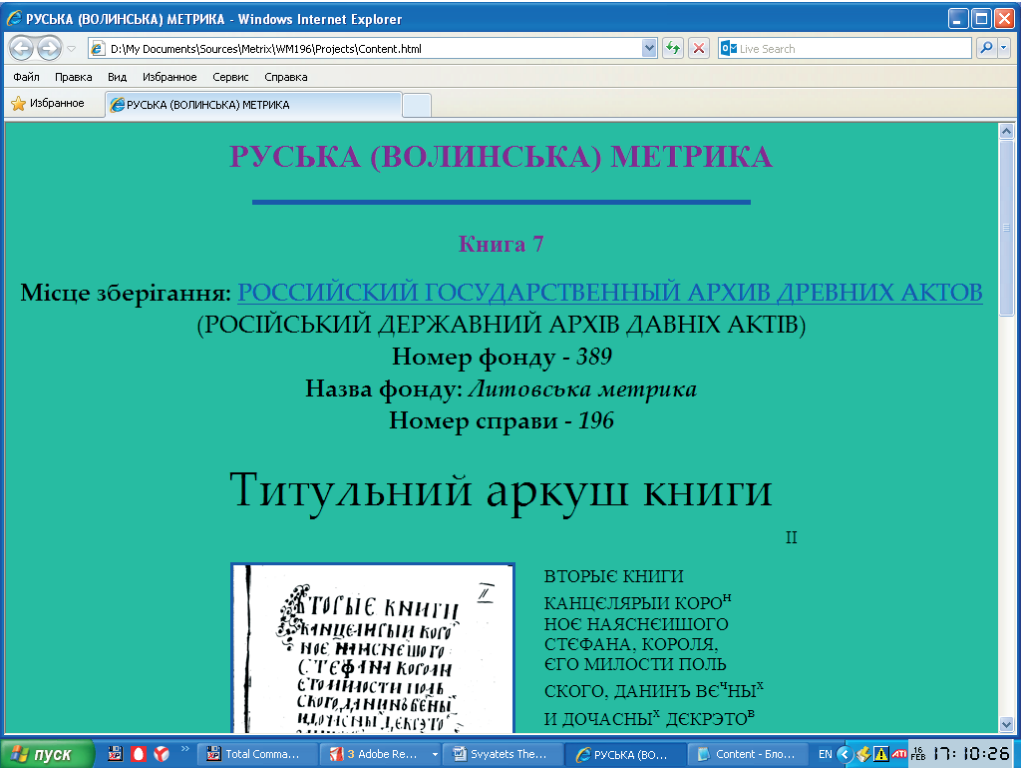

Рис. 1. Стартова сторінка доступу до актів РМ 7

Рис. 2. Реєстр актів РМ 7

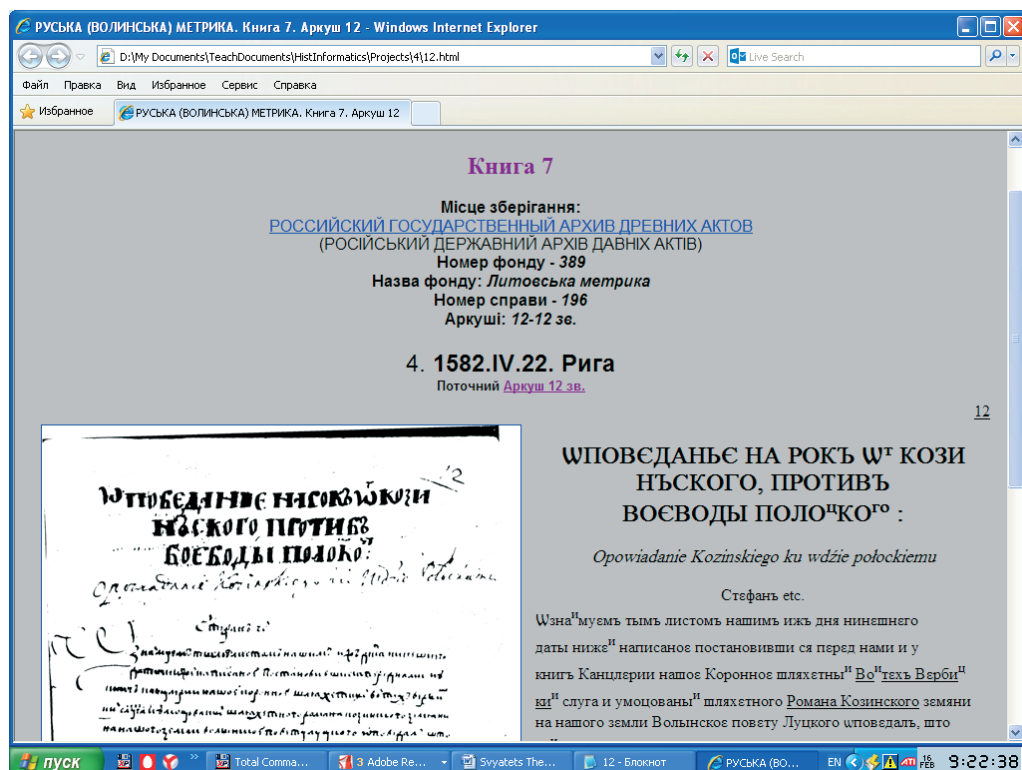

Рис. 3. Приклад Web-сторінки акта РМ 7

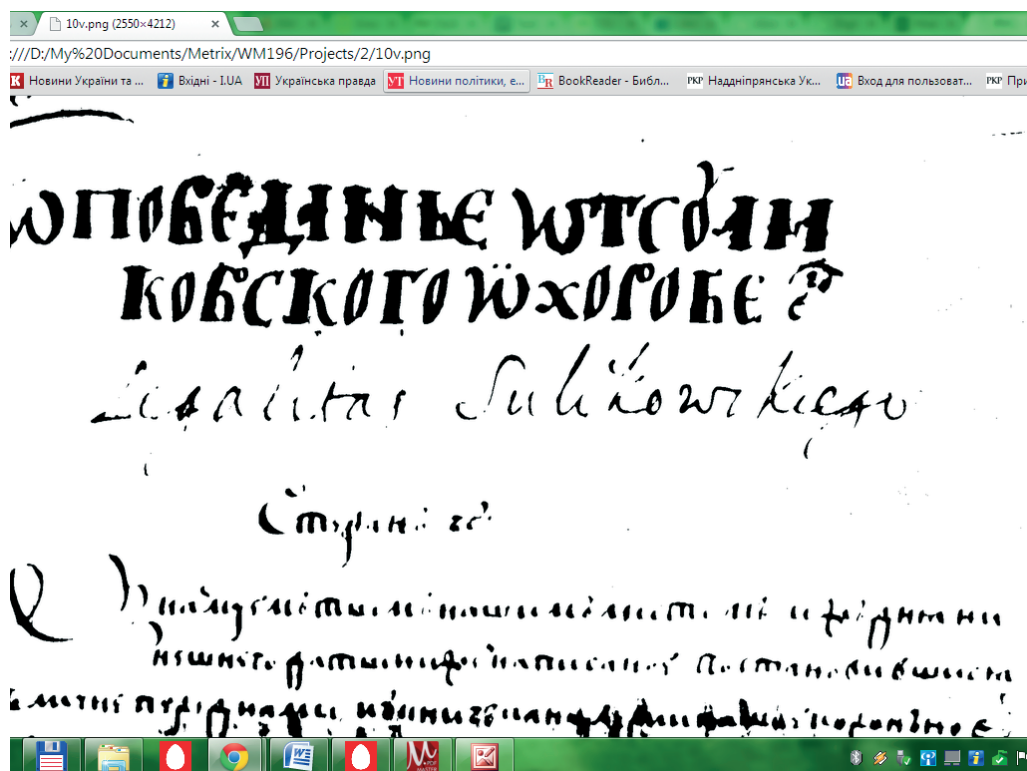

Рис. 4. Приклад збільшеної цифрованої сторінки акта РМ 7

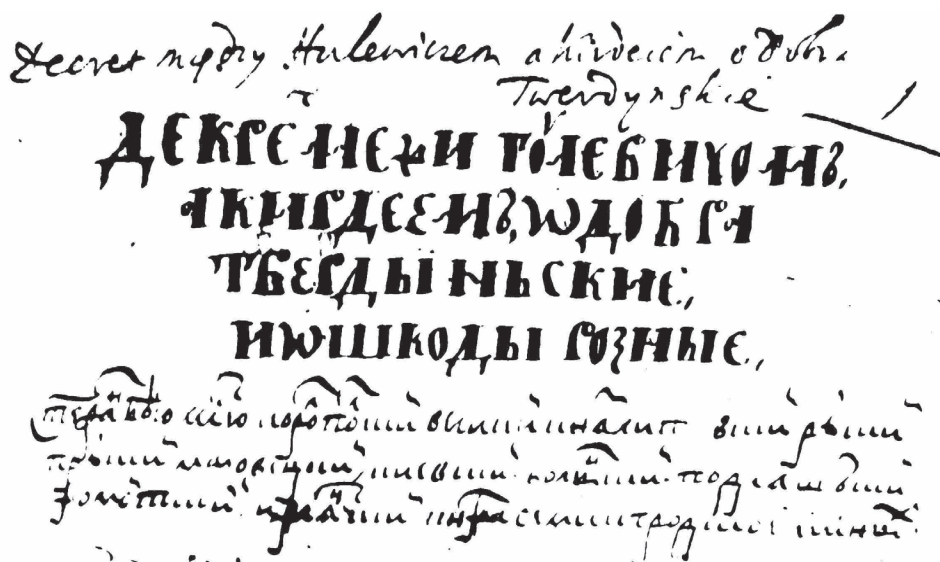

Рис. 5. Фрагмент початку першого акта РМ 7

рис. 6 подано фрагмент рукописного варіанта акта. Транслітерація цього уривку в текстовому форматі має такий вигляд: «Первыи выпись, ижъ в року тысяча пятсоть семьдесятъ пятого мѣца июля сѣмого дня за волею самого Кирдея жона его Ганна, княжна Гольшанская¹⁾, наехавши кгвалтомъ черезъ границу вечистую на именье Гулевичово Твердыни, слугу его, Клима Соколовского, збили, зранили и у плече застрелили, также и подданныхъ твердынскихъ побили и поранили, в домехъ двери и замки поламавши маѣтности побрали, до двора стреляли, жито въ огороде его кгвалтомъ пожали и потоптали» [Там само, од. зб. 196, арк. 1 зв.].

Перш за все за допомогою тега **<lb/>** (від англ. *line break*) до тексту внесено такі елементи розмітки, як завершення рядків у оригіналі документа: «Первыи вы**<lb/>**пись, ижъ в року тысяча пятсоть семьдесятъ пятого **<lb/>** мѣца июля сѣмого дня за волею самого Кирдея жона его, Га**<lb/>**нна княжна Гольшанская, наехавши кгвалтомъ черезъ **<lb/>** границу вечистую на именье Гулевичово Твердыни, слугу его, Клима Соколовского, збили, зранили и у плече застрели**<lb/>**ли, также и подданныхъ твердынскихъ побили и порани**<lb/>**ли, в домехъ, двери и замки поламавши, маѣтности побра**<lb/>**ли, до двора стреляли, жито въ огороде его кгвалтомъ по**<lb/>**жали и потоптали».

Підкреслений в рукописі фрагмент «за волею самого Кирдея жона его Ганна, княжна Гольшанская» позначається спеціальним тегом **<hi>** з параметром *underline* (підкреслено): «**<hi rend="underline">**за волею самого Кирдея жона его, Га**<lb/>**нна княжна Гольшанская **</hi>**».

Наведений фрагмент містить також дату вчинення озброєного нападу на маѣність та людей Василя Гулевича «в року тысяча пятсоть семьдесятъ пятого

¹⁾ Підкреслено у рукописі.

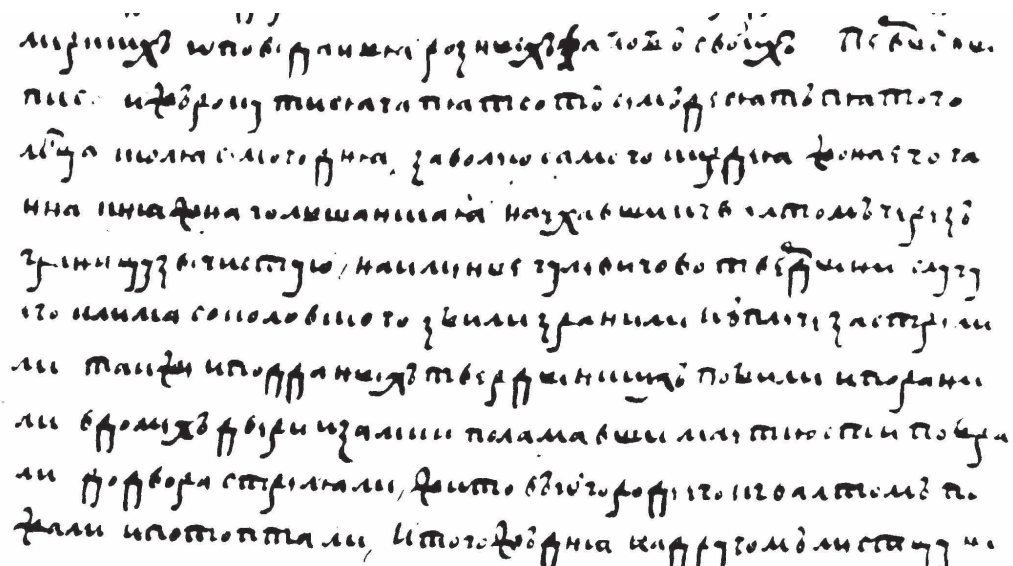

Рис. 6. Фрагмент акта із стислим змістом витягу
із записів володимирських ґродських книг

мця іюля сьмого дня». Дати важливі для істориків насамперед як дані для реконструкції хронології подій і як аргумент доведення або спростування конкретних фактів у житті суб'єктів історичного процесу. Окрім того суто технічно дата може правити за пошуковий пункт у розлогій структурі вербальної мережі документів, якими можуть оперувати не тільки історики, а й автоматизована інформаційно-пошукова система. Враховуючи варіативність різнописання датування в документах (наприклад буквене позначення чисел: «Року. *AXSI*.¹⁾ мсца мая. *Θ*.²⁾» [Там само, од. зб. 196, арк. І]) виникає потреба в уніфікації позначення дат, що можна реалізувати, запровадивши універсальний ідентифікатор дат. Система інтелектуальної розмітки стандарту *TEI* надає таку можливість з допомогою спеціального тегу **<date>** з параметром *when* (коли): «в **<date when="1575–07–07">** року тисяча п'ятсоть сьмьдесять пятого **<lb/>** мсца іюля сьмого дня**</date>**». Синтаксис цього тегу дозволяє також позначати хронологічні інтервали з допомогою параметрів *from* (від) та *to* (до), а також відкриті знизу або зверху періоди часу, або нечітко визначені межі – *notBefore* (не раніше) та *notAfter* (не пізніше).

Важливими в історичному дослідженні є й різноманітні географічні назви та просторові об'єкти, що згадуються в історичних джерелах. Даний декрет доволі ілюстративний в ракурсі доведення корисності інтелектуальної розмітки його тексту. Річ у тім, що Василь Гулевич позивався на Олізара Кірдея Мильського щодо села Твердині. Проте іронія цього позову в тому, що Василь Гулевич власні претензії ґрунтував на географічній казуїстиці. Сам Гулевич володів Твердинями, що у Володимирському повіті, тоді як Кірдей – у Луцькому. Про це можна довідатися із самого декрету, де в наративній частині наведено факт подання пінським

1) 1616.

2) 9.

маршалком як речовий доказ «два листы королевские до старосты володимѣрско-го» [Там само, од. зб. 196, арк. 6 зв.], де чітко вказано: «...Василѣи Гулевичъ, яко ся и вышеи поменило, мовиль, же то властнѣ Кирдеевымъ Твердынямъ, в повете Луцкомъ ѿ лежачимъ, належить, которые оны и тепер держить... А мои деи Твердыни в повете Володимѣрскомъ лежать...» [Там само, од. зб. 196, арк. 6 зв., 7]. Отже, чітка ідентифікація у тексті документа населеного пункту, власне як і будь-якого іншого географічного об'єкта, має неабияке значення в історичному дослідженні. Стандарт розмітки *TEI* забезпечує можливість ідентифікації просторових об'єктів за допомогою тегів **<place>** (місце) з уточненням типу об'єкта **<district>** (парафія, повіт, район та ін.), **<settlement>** (населений пункт), **<region>** (регіон, більший за населений пункт і менший за країну), **<country>** (країна) або **<bloc>** (об'єднання країн або держав) [15, с. 439]. Використовуючи такі теги фраза «именьє Гулевичово Твердыни» може бути розмічена в такий спосіб: «именьє Гулевичово **<place xml: id="Tv_Vol">** **<settlement type="estate">** Твердыни **</settlement>** **</place>**». Такий опис приписує Твердыням Володимирського повіту Василя Гулевича ідентифікатор «Tv_Vol», за яким автоматизована інформаційно-пошукова система відрізнятиме це село від однойменного села Олізара Кірдея в Луцькому повіті (Tv_L). Значення *estate* параметра *type* тегу **<settlement>** фіксує за ідентифікатором «Tv_Vol» статус населеного пункту як маєтка або землеволодіння.

У практиці історичного дослідження неабияку увагу зазвичай приділяють дійовим особам (суб'єктам) історичного процесу. В аналізованому уривку (рис. 6) зазначені імена декількох персоналій, кожна з яких виконує певну роль і має належний статус. Зокрема, Олізар Кірдей та князівна Ганна Гольшанська перебувають у шлюбі, а Клим Соколовський виступає як слуга Василя Гулевича. Персоналії названі в тексті як в повному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, титул, діяльність та ін.), так і в стислому (тільки прізвище). Запис імен одних і тих самих персоналій щоразу може бути іншим. Як типові можуть виступати варіанти різнописання прикінцевих приголосних літер у складах як виносних над словом (нами позначено курсивом), так і в рядку з твердим знаком «ѣ» (пор. «*Гѣлизар Кирдеи*» та «*Гѣлизаръ Киръдеи*»). Додамо до цього, що ім'я персоналії в тексті відмінюється, внаслідок чого пошук конкретної особи в комплексі документів ускладнюється в разі користування традиційними командами пошуку підрядка знаків у звичайному лінійному тексті. До того ж результат пошуку не можна вважати вичерпним, оскільки оператор пошуку зіставляє буквосполучення, задане у полі вибору, й маркує тільки ті місця в загальному тексті документа, що буквально збігаються. Так, у разі, якщо в полі пошуку ми задамо варіант «*Гѣлизаръ*» або «Олизар», то всі ті місця в тексті, де це ім'я записане як «*Гѣлизар*», оператором пошуку будуть проігноровані.

Отже, потрібне введення універсального ідентифікатора персоналії, що засобами *TEI*-розмітки можна виконати за допомогою тегу **<person>** з параметром *xml: id* (*id* – від *identifier*). Для ідентифікації імені передбачено парний тег **<surname>**, а прізвище позначається тегом **<forename>**. Задля уникнення подвійного тлумачення окремих імен або прізвищ, які можуть звучати як чоловічі або жіночі, можна внести додатковий тег статі, наприклад **<sex value="M"/>** (від *male* – чоловік). Таким чином, фразу «за волею самого Кірдея» можна доповнити тегами, що ідентифікують названого персонажа саме як Олізара Кірдея Мильського (ОКМ): «за волею самого **<person xml: id="ОКМ">** **<sex value="M"/>** **<persName>** **<surname>** Кірдея **</surname>** **</persName>** **</person>**».

Для позначення шлюбних стосунків між ним та князівною Ганною Гольшанською, що в документі відображено словами «жона его», передбачено тег

<relation> з параметрами *name* для зазначення типу стосунків (*spouse* – подружжя) та *mutual* (обопільний) із використанням ідентифікаторів суб'єктів шлюбної пари: «<relation name="spouse" mutual="#OKM #GG"/> жона его».

Відносини між особами визначаються й місцем у суспільній ієрархії. Так, в аналізованому фрагменті акта названо постраждалого Кліма Соколовського, що був слугою в маєтку Василя Гулевича. Для позначення таких відносин підлеглості також використовуємо тег <relation>, але вже з іншими параметрами: по-перше, тип відносин визначаємо як соціальний, по-друге, зміст відносин як наймання, по-третє, визначаємо статус учасників угоди як активний для працедавця та пасивний для працівника: «<relation type="social" name="employer" active="#VG" passive="#KS"/>».

В імені ж Гольшанської присутня вказівка на її приналежність до князівського роду: «Ганна, княжна Гольшанская». У синтаксисі розмітки *TEI* титулатура задається тегом <roleName>, в параметрі якого зазначаємо тип такої «ролі» як «шляхетність» (*nobility*). Таким чином, деталізований комплект опису з допомогою маркерів *TEI* відомостей про дружину Олізара Кірдея Мильського може мати такий вигляд: «<person xml: id="GG"> <sex value="F"/> <persName> <forename> Га<lb/>нна </forename>, <roleName type="nobility"> княжна </roleName> <surname> Гольшанская </surname> </persName> </person>».

Узагальнюючи всі розглянуті аспекти розмітки, аналізований фрагмент акта може бути оформлений у такій версії: «Первыи вы<lb/>пись, ижъ в <date when="1575–07–07"> року тысяча пятсотъ семьдесятъ пятого <lb/> мѣца июля сего дня</date> <hi rend="underline"> за волю самого <person xml: id="OKM"> <sex value="M"/> <persName> <surname> Кирдея </surname> </persName> </person> <relation name="spouse" mutual="#OKM #GG"/> жона его, <person xml: id="GG"> <sex value="F"/> <persName> <forename> Га<lb/>нна </forename>, <roleName type="nobility"> княжна </roleName> <surname> Гольшанская </surname> </persName> </person> </hi>, наехавши кгвалтомъ черѣзь <lb/> границу вѣчистую на имѣньѣ <person xml: id="VG"> <persName> <surname> Гулевичово </surname> </persName> </person> <settlement type="estate"> Твердыни </settlement>, <person xml: id="KS"> <roleName type="office"> <relation type="social" name="employer" active="#VG" passive="#KS"/> слугу </roleName> <lb/> его, <sex value="M"/> <persName> <forename> Клима </forename> <surname> Соколовского </surname> </persName> </person>, збили, зранили и у плѣчѣ застрѣли<lb/>ли, также и подданныхъ твердынскихъ побили и порани<lb/>ли, в домѣхъ, двѣри и замки поламавши, маѣтности побра<lb/>ли, до двора стрѣляли, жито въ огороде его кгвалтомъ по<lb/>жали и потоптали».

Даний проект має й дидактичне значення. Форма подання документів виконує функції як наочного посібника, де подані різні зразки палеографії руського скоропису майже за століття й відповідної транслітерації, так і тренажера аналізу манускриптів та створення *Web*-версії корпусу рукописних документів.

Бібліографічні посилання

1. Бородин Л. И. *Digital History: применение цифровых медиа в сохранении историко-культурного наследия* [Электронный ресурс] / Л. И. Бородин // Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании [Текст]: журнал. – Барнаул, 2012. – № 1. – С. 14–21. Режим доступа: URL: http://kleio.asu.ru/2012/1/hcsj-12012_14-21.pdf.

2. **Грімстед-Кеннеді П.** Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 рр.) / П. Грімстед-Кеннеді // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 52–54.
3. **Іванов А. С.** Технология XML как инструмент компьютерного источниковедения (на примере формулярного анализа документов приказного делопроизводства) / А. С. Иванов, А. Г. Варфоломеев // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: тр. 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2005. – С. 241–281.
4. Российский Государственный Архив Древних Актов. – Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 191–211, 214–220.
5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 / підгот. до друку П. Кулаковський. – Острог; Варшава; М., 1999.
6. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 / упор.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков [та ін.]; ред.: Г. Боряк, П. Кеннеді Грімстед, Л. Демченко [та ін.]. – К., 2002.
7. **Сафонов И. Е.** Электронные журналы для историков / И. Е. Сафонов // Круг идей: Электронные ресурсы исторической информатики: тр. 8-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2003. – С. 51–60.
8. **Тихонов В. И.** Когда наступит время «компьютерной палеографии»? / В. И. Тихонов // Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе: тр. 7-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров, И. Ф. Юшин. – М., 2001. – С. 343–370.
9. **Юшин И. Ф.** Электронные документы как исторический источник / И. Ф. Юшин // Круг идей: Электронные ресурсы исторической информатики: тр. 8-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2003. – С. 37–50.
10. **Arthur P.** Exhibiting history: the digital future / P. Arthur // Journal of the National Museum of Australia. – 2008. – Vol. 3. – № 1.
11. Biblioteka Kórnicka PAN. – BK 323. 1609–1612. – S. 1–61 v.
12. Digital History Project [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://digitalhistory.unl.edu/about.php>.
13. Oral history in Ireland [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://www.oralhistoryucc.com/about>.
14. Projects Using the TEI [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://www.tei-c.org/Activities/Projects/>.
15. TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange [Electronic resource] / by the TEI Consortium; Originally edited by C. M. Sperberg-McQueen and Lou Burnard for the ACH-ALLC-ACL Text Encoding Initiative. Now entirely revised and expanded under the supervision of the Technical Council of the TEI Consortium The TEI Consortium Version 2.7.0. Last updated on 16th September 2014, revision 13036. – Text Encoding Initiative Consortium, 2014. – IX, 1608 pp.. – Access mode: URL: <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/Guidelines.pdf>.
16. TEI: Text Encoding Initiative [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://www.tei-c.org/index.xml>.
17. The George Washington Papers at the Library of Congress [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://memory.loc.gov/ammem/gwhtml/gwseries.html>.
18. The Library of Congress. American Memory [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://memory.loc.gov/ammem/index.html>.
19. Univerity College Cork. School of History [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://www.ucc.ie/en/history/>.

Надійшла до редколегії 19.11.2014

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИОСОФСЬКЕ ОСЯГНЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ТВОРЧОСТІ М. О. МАКСИМОВИЧА

Проаналізовано праці М. О. Максимовича в царині української історії та пісенної народної творчості, в яких міститься ряд узагальнень історіософського характеру. В центрі уваги розуміння вченим проблем історіогенезису, історичного часу і простору, рушійних чинників історичного процесу та його внутрішньої структури в контексті минувшини Київської Русі-України. Показано, що, незважаючи на певні суперечності, історіософські погляди мислителя мали теоретичне значення для формування ідеї модерної України.

Ключові слова: М. О. Максимович, історіософія історії України, український історичний процес, історіогенезис, південно-руський (український) історичний простір та час, структура і безперервність української історії.

Светленко С. И. Историсофское постижение истории Украины в творчестве М. А. Максимовича.

Проанализированы труды М. А. Максимовича в области украинской истории и песенного народного творчества, в которых содержится ряд обобщений историсофского характера. В центре внимания понимание ученым проблем историгенезиса, исторического времени и пространства, движущих факторов исторического процесса и его внутренней структуры в контексте прошлого Киевской Руси-Украины. Показано, что, несмотря на определенные противоречия, историсофские взгляды мыслителя имели теоретическое значение для формирования идеи современной Украины.

Ключевые слова: М. А. Максимович, историсофия истории Украины, украинский исторический процесс, историгенезис, южно-русское (украинское) историческое пространство и время, структура и непрерывность украинской истории.

Svitlenko S. I. Historiosophical views about Ukrainian history in Maksimovic academic heritage.

The author studies historical and historiosophical aspects in M. Maksimovic's philosophical heritage and shows it place in historiographycal tradition. There have been analyzed those Maksimovic's historical and Ukrainian folk art song researchers, which present some general historiosophical ideas. It is shown that this famous thinker pointed out Ukrainian nation as a particular object of a special historical research, explained geneses of the Rus' people, singled out South-Russian (Ukrainian) historical zone, showed its population autochthony, stressed the importance of Kyiv in consolidation of land and peoples within the borders of Rus' area. It has been paid attention that Maksimovic' had offered periodization of this area and ethnic processes history, proved historical continuity and then, as a result, connectivity of Kievan Rus' and Cossack periods of Ukrainian history. The author emphasizes the causal factors of historical progress, including social, spiritual, cultural, church, religious and military points. Contradictions in historiosophical views of this thinker have been also identified. On the one hand, Maksimovic' promoted the idea of the dual (Kievan and Moscow) Rus', that reveals his loyalty to a united Russian world within the Russian Empire. On the other hand, the thinker supported recognition of the Ukrainian people as a distinct ethnos with its own historical space, time, power and leaders, that had put the basis of Modernity period of Ukraine.

Keywords: M. Maksimovic', historiosophy of Ukrainian history, Ukrainian historical process, genesis of history, South-Rus'(Ukrainian) historical space and time, structure and continuity of Ukrainian history.

Визначне місце в утвердженні української романтичної історіософії посів Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) – учений-енциклопедист, який вирізнявся глибоким творчим пошуком у царині природничих і гуманітарних наук. Постать талановитого ученого та його творчий доробок почали привертати увагу вже його сучасників. Аналіз наукової спадщини М. О. Максимовича досить докладно здійснив В. Б. Антонович у тезах «Значение исторических трудов М. А. Максимовича», написаних, очевидно, у зв'язку з появою першого і другого томів тритомного зібрання творів М. О. Максимовича, що вийшли у світ за редакцією В. Б. Антоновича в 1876–1877 рр. Автор зазначеної праці відмітив розробку М. О. Максимовичем певної періодизації русько-української історії, зокрема княжого, литовського, козацького періодів [5, с. 117–121].

Світоглядні цінності М. О. Максимовича неодноразово перебували у сфері спостережень іншого сучасника – М. П. Драгоманова. Так, у роботі «Чудацькі думки про українську національну справу» він назвав М. О. Максимовича першим у ряду «старших українофілів» і відмітив поєднання в його світогляді націоналізму з європейським романтизмом [2, с. 338]. У праці «Листи на Наддніпрянську Україну» той же український вчений і суспільно-політичний діяч стверджував, що за свого монархізму М. О. Максимович у своїх віршах 1863 р., зокрема «Цар дає народу волю, а ляхи бунтують» тощо, стояв «на програмі козаків Б. Хмельницького: «Маєте собі свою Польщу, а нам хай наша Україна зостанеться» [1, с. 172]. Ці оцінки М. П. Драгоманова є цікавими задля розуміння особливостей історіософських поглядів М. О. Максимовича.

На сьогодні досягнення історіософського виміру творчості М. О. Максимовича, 210 років від дня народження якого виповнилося у 2014 р., видається вельми актуальним. Адже в радянський період ця важлива грань спадщини видатного українського вченого не досліджувалася. У той історіографічний період мова йшла про вивчення його історичних поглядів. Змістовним прикладом такого роду розвідок став окремий шостий розділ «Початок науково-критичного дослідження історії України. М. О. Максимович» у книзі М. І. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» (1959). Попри обов'язкові для того часу вставки у дусі боротьби «з буржуазно-націоналістичними фальсифікаціями», автор подав доволі докладний огляд біографії та суспільних поглядів М. О. Максимовича, його боротьбу з норманізмом М. П. Погодіна, висвітлив «питання історії козацтва, визвольної війни і возз'єднання України з Росією у творах М. Максимовича», репрезентував вченого як історика Коліївщини, визначив місце творів М. О. Максимовича у вітчизняній історичній науці. Втім, про історіософський вимір історичної спадщини М. О. Максимовича тоді не йшлося [29, с. 194–246]. З погляду вивчення світогляду, суспільно-політичних та історичних поглядів М. О. Максимовича були побудовані монографії таких учених, як П. Г. Марков та Д. Х. Острянин [27; 28; 31].

Небагато змінилося в проблемно-тематичному осягненні творчої спадщини в новітній історіографічний період. У цьому сенсі вельми показовими є «Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1873) та Дню міста Канева (1 жовтня 2004 року)» (2004). У них містяться цікаві доповіді з різноманітних аспектів творчої спадщини М. О. Максимовича в галузях історичного краєзнавства, поетики, фольклористики, історії, редакторсько-видавничої справи, мовознавства, але, як і раніше, бракує розвідок історіософського характеру [30].

У «Матеріалах круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича», опублікованих у 16-му випуску збірника наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні» (К., 2005) теж уміщено змістовні розвідки, які висвітлюють переважно історіографічні аспекти творчості М. О. Максимовича [3]. Серед цих матеріалів історіософських сюжетів інтелектуальної спадщини українського вченого торкнулися лише Оксана Ковальчук і Олексій Ясь [4; 35].

Зазначена дослідниця відмітила, що М. О. Максимович «вितворює вражаючу за своєю масштабністю міфологему генези української нації. Нації, яка стає своєрідним етнічним субстрактом для багатьох європейських націй і в той же час епіцентром організації державності на європейських просторах». Кажучи словами О. Ковальчук, М. О. Максимович створив одну із найсміливіших гіпотез, «своєрідну історичну космогонію українського народу». [4, с. 179–181] І це цілком зрозуміло, адже романтичний світогляд актуалізував проблему виявлення першопочатків пранароду, прамови, пратериторії людства.

Пробудження дослідницького інтересу до творчої спадщини М. О. Максимовича видається цілком невинновипадковим. Адже, як стверджував сучасний український історик Віктор Короткий, «безперечно, Максимович мав власну концепцію історії України, а наукова спадщина його має значно глибше теоретичне підґрунтя і набагато ширше традиційної про неї уяви» [6, с. 64]. Окремих аспектів історіософських поглядів М. О. Максимовича торкалися сучасні дослідники В. А. Потульницький [33, с. 273, 274], О. В. Ясь [34, с. 199, 203] та ін.

Науково цінні публікації епістоляріїв та історичних творів М. О. Максимовича, що вийшли друком в останні десятиліття, дають можливість розглянути різноманітні грані спадщини видатного вченого, у тому числі й історіософське осягнення ним історії України [13; 26]. Саме таку мету ставить перед собою автор даної статті.

Насамперед, простежимо, які чинники сприяли розвитку зацікавленості М. О. Максимовича українською історією. Напевно, українське старшинсько-козацьке походження, непересічний культурний світ родини, до якої, зокрема, належали два дядька Михайла – Ілля Федорович і Роман Федорович Тимківські – професори Харківського і Московського університетів відповідно та сприятлива інтелектуальна атмосфера Новгород-Сіверського, де в місцевій гімназії М. О. Максимович здобував середню освіту, вплинули на формування у нього глибокого почуття любові до рідної землі, мови, культури й відіграли свою роль у професійних зацікавленнях вітчизняною історією. Судячи з «Автобіографії» вченого, його захопленню українською минувиною передували студії в галузі природничих наук. Але вже в той період на початку 1820-х рр. студент Московського університету Михайло Максимович зацікавився й природничою, або «натуральною» історією [7, с. 389, 390, 393].

Спочатку, очевидно, за аналогією природничих наук, учений застосовував раціоналістичний та логічний підходи до вивчення історичних першоджерел. Згодом його світогляд під впливом шеллінгіанства пройшов певну еволюцію від усвідомлення раціонального начала до осягнення ірраціонального, яке дозволяло осягнути «філософію серця», «душу народу». У цьому контексті цілком зрозумілим є захоплення М. О. Максимовича народним фольклором, що дозволяло не обмежуватися історією видатних персоналій або державних установ, а вивчати

масову свідомість, глибоко зацікавитися минувшиною рідного народу [4, с. 184, 185; 29, с. 195, 196].

Початки цікавих узагальнень історіософського змісту спостерігаємо ще у московський період діяльності М. О. Максимовича, який тривав упродовж 1821–1834 рр. [29, с. 200]. Знаковою в цьому сенсі стала передмова вченого «О малороссийских народных песнях» до його ж праці «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» (1827). У ній Малоросія постала в метафоричному образі комети, яка хвилювала своїх сусідів, довго перепадаючи з однієї сторони на іншу, вирізняючись тільки нещастями і неспокоєм.

Задля розуміння цих мінливих ритмів історії вчений звернув увагу на складність процесу етногенезису українців, які врешті-решт склали «совсѣмъ отличный характеръ, облагороженный и возвышенный Богданомъ Хмельницкимъ»¹⁾. Він визначив особливості малоросіян у поєднанні трьох первісних способів життя: наїзницького, чабанського і хліборобського. Показавши своєрідність української народності на широкому матеріалі пісенної творчості, М. О. Максимович першим актуалізував питання про необхідність її вивчення, висловивши ідею про український народ як об'єкт пізнання історії. Вчений не тільки задекларував ідею, а впродовж двадцяти років втілював її в життя, невпинно збираючи й видаючи українські народні пісні, які зіграли свою помітну роль в усвідомленні ним української історії [15, с. 454–465, 468, 469].

М. О. Максимович став справжнім ідейним батьком українського народолюбства, поставивши об'єктом своїх історичних досліджень саме народні маси в українській історії. Підтвердженням цього є його праці в царині соціальної історії, зокрема «Сказание о Колиивщине» (1839), «Известия Гайдамаках» (1845). Ці розвідки наповнені не тільки цікавим фактичним матеріалом, а й роздумами історіософського спрямування про особливості історичного простору та історичного часу в українських землях, про соціальні фактори руху історії [10; 25].

Наукова актуалізація концепту українського народу у спадщині М. О. Максимовича була цілком закономірним наслідком його патріотичного світорозуміння України як батьківщини, рідного краю за всієї державно-політичної лояльності до імперської Росії. Прикмети щирого українського патріотизму неодноразово зустрічаються в його епістоляріях. Так, у листі до відомого російського поета, літературного критика і державного діяча П. А. Вяземського від 28 листопада 1833 р., незадовго до переїзду з Москви до Києва, він зізнавався про свої враження від перебування в Україні: «...здесь дома я, здесь лучше мне!..» [13, с. 82, 93]. Про незабутні враження від своїх поривань із півночі «на простор украинских степей, на приволье днепровское!» за чверть століття він згадував у листі до відомого прозаїка, публіциста та громадського діяча Г. П. Данилевського від 20 лютого 1856 р. [Там само, с. 109, 111]. І вже цілком відверто М. О. Максимович виказував свою належність до свідомого українства у листі до великого українського поета, художника й мислителя Т. Г. Шевченка від 25 березня 1860 р., в якому, сповіщаючи про народження сина Олексія, зичив своєму первістку «виростати в добрім здоров'ї, світлім розумі і во многій любви ко всьому, що подобає любити доброму і чесному чоловіку і щирому українцю...» [Там само, с. 299, 305].

На відміну від московського періоду діяльності, результативнішими з погляду на історіософський доробок М. О. Максимовича стали наступні періоди його творчості, пов'язані з перебуванням спочатку в Києві впродовж 1834–1841 рр.,

¹⁾ Тут і далі цитати подано за оригіналом правопису творів М. О. Максимовича

а затим, після виходу на пенсію, на власному хуторі Михайлова Гора, Золотоніського повіту Полтавської губернії протягом 1841–1873 рр. [29, с. 202]. Тільки у 1830–1840-х рр. М. О. Максимович написав понад 30 праць, в яких висвітлювалась історія Київської Русі та Києва. Інтерес до цієї тематики у М. О. Максимовича був цілком не випадковий. Про це свідчив сам Михайло Олександрович у листі до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова від 22 вересня 1850 р., в якому йшлося про прагнення автора «посвящать свою ученую деятельность преимущественно Киеву и Южной Руси». Свою любов до Києва М. О. Максимович проніс через усе своє життя, пишучи про нього в листі до церковного і культурно-освітнього діяча, історика та археолога П. Г. Лебединцева як «о богоспасаемом нашем Киеве» [13, с. 20, 22, 144, 201].

Серед праць із зазначеної тематики слід відмітити низку розвідок, котрі стосувалися історіософської проблеми історіогенезису Русі. У цьому контексті значний дослідницький інтерес становлять такі праці, як «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» (1836), «О происхождении варяго-русов» (1839) та ін. У них учений замислювався над ключовою проблемою: звідки пішла Русь, подавши при цьому історико-систематичний огляд думок про Русь і виклавши своє бачення проблеми [21, с. 113–115].

У праці «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» М. О. Максимович виявив свою схильність до систематизації історичного матеріалу з метою узагальнень. Розроблена ним періодизація вітчизняної словесності має не тільки суто філологічне значення, а й важлива для розуміння інтелектуалом ходу історичного процесу та його внутрішньої структури. Так, учений виділив чотири періоди: древній – від 60-х рр. IX ст. до останньої чверті XIII ст., середній – від останньої чверті XIII ст. до XVIII ст. та новий – від XVIII ст. і до першої чверті XIX ст., а також новітній, або сучасний.

В основу своєї періодизації вчений поклав духовно-культурні чинники. Наприклад, перший, древній період, вирізнявся, на його думку, розвитком православ'я, книжкової світської й церковної культури, мови, руського просвітництва в Києві, впливами греко-східного просвітництва. Середній характеризувався оновленням розумового й суспільного життя Північно-Східної Русі, впливами латино-західного просвітництва на інтелектуальне життя Південної і Західної Русі, а згодом і Великої Росії. XVIII ст. позначилося новоєвропейськими впливами, прагненням до європеїзму. У новітній період простежувалося намагання відродити феномен народності, її самобутній дух [Там само, с. 47, 48].

Розв'язуючи проблему історіогенезису русів, М. О. Максимович розрізняв між східними, або руськими слов'янами, русів північних, до яких залучав великорусів і білорусів, і русів південних, або україно-галицьких, у т. ч. полян, сіверян з уличами, древлян, тиверців і, можливо, білих хорватів (галичан). Тим самим учений чітко окреслював південноруський історичний простір. При цьому мислитель доводив його стародавність і, використовуючи дані руських літописів, піддавав критиці теорію скандинавського походження Русі та її прибічників. Відтак він дійшов висновку, що варяги є іноплемянний народ, а «Русская Земля такъ прозвалась отъ техъ, разумѣется отъ Руссовъ», початки яких зафіксовано під 860 р. На основі літописів М. О. Максимович стверджував, що руси і варяги – два різноплеменні народи [Там само, с. 49–58, 68, 73, 79].

Суттєво важливим є киевоцентризм історіософських поглядів М. О. Максимовича. Так, центром Русі, звідки пішла Руська земля, вчений називав Київ. За його словами, саме звідти поширилася «и вѣра, и грамота, и все просвѣщеніе Русское». Особлива роль в утвердженні панування Русі на сході Європи належала київським князям. «Землею Русскою назвалась сначала Киевская или Полянская земля, а не Новгородская...», – підкреслював М. О. Максимович. Таким чином, на думку вченого, зародження Руської землі відбувалося в південній, а не в північній частині Східної Європи [Там само, с. 78, 79, 85, 86, 87].

М. О. Максимович показав розширення історичного простору Русі від Києва до південно-західної, або Червоної Русі, міста якої були «родными дѣтьми Киеву». Із їх втратою земля Руська стала називатися Україною, а в XIV ст. отримала назву Мала Русь. Пізніше за південно-західну Русь відбувалося утвердження руськості на північному сході, або в Суздальській Русі, а згодом і в Новгородській землі [Там само, с. 89].

Розглядаючи проблему руської історіогенези, М. О. Максимович вважав, що русичі належали до корінного населення прабатьківщини, під якою розумів терени навколо Києва. Український мислитель убачав активну роль русичів у творенні інших народів, зокрема фінів, болгар, козар, які виникали під впливом розширення руського територіального простору шляхом залюднення європейської півночі, заходу та частини євразійського степу. Відтак він висунув гіпотезу про Русь як плем'я древнє й родоначальне для багатьох інших народів. На думку вченого, русичі поклали початки кількох колін, у т. ч. козар, болгар, чудь, готів, а самі зберегли власну ідентичність корінної Русі. Осмисливши проблему походження русів як автохтонного, древнього народу, який генетично пов'язаний з древньоазійським Яфетовим племенем, М. О. Максимович виділив первісний та історичний періоди їх минувшини [4, с. 182; 21, с. 99, 101, 102].

Свою гіпотезу походження первісної і стародавньої Русі М. О. Максимович відстоював у полеміці з прибічниками норманської теорії, відомим представником якої був російський історик М. П. Погодін. Своє бачення проблеми український мислитель висвітлював у листі «О происхождении варяго-русов» до зазначеного опонента від 27 березня 1841 р., написаному в Києві. У ньому він виклав свій системний погляд на русів як на слов'янський народ і в цьому сенсі виступив послідовником М. В. Ломоносова, відкидаючи бачення прибічників норманського походження Русі [18, с. 116–125].

Ідея про південну Русь як країну заселену корінними й первісними мешканцями – південно-східними слов'янами – М. О. Максимович утверджував у роботі «Волинь до XI века» (1839). При цьому вчений об'єднав Волинь за своїм слов'янським походженням з іншими руськими землями: Київською, Червоно-руською або Галицькою, Поділлям, які утворювали один, корінний південно-руський народ упродовж дев'яти століть. Таким чином, мислитель сформулював ідею етнічно-територіальної єдності, соборності південно-руського, або малоросійського народу, який вирізнявся від поляків, чехів, сербів та інших слов'ян. Водночас М. О. Максимович зазначив, що в російській державі ім'я руського тепер закріпилось здебільшого за народом Великої або Московської Русі, яка, за словами вченого, стала, завдяки промислу Божому, центром возз'єднання Руського світу [8, с. 125, 126].

М. О. Максимович також звернув увагу на особливу роль Києва в історії Русі. За його словами, до XIII ст. цей центр став «средоточіємъ древняго Русскаго міра», а під Руссю розумівся переважною мірою південно-руський народ на від-

міну від москвитян або великоросіян. Історична традиція руськості з XIV ст. була підтримана древнім Галицьким князівством, яке стало називатися воєводством Руським, а згодом і українським козацтвом, що в XVII ст. іменувалося «старожитною Русью». Назва Малоросія або Мала Русь спочатку належала Волинській і Галицькій землям, а затим поширилася на ліву сторону Дніпра. Таким чином, М. О. Максимович показав безперервність руської історії від київського до козацького періоду включно, суб'єктом якої впродовж дев'яти століть був корінний південно-руський народ [Там само, с. 126].

Ідея безперервності української історії ґрунтувалася у творчості М. О. Максимовича на концептах тяглості території й населення Русі-України. З цього погляду інтерес становить праця вченого «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо М. П. Погодину)» (1859). Розвідка українського дослідника стала критичною реакцією на концепцію відомого російського історика про запустіння України, корінне населення якої в історичний період між нашествиям Батия і правлінням Гедиміна нібито переселилося на північно-руські терени, а замість нього на південноруських територіях з'явилися мешканці з Карпат.

Цю візію удаваного запустіння України М. О. Максимович переконливо спростував, показавши безперервність існування українського народу на власних теренах і назвавши версію М. П. Погодіна «произвольной выдумкой». Тим самим заперечувалася погодинська історіософська концепція, яка не залишала на Сході Європи місця малоросійському (українському) державно-політичному, етнічному та мовно-культурному чиннику, розглядаючи історію Русі як частину минулого Великої Росії [16, с. 130, 131, 134–136, 138].

На особливій ролі Києва М. О. Максимович наголошував у своїй промові «Об участии и значении Киева в общей жизни России», опублікованій окремою брошурою в Києві 1837 р. При цьому мислитель визначав три великі періоди «Русской жизни», уособленням яких стали Київ, Москва і Петербург. Саме в древньому Києві діяв рівноапостольний князь Володимир, який постав, за словами М. О. Максимовича, «просвітителем Росії». Сам же Київ був «главным мѣстом Русской святыни» і уособлював руську церковну велич – «первую основу всего величия Русскаго» та народну самобутність православної Русі. Київ тривалий час зберігав роль важливого духовного сакрального центру святих місць Руської землі. Згодом цей центр породив сильні князівства руські, хоча в самому першопрестольному місті послаблювалася великокнязівська сила, що неминуче призвело до втрати, кажучи словами мислителя, первісної цілісності країни.

Замість княжого періоду руської історії утвердився удільний. Тоді історична першість перейшла до Москви. Колись єдина Русь поділилася на дві половини – західну і східну, Литовську і Московську, які, хоча й вели удільну боротьбу, об'єднувалися єдністю церкви. Після поділу всеросійської метрополії Київ, перебуваючи під владою князівства Литовського, за словами М. О. Максимовича, концентрував духовну єдність для всієї західної Русі. За нового часу історичним чинником захисту Києва й України стало козацтво. За умов поширення козацтва відбувалося оновлення української народності [19, с. 144, 145, 147, 148, 151–153].

Важливою віхою українського історичного процесу стало приєднання Малоросії до Великої Росії Б. Хмельницьким у 1654 р. У такий спосіб, як писав М. О. Максимович, відбулося первісне злиття в одну державу трьох надовго розірваних частин Русі. Відтак московський цар об'єднав Велику, Малу і Білу Русь. У

1686 р. відновилися й церковна єдність православної Русі. Повну єдність утвердив самодержець Петро I, який перетворив Росію на велику імперію. Наступники першого російського імператора проводили політику зміцнення Російської держави. При цьому мислитель відмічав велику участь Києва в середній і новий періоди історичного життя Росії [19, с. 156, 157].

У праці «Очерк Киева» (1847) М. О. Максимович знову показав першопрестольність Києва, який був духовною, економічною й політичною столицею Русі впродовж 286 років. Духовна святість Києва – «града великого» – зберігалася впродовж історії для всієї Русі. В «Обозрении Старого Киева» мислитель знову нагадав читачеві про роль Києва як матері руських міст, показав цілу низку церковних пам'яток, що підтверджували історичну древність та духовну сакральність Києва [22, с. 159, 160, 165, 170–197].

У працях М. О. Максимовича розглянуто особливості історичного процесу в українських землях, історичну взаємодію українців з іншими народами. З цього погляду значний інтерес має розвідка «О причинах взаимного ожесточения поляков и малоросиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому)» (1857), в якій йшлося про роль різних народів, зокрема татар, литовців та поляків в українській історії. Прикметно, що, порушуючи складні питання особливостей історичного процесу в українських землях, М. О. Максимович акцентував на необхідності поваги до *історичної істини* [17, с. 200, 201].

Прагнучи розібратися в перебігу українського історичного процесу, мислитель порушив історіософську проблему історичного часу і вдався до структуризації української історії за певними епохами. Першою з них М. О. Максимович називав часи древньої князівської самостійності, яка згодом була втрачена. Затим – від нашестя Батия в 1240 р. до визволення Києва Гедиміном у 1320 р. – впродовж 80 років тривала епоха Татарської влади над всією Україною. Наступний історичний час – від приєднання України до Великого князівства Литовського в 1320 р. до унії з короною Польською в 1569 р. – протягом 249 років тривала епоха Литовської влади. На зміну їй прийшла епоха Польської влади, що охоплювала період від Люблінської унії 1569 р., коли Україна стала частиною Речі Посполитої Польської, до приведення Богданом Хмельницьким всієї України під *державу Руську* в січні 1654 р. Отже, польське панування в Україні тривало протягом 85 років. Останній історичний час М. О. Максимович називав епохою роздвоєного буття України, коли східна Україна постійно перебувала під владою *Руськоюю*, а західна спочатку впродовж 57 років коливалася між Росією і Польщею, а згодом – після Прутського договору 1711 р. до кінця Польського королівства в 1795 р. – постійно належала Польщі.

Показуючи цю складну періодизацію української історії, М. О. Максимович заперечував винятково польську історичну місію поляків в українських землях. Адже, як справедливо зазначав мислитель, крім епохи польської влади, були епохи Києво-Переяславської Русі, татарської і литовської влади [Там само, с. 200–202].

Кількома роками пізніше у статті «Нечто о земле Киевской» (1864) М. О. Максимович запропонував дещо уточнену хронологічну концепцію української історії в контексті історії Київщини, котра складалася з шести періодів: 1. 864–1240 рр. – Київська держава. 2. 1240–1320 рр. – Київське князівство під татарською владою. 3. 1320–1569 рр. – приєднання Київського та Переяславського князівств до Великого князівства Литовського. 4. 1569–1654 рр. – відділення Київського князівства

від Литви і з'єднання з Королівством Польським. 5. 1654–1764 рр. – малоросійська Гетьманщина. 6. Від 1764 р. – кінець малоросійської Гетьманщини [14, с. 44–48].

Як бачимо, зазначена концепція М. О. Максимовича пронизана києвоцентризмом, а відтак й україноцентризмом, які об'єднують південноруську минувшину впродовж тисячоліття. З історіософського погляду М. О. Максимовича українська історія предстала єдиною, безперервною від Київської держави князівського періоду до малоросійської Гетьманщини часів козаччини. Характерно, що мислитель виокремлював державницькі прикмети періодизації української історії, про що свідчать такі терміни, як «Київська держава», «Київське князівство», «малоросійська Гетьманщина».

Розробивши внутрішню структуру української історії, мислитель поглиблено досліджував окремі періоди минувшини. Так, М. О. Максимович приділив велику увагу усвідомленню ролі епосу литовської влади в українській історії, коли значна частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. Свідченням цього є низка праць ученого, зокрема «Нечто о земле Киевской» (1864), «Заметки о земле Волынской» (1864), «Письма о князьях Острожских» (1866), «Память о киевском воеводе Григории Хоткевиче» (1868), «Литовский замок в Киеве» (1871) та ін., що були опубліковані в першому та другому томах «Собрания сочинений М. А. Максимовича» (К., 1876–1877).

У них М. О. Максимович відмічав позитивну сторону «литовсько-руського світу», впродовж якого півтора століття тривало функціонування Київського князівства. За цих обставин Київська земля була недоступною для поляків. Утім, історик не вважав входження українських земель до Великого князівства Литовського природним, а розглядав як наслідок завоювання – нашествя Гедиміна на Київ [6, с. 56, 57].

Розмірковуючи над епохою польської влади в українській історії, М. О. Максимович особливу увагу приділив проблемі українського козацтва. Від початку 1840-х до середини 1860-х рр. дослідник української минувшини вивчав походження козацтва, етапи розвитку цього соціального стану, його роль у державному та суспільному житті українських земель XVI–XVIII ст. Ці сюжети висвітлено у таких працях, як «Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу» (1863, 1865)», «Письма о Богдане Хмельницком», адресовані М. П. Погодіну (1–4) і М. І. Костомарову (5–18) (1859–1860) та ін. [11; 23].

У своїх працях М. О. Максимович спростовував цілий ряд польських історичних міфів у контексті української історії, зокрема про роль поляків в утворенні українського козацтва, про залюднення ними «пустелі України». Український вчений спростував тези М. А. Грабовського про «справедливість» і «добročинність» панування Польщі над Україною. Натомість М. О. Максимович показав, що «Кієвоперяяславская Русь или Украина приняла *соединение* съ Польшею въ одну *Речь Посполитую*, на правѣ людей *равныхъ съ равными, вольныхъ съ вольными*» як ішлося в акті Люблінської унії 1569 р. У ньому передбачалася рівність обох сторін, а не панування однієї над іншою. Розвінчав М. О. Максимович і міф про «добročинність» польського панування в Україні, розкривши різні види гноблення поляками українців: національно-релігійного й соціального. Все це неминуче вело до розриву українців і поляків, до відродження Малоросії, де на чолі з Б. Хмельницьким виникла єдність особливого громадянського суспільства [17, с. 202, 203, 205–223].

В епістолярній праці «Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу)» (1863, 1865) М. О. Максимович поглибив своє розуміння органічної внутрішньої структури української історії, пов'язавши київський княжий і козацький періоди вітчизняної минувшини. Він звернув увагу на те, що «придніпровські города Черкасы и Каневъ, первоначальные рассадники козачества Украинскаго, всегда принадлежали къ Кіевскому княжеству». Вчений показав князів, які стали ватажками козацькими, але водночас спростував низку історичних міфів, що огортали їхні імена. Зокрема, М. О. Максимович довів, що литовські князі не мали жодного значення в походженні придніпровського козацтва, яке з'явилося в історії без них і набуло розвитку не під їхнім впливом. Появу ж волинських князів в українському козацтві й утвердження їх на Придніпровській Україні він датував другою половиною XVI ст.

М. О. Максимович називав козацтво особливим станом у малоросійському народі, історичне життя якого вельми дороге й важливе для народної пам'яті. Простежуючи генезис українського козацтва, мислитель акцентував увагу на таких історичних чинниках, як народно-руське начало – общинний устрій, а особливо – татарські набіги. Відтак з історіософського погляду історик розглядав історіогенезис явища в контексті внутрішніх соціальних і зовнішніх військових впливів [11, с. 226–237, 239, 250–254].

Розробляючи тематику козацької історичної епохи, М. О. Максимович вивчав знакові постаті української минувшини, крізь призму життєдіяльності яких прагнув досягнути особливості українського історичного процесу. В цьому контексті привертає увагу «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» (1850). У розвідці мислитель стверджував, що П. Сагайдачний прагнув про з'єднання Київської Русі з Московською під владою православного царя. На думку М. О. Максимовича, втілення в життя ідеї спільного існування такої двоєдиної Русі дало б можливість Київській Русі, тобто Україні, зміцнити себе, забезпечити від панування поляків і бути самостійною. Першорядним чинником просування Київської Русі (України) в цьому напрямі мало б стати відновлення в ній православної митрополії [24, с. 260].

Отже, М. О. Максимович вважав украї важливим церковно-релігійний фактор в історії, який, напевно, і мав визначальне значення в історичному виборі України між католицькою Польщею і православною Московською Руссю. Саме такий вибір мав сприяти зміцненню Київської Русі – України – й утвердженню її самостійності в союзі з Московією. Відтак в історіософських поглядах мислителя примирялися дві лояльності: одна – до великої Росії-імперії, а інша – до батьківщини-України.

Історіософські смисли притаманні й такій персоналістичній праці вченого-історика, як «Письма о Богдане Хмельницком», адресовані М. П. Погодіну (1–4) і М. І. Костомарову (5–18) й опубліковані в 1859–1860 рр. У них М. О. Максимович розкрив своє концептуальне осягнення історії України.

Представляючи власний погляд на історичну постать Б. Хмельницького, він уже в першому листі показав, що Московська і Київська Русь – «двѣ стороны одного *Русскаго міра*, надолго разрозненныя и даже противостоявшія друг другу, сошлись *воедино* – усилями Богдана». Діяльність Б. Хмельницького поклала початок «великому историческому дѣлу – *возсоединенію всей Владиміровой Руси*».

Заслугують на увагу й листи 9 та 11, де йшлося про характеристику Б. Хмельницького як представника українського народу в історії, котрий користу-

вався довірою та авторитетом, був людиною добрості й честі. Тому цілком зрозуміло, чому козаки встали під прапор гетьмана одностайно, за цілісність «своей отчизны Малороссийской...» [23, с. 282, 283, 314, 323]. Таким чином, у зазначеній праці М. О. Максимович висловив ідею «возз'єднання» колись єдиної Русі, хоча при цьому залишався прихильником Русі Київської – України.

Отже, можна стверджувати, що М. О. Максимович зробив помітний внесок у закладення основ української національної історіософії історії України. Творчість вченого прийшла на другу і третю чверті XIX ст., коли, попри всі труднощі української бездержавності, в українських інтелектуальних колах відбувався процес осягнення минулого і сьогодення, окреслювалися обриси майбуття нації, яка переживала складний процес формування і становлення. Будучи справжнім інтелектуалом і патріотом своєї малої Батьківщини-України, яка в той період перебувала в державно-політичних кордонах імперій, М. О. Максимович розробив ряд узагальнень у рамках романтичного історіософського напрямку, насамперед, виділивши українську народність як об'єкт наукового дослідження, у тому числі історичного.

Суттєво важливо, що мислитель приділив велику увагу руському історіогенезису, чітко виокремив південно-руський (український) історичний простір у межах великого руського світу, показав автохтонність і стародавність південно-руської людності, розкрив першість південноруських теренів на чолі із Києвом у консолідації земель і народів у кордонах Русі. Не менш важливо, що М. О. Максимович структуризував український історичний процес у просторі й часі, при цьому показав безперервність функціонування південноруського територіального масиву та людності, тим самим пов'язавши в одну вісь княжий і козацький періоди української історії. Заслугою М. О. Максимовича став пошук причинних чинників поступу історичного процесу, серед яких були соціальні, духовно-культурні, церковно-релігійні, військові. Відтак учений впритул підійшов до ідеї багатфакторності в історії.

Історіософські погляди мислителя не були позбавлені суперечностей. У них, з одного боку, виявилась ідея двоєдиної Русі (Київської і Московської), що в тодішніх умовах утверджувала лояльність до єдиного руського світу в межах Російської імперії, а з іншого, – киевоцентрична й україноцентрична спрямованість, котрі вели до визнання українців окремим історичним народом зі своїми історичним простором і часом, людністю і вождями. Історіософські міркування й узагальнення вченого мали помітний вплив на поступ української історіософської думки наступного періоду, стали важливим інтелектуальним чинником обґрунтування ідеї утвердження модерної України.

Бібліографічні посилання

1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994. – С. 149–171.
2. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 312–367.
3. Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – К., 2005.

4. **Ковальчук О.** Трансформація історичних поглядів у працях М. Максимовича / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 179–189.
5. **Короткий В.** Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тяглості української історіографічної традиції / В. Короткий // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 80–126.
6. **Короткий В.** Михайло Максимович / В. Короткий // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 35–71.
7. **Максимович М. О.** Автобіографія / М. О. Максимович // Максимович М. О. Київъ явился градомъ великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – К., 1994. – С. 388–404.
8. **Максимович М. О.** Волинь до ХІ вѣка / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 125–129.
9. **Максимович М. О.** Воспоминаніе о Богданѣ Хмельницкомъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 346–354.
10. **Максимович М. О.** Извѣстія о Гайдамакахъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 355–373.
11. **Максимович М. О.** Историческія письма о козакахъ приднѣпровскихъ (къ М. В. Юзефовичу) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 224–254.
12. **Максимович М. О.** К истории малорусского языка (Филологическіе письма к М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Київъ явился градомъ великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – С. 345–387.
13. **Максимович М.** Листи / М. Максимович / упоряд. тексту та ілюстр., авт. вступ. ст. В. Короткий. – К., 2004.
14. **Максимович М. О.** Нечто о земле Киевской / М. О. Максимович // Максимович М. О. Київъ явился градомъ великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – К., 1994. – С. 44–48.
15. **Максимович М. О.** О малороссійскихъ народныхъ песняхъ [Предисловіе] / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 454–469.
16. **Максимович М. О.** О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево и населеніи ея новопришлымъ народомъ (Письмо М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 130–141.
17. **Максимович М. О.** О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ, бывшаго въ XVII вѣкѣ (Письмо къ М. А. Грабовскому) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 200–223.
18. **Максимович М. О.** О происхожденіи варяго-русовъ (Письмо М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 116–125.
19. **Максимович М. О.** Объ участіи и значеніи Києва въ общей жизни Россіи / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 144–158.
20. **Максимович М. О.** Обзорѣніе Стараго Києва / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 171–197.
21. **Максимович М. О.** Откуда идетъ Русская земля, по сказанію Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 46–115.

22. **Максимович М. О.** Очеркь Кієва / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Кієва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 159–170.
23. **Максимович М. О.** Письма о Богданѣ Хмельницкомѣ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Кієва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 281–346.
24. **Максимович М. О.** Сказаніє о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномѣ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Кієва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 255–280.
25. **Максимович М. О.** Сказаніє о Коліивщинѣ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Кієва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 373–399.
26. **Максимович М.** У пошуках омріяної України: вибрані українознавчі твори / М. Максимович / упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К., 2003.
27. **Марков П. Г.** Жизнь и труды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1997.
28. **Марков П. Г.** Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1986.
29. **Марченко М. І.** Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К., 1959.
30. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1873) та Дню міста Канева (1 жовтня 2004 року). – Канів, 2004.
31. **Острянин Д. Х.** Світогляд М. О. Максимовича / Д. Х. Острянин. – К., 1960.
32. **Пінчук Ю.** Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 60–72.
33. **Потульницький В. А.** Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ ст. / В. А. Потульницький. – К., 2002.
34. **Ясь О.** Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі наративних експериментів романтичної історіографії / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 190–209.

Надійшла до редколегії 19.01.2015

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)«9»

С. В. Конча

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІСТЬ КНЯЗЯ АСКОЛЬДА У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ «ПОЧАТКІВ РУСІ»

Розглянуто питання про ступінь історичності одного з перших київських князів – легендарного Аскольда. Здійснено спробу верифікувати літописні повідомлення про діяльність цього князя на підставі близьких у часі східних джерел. Зроблено висновок, що їх порівняльний аналіз підвищує шанси деяких літописних повідомлень про Аскольда і очолювану ним державу на достовірність.

Ключові слова: князь Аскольд, давньоруське літописання, Київське князівство, Давня Русь, східні джерела про слов'ян і Русь.

Конча С. В. Вопрос об историчности князя Аскольда в контексте проблематики «изначальной Руси».

Рассмотрен вопрос о степени историчности одного из первых киевских князей – легендарного Аскольда. Сделана попытка верифицировать летописные сообщения о деятельности этого князя на основе близких по времени восточных источников. Сделан вывод о том, что их сравнительный анализ повышает шансы ряда летописных сообщений об Аскольде и возглавляемом им государственным объединении на достоверность.

Ключевые слова: князь Аскольд, древнерусское летописание, Киевское княжество, Древняя Русь, восточные источники о славянах и Руси.

Koncha S. V. The question of the historicity of Prince Askold issues in the context of «primordial Rus'».

The question of the extent of the historicity of one of the first Kievan princes – the legendary Askold. Taking into account a historiography legacy an attempt was made to verify the chronicle reports about the activities of the Prince, based on the short-term eastern sources. It is concluded that the comparative analysis increases the chances of a series chronicles reports Askold led by the state association for plausibility. Terms at which this historical character can be examined as a commander of the hired varangian detachment on service of the Kievan prince Dir are hypothetically reconstructed. The done conclusions can serve an additional and ponderable argument at the analysis of norman theory of creation of the state of Ancient Rus'.

Keywords: prince Askold, old chronicles, principality of Kiev, Ancient Rus', eastern sources about the Slavs and Rus'.

Легендарний правитель Києва Аскольд (бл. 864–882) є мабуть найбільш суперечливою постаттю початкового періоду вітчизняної історії. У працях Б. О. Рибаківа, М. Ю. Брайчевського, М. Ф. Котляра цей діяч постає фактичним фундаментом Південної Русі, першим її видатним полководцем і дипломатом, який не тільки затвердив статус держави на політичній арені, а й прийняв християнство, наблизивши киево-руську державу до передових освічених культур тогочасного світу [2, с. 419–503; 18, с. 43–54; 19, с. 31–35; 34, с. 172; пор.: 3, 4, с. 204–207; 23].

Проте переважна більшість істориків, критично ставлячись до літописних загадок про Аскольда, оцінюють його значно скромніше. На думку низки авторів, літописним подробицям «правління Аскольда» довіряти не слід, єдина інформаційна цінність переказів про Аскольда зводиться по суті до того, що вони відбивають факт проникнення підприємливих ватажків норманських (варязьких) загонів до південної частини майбутніх земель Русі ще до затвердження у Києві династії Рюриковичів [5, с. 50, 51; 26, с. 67–68; 27, с. 273–275; 33, с. 188–195; 40, с. 99–101].

Іноземні джерела не знають правителя Русі з таким іменем. Найдавнішим джерелом, що містить свідчення про Аскольда є «Повість минулих літ» – укладена на зламі XI–XII ст. вона відстоїть на понад два століття від засвідченого в ній часу життя цього персонажа. Знаменита розповідь про очолений Аскольдом похід на Царгород-Константинополь (віднесена у літописанні до 866 р.) є, за зізнанням самого літописця, узятю з візантійського джерела. Найімовірніше цим джерелом була хроніка Георгія Амартола [20, с. 160–162; 37], але ані в цій хроніці, ані в інших візантійських та західноєвропейських джерелах, де згадується датований 860 р. похід на Константинополь, імена очільників походу не наводяться [2, с. 505–508 і далі; 37; 20]. Звідси з очевидністю випливає, що імена Аскольда і його брата Діра літописці приєднали до опису події штучно [20, с. 163].

Низка літописних компіляцій XVI–XVII ст. містить прив'язку імені Аскольда до розповіді про перше хрещення Русі, яке відбулося за одними даними в 860-х, за іншими – у 870-х рр. Уперше пов'язує цю подію з іменем Аскольда («Осколда») Патріарше (Никонівське) літописне зведення (далі – П(Н)Л) часів Івана Грозного [24, с. 13], узявши інформацію з грецьких джерел [20, с. 126–129 і далі]. Про хрещення Русі в IX ст. дійсно повідомляє низка візантійських авторів – константинопольський патріарх Фотій (бл. 867 р.), автор «Житія імператора Василя Македонянина» та низка інших. Однак жодне з них, знову ж, не згадує імені руського князя, який проявив ініціативу у хрещенні або був присутнім при цій події [20, с. 122–149]. Отже, і цього разу приєднання імені Аскольда до тексту поширеного в грецькій історіографії сюжету виявляється штучним.

«Повість минулих літ» згадує про церкву св. Миколая, побудовану на місці загибелі Аскольда [32, с. 14], що, на думку ряду авторів, мало би свідчити про достаточність Аскольда до «першого хрещення» [2, с. 598; 42, с. 26, 27]. Але подробиць про хрещення Аскольда не повідомляється, церква ж могла бути згадана лише у якості топографічного орієнтиру – як відомий і чимось прикметний для сучасників об'єкт.

Привабливою зачіпкою на користь зв'язку Аскольда з християнством (і, одночасно, на користь самої історичності персонажа) міг би бути епітет «блаженний», яким наділяє Аскольда автор т. зв. «Іоакимова літопису» [пор. 42, с. 41–46]. На думку відкривача означеної пам'ятки В. М. Татищева, її текст мав належати руці першого новгородського єпископа Іоакима, який жив на зламі X–XI ст. [36, с. 108], а, відтак, може містити подробиці втрачені (або навмисно усунуті) на час укладення «Повісті минулих літ». Проте в науковій літературі донині превалює думка, згідно з якою «Літопис Іоакима» є фальсифікатом XVII або XVIII ст. [33, с. 57–67; 38, с. 196–245; 39, с. 50–52]. І хоча дане положення не може вважатись остаточно доведеним [14; 15], спиратися на повідомлення «літопису Іоакима» до

вироблення більш-менш усталеного висновку щодо походження цієї пам'ятки є вкрай необережним.

Літописна вказівка на те, що брати Аскольд і Дір були нібито поплічниками Рюрика (*«ни племени его, но бояре»*), зарівно з описом обставин їхньої появи у Києві, одностайно визнається за пізнішу вигадку – як прибічниками історичності Аскольда [2, с. 323–331], так і скептиками.

Таким чином, із сукупності повідомлень літописів про правління Аскольда лишається тільки розповідь про його загибель від руки Олега – за літописом, воєводи Ігоря Рюриковича. Але і цей сюжет, на думку ряду авторів, виявляє ознаки штучності та компілятивності. На думку дослідниці скандинавських джерел Е. А. Ридзевської, сюжет має численні фольклорні паралелі, зокрема у Скандинавії, з чого випливає, що літописці використали «мандрівний» епічний мотив задля пояснення появи в Києві Олега, що його літописна традиція вважала опікуном Ігоря, а відтак першим легітимним представником династії Рюриковичів у Києві [35, с. 174–179].

Отже виходить, що достеменних об'єктивних відомостей про правління Аскольда та про час його життя практично зовсім не маємо. На думку низки критично налаштованих дослідників, сам образ Аскольда і його брата Діра, подібно до Кия з братами та сестрою Либіддю, є продуктом народно-етимологічної міфотворчості. Відомий в околицях Києва об'єкт «Аскольдова могила» (де, втім, не було виявлено середньовічних поховань) міг підказати давнім киянам легенду про підступно вбитого правителя минулих часів. Згодом літописці вирішили пов'язати з цією легендарною фігурою відомий їм за грецькими хроніками похід на Константинополь 860 р. Так народилася літописна легенда. І хоча топонім «Аскольдова могила» вказує на те, що людина з таким іменем (Аскольд / Осколд – від скандинавського Haskuldr / Höskuldr) усе ж мала жити у Києві (або відвідувати його), але ким вона була, коли і чому опинилася тут, ми вже дізнатись не зможемо.

Проте маємо дані, які складають вагому антитезу цій радикально скептичній позиції. Вже згаданий Патріарший (Никонівський) літопис поряд з описом походу Аскольда і Діра на Царгород під 866 р. вміщує такі унікальні подробиці про їхнє правління:

Въ лѣто 6372 (864)¹⁾ Убієнь бысть отъ Болгаръ Осколдовъ сынъ;

Въ лѣто 6373 (865) ...воеваша Аскольдъ и Диръ полочанъ и много зла сътвориша;

Въ лѣто 6375 (867) Възвратишася Аскольдъ и Диръ отъ Царяграда в малѣ дружинѣ и бысть в Києвѣ плачь велій. Того же лѣта бысть в Києвѣ гладъ велій. Того же лѣта избиша множество печенѣгъ Оскольдъ и Диръ [24, с. 9].

Ці повідомлення не мають зв'язку з відомими версіями розповіді про похід 866 (860) р., вони не містять якоїсь явної тенденції, не уславлюючи і не принижуючи їхніх героїв. Повідомлення виглядають вихопленими з утраченого контексту – невідомо ким був Аскольдів син і чому його вбили болгари, чому велася вій-

¹⁾ Наводимо традиційний перехід на сучасний стиль літочислення за умовного прийняття наведеної в літописі дати як такої, що належить константинопольському стилю. Проте літописні дати, особливо ранні, не завжди відповідають цьому поширеному пізнішому стилю (за яким рік створення світу відповідає 5508 р. до н. е.) [21; 41, с. 100–129]. За Б. Рибаківим рік смерті Аскольдова сина дорівнює 872 р., похід на полочан – 873 р., голод у Києві і похід на печенігів – 875 р. [34, с. 162–173], але ця інтерпретація є проблемною.

на з полочанами тощо. Як цілком слушно зазначив Б. О. Рибаків, вигадувати такі деталі як смерть нічим більше не відзначеного сина Аскольда, або голод у Києві у IX ст. літописцям часів Івана Грозного не було потреби [34, с. 160, 172]. Укладачі тексту не намагаються ампліфікувати ці згадки, або перетворити їх на логічно узгоджену розповідь. Виглядає так, що ці повідомлення були узяті з давнішого джерела, що становило собою низку стислих записів хронікального характеру, і вставлені до тексту П(Н)Л без усякої спроби осмислити й узгодити із загальним контекстом викладу.

Але саме в цьому полягає особлива цінність цих згадок для істориків. Б. О. Рибаків, всебічно проаналізувавши відповідний фрагмент П(Н)Л, дійшов висновку про існування «літопису Аскольда» – коротких порічних записів, що здійснювалися при першому київському єпископаті невдовзі після подій, описаних в «Окружному посланні» патріарха Фотія [34, с. 159–173]. Пізніше М. Ю. Брайчевський спробував навіть реконструювати «літопис Аскольда» [2, с. 760–783], але надав цій ідеї невинновато гучного і радикального звучання, через що відповідні побудови не знайшли підтримки науковців.

Але і позиція Б. Рибаків є вразливою: Патріарший літопис є доволі сумбурним та еkleктичним зібранням, в його тексті нерідкі повтори, часом трапляються хронологічні пересувки – зокрема, деякі події часів Володимира Мономаха перенесено в часи Володимира I [34, с. 107, 108] і т. ін. Не виключено, що унікальні повідомлення «про Аскольда» насправді могли стосуватись інших діячів і відносились первинно до іншого часу, але через погану збереженість тексту компілятори не змогли адекватно атрибутиувати ці повідомлення і, керуючись невідомими нам міркуваннями, переадресували події на період уявного правління легендарних князів.

На сьогодні поки що немає ані доказів фальсифікованого характеру унікальних повідомлень Никонівського літопису про Аскольда і Діра, ані надійних підстав вважати, що «літопис Аскольда» (або ж літопис часів Аскольда) реально існував. Спростувати показовість фраз П(Н)Л про Аскольда можна було би в разі встановлення тексту-прототипу, з якого ці фрази могли бути узяті, але досі зробити це не вдалося.

Однак можна спробувати перевірити ступінь достовірності повідомлень, проаналізувавши інформацію на тлі загальної історичної ситуації та відомих фактів відповідної доби.

В якості попередньої розвідки розглянемо згадку про печенігів («избиша множество печенегъ Осколдъ и Диръ»). Дослідники неодноразово намагалися представити це повідомлення як свідчення протидії Аскольда і Діра ворожій політиці Хазарського каганату або ж Візантійської імперії щодо молодого руської держави і Києва [3, с. 145]. На думку М. Брайчевського, печеніги масово з'явилися у Надчорноморських степах не пізніше початку 870-х рр., загрожуючи одночасно Хазарії, Візантії й Русі [2, с. 496, 497]. Проте з цілого комплексу джерел випливає, що до 890-х рр. печеніги навряд чи могли з'являтися поблизу Києва у кількості, яка могла становити загрозу для державного об'єднання у Подніпров'ї.

Згідно з даними групи східних авторів (Ібн-Русте, Гардізі, аль-Марвазі та ін.), тексти яких сягають так званої «Анонімної реляції» (опису північних народів невідомого автора, далі – ОПН), близько 860–870-х рр. печеніги («баджнук») кочували на схід від Хазарії, приблизно між Волгою, Уральськими горами та Араль-

ським морем [8, с. 70–76; 9]. Надчорноморські степи у цей час займали племена угрів («маджар»). Стосунки між уграми і печенігами та між печенігами й хазарами були ворожими, виступати союзниками або підлеглими хазарів печеніги тоді не могли. Натомість союзниками хазарів були угри: саме за допомогою угрів хазари здійснювали тиск на слов'янські племена та утримували контроль над Північним Причорномор'ям. З огляду на ці дані, раптова поява значної кількості печенігів поблизу Дніпра у 860-х або й у 870-х р. виглядає неймовірною.

До всього ж і ПМЛ повідомляє під 915 р.: **«Придоша печенежи первое (себто, уперше) на Руськую землю и сътворивше миръ с Игоремъ, идоша къ Дунаю»** [32, с. 21]. Маляри-угри на цей час давно вже перемістилися на терени нинішньої Угорщини.

Принциповість фактора пізнішої появи печенігів біля кордонів Русі свого часу навіть підштовхнула М. Грушевського до ідеї перенесення у пізніший час, на кінець IX ст., періоду правління літописного співправителя Аскольда – Діра. На думку історика, згадка про боротьбу з печенігами мала стосуватися саме Діра, який мав бути не співправителем, а наступником Аскольда, адже його ім'я прочитується у арабського автора середини X ст. аль-Масуді: «першим зі слов'янських царів є цар аль-Дір» [6, с. 409; пор. 4, с. 204–206]. Проте для таких радикальних реконструкцій даних недостатньо – транскрипція імені «аль-Дір» непевна, час правління «слов'янського царя» невизначений, та й чітких вказівок на географію положення його «царства» аль-Масуді не наводить [пор.: 10, с. 190; 23; 17, с. 57, 58; 29, с. 69–72].

Історична недостовірність появи печенігів у Надчорномор'ї у другій чверті IX ст., звичайно ж, слугує аргументом проти надійності згадок П(Н)Л про Аскольда в цілому. Проте, звернувшись до тексту ОПН щодо печенігів, знаходимо там дуже цікаву для нас деталь: «Від кожної сторони з ними (печенігами) сусидить якийсь народ, зі сходу – кипчаки, з південного заходу – хазари, із заходу – слов'яни. Усі ці народи, здійснюючи походи, нападають на печенігів уводять їх у полон і продають у рабство» [8, с. 72–74; 9, с. 156, 157]. Вказівку про «сусидство», «межування» не слід розуміти у звичному нам сенсі, адже трохи нижче той самий текст повідомляє, що і від хазар, і від слов'ян землю печенігів віддаляє по десять днів шляху, що йде бездоріжжям.

Звістка про напади слов'ян на печенігів, зазвичай, сприймається як помилка – адже важко уявити, що осілі землероби з поріччя Дніпра або Верхнього Дону робили набіги на кочовий народ, який, до того ж, мешкав на відстані 10 днів шляху. На додачу те саме джерело повідомляє, що коней у слов'ян обмалъ [31, с. 294, 296]. Отже виглядає, начебто, логічним висновок, що укладачі тексту або механічно приєднали слов'ян до переліку тих сусідів печенігів, які дійсно робили на них напади, або сплутали їх з якимось іншим народом, що вів осілий спосіб життя, мешкаючи неподалік печенізьких кочовищ – з буртасами або волзькими болгарами [9, с. 157; 29, с. 54, 55].

Але згадка про напади на печенігів слов'ян (у даному контексті слід розуміти мешканців політичного об'єднання на Дніпрі, про яке ОПН наводить детальні відомості нижче [16]) може мати й інше витлумачення.

Маємо достеменні дані, що не пізніше 880-х рр. – а, ймовірно, і раніше – регулярні плавання Доном і Волгою здійснювали наддніпрянські руси. Вони час від часу відвідували південне узбережжя Каспію, де займалися торгівлею, деякі з них у складі верблюжих караванів досягали Багдаду [31, с. 291]. Відправного пункту

цих мандрівок джерела не називають, але зазначають, що, перш ніж потрапити до течій Дону й Волги, руси огинали із заходу Крим – отже початок мандрівки мав знаходитися десь на Дніпрі, найімовірніше, звичайно, – у Середньому Подніпров'ї.

Арабському географу IX ст. Ібн Хордадбегу, який описав (близько 880-х рр.) цей маршрут руських купців, належить знаменита фраза: «руси суть плем'я зі слов'ян». Ібн аль-Факіх, котрий писав у X ст., але спираючись на джерело IX ст., повторював з деякими новими подробицями той самий текст, але не вживає при цьому слова «руси», називаючи купців з Надчорномор'я слов'янами (арабською «ас-сакаліба») [Там само, с. 291, 292].

До Каспію руси прибували не тільки з мирними цілями. Історик XIII ст. Ібн Ісфендіяр повідомляв, що у роки правління у Табаристані Хасана Ібн Зайда (864–883) вони часто робили набіги на південне узбережжя Каспійського моря і навіть захопили значне місто Абаскун [7, с. 164, 165; 12, с. 113]. Отже, руси могли з'являтися на Каспії й Волзі у значній кількості та проводити військові дії, вочевидь, за згодою з правителями Хазарії (як відомо, і пізніше – у 911 та 945 рр. – руси за сприяння хазарів вчиняли потужні набіги на каспійські береги [12; 13]).

«Опис північних народів» («Анонімна реляція») був укладений приблизно в ті ж роки – між 865 і 890 роками і відбиває етнополітичну ситуацію саме даного періоду. Останнє можна бачити з того, що болгари (в тексті – «нендер») виступають вже як християнський народ (Болгарія охрещена у 863–865 рр.), але угри (маджари) іще кочують між Дністром і Доном [8, с. 51–54]. Отже, історична ситуація, подана в ОПН, має відповідати часу правління Аскольда, як він окреслений у давньоруському літописанні (бл. 862–882 рр.), відповідно вказівку про напади слов'ян на печенігів маємо підстави зіставити зі згадкою Никонівського літопису про погром печенігів Аскольдом і Діром.

Повертаючись до змісту останнього («избиша множество печенегъ Оскольдъ и Диръ»), не бачимо й тіні натяку, що легендарні брати перебили печенігів у ході оборони. Якби якась печенізька орда, зробивши «марш-кидок», досягла околиць Києва, було би дивно, що таємничий «літопис Аскольда» жодним чином не позначив загрози, адже тут таки міститься згадка про голод у Києві і про «великий плач» з приводу повернення з невдалого походу. Отже, характер стислого повідомлення скоріше вказує на експансивні, наступальні дії князів, ніж про оборонні.

Літописи неодноразово згадують про походи руських воїв у XII ст. на половців у кораблях (похід 1103 р. та ін.). Отже, теоретично збройний напад на печенігів Поволжя корабельників-русів, для яких відомим і звичним був донсько-волзько-каспійський шлях, видається цілком можливим. Можемо припустити, що руси, за домовленістю з хазарами (і за їхнього сприяння), напали на печенізькі стани у той час, коли основні сили кочовиків були зайняті боротьбою з іншими ворогами (можливо, тими ж хазарами). Тодішні головні вороги печенігів (як і взагалі усі їхні сусіди), не мали флотів, відповідно печеніги не пильнували річкових шляхів і напад з кораблів мав виявитися несподіваним. Останнє обумовило успіх – повідомлення П(Н)Л свідчить про вдалість офензиви Аскольда і Діра, з тексту ОПН, начебто, випливає, що слов'яни на лише нападали на печенігів, а й брали їх у полон.

Звичайно, подібні рейди навряд чи могли бути регулярними, але навіть поодинокий факт, який набув певного резонансу у мешканців регіону і у середовищі

мандрівних купців, що були інформаторами укладачів ОПН, міг послугувати підставою для теми про напади слов'ян на печенігів.

Щоправда, з більшою імовірністю ми мали би очікувати в даному разі згадку не слов'ян, а саме русів, адже укладачі ОПН добре знають і розрізняють перших і других. При цьому з контексту повідомлень випливає, що руси є чи не єдиним народом в акваторії Чорного і Каспійського морів, який має кораблі для далеких походів і регулярно займається розбоєм на річкових і морських шляхах [8; 31, с. 303–306]. Однак, оскільки ми не знаємо, звідки саме укладачі ОПН отримали повідомлення про напад на печенігів, а фраза Ібн Хордадбега та текст аль-Факіха ведуть мову про те, що русів і слов'ян могли часом плутати, вважаючи за одне, означена невідповідність не виглядає принциповою.

Маємо, таким чином, підстави вважати, що принаймні одне з унікальних повідомлень Никонівського літопису про Аскольда і Діра може бути несуперечливо узгоджене з історичним контекстом, певною мірою підтверджуючися свідченням «Опису північних народів».

* * *

Означене ототожнення (взаємозаміна назв) русів і слов'ян може бути пояснене не тільки банальною плутаниною і поганим орієнтуванням арабських і перських авторів в етнографії Східної Європи. Всупереч поширеному переконанню, що руси завжди були панівною верствою в ранніх державних осередках Східної Європи, а слов'яни виключно підлеглою [пор. 40, с. 121–230], є підстави вважати, що в деяких ситуаціях ватаги мореплавців русів сприймалися як підлеглі (найманці, військова сила) саме слов'янських правителів.

Про останнє може свідчити, зокрема, згадка арабського автора IX ст. аль-Якубі про народ санарійців (цанарів – на сході Грузії), що у ході боротьби з арабами близько 852 р. звернувся по допомогу до правителів Візантії, Хазарії і «Сакаліба» (слов'ян) [2, с. 481–484; 7, с. 39; 12, с. 113]. Згадка правителя (сагіба) слов'ян в одному ряду з імператором і каганом говорить про те, що ним навряд чи міг бути дрібний князьок або ватажок мандрівного загону, як іноді припускають. Скоріше за все, йдеться про правителя «країни слов'ян» у Подніпров'ї, що низку важливих подробиць про неї доносить «Опис північних народів» [див. 16].

Згідно вказівок цього джерела, правитель «країни слов'ян», коронувався («носив корону») [31, с. 294, 296], що свідчить про його визнаний міжнародний статус, а тому його згадка поряд з правителем Хазарії виглядала би правомірною. Проте, на відміну від візантійців та хазар, слов'яни Подніпров'я не мали виходу до Кавказу і в умовах постійного протистояння з уграми, які панували у степах, при всьому бажанні (всупереч припущенню М. Брайчевського) не могли вислати туди сухопутний контингент. Тому може здаватися дивним чому далеке кавказьке плем'я звертається до їхнього правителя по допомогу. Але згадавши, що вже не пізніше ніж з початку 840-х років на Чорному морі активно діяли флотилії русів [1, с. 135–137; 25, с. 24–36], про військовий потенціал яких свідчить факт гучного нападу на Константинополь 860 р., можемо припустити, що саме на їхню військову потугу покладали свою надію закавказькі санарійці.

Сказане не дасть нам підстав слідом за Б. О. Рибаківим, М. Ю. Брайчевським, А. М. Сахаровим та іншими авторами, покладаючись на фразу Ібн-Хордадбега, визнати русів за «плем'я зі слов'ян». Східні автори IX–X ст., візантієць Константин Багрянородний послідовно розрізняють русів і слов'ян [1, с. 202–215;

7; 8, с. 77–125]. Судячи з описів зовнішності і звичаїв, руси (принаймні, їхнє ядро) були вихідцями зі Скандинавії [5, с. 59; 7, с. 68–77; 28, с. 142–145; пор. 11, с. 27–57]. Імена перших руських князів і воєвод мають скандинавські паралелі і скандинавську етимологію (зокрема, ім'я «Аскольд» означає *«той, що тримає спис»* (або *«тримає корабель»*).

У більшості дослідників не викликає сумніву, що не пізніше середини IX ст. руси (відомі з літописів теж як варяги) мали на Дніпрі потужну базу-осередок, спираючись на яку вони і могли здійснювати ті торговельні поїздки і військові походи по Чорному і Каспійському морям, що про них свідчать візантійські та східні джерела [5, с. 50; 12, с. 119; 22, с. 237; 23; 26, с. 67, 68; 27, с. 274, 275; 40, с. 150–181; пор. 13, с. 101].

Але дані, наведені в ОПН, чітко засвідчують, що у Подніпров'ї (на Лівобережжі?) знаходилось у цей самий час політичне об'єднання, означене як держава «царя слов'ян». «Цар» цей звався «Світ-малік», його столиця регулярно відвідувалася східними торговельниками і була добре відома укладачам ОПН [15, с. 99, 100]. Очевидно саме цього добре знаного на сході правителя згадує і аль-Якубі, так само називаючи «правителем слов'ян». У той же час «цар русів», який титулувався «Хакан-рус», згадується окремо і про місце його перебування наводяться плутані й напівфантастичні дані [7, с. 47–62; 8, с. 78–81; 31, с. 303–311].

Пояснення цієї суперечності може полягати в тому, що в період 840–870-х рр. (за «доби Аскольда») вважалося, що подніпровські руси перебувають на службі правителя держави на Дніпрі, відомої на сході саме як «держава слов'ян». Правитель же позначений в ОПН як «Хакан-рус» правив північними (новгородськими) русами, теренів яких східні купці не досягали [пор. 31, с. 316–323], через що ОПН і не знає географічних подробиць.

Дані літописів фактично підтверджують, що за часів Аскольда наддніпрянське політичне об'єднання Руссю ще не звалось: **«Аскольд же и Дирь остаѣ въ городѣ семѣ и многы Варягы съвокуписта и начаста владѣти Польскою землею»** [32, с. 13], **«и бѣста княжаща в Киевѣ и владеюща Полями»** [30, с. 13]. Аскольд і Дір, отже, – князі ще *полянської* землі, а не руської. Тільки з часів Олега об'єднання набуває назви «Русь» як «офіційної» самоназви: **«И бѣша у него (Олега) варязи и словѣни и прочи прозвашася русью»** [пор. 28, с. 141], а Київ проголошений «матір'ю городам руським». Переважно лише з цього часу під назвою «Русь» наддніпрянське об'єднання виступає і в іноземних джерелах: «Росія» у візантійців, Русь-Куявія у арабів тощо [7, с. 85, 94; 31, с. 313–318].

Вочевидь, до реформ Олега, групи русів (варягів), які осіли на Дніпрі і вирушали звідси у далекі походи, вважалися ніби представниками (або ж підлеглими) «царя» (маліка, сагіба) слов'ян (= полян?). Тому, імовірно, ці руси й названі «слов'янами» у Ібн-Хордадбега, аль-Факіха, а також і в розповіді про напади на печенігів в ОПН.

На користь цих міркувань може бути наведене і згадане вище повідомлення аль-Масуді про «царя слов'ян» аль-Діра. Попри те, що прочитання імені як «аль-Дір» є проблематичним (слово може читатися: *ал-дін, аладір, алдін, аладін* тощо [пор. 29, с. 69]), сукупність наведених у аль-Масуді даних свідчить на користь того, що йдеться про ту саму «державу слов'ян» у Подніпров'ї, яка згадується в ОПН (і, ймовірно, також у аль-Якубі) [17, с. 60]. Контекст даних цього ж автора дозволяє також припускати, що у «царя аль-Діра» був співправитель, який звався

«цар ал-вандж» (або «ал-франдж»). Остання назва цілком може бути арабською транскрипцією літописного «варяг(и)», «варяж(ский)» [17, с. 59; 29, с. 71, 72].

У світлі цих даних може виявитися, що літописний Дір, ім'я якого відсутнє у скандинавському іменослові, але відповідає шведському слову *dug*, давньоісландському *dútr* «звір», або ж *dútt* «любимий» («улюблений»)¹⁾ і літописний Аскольд були хоч і не братами, але дійсно співправителями. При цьому Дір («цар слов'ян») репрезентував місцеву династію, Аскольд (він же «цар ал-вандж») був очільником найманої варяго-руської дружини, сила і вагомість якої робила його фактичним співправителем «царя слов'ян».

Звичайно, правильність або хибність висунутого припущення мають засвідчити подальші дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Биби́ков М. В.** Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси / М. В. Биби́ков. – М., 2009.
2. **Брайчевський М. Ю.** Вибране. Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський / М. Ю. Брайчевський; упоряд. Ю. Кухарчук. – К., 2009.
3. **Васюта О. В.** Зовнішня політика князя Оскольда / О. В. Васюта // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років : матеріали міжнар. конф., м. Чернігів, листопад 2010 р. – Луцьк; Чернігів, 2011. – С. 139–149.
4. **Войтович Л.** Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006.
5. **Горский А. А.** Первое столетие Руси / А. А. Горский // Средневековая Русь. – Вып. 10. – М., 2012. – С. 7–112.
6. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси. – Т. I: До початку XI в. / М. С. Грушевський. – К., 1990.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. III: Восточные источники / сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин. – М., 2009.
8. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер – Т. 2. – М., 1967.
9. **Калинина Т. М.** Печенеги и путь к ним из Ургенча (по данным арабских географов) / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы, 2009 г. – М., 2010. – С. 153–166.
10. **Кирпичников А. Н.** Русь и варяги / А. Н. Кирпичников И. В. Дубов, Г. С. Лебедев // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С. 189–297.
11. **Клейн Л. С.** Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон / Л. С. Клейн. – СПб., 2009.
12. **Коновалова И. Г.** Походы русов на Каспий и русско-хазарские отношения / И. Г. Коновалова // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 111–120.
13. **Конча С. В.** Руси-луд'ана з праці аль-Мас'уді: етногеографічна інтерпретація / С. В. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – К., 2010. – С. 100–104.
14. **Конча С. В.** Літопис Іоакима: проблема авторства / С. В. Конча // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років : матеріали міжнар. конф., м. Чернігів, листопад, 2010 р. – Луцьк; Чернігів, 2011. – С. 170–187.
15. **Конча С. В.** Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о её происхождении / С. В. Конча // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – № 2. – М., 2012. – С. 98–111.
16. **Конча С. В.** Ідентифікація «Країни слов'ян» за «Описом північних народів» невідомого автора / С. В. Конча // Східний світ. – 2013. – № 1. – С. 115–123.

¹⁾ Чи не постала форма «Дір» як переклад слов'янського імені Люб(ко)? Актуальність останнього на політичному тлі Подніпров'я IX ст. підкаже нам назва міста Любеч (у деяких літописах – *Любчъ* – себто «Любків»), уперше згаданого в розповіді про захоплення Києва і вбивство Аскольда і Діра Олегом (882 р.).

17. **Конча С. В.** Біля витоків давньоруської еліти: «цар Аль-Дір» з повідомлення аль-Масуді / С. В. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 14. – К., 2013. – С. 57–62.
18. **Котляр М. Ф.** Початки Русі. Довкола 862-го року / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – К., 2012. – № 2. – С. 28–41.
19. **Котляр Н. Ф.** Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – К., 1986.
20. **Кузенков П. В.** Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П. В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы, 2000 г. – М., 2003. – С. 3–172.
21. **Кузьмин А. Г.** Начальные этапы древнерусского летописания / А. Г. Кузьмин. – М., 1977.
22. **Лебедев Г. С.** Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Л., 1985.
23. **Лебедев Г. С.** Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? / Г. С. Лебедев // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 146–153.
24. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – Т. IX. – СПб., 1862.
25. **Литаврин Г. Г.** Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб., 2000.
26. **Мельникова Е. А.** Скандинавы в процессах образования древнерусского государства / Е. А. Мельникова // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Е. А. Мельникова. – М., 2011. – С. 49–72.
27. **Мельникова Е. А.** Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности / Е. А. Мельникова // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Е. А. Мельникова. – М., 2011. – С. 269–278.
28. **Мельникова Е. А.** Название «русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. – М., 2011. – С. 133–152.
29. **Мишин Д. Е.** Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье / Д. Е. Мишин. – М., 2002.
30. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
31. **Новосельцев А. П.** Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. – М., 2000. – С. 264–323.
32. Повесть временных лет / под ред. Д. С. Лихачёва. – 2-е изд. – СПб., 1999.
33. **Пчёллов Е.** Рюрик (Серия «Жизнь замечательных людей». Вып. 1477) / Е. Пчёллов. – М., 2010.
34. **Рыбаков Б. А.** Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963.
35. **Рыдзевская Е. А.** Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. / Е. А. Рыдзевская. – М., 1978.
36. **Татищев В. Н.** История российская / В. Н. Татищев. – Т. 1 – М.; Л., 1962.
37. **Творогов О. В.** Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? / О. В. Творогов // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 54–59.
38. **Тихомиров М. Н.** О русских источниках «Истории Российской» / М. Н. Тихомиров // Татищев В. Н. История российская. – Т. 1 – М.; Л., 1962. – С. 51–53.
39. **Толочко А.** «История Российская» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.; К., 2005.
40. **Франклин С.** Начало Руси: 750–1200 / С. Франклин, Д. Шепард; пер. с англ.: New York; London, 1996. – СПб., 2009.
41. **Цыб С. В.** Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет» / С. В. Цыб. – СПб., 2011.
42. **Шумило С.** Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило – К., 2010.

Надійшла до редколегії 27.01.2015

УДК 94 (477)«14/15» (063)

В. В. Жиляєв*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***МІСЦЕ СПОКОЮ СЕРЕД ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ XV–XVI ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО)**

Проаналізовано місце спокою в системі цінностей, притаманній суспільству Великого князівства Литовського в XV–XVI ст. На основі розгляду богословської літератури, літописів, законодавства та правових звичаїв запропоновано підхід до аналізу системи цінностей, притаманної суспільству на межі Середньовіччя та Ранньомодерної доби.

Ключові слова: спокій, цінності, Велике князівство Литовське, Середньовіччя.

Жиляєв В. В. Место покоя среди ценностей человека XV–XVI вв. (по материалам Великого княжества Литовского).

Проанализировано место покоя в системе ценностей, которая была характерна для общества Великого княжества Литовского в XV–XVI ст. На основе рассмотрения богословской литературы, летописей, памятников законодательства и правовых обычаев предложен подход к анализу системы ценностей, которая характерна для общества на грани между Средневековьем и ранним Новым временем.

Ключевые слова: покой, ценности, Великое княжество Литовское, Средневековье.

Zhyliayev V. V. Place of peace among other social values of medieval society of the Great duchy of Lithuania in XV–XVI centuries.

As a result of the consideration of theological literature, cronicles and monuments of legislation proposed an approach to the analysis of a system of values, which was inherent to the society on the verge of Middle ages and early Modern time. Historiographical base is represented by researches of ukrainian scientists: V. Vasilenko, G. Vynogradov, L. Voytovych, N. Starchenko, N. Yakovenko. Also had been considered studies of foreign authors: M. Bychkova, M. Dovnar-Zapolski, A. Zimin, N. Kazakova, M. Krom, J. Lurie.

Source base is represented by narrative and documentary sources: cronicles, legislative acts, property documents and court records.

In the article proposed a vision of the role of ideology in social conflicts.

Keywords: peace, values, Grand Duchy of Lithuania, the Middle Ages.

Реальна, а не декларативна реалізація теоретико-методологічного принципу системності вимагає від дослідника минулого високого рівня володіння методами історичного пізнання та виявлення всього спектра причин та передумов подій. Важливе місце серед факторів історичного процесу займають особливості світогляду людей, що жили в епоху, яка вивчається. Подібні міркування привели до появи цілого ряду напрямів у дослідженні минулого: історичної антропології, історії свідомості, історії ідей та уявлень. Усі вони існують вже досить тривалий час, в їх рамках створено значну кількість монографічних досліджень такими авторами, як К. Гінзбург, Ф. Контамін, Ж. Мішле, М. Пастуро, Ж. ле Гофф та ін.

Навіть побіжний огляд цих праць доводить, що світогляд та система цінностей людини XV–XVI ст. та сучасної суттєво відрізняються. Зокрема, такі фундаментальні соціальні цінності як спокій за доби Пізнього Середньовіччя розуміли інакше. Про актуальність вивчення сфери цінностей людини Середньовіччя та місця спокою серед цих цінностей свідчать тривале побутування характеристики цього періоду як доби бездумної жорстокості та дискусії з приводу багатьох війн, повстань та цілей тих чи інших учасників конфліктів. Особливо важливі такі

дослідження для поглиблення знань про минуле Східної Європи, зокрема території Великого князівства Литовського. При вивченні історії Східної Європи у XV–XVI ст. слід враховувати те, що даний період був перехідним між Середньовіччям та Ранньомодерною добою. У цей проміжок часу поступово, але неухильно відбувалися зміни у соціальному та політичному житті суспільства.

До історіографії сформульованої проблеми можна віднести досить значну кількість різномірних досліджень. В українській історіографії розвідки з проблематики цінностей людини за доби Середньовіччя практично відсутні. Близькими до цієї тематики можна назвати праці Н. Яковенко «Паралельний світ» та Н. Старченко «Честь, кров і риторика». Однак, вони стосуються інших періодів і питань лише дотичних до поставленого.

Крім цих монографій, історіографічним та методологічним підґрунтям дослідження слугували праці О. Махова «*Hostis antiquus. Категории средневековой культуры*», М. Пастуро «Символічна історія Середньовіччя», О. Душина «Исповедь и совесть» та ін. Для всіх цих розвідок також характерний лише опосередкований зв'язок із темою дослідження.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих документальних та наративних джерел, що стосуються історії українських земель у добу Пізнього Середньовіччя. Оскільки окреслена наукова проблема досить широка, а стаття має на меті скоріше постановку питання та визначення шляхів до його вирішення, акцент зроблено саме на наративних джерелах. Саме літописи опосередковано, у характерний для Середньовіччя спосіб зафіксували погляди тогочасних людей в тому числі і на такі соціальні цінності, як спокій.

Мета дослідження – охарактеризувати роль та місце спокою в системі цінностей, характерній для суспільства Великого князівства Литовського у Пізньому Середньовіччі та проаналізувати особливості ставлення до бунтівників, порушників порядку та спокою (на прикладі сепаратистських виступів князів на українських землях).

Об'єктом даного дослідження є доволі абстрактне поняття, що важко піддається визначенню, отже, саме його трактування у середньовічному суспільстві потребує аналізу та уточнення. Ключ до розуміння того, як трактувалися середньовічним суспільством ті чи інші соціальні цінності, можна знайти в богословській літературі, почасти у таких документальних джерелах, як матеріали судових справ та пам'ятки законодавства.

Зауважимо, що про світогляд людини Пізнього Середньовіччя досить мало прямих свідчень. Особливо це стосується країн Східної Європи. Однак, коли йдеться про історію Великого князівства Литовського, Королівства Польського та українських земель в їх складі у дослідників є можливість широко залучати відомості про розвиток та особливості духовної культури та світогляду населення Західної Європи за часів Пізнього Середньовіччя на раннього Нового часу.

Така екстраполяція можлива на рівні аналізу базових богословських, культурних концептів та спільних для обох основних конфесій християнства ідей, що знайшли своє відображення у творах патристики та трактуванні багатьох аналогічних вчинків у історичних творах цілого ряду авторів періоду Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Тому розгляд особливостей системи цінностей, властивих суспільству Великого князівства Литовського та, зокрема, українських земель, а також визначення особливостей розуміння порядку як соціальної та інтелектуальної цінностей доцільно розділити на три рівні.

Перший рівень аналізу – розгляд місця уявлень про спокій та порядок серед ідей у богословській літературі, погляди на дані цінності, що висловлені у творах патристики. Важливість врахування настанов отців церкви при аналізі поглядів середньовічних людей на ті чи інші етичні проблеми, практичні питання, цінності та явища оточуючого світу зрозуміла з огляду на особливості тогочасної культури, релігійного світогляду тощо. Жодне важливе рішення на рівні державної політики, створення законодавчих актів, здійснення правочинів не відбувалося без врахування релігійних настанов і приписів.

Другий рівень – вивчення того, як уявлення про порядок та спокій втілювалися в законодавстві та повсякденному житті. Говорячи про цей рівень аналізу і, водночас, прояву соціальних цінностей, ми маємо на увазі як наявність чи відсутність тих чи інших правових приписів чи правових звичаїв, так і певні узвичаєні риторичні фігури, ритуалізовані дії в типових ситуаціях, особливості здійснення правосуддя і т. д.

Третій рівень – аналіз конкретних ситуацій порушення встановленого порядку та «покою посполитого», ставлення суспільства до кожного конкретного порушника спокою та усталеного соціального ладу. Розглядаючи кожну конкретну ситуацію порушення ладу та спокою в суспільстві, дослідник має також ставити питання про причини, які призводили порушника законів чи бунтівника до вчинення дій, неприйнятних з точки зору значної частини суспільства. Необхідно розуміти, що люди, які наважувалися на порушення соціального ладу, не були просто маргіналами. Виступи проти монарха здійснювали і представники вищої аристократії: великий князь Свидригайло, князі Олельковичі, князі Глинські. Всі вони мали конкретні мотиви, що спонукали їх до таких вчинків, які багатьма їх сучасниками сприймалися негативно. Причини та передумови сепаратистських виступів аристократії стали предметом дослідження багатьох істориків. Соціальні та політичні конфлікти на українських землях Великого князівства Литовського вивчалися досить активно, але таким світоглядним, культурним та інтелектуальним аспектам цих конфліктів та протиріч приділено, на наш погляд, недостатньо уваги.

Отже, основою світогляду та одним із основних джерел ціннісних орієнтацій для середньовічної людини були погляди отців церкви та релігійні приписи, які доносилися до людей через проповіді та богословську літературу.

Грунтовний аналіз поглядів богословів на спокій здійснив О. Махов у своїй монографії, присвятивши цьому питанню окрему статтю. У ній автор, спираючись на твори патристики, дійшов такого висновку: «Беспокойство – одна из важнейших характеристик дьявола и демонов, которая указывает на их полную чуждость важнейшему принципу устройства мира – покою» [33, с. 60]. Разом із цим, спокій трактувався як чеснота, свого роду досягнення у духовному розвитку [Там само, с. 61].

Зі спокоєм тісно пов'язана і цінність дому, сталого місця мешкання. Очевидно, що спокій в розумінні духовенства не був тотожний спокою у свідомості мирян. Уявлення про цінність спокою та його тісний зв'язок зі збереженням існуючого ладу в суспільстві та існуючих соціальних практик відбилося у правових звичаях, законодавстві, правосвідомості вищої аристократії.

Питання про засоби впливу церкви на світські практики є дуже важливим і лише на перший погляд здається простим. Основний і найбільш очевидний шлях впливу релігійних приписів на соціальні практики – пасторська діяльність духо-

венства, під сильним впливом якої формувалося світобачення всіх людей за доби Середньовіччя. Крім цього, духовенство впливало на державну політику та життя суспільства через освіту, як землевласники та перебуваючи на державних посадах. У раду великого князя литовського входив єпископ віленський, а на посадах «печатників» при князівських дворах перебували також переважно особи духовного звання [13, с. 70]. Здебільшого духовенство займалося і написанням історичних праць, які несли, крім іншого, і виховну функцію.

З'ясувавши важливу роль спокою як духовної цінності і водночас як однієї з цілей духовного розвитку в рамках християнства та релігійного світогляду, ми маємо перейти від формування ідей та поглядів до питань, пов'язаних із їх реалізацією в повсякденному житті суспільства.

Найважливішими правовими пам'ятками, в яких знайшла принаймні опосередковане відображення система цінностей, притаманних суспільству Великого князівства Литовського, були Судебник Казимира (1468) [23] і Литовські статuti (1529, 1566, 1588). Вивчення цих історичних джерел проводилося дуже активно і привело до появи великої кількості досліджень, які або цілком присвячені законодавству Великого князівства Литовського [23], або в значній мірі спираються на інформацію, яка міститься в цих джерелах і розглядають у тому числі питання, пов'язані зі створенням та використанням цих пам'яток законодавства [15; 18; 25; 32; 41; 54; 60; 61].

Очевидно, що розуміння спокою в богословській літературі відрізнялося від того, яке існувало у авторів законодавчих актів. Спокій у розумінні укладачів Судебника 1468 р., привілеїв та Литовських статутів тісно пов'язаний із поняттям «старовини», сталістю системи соціальних відносин, орієнтацію на минуле як еталон справедливості.

Не всі дослідники погоджуються з тезою про консервативність правової системи Великого князівства Литовського [23, с. 35], однак і повністю відкинути консервативні тенденції в розвитку права Великого князівства Литовського не можна. Проявлялися вони насамперед у впливі Руської правди на укладачів пізніших судебників та статутів, що діяли в тому числі й на українських землях. Однак право не може ігнорувати нові явища соціального життя і часто згадки про старовину були лише риторичними фігурами, що приховували і виправдовували нововведення. На наш погляд, наявність такого роду риторичних зворотів у законодавстві та потреба у маскуванні нововведень свідчить про те, що принаймні в частині суспільства панували консервативні настрої та уявлення про спокій, сталість взаємин та норм права як про благо. Судебник розглядається як інструмент припинення феодалних війн та врегулювання можливих конфліктів під час судочинства і у взаєминах між землевласниками [23, с. 19, 20].

У судових документах набув поширення вислів «покой посполитий», яким позначався стан злагоди в суспільстві, що характеризувався дотриманням прав і вольностей, якими наділений кожен із станів та кожен окремий представник шляхти чи духовенства. Важливим є і те, що в Литовських статутах приділена значна увага правовому регулюванню ситуацій, що виникають внаслідок втечі землевласників за кордон [55, с. 133].

Ключ до розуміння того, які діяння розглядалися як порушення спокою в його світському (правовому) чи релігійному значеннях дають зміст Литовського статуту 1529 р. та аналіз побутових конфліктів, які відбувалися в шляхетському середовищі, і розглянуті в монографії Н. Старченко [54]. Відомо чимало при-

кладів, коли добропорядна людина у судових документах характеризувалася як «спокійна» [Там само, с. 219]. Н. Яковенко у своєму дослідженні проаналізувала співвідношення уявлень про «чоловіка доброго» і «чоловіка злого» в суспільстві Великого князівства Литовського і Речі Посполитої XV–XVII ст. Ключовою, на наш погляд, є теза про орієнтацію тогочасного суспільства на незмінність ладу і підозрілість до будь-якої мобільності, особливо, горизонтальної соціальної мобільності [60, с. 118].

Звертає увагу і стереотипне, властиве багатьом країнам Європи, уявлення про «підозрілу людину», яка не була злочинцем, але ставлення до неї мало виразно негативний відтінок. Те, що нам відомо про стереотип «чоловіка спокійного» [Там само, с. 123], присутній у свідомості людей XVI–XVII ст., із певними застереженнями може бути віднесене і до більш ранніх періодів. Прикладом того, як суспільство сприймало порушників спокою, є ставлення до лідерів та учасників сепаратистських виступів Свидригайла, М. Олельковича, І. Гольшанського та Ф. Бельського, князя М. Глинського.

На рівні цінностей основний конфлікт був між збереженням спокою, ладу та забезпеченням справедливості. Цілком природно, що кожна зі сторін конфлікту розуміла справедливість і збереження спокою по-своєму. Однак, ми аналізуватимемо ситуацію, у першу чергу, з точки зору центральної влади та лояльних їй членів суспільства. Адже авторитет монарха, його легітимність ґрунтувалися на спроможності відповідати на внутрішні та зовнішні виклики, що поставали перед суспільством, а також на тогочасній ідеології, системі цінностей та поглядів на владу монарха, його взаємини з підданими.

Щодо більшості випадків соціальних конфліктів різного масштабу ми можемо аналізувати тільки те, як трактували ці події автори наративних та документальних джерел, які часто не брали участі в описаних ними конфліктах або були на боці монарха, проти якого спрямовані повстання, змови і т. д. З цієї причини ми змушені обмежитися розглядом окремих опосередкованих свідчень, які отримуємо здебільшого завдяки вивченню мови джерел: риторичних зворотів, вживання титулатури, формуляру документів, контексту їх створення і т. д. Про те, що сепаратистські виступи, інші соціальні конфлікти та дії активних учасників цих конфліктів трактувалися не тільки крізь призму права, а й з огляду на релігійні приписи та релігійний світогляд, частиною якого було уявлення про спокій та порядок як благо, переконливо свідчить мова наративних і документальних джерел, яка багата зворотами «и помог Бог» [27; 58], «божиею милостью...» [2; 4; 8], цитатами зі Святого Писання і т. д.

Частота звертання до релігійної риторики та різноманітність джерел, в яких представлені такі мовні звороти, виключає можливість того, що для авторів джерел посилення на релігійну літературу та волю Бога були лише даниною традиції. Навпаки, трактовка кожної події мала два аспекти: суто правовий та релігійний. Тому повстання проти волі монарха, який правив «милістю божою», було до певної міри і гріхом. Концепти «чоловіка доброго» та «зрадци», які детально аналізують у своїх працях Н. Яковенко [60] та Н. Старченко [54], побутували і в XV ст., про що свідчать офіційні документи ще з часів Вітовта.

Проаналізувавши джерела, пов'язані із соціальними конфліктами на українських землях Великого князівства Литовського в XV–XVI ст., зміст богословської літератури, яка побутувала на цих територіях, та історико-антропологічні розвідки, присвячені різним сюжетам з історії середньовічного суспільства та Великого

князівства Литовського зокрема, можемо зробити ряд висновків: 1) спокій розглядався середньовічними богословами як одна з фундаментальних релігійних цінностей та чеснот; 2) така оцінка спокою актуальна для отців церкви і пізніших богословів всієї Європи; 3) богословське трактування спокою вплинуло на формування законодавства, правових звичаїв та правосвідомості у суспільстві Великого князівства Литовського; 4) склалися дві трактовки спокою як цінності та блага: першу можна назвати релігійною, другу – світською; 5) два погляди на спокій не були однаковими, однак світське розуміння спокою зазнало значного впливу релігійного світобачення; 6) рефлексії середньовічних інтелектуалів стосовно соціальних конфліктів та сепаратистських виступів аристократії Великого князівства Литовського мали два аспекти: з одного боку, повстання та змови розглядалися як злочин, порушення соціального ладу, з іншого боку, такі дії мали і ознаки гріха.

Бібліографічні посилання

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1841. – Т. I: 1334–1598.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. – СПб., 1846. – Т. I: 1340–1506.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. – СПб., 1848. – Т. II: 1506–1544.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т. I: 1361–1598.
5. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской Академии Наук. – СПб., 1836. – Т. I: 1294–1598.
6. **Алексеев А. И.** Под знаком конца времени: очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв. / А. И. Алексеев. – СПб., 2002.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. I. – Ч. I.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1883. – Т. VI.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1867. – Т. I. – Ч. IV.
10. **Бычкова М. Е.** Князь Михаил Глинский на службе в Литве и России / М. Е. Бычкова // Человек XVI столетия. – М., 2000 – С. 108–117.
11. **Василенко В. А.** Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. / В. А. Василенко. – Д., 2006.
12. **Виноградов Г. М.** Князівська «змова» 1480–1481 років у контексті політичних та династичних відносин у Східній Європі доби Пізнього Середньовіччя / Г. М. Виноградов // Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2003. – Вип. 2. – С. 5–21
13. **Войтович Л. В.** Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква, 2006.
14. **Герберштейн С.** Записки о Московии / С. Герберштейн; пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. – М., 1988.
15. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні.
16. **Гудавичус Э.** История Литвы / Э. Гудавичус. – М., 2005. – Т. 1.
17. Густинський літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_08.htm.
18. **Довнар-Запольский М. В.** История Белоруси / М. В. Довнар-Запольский. – Мн., 2005.

19. Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII–XVI вв. / О. Э. Душин. – СПб., 2005.
20. Зимин А. А. Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году [Электронный ресурс] / А. А. Зимин – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1520-1540/Russkij_vremennik/text1.htm.
21. Иосиф Волоцкий. Послания. – М.; Л., 1959.
22. Казакова Н. А. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI в. / А. Н. Казакова, Я. С. Лурье – М.; Л., 1955.
23. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича : моногр. / С. Г. Ковальова – Миколаїв, 2009.
24. Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин. – СПб., 2001.
25. Кром М. М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010.
26. Кром М. М. «Человек на всякий час»: Авантюрная карьера князя Михаила Глинского / М. М. Кром // Родина. – 1996. – № 5. – С. 45–49.
27. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35.
28. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – СПб., 1889. – Т. 16.
29. Летописный сборник, именуемый патриаршей или никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9.
30. Летописный сборник, именуемый патриаршей или никоновской летописью // ПСРЛ. – СПб., 1885. – Т. 10.
31. Летопись великих князей литовских / изд. А. Н. Попов // Ученые записки II Отделения Императорской АН. – СПб., 1854. – Кн. I. – С. 21–58.
32. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 1915.
33. Махов А. Е. Hostis antiquus: Категории и образы христианской средневековой демонологии. Опыт словаря / А. Е. Махов. – М., 2006.
34. Назаренко А. В. Неизвестное послание Михаила Глинского / А. В. Назаренко, А. Л. Хорошкевич // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1993. – С. 115–122.
35. Новгородская вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1879. – Т. 3.
36. Новгородская летопись по синодальному харатейному списку // ПСРЛ. – СПб., 1888. – Т. 3.
37. Новгородская первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1841. – Т. 3.
38. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Л., 1929. – Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 3.
39. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро. – СПб., 2012.
40. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття / В. В. Підгаєцький. – Д., 2001.
41. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории / А. Е. Пресняков. – М., 1939. – Т. 2. – Вып. 1.
42. Псковская вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 1–73.
43. Псковская летопись. – М., 1837.
44. Псковская первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т. 4. – Ч. 4, 5. – С. 173–360.
45. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.
46. Русская историческая библиотека. – СПб., 1875. – Т. I.
47. Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Т. VI.
48. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – М., 1819. – Ч. I.
49. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьёв. – СПб., 1851. – Т. 1.
50. Софийская вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 119–358.
51. Софийская первая летопись. – Л., 1925. – Т. 5. – Вып. 1.
52. Софийская первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 1–111.
53. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх [Електронний ресурс] / Феодосій Софонович – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm>.

54. **Старченко Н. П.** Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII ст.) / Н. П. Старченко. – К., 2014.
55. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонского. – Мн., 1960.
56. **Таубе М. А.** История зарождения современного международного права. Средние века / М. А. Таубе. – Х., 1899. – Т. 2.
57. **Толочко О. П.** Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / О. П. Толочко. – К., 1992.
58. Хроника Быховца // Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы. – М., 1966.
59. **Шніп М. А.** Унутрыпалітычны канфлікт 1508 г. у Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / М. А. Шніп. – Мн., 2009.
60. **Яковенко Н. М.** Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К., 2002.
61. **Яковенко Н. М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і центральна Україна / Н. М. Яковенко. – К., 2008.
62. Kroniki Bernarda Wapowskiego (1480–1535) / ed. J. Szujskiego // Scriptores Rerum Polonicarum. – Т. 2. – Cracoviae: Nakładem Akademii umiijtnosci, 1874 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Scriptores_Rerum_Polonicarum/Tom_2/.
63. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi / M. Strykowski. – Warszawa, 1846. – Т. I.
64. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi / M. Strykowski. – Warszawa, 1846. – Т. II.

Надійшла до редколегії 24.12.2014

УДК 94 (477.72) (=113.6) –054.62 «17/19»

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СМЕРТНІСТЬ У ЛЮТЕРАНСЬКІЙ КОЛОНІЇ ЙОЗЕФСТАЛЬ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

На основі даних метричних книг розглянуто специфіку смертності у колонії Йозефсталь. Наведено критику джерел, проаналізовано їх потенціал. Визначено час та характер епідемічних спалахів. Співставлено рівень смертності від різних типів захворювань. Зроблено висновок про вищий рівень народжуваності та нижчий рівень смертності у колонії порівняно з Катеринославом у даний період, а також зафіксовано зміну сезонності піків та спадів смертності на початку XX ст. порівняно з XIX ст.

Ключові слова: метричні книги, смертність, народжуваність, демографічна історія, Південна Україна, тиф, холера, туберкульоз.

Чирук С. В. Смертность в лютеранской колонии Йозефсталь (XIX – начало XX в.).

На основе данных метрических книг рассматривается специфика смертности в колонии Йозефсталь. Приводится критика источников, анализируется их потенциал. Определяется время и характер эпидемических вспышек. Делается сравнение уровня смертности от различных типов заболеваний. Сделан вывод о более высоком уровне рождаемости и более низком уровне смертности в колонии по сравнению с Екатеринославом в данный

період, а також фиксируется изменение сезонности пиков и спадов смертности в начале XX в. по сравнению с XIX в.

Ключевые слова: метрические книги, смертность, рождаемость, демографическая история, Южная Украина, тиф, холера, туберкулез.

Czyruk S. V. Mortality in the Lutheran colony Yezefstal (XIX – early XX).

Mortality peculiar properties of the Josefstal's colonists were considered on the base of parish registers data at the article. The critic of sources was provided and their potential was analyzed. The time and character of the epidemic outbreaks were measured. The mortality rate from the different types of diseases was compared. Author fixed some changes of seasonality in mortality peaks and declines between XIX and the beginning of XX. The research results attested that mortality rate at the colony was lower than at the regional center – Ekaterinoslav. So, birthrate was higher and mortality rate – lower than city, but higher birthrate Josefstal opposed to Gammalsvenskby and Ekaterinoslav opposed to Cherson pointed on the regional differences of birthrate. There were no such differences among the mortality rates, but they were found among cities and country. The mortality rate was 28 % at the both cities and 25 % at the colonies at the second half of the XIX. Some peculiar properties were found at the mortality parceling among sex and age groups.

Keywords: parish registers, mortality, birthrate, demographic history, Southern Ukraine, typhus, cholera, tuberculosis.

Німецька лютеранська колонія Йозефсталь (Йосипівка; нині у складі м. Дніпропетровськ, Україна) була заснована у Катеринославській губернії 1789 р. колоністами з міста Данциг (Гданськ, Польща). Дві третини колоністів оселилися в Йозефсталь (60 сімей), а третина (30 сімей) – у колонії Рибальськ, розташованій неподалік [1, с. 145]. Життя, економіка та епідемічний стан колонії були тісно пов'язані з губернським містом Катеринославом, оскільки вона знаходилась від нього на невеликій відстані (16 км). Вивчення демографічного розвитку та санітарного стану Йозефсталь має важливе значення як для розуміння історико-демографічного розвитку лютеранської спільноти Південної України у XIX – початку XX ст., так і для розуміння демографічного розвитку та санітарного стану Катеринослава в цей період.

Метою статті є дослідження смертності колоністів Йозефсталь протягом XIX – на початку XX ст. Для цього поставлені такі завдання: вибрати необхідні джерельні відомості; створити на їх основі базу даних; за допомогою методу компонент обчислити народжуваність, смертність, природний приріст та загальну чисельність населення в колонії (для тих років, за які є необхідні відомості); проаналізувати сезонність смертності, піки смертності та пов'язані з ними епідемічні захворювання; оцінити співвідношення смертності від різних типів захворювань, а також статеве та вікове співвідношення смертності.

Історико-демографічний розвиток колонії Йозефсталь раніше комплексно не досліджувався. Окремі статистичні відомості щодо загальної чисельності колонії за різні роки були зібрані В. Дізendorфом [71]. С. Й. Бобилева та О. О. Логінова розглянули демографічні зміни в колонії і їх причини на початку XX ст. [1].

Основою дослідження служать метричні книги приходу Йозефсталь. Останні являють собою два комплекси джерел відповідно до місця їх зберігання – у Російському державному історичному архіві (РДІА) [7–57] та у Державному архіві Одеської області (ДАОО) [58–70]. Комплекс документів із фондів РДІА є більшим і датується 1833–1885 рр. з лакунами за 1849 та 1870 рр. Книги велися німецькою мовою, мали друкарський формуляр та записувалися готичним курсивом. Документи ДАОО датуються 1899–1916 рр. з лакунами у 1900, 1901, 1902, 1908

і 1909 рр. Відповідно до законодавчих змін, книги ДАОО велися російською мовою.

Оскільки обчислення загальних демографічних показників вимагає знань щодо кількості населення, нами також було використано дані списку населених пунктів Катеринославської губернії за 1859 р. (оскільки він перетинається з наявними даними, а отже, може бути використаний для співставлення) [73] та довідник чисельності сільського населення Катеринославської губернії за 1911 р. [77]. В якості джерела демографічних даних за 1885 р. та 1914 р. були використані матеріали В. Дізендорфа [71], а також С. Й. Бобилевої та О. О. Логінової [1] відповідно.

Кількість населення для інших років була обчислена за допомогою видозміненого методу компонент (дод. А). Специфіка методу, а також особливості укладання використаних джерел не дали можливості обчислити загальні демографічні показники для усього періоду, який покривають джерела, а лише для 1838–1866 рр. Ця ситуація обумовлена тим, що загальний показник смертності обчислюється як співвідношення кількості померлих до загальної чисельності населення (для народжених – відповідно народжених до загальної кількості населення), помножене на 1 тис. При цьому для тих років, для яких відсутні дані щодо загальної кількості населення, смертність обчислюється в такий спосіб: для висхідних років – як сума кількості населення за рік та природного приросту населення¹⁾ за наступний рік, а для низхідних – як різниця чисельності населення протягом року та природного приросту. У той же час джерела за цілу низку років не дають можливості виокремити дані щодо народжуваності в колонії, що, у свою чергу, не дає змоги обчислити інші показники.

Для періоду з 1833 по 1837 рр., який можна охарактеризувати як початок запровадження ведення регулярної метрикації лютеран Юстиц-колегією, властивий нестійкий формуляр і низка особливостей, що не дають змоги визначити кількість народжених [7–11]. У метричній книзі за 1833 р. щоденні записи народжень відсутні, а представлені у вигляді таблиці з простою кількістю народжених [7]. Із 1834 р. записи народжених робилися з розбивкою на місяці та дні.

Пастори парафії почали «розбивати» колонії на ті, що знаходилися у безпосередній близькості до парафіяльного центру, і ті, які від нього відстояли, тобто куди пастор був змушений їздити у відрядження [8]. Так, кожен рік починався із записів про народження у колоніях Йозефсталь, Рибальське, а також інших навколишніх колоній та міщан лютеранського віросповідання з Катеринослава та Новомосковська, які також обслуговувалися парафією. Після цього окремо робилися записи колонії Данциг, а також інших колоній, у тому числі Старошведського округу, кожна з яких записувалась окремо із відповідним заголовком. Затим пастор повертався і продовжував вести записи у приходському центрі. Утім, ці записи не супроводжувались окремим заголовком, а мешканці різних колоній, розташованих біля колонії Йозефсталь, були подані змішано із його мешканцями, що не дає можливість їх ідентифікувати та зробити обчислення народжених для окремих колоній [7–11].

Це складно зробити навіть за прізвищами, оскільки мешканці даних колоній мали багато родинних зв'язків [1, с. 145]. Лише починаючи з 1838 р., відбулися зміни у веденні метричних книг, що супроводжувалося появою записів про місця

¹⁾ Різниця між народженими та померлими.

проживання батьків, за яким можна встановити місце народження [12]. Практика «виокремлення» віддалених колоній спостерігалася до 1860 р., тобто до виходу Старошведського колоністського округу зі складу приходу Йозефсталь [7–33]. Тим не менше, записи щодо Данцигу і далі робилися окремо, хоча відтепер їх не відокремлював спеціальний заголовок [34–57].

Починаючи з 1867 р., пастор В. Кауффманн припинив вносити записи про місце проживання батьків у графі «Батьки дитини» [40–57]. Спочатку він ще робив це вибірково, на початку року. Згодом записи не вносились узагалі, а вказувалося тільки місце хрещення. Останнє, утім, не завжди може бути адекватною вказівкою на місце народження дитини, бо у випадку сусідніх колоній батьки могли привезти її для хрещення в Йозефсталь, не чекаючи, коли пастор сам відвідає їх колонію. Більше того, велике запитання викликає таке формулювання пастора: «Охрещені в Церкві», яке по суті легітимізує практику мішаного подання записів без вказівки на місце народження та нівелює будь-які спроби підрахунків народжених у колонії. Так, спроба підрахунку народжених у Йозефсталі за 1868–1869 рр. [41; 42] на основі записів про хрещення показала дуже завищені показники, які не збігалися із попередніми роками (91 проти 43) [39; 40]. На початку XX ст. практика не вносити в метричні книги записи про місце народження, а лише про місце хрещення, на жаль, збереглася.

Таким чином, документи ДАОО також не можуть бути використані для з'ясування кількості народжених [58–70]. Абсолютно інакша ситуація із записами смертності, в яких місце смерті вказувалося завжди, впродовж усього періоду, котрий перекривається обома масивами метричних книг [7–70].

Маючи дані щодо смертності в колонії та не маючи їх щодо народжуваності, ми не можемо з'ясувати природний приріст, а відповідно і загальну чисельність населення, що, у свою чергу, не дає можливості обчислити загальний коефіцієнт смертності для років 1833–1837 та 1867–1916. Ця можливість існує лише для періоду 1838–1866 рр. (дод. А). Тим не менш, зазначений період є достатньо тривалим, а отже є змога зробити окремі висновки та провести порівняння. Окрім того, за весь період з 1833 по 1916 рр. (окрім лакун) ми маємо змогу проаналізувати сезонність смертності, спалахи окремих хвороб, розглянути співвідношення різних типів захворювань, а також співвідношення смертності за віком та статтю, що також може дати уявлення про демографічний розвиток колонії та її санітарний стан.

Протягом 1838–1866 рр. народжуваність перевищувала смертність окрім 1848 та 1855 рр., в які показник природного приросту був від'ємним (–3). Обидва роки відзначалися спалахами епідемії холери (рис. 1). Загалом за 28 років середній загальний коефіцієнт народжуваності склав 54,55%, тоді як середній загальний коефіцієнт смертності – 25,31%. Вони були близькими до аналогічних у Катеринославі (48,5 та 28) у другій половині XIX ст. [5], хоча у колонії, порівняно із містом, слід відзначити вищий рівень народжуваності та нижчий рівень смертності. Останнє було нормальною тенденцією для минулих часів, коли нижчий рівень народжуваності у містах пояснювався соціальними чинниками (на відміну від села, у місті було невигідно мати багато дітей), а вищий рівень смертності, у свою чергу, скупченням людей та спровокованим цим нижчим рівнем санітарії [78].

Порівнюючи дані по Йозефсталю зі Старошведською колонією (суч. Зміївка, Херсонська обл.), яка входила до парафії, можна дійти висновку, що у парафіяльному центрі народжуваність за аналогічний період була вищою (54,55% проти

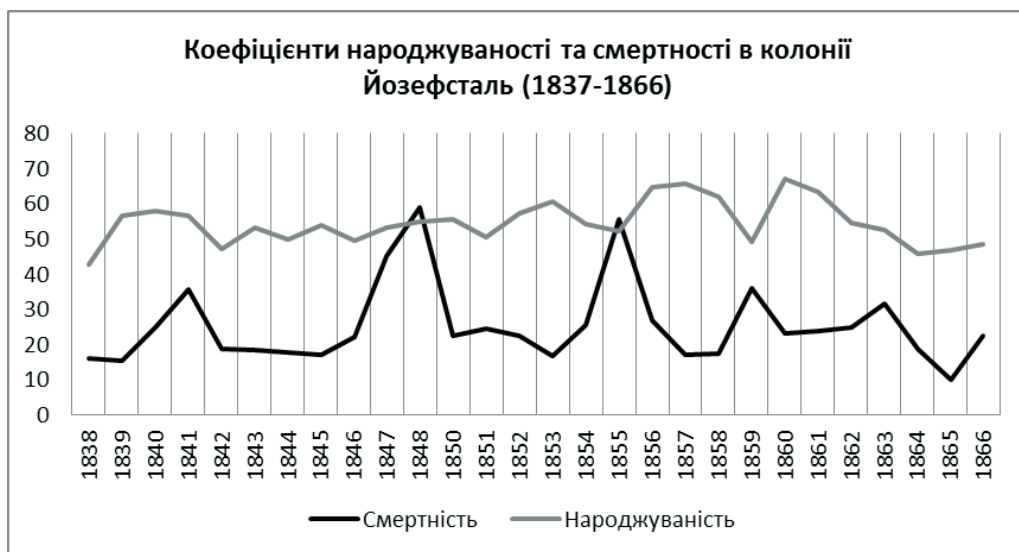

Рис. 1.

46,15), тоді як смертність знаходилася на однаковому рівні (25,31 та 25,11 %). Цей факт зумовив більш високі темпи зростання населення в Йозефсталі за рахунок природного приросту та частково може бути пояснений нестачею населення у Старошведському внаслідок епідемії чуми, яка вразила селище наприкінці XVIII ст. [76]. У той же час наявні дані по Херсону (народжуваність 34,7% та смертність 27,9%) [74, с. 143] свідчать про те, що нижчий рівень народжуваності міг бути притаманний Херсонщині в цілому.

Прослідковуючи спалахи різних захворювань у часі, можна зазначити, що протягом 1830-х рр. в Йозефсталі взагалі не фіксувалися хвороби нирок, які почали з'являтися лише у 1840-х рр. [7–22]. Сплески інфекційно-паразитарних хвороб (висипного тифу) мали місце у 1856 р., а також 1862, 1868, 1882 та 1915 рр. [29; 35; 41; 54; 69]. Серйозні спалахи кишкових інфекцій фіксувалися тричі – у 1848 (у липні – спалах холери, постраждало доросле населення), 1856 (у червні – спалах холери, постраждало доросле населення) та 1915 (з вересня по листопад – діарея невідомої етіології, що вразила як доросле населення, так і дітей) роках [22; 29; 69].

Найбільші епідемії повітряно-крапельних хвороб спостерігалися у 1880 (з січня по квітень – епідемія дифтерії та скарлатини), 1903 (епідемія кору, що тривала протягом усього року), 1910 (з червня по грудень – епідемія дифтерії) та 1916 (з травня по червень – епідемія кору; з серпня по вересень – епідемія віспи серед дітей) роках [52; 59; 64; 70]. Також у 1871 р. фіксується значний сплеск серцево-судинних захворювань [43]. Останній викликає певний подив. Він міг бути пов'язаний зі стресовим станом¹⁾ або кліматичними умовами.

Враховуючи часті повені в колонії [1, с. 151], спалахи холери та інших кишкових захворювань можна було б пов'язати із ними, утім, якщо перші вражали

¹⁾ Так, у 1871 р. у Російській імперії було проголошено загальний призов до армії. Привілеї іноземних колоністів, які звільняли їх від військової повинності, було скасовано, що викликало серйозне незадоволення і еміграційні настрої у частини із них. Цілком можливо, що це могло призвести до стресу, однак, дане припущення вимагає ґрунтовнішого дослідження. На прикладі Старошведської колонії, даний факт підтвердження не знаходить (спалахи серцево-судинних захворювань фіксувалися тут у 1881 та 1914 рр.).

колонію достатньо часто, то спалахи кишкових інфекцій – ні. Більше того, епідемії холери у 1848 та 1855 рр. прослідковувались, у тому числі в Старошведському [75], яке знаходилось на великій відстані від парафіяльного центру. При цьому відомо, що найбільша повінь, яка б теоретично могла спровокувати епідемію, відбулась у 1845 р. [1, с. 151], а отже, часовий розрив між нею та епідемією (1848) надто великий.

Усе це дає підстави вважати дані епідемії не локальними, а загальнодержавними, чи, в усякому випадку, регіональними. Щодо 1848 р. достеменно відомо, що це була одна з найбільших холерних епідемій, яка вразила Російську імперію у XIX ст. Вона спалахнула у 49-ти російських губерніях (загальна кількість губерній європейської частини Російської імперії – 50), а захворюваність досягла 1 742 439 осіб. У цей рік від холери в імперії померло 690 150 людей (утім, рівень убивчої сили виявився відносно невисоким – 39,6 %, тоді як, наприклад, від епідемії холери в Калузькій губернії 1892 р. – 67,85 %, а в 1893 р. – 84,08 %) [2, с. 7].

Загальноросійський характер мала і холерна епідемія 1855 р., під час якої захворіло 331 тис. осіб, а померло 131 тис. [72]. Хвороба могла розповсюджуватися великими річковими системами, у тому числі – Дніпром. Ситуація погіршувалася тим, що у XIX ст. європейські, у тому числі російські лікарі, вперше зіткнулися із холерною паличкою і тривалий час не знали, яким шляхом вона розповсюджується (існували навіть гіпотези про заражений ґрунт). Відповідно, жодних санітарних протиепідемічних заходів не приймалося [3].

Свій вплив на епідемічну ситуацію накладали і військові дії під час війн, зокрема Кримської та Першої світової. В першу чергу, це стосувалося таких захворювань, як висипний тиф, холера та віспа. Саме від них найбільше потерпали мешканці Катеринославської губернії у 1915–1916 рр. На думку санітарного лікаря С. Ф. Казанського, позитивний санітарний стан губернії закінчився у другій половині 1915 р., разом зі спалахом епідемії холери, який розпочався з поселення Бородаївка Верхньодніпровського повіту (суч. с. Бородаївка, Верхньодніпровський р-н Дніпропетровської обл.) [6, с. 186].

Віспа, втім, спостерігалася в губернії і раніше. Так, її епідемія у 1913–1914 рр. мала місце у с. Лозуватка Верхньодніпровського повіту (суч. с. Лозуватка, Криворізький р-н Дніпропетровської обл.). На подальше розповсюдження хвороби в губернії впливала безграмотність населення, яке замість лікарні носило дітей у церкви. Крім того, оскільки щеплення нерідко робились уже хворим дітям, в яких захворювання перебувало в інкубаційній стадії, останнє не рятувало їх від захворювання [4, с. 111].

Спостерігаючи за таким розвитком подій, чимало батьків почали проводити прямий зв'язок між щепленнями та виникненням епідемії та припинили допускати лікарів до дітей для проведення вакцинації [Там само, с. 112]. Останнє тягло за собою подальше розповсюдження хвороби, пік якої перепав у губернії на 1916 р. За оцінками тогочасних лікарів те, що у губернії була допущена епідемія віспи, стало ганьбою для місцевої санітарної служби [6, с. 190]. Лише взимку та навесні 1916 р. (із січня по квітень) в губернії було зафіксовано 1 883 хворих на віспу.

Симптоматично, що підвищення захворюваності в часи Першої світової війни дещо відстояло у часі. Це відзначалося і тогочасними лікарями. Дана тенденція була зумовлена тим, що на відміну від Кримської війни, під час Першої світової Катеринославська губернія була більш віддалена від театру бойових дій. Висипний тиф та віспа у губернії розповсюджувались переважно військовополоненими

та біженцями, а не самими військовими, як це було в часи Кримської війни. Від епідемії висипного тифу та віспи у 1916 р. постраждала велика частина губернії (5530 хворих із січня по квітень). Найбільша захворюваність спостерігалася в Новомосковському, Павлоградському та Маріупольському повітах, тоді як найменша – у Бахмутському, Олександрівському, Верхньодніпровському та Катеринославському [Там само, с. 188, 189]. Виходячи з рекомендацій із врегулювання епідемічної ситуації, лікарі не завжди без перешкод допускалися для огляду військовополонених [Там само, с. 191], що негативно впливало на санітарно-епідемічний стан. Окрім того, існувала нестача медичного персоналу, а наявні лікарі не бажали йти на боротьбу із висипним тифом [Там само, с. 192].

У Йозефсталі спалахи тифу спостерігалися не тільки у 1856 (Кримська війна) [29] та 1916 рр. (Перша світова війна) [70], але і в 1861, 1862, 1867, 1880, 1882, 1884, 1885 та 1911 рр. [34; 35; 40; 52; 54; 56; 57; 65]. Найбільший же спалах епідемії припав на 1868 р. [41]. Більше того, у часи Першої світової війни тиф у колонії не мав страшного епідемічного характеру, хворі значно відстояли в часі один від одного, а кількість померлих була меншою, ніж у попередні роки (за 1915–1916 рр. – 7 померлих). У той же час зафіксована в Йозефсталі в 1915 р. діарея [69] цілком могла бути викликана холерною паличкою, неправильно діагностованою пастором.

Що ж до віспи 1916 р., то рівень смертності від неї також не перевищував загальний показник по колонії протягом ХІХ ст. [7–58], а був навіть меншим за окремі роки (шестеро померлих, із них троє – діти) [70]. Єдине, що його вирізняло – це віковий розподіл померлих. У ХІХ ст. (з 1833 по 1885 рр., а також у 1899 р.) в Йозефсталі не було зафіксовано жодної смерті від віспи серед дорослого населення [7–58]. Чотири смертельні випадки спостерігалися тільки на початку ХХ ст. Дитяча ж віспа спостерігалася в колонії достатньо часто: у 1835, 1836, 1840, 1846, 1847, 1855, 1856, 1863, 1866, 1868, 1873, 1875, 1877, 1879, 1880, 1883 рр. [9; 10; 14; 20; 21; 28; 29; 36; 39; 41; 45; 47; 49; 51; 52; 55], а також у 1905 та 1916 рр. [61; 70]. Тобто, майже кожні два-три роки. Під час спалаху помирало від 1 до 8 (максимум у 1875 р.) дітей [47].

Аналізуючи співвідношення смертності колонії Йозефсталь серед різних категорій населення, слід зауважити, що смертність серед чоловіків була трохи вищою за жіночу, і ця тенденція спостерігалася як у дитячому, так і у дорослому віці. При цьому дитяча смертність завжди перевищувала дорослу.

Протягом періоду з 1833 по 1916 рр. серед усіх статевовікових груп домінувала смертність від повітряно-крапельних інфекцій (туберкульоз, кір, дифтерія), на другому місці знаходились інфекційно-паразитарні хвороби (висипний тиф, енцефаліт), після чого йшли кишкові захворювання (холера, діарея), захворювання нирок (Аддісонова хвороба, водянки, запалення нирок), серцево-судинні хвороби (стенокардія, розрив та зупинка серця) та різноманітні травми і смерті від нещасних випадків (найчастіше – тонули у р. Самара під час весняної риболовлі. Також був поширений побутовий травматизм – порізи січкаркою, потрапляння під коней тощо) (рис. 2) [7–70]. Найбільше за все колоністи потерпали від туберкульозу, тягнуча епідемія якого практично не припинялася протягом усього періоду. Другим недугом, що масово вбивав колоністів, був кір, за яким слідували тиф та дифтерія. Спалахи цих інфекцій періодично повторювались, оскільки інфекції нерідко циркулювали у пилу [74, с. 142].

Серед постраждалих від повітряно-крапельних інфекцій спостерігався віковий розподіл. Діти, окрім традиційних дитячих захворювань (кір, дифтерія, скарлатина), також потерпали від віспи, на долю якої припадало 8,8 % всіх дітей, що померли від повітряно-крапельних інфекцій, тоді як серед дорослих ця цифра досягала лише 1,79 %. Дорослі переважно страждали від туберкульозу, який відібрав життя у 73,54 % померлих від повітряно-крапельних захворювань, тоді як серед дітей у цій же категорії постраждало лише 7,54 % [7–70]. Найімовірніше, що висока смертність від туберкульозу серед дорослих пояснювалася більшим колом контактів та важчими умовами життя, тоді як більш висока смертність від віспи серед дітей – тим, що їм ще не встигли зробити щеплення.

Співвідношення смертності від різних типів захворювань та окремих хвороб певною мірою відрізнялися для статевовікових груп. Незважаючи на те, що в усіх категоріях населення домінувала смертність від повітряно-крапельних інфекцій, дорослі люди у порівнянні з дітьми набагато частіше страждали від інфекційно-паразитарних захворювань (20,9 % проти 5,65), хвороб нирок (10,79 % проти 2,98), серцево-судинних хвороб (7,64 % проти 3,27) та травматизму (3,15 % проти 0,89). Це було цілком логічно спровоковано тим, що діти не виходили у степ, де могли зустрітися із кліщами, не контактували із тваринами, що страждали від бліх-носіїв висипного тифу. Менше нервували та не були обтяжені працею, яка могла призвести до травматизму.

Ведучи мову про хвороби нирок, вірогідніше за все, що їх менша кількість серед дітей, в першу чергу, була спровокована не меншим вживанням жорсткої колодязної та річкової води (яку для немовлят могло замінити материнське молоко), а відстроченим терміном дії даних хвороб, що призводило до їх загострення у більш пізньому віці. Про те, що діти все-таки споживали воду, особливо влітку, коли матері працювали в полі, відриваючи їх від грудей, внаслідок чого дітей поїли водою, через яку передавалася більшість кишкових інфекцій, свідчить той факт, що смертність від кишкових захворювань у дорослих та у дітей знаходилася майже на однаковому рівні (7,4 % проти 6,7), тоді як у протилежному випадку (коли б дітей не поїли водою), серед молодшої вікової групи вона б мала бути меншою [7–70].

Перерозподіл ризиків у дорослому віці (їх збільшення за рахунок інших типів захворювань)¹⁾ приводив до зменшення частки померлих від повітряно-крапельних інфекцій серед дорослих порівняно із дітьми (50,1 % проти 80,95 %).

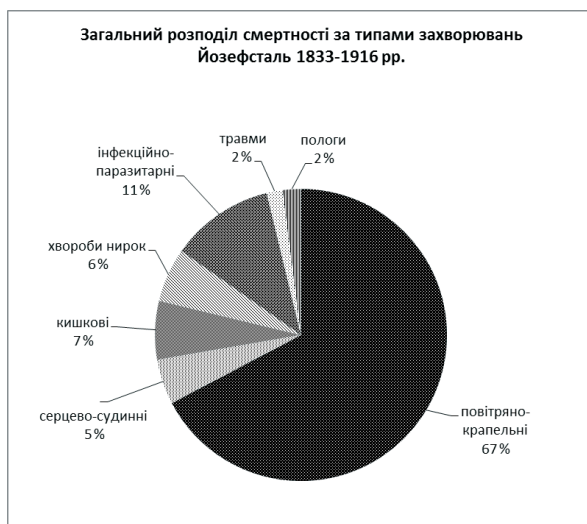

Рис. 2.

¹⁾ Мова йде лише про збільшення їх частки. Як вже зазначалося, дитяча смертність домінувала над дорослою, а ризик померти у дитячому віці був найбільшим у віці до 5 років.

На співвідношення смертності від різних типів захворювань свої особливості накладала також і статеву приналежність. Частка померлих від повітряно-крапельних (66 % – жінки; 68,42 % – чоловіки), кишкових (5,99 та 6,96 % відповідно) інфекцій та хвороб нирок (6,35 та 5,6 % відповідно), які залежали від умов проживання та загального епідемічного стану, були достатньо наближеними один до одного. У той же час чоловіки вдвічі частіше за жінок помирали від серцево-судинних хвороб (6,45 % проти 3,45) і травматизму (3,23 % проти 0,18), тоді як жінки – від інфекційно-паразитарних захворювань (13,79 % проти 9,34). Окремою графою серед жіночої смертності була також смертність під час пологів, яка складала 4,17 % від усіх померлих жінок (переважно, від втрати крові та пологових інфекцій) [7–70]. Таке співвідношення смертності вочевидь залежало від розподілу праці та соціальних ролей. Чоловіки займалися важкою працею та рибальством (у тому числі – зимовою риболовлею), що було пов'язано із небезпекою.

Очолюючи господарство, вони частіше переймалися економічними питаннями та приймали відповідальні рішення, що могло тягти за собою проблеми серцево-судинного характеру. У той же час жінки, вірогідно, частіше контактували з тваринами, що тягло за собою небезпеку інфекційно-паразитарних захворювань. Про те, що даний аспект міг бути пов'язаний саме із розподілом праці, свідчить той факт, що при більшій жіночій смертності біологічно вразливішими до найбільш поширеного серед колоністів інфекційно-паразитарного захворювання – висипного тифу, навпаки, є чоловіки.

Характер смертності від різних типів захворювань визначав і її сезонність. Оскільки серед колоністів домінувала смертність від повітряно-крапельних хвороб, у Йозефсталі переважали смерті в холодні пори року – в осінньо-зимовий період та на початку весни, тоді як влітку їхня кількість зменшувалась (рис. 3).

У XIX ст. пік смертності спостерігався з листопада по квітень. При цьому у чоловіків він прослідковувався в березні (мінімум – у серпні та вересні), тоді як у жінок – у січні (мінімум – у травні). Сезонність дитячої смертності була наближена до жіночої [7–58].

Рис. 3.

На початку XX ст. найбільша смертність фіксувалася в січні, березні, серпні та листопаді, тоді як найменша – в лютому, липні та грудні (знижувалася з березня до липня, після чого знову зростала). При цьому відзначались такі особливості: жіноча смертність була найбільшою в січні, серпні та листопаді, тоді як найменшою в липні та грудні, а чоловіча найбільшою – в березні і найменшою в лютому, червні та грудні (після березня різко зменшувалася та поступово зростала з червня до листопада) [59–70].

Загалом, дорослі частіше помирали з грудня по лютий та з червня по вересень (смертність була вищою у зимові місяці і знижувалася в літні). Серед дітей прослідковувались такі ж тенденції, однак з набагато вищими показниками в літні місяці. На початку XX ст., порівняно із XIX, у чоловічій смертності пік змістився з січня–червня (весна) на жовтень–березень (осінь–зима), тоді як мінімум – з серпня–вересня (літо–осінь) на квітень–червень (весна–літо).

У жіночій смертності продовжувало спостерігатися зростання смертності в холодну пору року із невеликим піком влітку, утім, весняна смертність стала значно меншою, а також знизилась смертність у грудні. Завдяки падінню весняної смертності в цілому, мінімум смертей змістився з травня на липень, при цьому літній максимум пересунувся з липня на серпень. Подібні ж тенденції мали місце і у дитячій смертності [7–70].

Таким чином, можна дійти до висновку про зміни у сезонності смертності в Йозефталі на початку XX ст. порівняно із XIX ст., що може опосередковано свідчити про трансформації соціально-побутового характеру, сезонності робіт або санітарного стану.

Висновки. Народжуваність та смертність у колонії Йозефталі у XIX ст. була наближена до відповідних показників у сусідньому губернському місті. У той же час рівень народжуваності в колонії був вищим, а рівень смертності – нижчим за міський. При цьому є підстави вести мову про регіональні особливості народжуваності, зокрема, – її нижчий рівень у Старошведській колонії, яка входила до парафії, що також стосувалося й губернських міст. У той же час рівень смертності не мав регіональних особливостей. В обох губернських містах у другій половині XIX ст. він тримався на позначці 28 %, тоді як у лютеранських колоніях – 25 %.

Протягом усього досліджуваного періоду смертність домінувала у холодну пору року через велику кількість повітряно-крапельних захворювань, перш за все – туберкульозу. Існували певні статеві та вікові відмінності у сезонності смертності та типах захворювань. Чоловіки частіше потерпали від серцево-судинних хвороб та травматизму, тоді як жінки – від інфекційно-паразитарних хвороб, що могло бути пов'язаним зі специфікою, умовами та диференціацією праці. Діти менше від дорослих страждали від різних типів захворювань, тому найбільшою серед них була частка смертей від повітряно-крапельних інфекцій, серед яких перше місце займали кір та дифтерія, тоді як серед дорослих найбільш розповсюдженим був туберкульоз. Попри часті повені, кишкові інфекції не були розповсюдженими. Кілька спалахів холери, зафіксовані у XIX ст., можна віднести до епідемій, що носили загальнодержавний характер та не були локалізовані у конкретному селищі. На початку XX ст. дитяче населення вразила епідемія віспи, чого не спостерігалось у XIX ст. У цей час також прослідковувалася зміна сезонності піків смертності порівняно із XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Бобылева С. И.** Из истории колонии Йозефсталь / С. И. Бобылева, Е. Е. Логинова // Вопросы германской истории: сб. науч. ст. / ред. кол.: С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2000. – С. 145–168.
2. **Бодянский А.** Холерная эпидемия в г. Екатеринославе в 1907 г. / А. Бодянский. – Екатеринослав, 1908.
3. **Васильев К. Г.** История эпидемий в России / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М., 1960.
4. **Глушковская Н. С.** Село Лозоватка Верхнеднепровского уезда: санитарно-статистический очерк / Н. С. Глушковская // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1916. – № 1–10, январь–октябрь. – С. 97–113.
5. Дніпропетровськ: віхи історії: історичний нарис / кер. авт. кол. А. Г. Бolečух. – Д., 2001.
6. **Казанский С. Ф.** Противоэпидемические мероприятия в связи с развитием эпидемий в Екатеринославской губернии в 1916 году (январь–апрель) / С. Ф. Казанский // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1916. – № 1–10, январь–октябрь. – С. 186–195.
7. Метрическая книга прихода Йозефсталь // Российский государственный исторический архив (Далее – РГИА). – Ф. 828, оп. 14, спр. 2, арк. 313–319.
8. Там же. – Спр. 5 а, арк. 383–391.
9. Там же. – Спр. 10, арк. 362–387.
10. Там же. – Спр. 13, арк. 390–407.
11. Там же. – Спр. 16, арк. 341–357.
12. Там же. – Спр. 18, арк. 325–345.
13. Там же. – Спр. 22, арк. 425–445.
14. Там же. – Спр. 25, арк. 363–380.
15. Там же. – Спр. 30, арк. 465–486.
16. Там же. – Спр. 34, арк. 75–90.
17. Там же. – Спр. 38, арк. 346–366.
18. Там же. – Спр. 40, арк. 309–330.
19. Там же. – Спр. 44, арк. 375–396.
20. Там же. – Спр. 44, арк. 350–371.
21. Там же. – Спр. 48, арк. 516–535.
22. Там же. – Спр. 50, арк. 595–625.
23. Там же. – Спр. 54, арк. 377–398.
24. Там же. – Спр. 59, арк. 395–417.
25. Там же. – Спр. 63, арк. 376–450.
26. Там же. – Спр. 71, арк. 465–492.
27. Там же. – Спр. 78, арк. 330–352.
28. Там же. – Спр. 79, арк. 764–791.
29. Там же. – Спр. 84, арк. 515–537.
30. Там же. – Спр. 87, арк. 1–18.
31. Там же. – Спр. 92, арк. 515–539.
32. Там же. – Спр. 96, арк. 271–294.
33. Там же. – Спр. 98, арк. 537–561.
34. Там же. – Спр. 107, арк. 257–271.
35. Там же. – Спр. 118, арк. 33–52.
36. Там же. – Спр. 124, арк. 1–20.
37. Там же. – Спр. 129, арк. 143–163.
38. Там же. – Спр. 134, арк. 101–123.
39. Там же. – Спр. 143, арк. 407–428.
40. Там же. – Спр. 148, арк. 36–63.
41. Там же. – Спр. 152, арк. 477–510.
42. Там же. – Спр. 158, арк. 331–355.
43. Там же. – Спр. 162, арк. 30–55.
44. Там же. – Спр. 174, арк. 33–68.
45. Там же. – Спр. 176, арк. 1–29.

46. Метрическая книга прихода Йозефсталь // РГИА. – Ф. 828, оп. 14, спр. 282, арк. 76–104.
47. Там же. – Спр. 194, арк. 327–360.
48. Там же. – Спр. 200, арк. 78–117.
49. Там же. – Спр. 201, арк. 304–342.
50. Там же. – Спр. 210, арк. 310–356.
51. Там же. – Спр. 216, арк. 278–321.
52. Там же. – Спр. 223, арк. 379–430.
53. Там же. – Спр. 232, арк. 379–425.
54. Там же. – Спр. 241, арк. 447–497.
55. Там же. – Спр. 255, арк. 404–447.
56. Там же. – Спр. 263, арк. 452–496.
57. Там же. – Спр. 272, арк. 486–488.
58. Метрическая книга прихода Йозефсталь // Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 894, оп. 1, спр. 2, арк. 124–142.
59. Там же. – Спр. 7, арк. 593–611.
60. Там же. – Спр. 10, арк. 466–477.
61. Там же. – Спр. 12, арк. 145–160.
62. Там же. – Спр. 14, арк. 258–273.
63. Метрическая книга Йосиповского прихода // Там само. – Спр. 20, арк. 222–233.
64. Там же. – Спр. 26, арк. 141–162.
65. Там же. – Спр. 29, арк. 295–310.
66. Там же. – Спр. 32, арк. 149–168.
67. Там же. – Спр. 35, арк. 90–110.
68. Там же. – Спр. 40, арк. 205–223.
69. Там же. – Спр. 46, арк. 54–85.
70. Там же. – Спр. 48, арк. 413–434.
71. Немцы России. Населенные пункты и места поселения : энцикл. словарь / сост. В. Ф. Дизендорф. – М., 2006.
72. **Новосельский С. А.** Предмет и содержание отечественной санитарной статистики в досоветский период её развития / С. А. Новосельский / Ученые записки Московского экономико-статистического института. – М., 1955. – Т. 6: Труды Кафедры демографии. – С. 7–43.
73. Списки населённых мест Российской империи по сведениям 1859 г. Екатеринославская губерния. – СПб., 1868.
74. **Черемісін О.** Історичні умови організації місцевим самоврядуванням Херсона медичної допомоги населенню в кінці XVIII – початку XX століть / О. Черемісін // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 138–147.
75. **Чирук С. В.** Динаміка народжуваності та смертності у Старошведській колонії кінець XVIII – початок XX ст. / С. В. Чирук // Вопр. германской истории: сб. науч. ст. / ред. кол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2013. – С. 29–42.
76. **Чирук С. В.** Чи була чума у Старошведській колонії? Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози / С. В. Чирук // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Д., 2013. – Вип. 21. – С. 89–94.
77. Численность сельского населения Екатеринославской губернии на 1-е января 1911 года. – Екатеринослав, 1911. – С. 39.
78. **Liczbinska G.** Diseases, health status, and mortality in urban and rural environments: The cases of Catholics and Lutherans in 19th-century Greater Poland / G. Liczbinska // Anthropological review. – 2010. – Vol. 73. – P. 21–36.

Додаток А¹⁾

Таблиця 1

Демографічні показники колонії Йозефсталь 1838–1914 рр.

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Загальний коефіцієнт народжуваності, %	Загальний коефіцієнт смертності, %	Загальний коефіцієнт дитячої смертності, %	Природний приріст, %	Загальна чисельність населення
1838	24	9	42,86	16,07		15	560
1839	33	9	56,51	15,41	66,67	24	584
1840	35	15	57,95	24,83	174,75	20	604
1841	35	22	56,73	35,66	257,14	13	617
1842	30	12	47,24	18,90	126,32	18	635
1843	35	12	53,19	18,24	120	23	658
1844	34	12	50	17,65	87,38	22	680
1845	38	12	53,82	17	163,64	26	706
1846	36	16	49,59	22,04	136,36	20	726
1847	39	33	53,28	45,08	52,63	6	732
1848	40	43	54,87	58,98	226,89	-3	729
1850	42	17	55,70	22,55	169,35	25	754
1851	39	19	50,39	24,55	75	20	774
1852	46	18	57,36	22,44	183,21	28	802
1853	51	14	60,79	16,69	101,35	37	839
1854	47	22	54,40	25,46	186,21	25	864
1855	45	48	52,26	55,75	153,28	-3	861
1856	58	24	64,80	26,82	149,07	34	895
1857	62	16	65,89	17	82,42	46	941
1858	61	17	61,93	17,26	114,13	44	985
1859	49	36	49,10	36,07	264,15	13	998
1860	70	24	67,05	23	158,73	46	1044
1861	69	26	63,48	23,92	100,96	43	1087
1862	61	28	54,46	25	125,65	33	1120
1863	60	36	52,45	31,47	165,75	24	1144
1864	54	22	45,92	18,71	125	32	1176
1865	57	12	46,68	9,83	142,86	45	1221
1866	61	28	48,64	22,33	153,84	33	1254
1885		37		33,79			1095
1911		30		12,65			2372
1914		30		19,32			1553

Надійшла до редколегії 08.12.2014

¹⁾ Підрахунки зроблені лише для тих років, за які наявні необхідні дані

О. Б. Шляхов*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ВИНИКНЕННЯ МОНОПОЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОЛІТИКА
ЩОДО НИХ САМОДЕРЖАВСТВА**

Висвітлено питання створення монопольних об'єднань в економіці українських губерній царської Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізовано причини, які обумовили їх виникнення ще на початковому етапі формування капіталістичних відносин в країні, а також ставлення до монополій царського уряду.

Ключові слова: промисловість, монополії, українські губернії, царизм.

Шляхов А. Б. Возникновение монополистических объединений в промышленности украинских губерний Российской империи и политика относительно них самодержавия.

Освещены вопросы создания монополистических объединений в экономике украинских губерний Российской империи в конце XIX – в начале XX в., анализируются причины, которые обусловили их возникновение еще на начальном этапе формирования капиталистических отношений в стране, а также отношение к монополиям царского правительства.

Ключевые слова: промышленность, монополии, украинские губернии, царизм.

Shlyachov O. B. Arising of monopolistic associations in Ukrainian provinces of the Russian empire and policy of the autocracy toward them.

The article highlights the issues of creating monopolies in the economy of Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late XIX – early XX century, analyzes the causes that led to their appearance at the initial stage of formation of capitalist relations in the country. This, in particular, is the presence in some heavy industries the small amount of large and super-large companies, highly insufficient development these industries in general, extremely active protectionist policy of tsarism, significant financial support from its side some privileged companies and firms. In addition, the significant role played factor of adopting world known organizational forms of the formation of monopolies, Western cartels methods. The article also discusses the relationship of the tsarist government and monopoly capital, it is concluded that there was no subordination that these relations were quite complex and contradictory, and had a certain originality in different periods of development.

Keywords: industry, monopolies, Ukrainian province, the tsarist government.

Актуальним та важливим у науковому плані видається дослідження тих системних трансформацій, що відбувалися в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з переходом від феодального, аграрного до нового, буржуазного суспільства. Зокрема, у той час у промисловості українських губерній Російської імперії завершується технічний переворот, розпочинається індустріалізація. При цьому вагомим місцем в народному господарстві посідали монопольні об'єднання. Значну увагу їх діяльності приділяла радянська історіографія (перш за все, слід згадати праці Г. Циперовича, Й. Ф. Гіндіна, Я. І. Лівшина, В. Я. Лавричева, С. В. Кушнірука) [3; 15–17; 35]. У сучасній українській історичній літературі питання виникнення та діяльності монополій в промисловості України на межі XIX–XX ст. студіювали О. П. Ресент, О. В. Сердюк, І. В. Довжук, О. М. Донік [10; 11; 22] та ін. Разом з тим причини настільки ранньої

появи монополій в країні, яка тоді тільки ставала на шлях капіталістичного розвитку, а також питання ставлення до них царського самодержавства багато в чому ще залишаються дискусійними та не дослідженими у повному обсязі. Тож спробуємо певним чином заповнити цю лакуну.

Необхідно зазначити, що на відміну від Західної Європи та США, Російська імперія не знала чітко вираженої стадії капіталізму вільної конкуренції. Майже одразу від проведення буржуазних реформ, коли капіталістичні відносини тільки починали затверджуватися, в економіці країни стали проявлятися тенденції до монополізації виробництва. У створенні монополій частина підприємців та вчених-економістів імперії вбачала дійовий засіб до упорядкування виробництва, запобігання промисловим кризам. Зокрема, М. І. Туган-Барановський в 1894 р. писав, що «на зміну принципу індивідуальної свободи висувається новий великий принцип – асоціації, який повинен позбавити людство від потрясінь та катастроф, що супроводжують... промисловий прогрес» [32, с. 512].

Разом із тим не підлягає сумніву, що монопольні об'єднання в Росії та Україні виникали саме в тих галузях, де урядом шляхом виняткового протекціонізму та казенних замовлень здійснювалося насадження капіталізму зверху. Не випадково відомий дослідник початку ХХ ст. Л. Кафенгауз звертав увагу на те, що «умови, в яких розвивається наша промисловість... призводять до штучного синдицирування видобувної та обробної промисловості» [37]. Радянський історик Й. Ф. Гіндін зазначав, що монополія в Російській імперії «не стільки виростала зі значного розвитку вільної конкуренції, скільки була зобов'язана своїм виникненням державному втручання, яке було не притаманне іншим країнам капіталізму» [4, с. 46].

Помітне значення тут мало і сприйняття вже відомих у світовій практиці організаційних форм утворення монополій, активне запозичення західного досвіду картелювання. Зокрема, заступник голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії О. І. Фенін у своїх спогадах підкреслював, що одне з провідних монопольних об'єднань того часу – синдикат «Продвугілля» – було «створенням іноземного капіталу, який шукав можливості підвищити низьку дохідність рудників шляхом торговельного об'єднання» [33, с. 124].

Тож сучасний німецький історик К. Функен причину ранньої появи монопольних об'єднань у царській Росії вбачав саме в зовнішньому чиннику, наголошуючи, що монополізувались безпосередньо ті галузі промисловості країни, які знаходилися в руках іноземного капіталу [40]. У свою чергу російський історик Г. Циперович наголошував, що «капіталізм в Росії проходив курс західноєвропейської та американської монополії, але за вкрай скороченим конспектом» [35, с. 141].

Дещо інше тлумачення цього питання можна зустріти у праці бельгійського дослідника В. Пеетерса «Сталь у степу», де фактично стверджується, що утворення монополії в Російській імперії було результатом цілеспрямованих дій самодержавства. Зокрема, автор зазначав, що царизм, намагаючись «утримати виробництво на життєздатному рівні, переконав виробників сталі сформувані синдикат «Продамет» [21, с. 50].

Зрештою наявність у низці галузей важкої промисловості країни незначної кількості великих та надвеликих підприємств, при вкрай недостатньому розвитку цих галузей у цілому, надзвичайно активна протекціоністська політика царизму, а також значна фінансова підтримка з його боку окремих привілейованих компаній і фірм обумовили те, що вже у 1880-ті рр. у Російській імперії, зокрема

в її українських губерніях, розпочався активний процес формування монополій. У цей час перші синдикати виникають у металургії та в цукровій галузі. Так, у 1882 р. було організовано Спілку рейкових фабрикантів, а в 1887 р. у цукровій промисловості України з'явився синдикат, в який об'єдналося 171 з 219 цукрових заводів. У 1890 р. було також створено Спілку рейкових заводів, до якої увійшли Брянське, Новоросійське та Південноросійське Дніпровське товариства, які діяли в Україні. Вищезгадане об'єднання, яке проіснувало до 1895 р., зосередило у своїх руках 3/4 загальноімперського виробництва рейок.

Своєрідним каталізатором процесу створення монопольних об'єднань стала економічна криза 1900–1903 рр., яка, загостривши конкуренцію, змусила підприємців максимально сконцентрувати та об'єднати свої сили. У результаті на початку XX ст. у таких галузях, як металургійна, машинобудівна, залізнична та інших виникла низка потужних монополій, які діяли переважно в південноукраїнських губерніях. Зокрема, у 1901 р. було створено синдикат «Продпаровоз», який згодом об'єднав усі приватні паровозобудівні заводи імперії (два з них – Гартмана та Харківський – діяли в Україні) та контролював 97 % загальноімперського збуту паровозів. У 1902 р. утворився синдикат «Трубопродаж», до складу якого увійшло 10 трубопрокатних підприємств імперії, зокрема чотири в Україні: катеринославські «Шодуар» та «Ланге», луганський «Гартман» та Нікополь-Маріупольський заводи. У тому ж році уряд затвердив статут «Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів». Таким чином було створено найбільшу монополію царської Росії – синдикат «Продамет».

Наступного року виник синдикат «Продвагон». Ще однією монополією, створеною у 1903 р., був синдикат «Цвях», який виготовляв сталевий дріт, гайки та цвяхи. Він інтегрував 32 підприємства, у тому числі три українські заводи – Олександрівський, Дніпровський та Дружківський. Наступником його в цій галузі виробництва стало монопольне об'єднання «Дріт» (організоване в 1909 р.). У 1904 р. у кам'яновугільній галузі було утворено Російське товариство торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну (більш відоме як «Продвугілля»), що об'єднало 24 підприємства. У 1908 р. виник синдикат «Продаруд», до складу якого увійшло шість підприємств Криворізького залізничного басейну і т. ін. Усього ж у царській Росії перед Першою світовою війною нараховувалося приблизно 150 монопольних об'єднань, третина з яких діяла саме в українських губерніях [12, с. 65].

Зупиняючись на процесі монополізації промисловості України та Росії, треба зауважити, що здійснювався він фактично явочним шляхом. Адже на той час в імперії продовжувало діяти архаїчне законодавство 1845 р., яке забороняло страйки торговців (рос. «стачка» від слова «стакнутися» – домовитися) щодо підвищення цін. Це, у випадку необхідності, могло бути спрямоване і проти монополій. Звичайно, «нелегальне» становище створювало численні незручності – обмеження комерційної діяльності монополій тощо. Тому, зазвичай, останні намагалися використати дозволені форми господарських об'єднань – організовували торговельні контори зі збуту певного товару, дійсна діяльність яких визначалася особливими контрагентськими угодами, за якими їхні учасники зобов'язувалися всю свою продукцію продавати товариству. Так, урядовий «Вестник финансов» у 1901 р. підкреслював на своїх сторінках: «У нас стосовно синдикатів існує дивна... сором'язливість, яка не дозволяє казати про

них гласно... Самі промисловці не мають сміливості відкрито казати про спільні інтереси у справі збуту, і все що робиться у нас на цьому поприщі, робиться під чужим ім'ям центральних контор, агентств і т. ін.» [1, с. 356].

Ще один варіант полягав у створенні, так званих, «таємних» картелів, коли великі промисловці досягали неофіційних домовленостей, укладали усні угоди щодо координації своєї діяльності. З цього приводу один з тогочасних авторів зазначав: «З діючих зараз в Росії синдикатів багато не мають жодних договорів та документів, які можна б було встановити розшуком. Проте дослідження окремих галузей виробництва та промисловості без сумніву показує, що вони знаходяться під сильнішим впливом синдикатів та трестів» [38 а]. В іншому свідченні початку XX ст. зверталася увага на той факт, що «велика кількість фактично існуючих синдикатів залишалася невідомою завдяки глибокій таємниці, яка скрізь оточує подібні угоди» [8, с. XVI].

Втім, незважаючи на це, монополії царської Росії здійснювали регулювання виробництва шляхом його обмеження і навіть скорочення, забезпечуючи їхнім власникам великі бариші за рахунок штучного підняття цін. Саме подібні факти і викликали зростання невдоволення та обурення населення країни (в тому числі й українських земель) діяльністю монополій. Ще в 1895 р. на сторінках видання «Русская мысль» зазначалося: «Синдикати тримають у лещатах окремі галузі виробництва з безсумнівною вигодою для своїх учасників і до шкоди для усіх споживачів» [8, с. 73]. «Встановлюючи ціну товарів поза впливу суперництва, синдикати тримають їх на доволі високому рівні..., що лягає тягарем на найбідніші класи населення, – відзначалося в іншому свідченні кінця XIX ст., – Можливість же отримувати великі бариші збільшує матеріальні статки учасників синдикату і тим створює ще більшу майнову різницю між багатими та бідними» [13, с. 55].

Не змінилася в цьому відношенні ситуація і на початку XX ст. Відповідно піддані імперії Романових дивилися на монополії «не інакше як на установи, що призначені для грабунку або, в усілякому разі, як на найбільш потужний засіб для оббирання», – визнавали автори журналу «Промышленность и торговля» [2, с. 32]. Однак, причини подібного ставлення до синдикатів та трестів діячі великого бізнесу імперії вбачали лише в недостатньому рівні розвитку суспільства, у тому, що політики та журналісти лякали населення «жупелом монополії». «Синдикатський рух може стати найбільш важким у нас, де широкі верстви населення так мало розвинуті в культурному відношенні», – скаржилися представники монополій на початку XX ст. [27, № 8, с. 124]. Так або інакше, але громадська думка імперії, періодична преса, основні політичні сили, зокрема, представники правомонархічних, консервативних кіл, майже в унісон демонстрували переважно негативний погляд на діяльність монополій.

У зв'язку з цим науковий інтерес викликає ставлення до монопольних об'єднань тогочасного правлячого режиму, власне самодержавства. Одностайності в оцінках історична література в цьому відношенні не демонструє. Так, Й. Ф. Гіндін ще на початку 1960-х рр. у своїй праці стверджував, що царський уряд стосовно монополій провадив «послідовно антисиндикатську лінію» [3, с. 102]. Разом із тим радянська історична література пізнішого часу зазвичай пропонувала формулу щодо наявності «союзу самодержавства з капіталістичними монополіями на основі взаємної зацікавленості», наголошувала на посиленні державно-монополістичних тенденцій в розвитку економіки імперії на початку

XX ст. [36, с. 11]. Хоча весь комплекс існуючих суперечок у цьому своєрідному «союзі» частіш за все не висвітлювався.

Сучасна вітчизняна історіографія пропонує свій погляд на проблему. Зокрема, український дослідник М. М. Москалюк зазначав у своїй праці: «Аналіз політики імперського уряду стосовно промислових монополій засвідчує, що "підпорядкованості" тут не було... Постійно уряд спирався на монополії і широко, йдучи їм назустріч, використовував їх в інтересах своєї економічної політики та для власного зміцнення. Разом з тим уряд протистояв монополіям як сила самостійна, що економічно спирається на величезне державно-монополістичне господарство як сила самозабезпечена» [18, с. 14].

Тож розглянемо відносини самодержавства та монопольних об'єднань докладніше. Як вже згадувалося вище монополії в промисловості та на транспорті Російської імперії з'являються ще наприкінці XIX ст., хоча їх діяльність і була формально заборонена законом. «Вже значна частина залізоробної промисловості в Росії (в усілякому разі західної її частини) знаходиться в руках синдикатів, існуючих чимало років. Між тим, чи відомий цей факт більшості нашої публіки?», – запитували автори публікацій кінця XIX ст. [39, с. 415, 416]. У свою чергу в 1900 р. журнал «Народное хозяйство» звертав увагу на те, що «ми живемо у добу гласних та негласних синдикатів страйків» [20, с. 96]. Утім влада тоді ще тривалий час не могла визначитися із своєю стратегією стосовно монополій. «Російські синдикати, трести і картелі зненацька захопили міністерство торгівлі і промисловості, яке... ще не виробило твердої та певної точки зору на це нове явище нашого торговельно-промислового життя», – зазначалося на сторінках періодичної преси імперії [27, № 8, с. 124].

Зрештою урядом було вирішено звернутися до закордонного досвіду в цій царині. Так, ще у 1893 р. Міністерство фінансів відрядило в США фабричного інспектора І. І. Янжула для ознайомлення з практикою функціонування монопольних об'єднань, законодавчою регламентацією їх діяльності. Висновки, до яких у результаті своєї поїздки прийшов І. І. Янжул, полягали в тому, що треба не боротися з монополіями, а, навпаки, використати їх в інтересах влади. «Немає підстав ані приводу приховувати надалі або не визнавати та не легалізувати існуючі синдикати», – писав він. Промислові синдикати «повинні бути визнані державою як корисна і навіть бажана форма асоціації, так або інакше призначена для попередження в країні... промислової кризи» [39, с. 420, 423]. Разом з тим, вважав І. І. Янжул, «державна зобов'язана регламентувати синдикати не тільки в тому ж ступені, як фабрики та різні торговельні й акціонерні товариства, але навіть у більшій» [39, с. 420].

У випадку ж необхідності пропонувалося стримувати монополії не тільки суто репресивними діями, а й використовуючи економічні важелі, які знаходилися в розпорядженні царизму. «Для багатьох синдикатів, – зазначав у своїй доповіді І. І. Янжул, – особливо продукція яких охороняється митом, уряд має у своїх руках Дамоклів меч, який висить над діяльністю подібного синдикату... Занадто велике підняття цін завжди може викликати громадське обурення та скасування або зменшення мита, що призведе до іноземної конкуренції» [39, с. 400].

Певним чином ці міркування були враховані владними структурами. Так, урядовий «Вестник финансов» у 1901 р. на своїх сторінках досить прозоро натякав: «Якщо промислові діячі, які усвідомлюють неповну пристосованість своїх підприємств до нових умов..., визнали б корисним в об'єднанні зусиль

шукати вихід із існуючих скрут (створити синдикат. – *О. III.*), з боку міністерства фінансів вони не зустріли б перешкод своїм починанням». При цьому журнал робив застереження, що на таке ставлення підприємці могли б розраховувати лише у випадку, «якщо метою їх єднання не буде штучне, ненормальне підвищення цін на вироби» [1, с. 346]. А незабаром друкований орган Міністерства фінансів вже недвозначно наголошував, що «економічне життя країни висловлюється рішуче за нову форму організації праці», і у зв'язку з цим пропонував вдатися до законодавчого регулювання діяльності синдикатів [1, с. 356]. Щоправда реалізувати задумане в той час так і не вдалося.

Втім, уже з перших років XX ст. царизм почав розглядати картельні та синдикатські угоди як цілком бажані для регулювання виробництва. Як зазначав з цього приводу приват-доцент Московського університету І. М. Гольдштейн у своїй праці «Синдикаты и тресты и современная экономическая политика», уряд фактично «заохочував... створення могутніх синдикатів» [4, с. 508]. А петербурзький часопис «Народное хозяйство» констатував, що «загальна тенденція до синдикалізації захопила в Росії галузі промисловості... вугільну, залізну, цукрову та інші, діючи... шляхом негласного адміністративного сприяння» (підкреслено нами. – *О. III.*) [19, кн. IX, с. 3].

Наступна співпраця окремих міністерств та відомств з монополіями була логічним продовженням системи державного втручання у приватнопідприємницьку діяльність, до якої тоді активно вдавалося самодержавство. Відповідно міжвідомча нарада, яка була скликана Міністерством торгівлі та промисловості в 1909 р., висловилася проти законодавчої боротьби із синдикатами. Однак до формальної їх легалізації справа все не доходила. У зв'язку з цим підприємці та юристи імперії все наполегливіше виступали за перегляд застарілих правових норм та розробку спеціального законодавства щодо монополій та їх діяльності. Останнє повинно було визнати право капіталістів на об'єднання в монопольні союзи. Водночас передбачалося дати чітке визначення самого поняття «монополія» та встановити ознаки монопольного господарства.

Так, у 1910 р. представник одного із синдикатів, виступаючи з доповіддю в Імператорському технічному товаристві, наполягав, що для розвитку індустрії «необхідна легалізація закономірних промислових об'єднань та шляхів для подальшого розвитку їх», що «державна влада не може, а відповідно й не має права затримувати об'єднання підприємств..., тому що цей вплив (синдикатів. – *О. III.*) занадто глибоко вкоренився в економічне життя» [34, с. 10, 41, 42]. Шкідливою ж, стверджували представники великого бізнесу, могла бути лише монополія на виробництво певного виду продукції і тільки тоді вона й повинна бути «об'єктом законодавчого розгляду» [34, с. 45]. Віддзеркалюючи на своїх сторінках саме таку позицію, друкований орган Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії журнал «Горнозаводское дело» підкреслював, що «необхідно» за прикладом іноземних держав, заохочувати виникнення усіляких об'єднань промислових організацій» [6, № 10, с. 6973].

Реагуючи на ці пропозиції, Міністерство торгівлі і промисловості (далі – МТіПр) у листопаді 1910 р. для всебічного з'ясування діяльності в імперії «різного роду торговельно-промислових угод синдикатського характеру, що мають на меті регулювання виробництва, збуту або цін», створило особливу міжвідомчу комісію під керівництвом товариша міністра торгівлі та промисловості таємного радника Міллера. Остання, з метою отримання більш повної інформації, розіслала всім

підприємствам, які були учасниками монопольних об'єднань, анкети з низкою питань. Серед них були й такі: «Чи впливала угода (синдикатська. – *О. Ш.*) на якість та собівартість продукції, що вироблялася на заводі, та якими засобами?» [9, арк. 18].

Не дивно, що відповідь на подібне питання була майже одноставно негативною. Досить наочним у цьому плані був лист від Товариства братів Фрумкіних, контрагента синдикату «Цвях», яке мало дротово-цвяховий завод у Катеринославі. У грудні 1910 р. компанія повідомила Петербург, що монопольна «угода на якість та собівартість наших виробів не впливала і впливати не могла, внаслідок того, що вона стосувалася виключно продажу виробів». Крім того, підприємці запевняли органи влади, що їхній договір із синдикатом конкуренцію «між заводами не усунув» [Там само, арк. 19, 19 зв.]. З останнім дійсно важко не погодитися. Адже боротьба за кращі замовлення та збільшені квоти виробництва продовжувала вестися і в середині монополії, що зрештою призвело до її ліквідації.

Узагальнити результати роботи вищезгаданої комісії взялася міжвідомча нарада з питань діяльності в Російській імперії монопольних об'єднань, яка відбулася у Петербурзі 15 лютого 1911 р. Окрім представників зацікавлених міністерств та відомств, у нараді, за повідомленням тогочасної преси, брали участь і представники низки синдикатів – «Продвугілля», «Дроту» та «Продамети».

На нараді представники урядових структур знову намагалися з'ясувати, чи «практикується синдикатами штучне підвищення цін на окремі предмети»? Однак, І. І. Ясюкович (представник «Продамети») та М. С. Авдаков (який репрезентував інтереси «Продвугілля») з усіх сил намагалися довести, що завдяки синдикатам «ціни не лише не підвищилися, але у деяких випадках навіть були зменшені», що синдикати «переслідували цілі піднесення промисловості, а не пригнічення споживачів тощо» [26]. Зрештою нарада з цього питання так і не змогла «дійти до рішучого висновку».

У свою чергу громадськість імперії вимагала вжити нагальні заходи у боротьбі із синдикатами. Зокрема, на сторінках періодичної преси недвозначно наголошувалося: «Єдиний засіб захисту, це визнання синдикатів організацією незаконною та такою, що підлягає переслідуванню у кримінальному порядку» [28, № 1, с. 45–46]. Подібної думки тоді багато хто дотримувався і в Державній думі. Зокрема, ряд депутатів III Думи наполягали на тому, щоб «призачинений закон (акт 1845 р., який забороняв страйки торговців. – *О. Ш.*)» отримав застосування на практиці.

З цього приводу декілька депутатів-октябристів на чолі із О. І. Гучковим навіть побували у прем'єр-міністра Петра Столипіна. У відповідь на це П. А. Столипін наголосив, що незабаром «закон буде відновлений у своїй силі» [28, № 1, с. 45]¹⁾. Відверто негативно до монопольних об'єднань тоді ставилися і праві політичні сили в російському парламенті [20, с. 115].

Врешті-решт, за для отримання більш повної інформації відносно діяльності монополій, наприкінці 1911 р. було призначено докладну ревізію, яку повинен був здійснити сенатор Д. Б. Нейдгарт. Перевірка виявила численні зловживання та порушення законодавства з боку монополістичних об'єднань. У квітні 1912 р. на засіданні урядової міжвідомчої наради під керівництвом В. Литвинова-Фалинського представники військового відомства наголошували, що саме

¹⁾ Щоправда обіцянки прем'єра, за словами кореспондента газети «Русское Слово», тоді залишилися на папері.

«завдяки існуючим у нас синдикатам зростають ціни на залізо і затримуються поставки» [5, с. 5117].

Проте, незважаючи на все це, ставлення самодержавства до синдикатів залишилося в цілому достатньо прихильним. Невипадково новий голова Ради міністрів імперії В. М. Коковцов зазначав, що заохочення синдикатів є стимулом до розвитку вітчизняної промисловості [14, с. 23]. Цієї ж лінії тримався і його наступник на прем'єрській посаді І. Л. Горемікін, який заявляв, що «розуміє закономірність цього економічного явища (створення синдикатів. – *О. Ш.*)» [38 б].

У цьому відношенні царських урядовців підтримували і провідні територіальні організації підприємців імперії. Так, товариш голови Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії С. Соколовський наполягав у 1913 р. на сторінках видання «Торгово-промышленный Юг», що існування синдикатів є цілком об'єктивним явищем, а відповідно до них не можна застосовувати репресивні заходи, – «треба діяти шляхом конкуренції», протиставляючи їм «об'єднання громадськості» [28, № 1, с. 45, 46].

Зрештою на новій міжвідомчій нараді в 1913 р., що зібралася під головуванням міністра торгівлі і промисловості С. І. Тимашова, було розглянуто питання стосовно легалізації синдикатів і трестів у Росії. Нарада визнала, що «стихийність економічних відносин може бути усунена лише внесенням у ці відносини моменту свідомого регулювання», що розвиток монопольних об'єднань є «таким, який не можна усунути та природним явищем» [6, № 3, с. 6597, 6598]. У підсумку в тому ж році урядом було підготовлено проект «Правил про синдикати та трести», який ґрунтувався на висновку, що діяльність монополій взагалі спрямована не на підвищення, а на стабілізацію цін, а відповідно монополії є в цілому явищем економічно доцільним і корисним.

Згаданий законопроект також давав таке визначення синдикатів і трестів: «Підприємницьким об'єднанням визнається тимчасова угода, союз, який триває, чи повне злиття двох або декількох виробляючих або таких, що продають однакові, однорідні чи пов'язані предмети торговельно-промислових підприємств між собою або із третім підприємством, з метою регулювання масового виробництва та збуту означених предметів та цін на них» [7, № 25, с. 9140].

Надалі в проекті зазначалося, що договори, якими встановлювалися підприємницькі об'єднання, повинні бути «укладені письмово, домашнім або нотаріальним порядком». Копія ж цього договору для реєстрації направлялася у Відділ торгівлі МТіПр не пізніше 1-го травня. Крім того, монопольне об'єднання повинно було надавати у Міністерство щорічний звіт про свою діяльність.

Своєю чергою, згідно з проектом закону, міністр мав право призначити ревізію діяльності монополій або звернутися з позовом до суду щодо їх закриття. Останнє, зокрема, передбачалося у випадку «значного, яке не виправдовують умови виробництва та збуту, підвищення або пониження цін на масові товари торговельно-промислових об'єднань». Призначене ж покарання могло стосуватися членів підприємницького об'єднання, що керують товариствами, а також членів правління компаній і встановлювалося у вигляді ув'язнення на строк від 4 місяців до 1-го року або 4-х місяців та грошового стягнення на суму до 1 тис. крб. Крім того, «за відкриття дій підприємницького об'єднання без дотримання встановлених правил», передбачалося ув'язнення від 2 до 4 місяців та штраф до 10 тис. крб [7, № 25, с. 9142].

Роз'яснюючи положення нового законопроекту на засіданні Думи в березні 1913 р., міністр торгівлі та промисловості відверто заявив, що «промислові об'єднання у тій або іншій формі є цілком необхідними та неминучими за існуючих форм виробництва та торгівлі, які вимагають величезних капіталів та узгодженої діяльності окремих підприємств» [30, с. 4]. Також С. Тимашов наголосив, що згідно з проектом закону «промислові угоди» не забороняються, але вони повинні бути зареєстровані.

Проект закону також передбачав, що за монополіями повинен був встановлений ретельний нагляд урядових органів «з правом вимагати у організацій пояснень, книг та різних документів». У випадку ж якщо діяльність цих установ спрямовувалася «на шкоду громадським інтересам», то урядом могла бути ухвалена низка кроків репресивного характеру, як-то: «закриття організацій, притягнення їх до судової відповідальності та застосування... дій, спрямованих на полегшення ввезення іноземних товарів» [30, с. 5].

Надалі вищезгаданий законопроект розглянуто на особливій міжвідомчій нараді, а після цього він надійшов до Ради міністрів. Разом із тим цей проект активно обговорювався на сторінках тогочасної преси, викликавши при цьому майже однотайно негативні оцінки. Зокрема, автор однієї із статей в журналі «Горнозаводское дело» М. Наумов, відбиваючи позицію гірничопромисловців Півдня Росії, зазначав, що уряд «в синдикатах і трестах вбачає негативне явище... і бажає за можливістю обмежити їх діяльність». У підсумку М. Наумов ставив риторичне питання: «Чи потрібно нам законодавство про синдикати та трести»? І сам же давав відповідь: «Так. Але не таке» [7, № 25, с. 9138].

З іншого боку, супротивники діяльності монополій, рефлексуючи з приводу вищезгаданого закону, наголошували, що «проект, надаючи визначення цих об'єднань, не вказав на таку їх найважливішу ознаку, як прагнення до усунення чи обмеження конкуренції з метою підняття цін або для того, щоб попередити їх падіння» [7, № 29, с. 9316–9317]. Автор іншого матеріалу подібного спрямування, не приховуючи іронії, зазначав, що «ці норми, якщо і становлять інтерес, то хіба що у тому відношенні, що можуть слугувати блискучою ілюстрацією того, як не треба писати закони» [7, № 31, с. 9373]. Врешті-решт, у зв'язку з тим, що проект закону викликав різку критику в торговельно-промислових колах та у галузевій пресі, його було вирішено відправити на доопрацювання.

Отже, царизм погоджувався на легалізацію діяльності монополій, хоча й залишав за собою важелі впливу на синдикати та їх керівників, зокрема, погрожуючи санкціями у випадку переходу останніми певної межі у вигляді безконтрольного збільшення цін та обмеження випуску продукції, що вже зачіпало базові інтереси розвитку народного господарства країни в цілому. Проте до таких санкцій справа майже ніколи не доходила. Як підкреслювала у зв'язку з цим періодична преса імперії, «синдикати продовжують процвітати у повній впевненості, що їх не посміють чіпати» [28, № 1, с. 46]. Це фактично підтвердив і прем'єр-міністр В. М. Коковцов, який на засіданні бюджетної комісії IV Державної Думи визнав, що «боротьба уряду із синдикатами надзвичайно ускладнена, по-перше, складністю доведення існування синдикату, а по-друге, невеликим розміром кримінального покарання, яке встановлене за створення синдикату за нашими законами» [28, № 13, с. 80].

Лише напередодні Першої світової війни була спроба притягнути до судової відповідальності синдикат «Продвугілля». Адже в уряді в цей час дійшли думки,

що причиною паливного голоду в країні та «перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи» було об'єднання гірничопромисловців у синдикат, свідоме скорочення ними видобутку вугілля з метою підняття цін [23, арк. 5]. Певним чином це переслідування спровокував і позов на синдикат «Продвугілля» в Санкт-Петербурзький комерційний суд, який 19 січня 1913 р. подали дві вуглепромислові фірми – «Государево-байракське товариство кам'яновугільних копій» та «Південно-російське дніпровське кам'яновугільне товариство».

Останні скаржилися на те, що синдикат вимагав від них скорочувати виробництво «для зменшення кількості вугілля, яке викидалося на ринок» і, відповідно, «товариство «Продвугілля» добивалося таким чином встановлення вельми високої ціни на вугілля» [28, № 3, с. 81]. Тож позивачі прохали дозволити їм розірвати договір із синдикатом, що, зрештою, за рішенням суду і було зроблено.

Однак, на цьому справа не закінчилася і до неї підключився прокурорський нагляд. За підсумками проведеного розслідування діяльності, синдикату було підготовлено рапорт прокурора Петербурзької судової палати, в якому відзначалося: «Єдина мета "Продвугілля" полягає в тому, щоб шляхом спільного регулювання цін на мінеральне паливо, а також регулюванням і самого виробництва цього продукту, усунути всіляку конкуренцію і, ставши, таким чином, господарем ринку, встановлювати свавільно ціни на цей продукт» [24, арк. 4].

Процес проти синдикату викликав тривогу та неприховане невдоволення гірничопромисловців імперії. «Цілком природне та неминуче за усілякого промислового піднесення зростання товарних цін отримало тлумачення в тому сенсі, що промисловці прагнуть «роздути» ціни, користуючись нужденним становищем споживачів, – скаржилися шахтовласники, – і в результаті з'являються такі заходи уряду, як переслідування об'єднаних торговельно-промислових організацій, закон про ввезення іноземного вугілля для потреб казенних залізниць..., які мають явний характер карального заходу стосовно кам'яновугільної промисловості» [31, с. 71].

21 червня 1914 р. делегація підприємців на чолі з М. С. Авдаковим побувала на прийомі у прем'єр-міністра І. Горемікіна, «вказавши на ті утискання (справа «Продвугілля» тощо. – *О. Ш.*), яких зазнає промисловість, унаслідок низки обмежень, що проводяться урядом останнім часом» [38 б]. Водночас підприємці стверджували, що ніякого штучного скорочення палива не відбувалося, а зростання цін було викликано лише збільшенням попиту в країні на вугілля та відходом робітників на польові роботи. Але занепокоєння керівників синдикату виявилось передчасним.

Уже восени 1914 р. попереднє слідство у справі про страйк вуглепромисловців Донецького басейну було припинено за нестачею доказів. Не дістав якихось правових наслідків і запит до уряду 30 членів IV Державної думи, який було внесено в 1914 р. з приводу утворення синдикату російських заводів сільськогосподарських знарядь і машин та, відповідно, провокованого його діяльністю зростання цін на ринку [29, № 13, с. 55].

Тож можна зазначити, що царизм так і не зміг остаточно визначитися з питанням, яким чином реагувати владі на штучне підвищення цін монополіями? Зокрема, міністр торгівлі та промисловості князь В. М. Шаховської зазначав, що запропоновані Міністерством юстиції репресивні заходи стосовно підприємців, які

штучно підіймають ціни на свою продукцію¹⁾, «навіть чи можуть дати які-небудь результати». «Постанови, які карали домовленості для збільшення цін... існували у нас і до цього часу, – підкреслював керівник МТіПр у 1915 р., – але фактично майже не застосовувалися» [25, арк. 12 зв.].

Причину цього царський високопосадовець вбачав у тому, що в переважній кількості випадків «тільки після обстеження окремих підприємств, цілої їх групи, а іноді навіть цілої галузі торгівлі та промисловості..., враховуючи також всю економічну кон'юнктуру..., можуть знайтися достовірні приводи для такого втручання» [Там само, арк. 13, 13 зв.]. У підсумку В. М. Шаховської наголошував, що лише в поодиноких випадках, «за виняткових ексцесів», судова влада могла б отримати достатній привід для втручання в діяльність синдикатів. Але такі приводи за існування самодержавства так більше і не з'явилися.

Зрештою можна констатувати, що відносини царизму та монополістичного капіталу були досить складними та суперечливими, мали певну своєрідність у різні періоди розвитку країни. Загалом же тут слід вести мову не про свідомий захист самодержавством інтересів великого капіталу, а про те, що інтереси монополій багато в чому збігалися з політикою керованої індустріалізації. В іншому ж разі влада готова була вдатися (хоча і переважно на папері) до застосування репресивних заходів стосовно монопольних об'єднань. Певним чином на ці відносини впливали й широкі кола громадськості Російської імперії.

Крім того, необхідно зазначити, що сам факт утворення монополістичних об'єднань в імперії, у тому числі й в Україні, ще зовсім не демонстрував високий ступінь розвитку капіталізму в країні. Навпаки, підтверджував історичну тенденцію до монополії, яка існувала як у політичному, так і в економічному житті імперії. У свою чергу це перешкоджало базисному принципу діяльності ринкової економіки – конкуренції, – а отже і гальмувало розвиток власне капіталістичних відносин, які тоді ще остаточно не склалися, реально сприяло консервації численних пережитків феодалізму.

Бібліографічні посилання

1. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47.
2. Вопросы синдикатской практики // Промышленность и торговля. – 1908. – № 2. – С. 31–33.
3. Гиндин И. Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий / И. Ф. Гиндин // Об особенностях империализма в России. – М., 1963.
4. Гольдштейн И. М. Синдикаты и тресты и современная экономическая политика / И. М. Гольдштейн. – М., 1907. – Т. 1.
5. Горнозаводское дело. – 1912.
6. Горнозаводское дело. – 1913.
7. Горнозаводское дело. – 1914.
8. Гурьев А. Промышленные синдикаты / А. Гурьев. – СПб., 1898.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 692, оп. 1, спр. 13.
10. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009.
11. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII. – С. 52–69.
12. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К., 2010. – Т. 7.

¹⁾ Статс-секретар С. Є. Крижановський пропонував у цьому випадку встановити карну відповідальність для промисловців, зокрема ув'язнювати винних осіб на термін від 4 до 8 місяців.

13. **Исаев А. А.** Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А. А. Исаев. – СПб., 1896.
14. **Коковцов В. Н.** Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / В. Н. Коковцов; сост. С. С. Волк. – М., 1991.
15. **Кушнирук С. В.** Анализ экономического положения фирм-контрагентов синдиката «Продуголь» / С. В. Кушнирук // Монополистический капитализм в России: сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 46–57.
16. **Лаверычев В. Я.** К вопросу об особенностях империализма в России / В. Я. Лаверычев // История СССР. – 1971. – № 1. – С. 75–90.
17. **Лившин Я. И.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М., 1961.
18. **Москалюк М. М.** Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України». – Переяслав-Хмельницький, 2011.
19. Народное хозяйство. – СПб., 1900.
20. **Омельянчук И. В.** Проблемы экономического развития России во взглядах правых монархистов начала XX века / И. В. Омельянчук // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 16–23.
21. **Пеетерс В.** Сталь у степу / В. Пеетерс. – К., 2010.
22. **Рєєнт О. П.** Перша світова війна і Україна / О. П. Рєєнт, О. В. Сердюк. – К., 2004.
23. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 32: Совет съездов представителей промышленности и торговли, оп. 1, спр. 281.
24. Там же. – Ф. 37: Горный департамент, оп. 67, спр. 1202.
25. Там же. – Ф. 1276: Совет министров, оп. 12, спр. 1270.
26. Русская правда. – Екатеринослав, 1911, 19 февр.
27. Русское судоходство, 1910.
28. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1913.
29. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1914.
30. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь – декабрь 1913 г. – Х., 1914. – Т. II.
31. Труды XXXIX съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1915. – Ч. I.
32. **Туган-Барановский М. И.** Промышленные кризисы в современной Англии / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1894.
33. **Фенин А. И.** Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 г. г.) / А. И. Фенин. – Прага, 1938.
34. **Формаковский С. П.** К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов / С. П. Формаковский. – СПб., 1910.
35. **Цыперович Г.** Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР / Г. Цыперович. – Л., 1927.
36. **Черменский Е. Д.** История СССР. Период империализма / Е. Д. Черменский. – М., 1974.
37. Южная Заря. – Екатеринослав. – 1913, 26 апр.
38. Южная Заря. – Екатеринослав. – 1914: а) 13 апр.; б) 24 июня.
39. **Янжул И. И.** Промышленные синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Северной Америки / И. И. Янжул. – СПб., 1895.
40. **Funken K.** Die Ökonomischen Voraussetzungen der Oktoberrevolution: Zur Entwicklung des Kapitalismus in Russland / K. Funken. – Frankfurt a/M, Zürich, 1976.

Надійшла до редколегії 14.01.2015

УДК 94(477)«1917/1921»

Д. В. Архирейський*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ОЛЕКСАНДР КЛЕЙН: НІМЕЦЬ У МАХНОВСЬКОМУ РУСІ**

Висвітлено життєвий і бойовий шлях Олександра Клейна, нащадка німецьких колоністів, активного учасника махновського повстанського руху.

Ключові слова: О. Клейн, Н. Махно, повстанський рух, махновщина, бойові дії.

Архирейский Д. В. Александр Клейн: немец в махновском движении.

Освещено жизненный и боевой путь Александра Клейна, потомка немецких колонистов, активного участника махновского повстанческого движения.

Ключевые слова: А. Клейн, Н. Махно, повстанческое движение, махновщина, боевые действия.

Arkhireyskyi D. V. Alexander Klein: German in the Makhnovist movement.

Highlights the life of Alexander Klein, a descendant of German colonists, Makhno's active insurgency. Analyzed the possible reasons for his joining the group of anarchists Huliaipole. Participating of O. Kleyn in detachments of the Black household troops in southern Ukraine on verge of 1917–1918 is examined. The battle way of insurgent in the soldiery formations of army of N. Makhno is traced. His participating in all the most important campaigns and battle of insurgent army inclusive to the day of death in August 1921 lights up. The most interesting events of revolutionary war, this insurgent commander took part in which, are considered. Confirmed A. Kleyn loyalty, in spite of his national belonging, and the ideals of the Makhnovist insurgency.

Keywords: A. Klein, N. Makhno, the insurgency, Makhnovism (Makhnovshchina), fighting.

Історіографію махновського руху, хоча вона і має давні традиції та певні здобутки, важко назвати достатньою та різногранною. Найвразливішим її місцем, очевидно, слід визнати мінімум праць, присвячених окремим представникам цього руху. Навіть праці, присвячені в цілому Несторові Махну, який дав своє ім'я рухові – махновщина, – висвітлюють не стільки біографію повстанського ватажка, скільки історію цього руху [8–10; 19; 21; 22]. Деяка увага, яку дослідники приділили особі Лева Зінківського (Задов) [13; 17; 20], зумовлюється, вочевидь, тією негативно-провактивною рекламою, яку дав цьому махновцю О. Толстой у своєму відомому романі.

Добірки біографічних даних по деяких найбільш активних махновських командирах і діячах містять книга «Дороги Нестора Махно», підготовлена О. Білашом на основі наративних і документальних матеріалів його батька В. Білаша, визначного діяча махновського руху, а також праця «История махновского движения» П. Аршинова, одного з анархістських ідеологів махновщини [7, с. 212–218; 8, с. 577–592]. Біографічними можна вважати статті, присвячені учасникам махновського руху, М. Никифоровій, В. Воліну, Ф. Зубкову, А. Буданову, П. Каретниковому, Г. Кузьменко, братам Ф. і Г. Івановим [3; 5; 6; 12; 15; 18; 25–28], хоча й важливим, але об'єктивно другорядним учасникам махновського руху. Враховуючи, що тільки командно-політичне ядро махновщини нараховувало сотні осіб, кожна з яких цілком заслуговує на увагу істориків, дослідження махновщини, як

і всього українського повстанського руху часів революції і 1920-х рр., дійсно слід визнати перспективною справою.

Одним із махновських командирів був Олександр Клейн, якому присвячена, якщо ми не помиляємося, лише одна енциклопедична стаття [1]. Інтерес до цієї особи зумовлюється тим фактом, що Клейн був за походженням нащадком німецьких колоністів, з якими у махновців складались, як відомо, не найкращі відносини [2; 29].

Дана розвідка не претендує на статус повної і вичерпної біографії О. Клейна. Це швидше спроба узагальнити вже відому інформацію про нього, скорегувати та уточнити деякі дані, а також визначити орієнтири подальших біографічно-сюжетних досліджень.

Вихідним пунктом у висвітленні життєдіяльності Клейна, вочевидь, слід визнати біографічні дані про цього махновця у примітках до вказаної книги «Дороги Нестора Махно», де зазначено буквально так: «Клейн Олександр (1891–1921) – прикажчик із с. Гуляйполе. Член групи анархістів з 1917 р. та активний учасник махновщини. У 1918 р. – штабний ад'ютант. У 1919 р. – командир піхотного полку; в 1920 р. – командир групи. Вбитий у серпні 1921 р.» [8, с. 588].

Отже, до революції 1917 р. Клейн працював прикажчиком у Гуляйполі, майбутній столиці махновського повстанського руху, поширеного на Півдні України. Прізвище Клейн (нім. Klein) є німецьким. Теоретично його носій міг бути єврейсько-ашкеназі, адже представники цього субетносу проживали на той час як в самому Гуляйполі, так і в єврейських землеробських колоніях Катеринославщини, Південної України взагалі. Втім, ті дослідники, які акцентували увагу на цьому діячеві, однозначно вважали його німцем [11, с. 247], а ті, хто аналізував проблему ставлення махновців до єврейського населення, серед відомих махновців-євреїв Клейна не бачать [7, с. 193–203].

Знаючи, що на Півдні України і на початку ХХ ст. німці-колоністи прагнули, як правило, не змішуватися з іншими етносами і жили доволі закритими громадами, займаючися сільським господарством, промислами чи іншими видами діяльності, інколи ледь не винятково в межах цих громад, задамося питанням: як логічно пояснити перебування Клейна в ненімецькому Гуляйполі в якості прикажчика? Очевидно, він не був уродженцем цього села (ані дослідники махновщини, ані місцеві краєзнавці не вважають його таким).

Можливо, родина Клейна з якоїсь причини не займалася сільським господарством (була безземельною чи малоземельною, мала відношення до торгівлі або якогось промислу), тому молодий Олександр був змушений заробляти на життя поза німецькою громадою, по суті наймитуючи. Цілком імовірно, що його роботодавцем був якийсь заможний німець-торговець чи єврей, у якого в Гуляйполі була крамниця. І, вочевидь, праця прикажчика передбачала наявність елементарної грамотності, що ставить під сумнів у цілому безпідставну переконаність російського письменника В. Голованова щодо малограмотності Клейна [11, с. 247]. Щоправда, В. Голованов у цьому питанні посиляється на думку В. Воліна, анархіста та одного з ідеологів махновського руху. Але цілком можливо, що зарозумілому інтелектуалу Воліну всі польові командири махновщини видавалися малокультурними та безграмотними персонами.

По суті, слід розглядати вступ О. Клейна в 1917 р. до Гуляйпільської спілки анархістів як винятковий факт, адже подібний вчинок для німця-колоніста в цілому був нетиповим, практично неможливим. Як же цей вчинок можна пояснити

логічно? Ймовірно два варіанти: або з якихось причин він втратив до революції зв'язки з родинним середовищем (можливо залишився сиротою), або праця прикажника не задовольняла його життєвих потреб, він відчував якусь несправедливість, що підштовхнуло його до пошуку однодумців, яких у загальнореволюційній ейфорії можна було знайти серед біднішого населення (німці, як правило, були заможними). Зв'язки Клейна з гуляйпільськими анархістами виявляться настільки міцними, що на них ніяк не вплине доволі вороже ставлення махновців і німців-колоністів один до одного в цілому.

У контексті сказаного можна припустити, що, як член Гуляйпільської спілки анархістів, Клейн восени 1917 – навесні 1918 рр. брав участь у діяльності місцевих загонів Чорної гвардії, які забезпечували в регіоні т. зв. чорний переділ землі, роззброювали на Кічкаському мосту через Дніпро офіцерські та козацькі ешелони, котрі поверталися з фронту. Навесні 1918 р. катеринославські чорногвардійці брали участь у протистоянні з німецько-австрійськими та українсько-республіканськими військовими формуваннями, які просувалися на Південь. Таким чином набувався військовий досвід тими майбутніми махновцями, які не мали досвіду фронтового. А Клейн, зважаючи на німецьке походження, навряд чи був фронтовиком, адже під час світової війни російський уряд у цілому не довіряв своїм підданним-німцям, тому, як правило, не залучав їх до військової справи [24, с. 47]. Відсутня інформація про фронтове минуле О. Клейна, як бачимо, і в біографічних даних В. Білаша.

Де перебував Клейн з кінця весни 1918 р. – наразі невідомо. Він не значиться серед командирів чи активних членів Чорної гвардії, отож, навряд чи мав потребу переховуватися у підпіллі або тікати за межі України, як Н. Махно, О. Чубенко та деякі інші. Не значиться він, за джерелами, і серед тих повстанців, що першими об'єдналися навколо Н. Махна, який у липні повернувся до рідного села з Росії.

Клейн, котрого все ж таки знали в Гуляйполі, переховувався, вочевидь, десь за межами цього села, можливо в одній з німецьких колоній. Саме ця обставина може пояснити, чому він приєднався до групи Махна не відразу. Але розголос про початки повстанської діяльності Махна ширився округою, і рано чи пізно Клейн мав дізнатися про це. Отож, восени 1918 р. він вже був у складі махновського загону. Повідомлення В. Білаша про те, що в 1918 р. (а йдеться саме про кінець року) Клейн був ад'ютантом махновського штабу, підтверджує рівень довіри, яку мали до нього гуляйпільські анархісти і, певно, особисто Н. Махно. Додатково це свідчить про чорногвардійський досвід О. Клейна.

Такий рівень довіри видається особливо дивовижним, якщо врахувати, що повстанська діяльність Махна була спрямована проти режиму гетьмана П. Скоропадського та влади німецького та австро-угорського військового командування, аграрна політика яких була об'єктивно спрямована проти більшості селян України. Проте заможніші (порівняно з іншими категоріями селян) німці-колоністи України в цілому підтримували владу, що наперед і зумовило ворожі стосунки між ними і махновцями, переважна більшість яких представляло українське селянство. Те, що в такому контексті Клейн став на бік махновців, свідчить, очевидно, про якусь внутрішню кризу у його стосунках із родичами. Махновське командування оцінило таку відданість належним чином.

На штабній роботі О. Клейн залишався, судячи з усього, й тоді, коли в лютому 1919 р. махновські формування в якості окремої бригади увійшли до складу Червоної Задніпровської дивізії під командою П. Дибенка. Від березня основним

ворогом махновців стали підрозділи білої Добровольчої армії, проти якої повстанці билися в Західному Донбасі та Північному Приазов'ї.

Не маючи необхідних і достатніх даних, важко реконструювати всі перипетії військової кар'єри Клейна цього часу. В. Білаш повідомляє, що в 1919 р. німець-махновець став командиром полку. На полкову систему махновці перейшли на початку січня 1919 р., але серед перших полкових командирів Клейн не значиться [23, с. 34, 35], адже він ще перебував на штабній роботі. Увійшовши 26 січня 1919 р. до складу Червоної армії в якості бригади, махновці, як виявилось, мали набагато більший потенціал.

У травні бригада самореорганізувалася в повноцінну дивізію, яка в червні, у свою чергу, претендувала на статус армії. Структурне розростання означало збільшення підрозділів (якщо на початку січня 1919 р. під командою Махна було п'ять полків, то в середині травня – близько чотирнадцяти, не рахуючи дрібніші служби та команди), ефективно командувати якими об'єктивно могли або колишні фронтовики, або, як мінімум, екс-чорногвардійці. Отже, саме в цей час (квітень–травень), як видається, Клейн і став командиром піхотного полку махновського формування.

Без додаткових даних важко сказати, до складу якої бригади 1-ї Української дивізії Махна входив полк Клейна. Бригад від 12 травня було три: 1-а (комбриг В. Куриленко), яка складалась із чотирьох піхотних полків і займала ділянку фронту вздовж узбережжя Азовського моря від Урзуфа до гирла Грузького Єланчика і по Єланчику до хутора Вітава; 2-а (комбриг В. Білаш), до складу якої входили три піхотні і два кавалерійські полки і яка займала позиції від ст. Караванної до с. Конькове на Грузькому Єланчику; 3-я (комбриг П. Петренко-Платонов) у складі трьох піхотних полків, позиції якої були між двох інших бригад [8, с. 187]. Враховуючи територіальний принцип комплектування махновських полків і відповідного призначення чи обрання командирів, можна зробити припущення, що О. Клейн командував повстанцями з Олександрівського повіту. Такі були в 1-й та 3-й бригадах.

Внаслідок підозр і цькування Махна більшовицьким керівництвом той у першій половині червня 1919 р. розірвав союз із комуністами і з групою найнадійніших однодумців і бійців, основою якої були гуляйпільці, вирушив на Правобережну Херсонщину, у червоний тил. Проте не всі гуляйпільці-махновці були з Махном. Наприклад, коли командир 7-го Задніпровського піхотного полку О. Калашников (а він відносився саме до групи гуляйпільців) привів у Кічкас свій полк на з'єднання із загоном Махна, той наказав комполку повернутися на фронт і, підпорядковуючись червоним, продовжувати боротьбу із денікінцями [16, с. 756].

Таке рішення Махна повністю відповідало директивам махновського командування від 29 травня та 6 червня, згідно з якими фронтові частини махновської дивізії, незважаючи на червоний терор проти командування повстанців, мали продовжувати боротьбу з білими [8, с. 229, 244]. З усією категоричністю можна стверджувати, що О. Клейн знаходився серед тих махновських фронтових командирів, які, можливо, і бажали піти з Махном у тил до червоних, тим не менш, із тактичних міркувань поки що протистояли білим.

Таким чином, на чолі свого полку Клейн під тиском білих наприкінці червня відступив до Дніпра. За Дніпром махновські фронтові підрозділи увійшли до складу Кримської дивізії під командою Дибенка, яка згодом була реорганізована у 58-у дивізію 14-ї армії червоних. Не втримавши фронт по Дніпру, червоні на

початку серпня відійшли на лінію Херсон – Снігурівка – Березнегувате – Казанка – Долинська [Там само, с. 287].

Махно ж на середину літа 1919 р. діяв у Північній Херсонщині, знищуючи продовольчі та каральні загони червоних. Наприкінці червня махновці об'єдналися із залишками місцевих повстанців на чолі з Н. Григор'євим. Союз двох повстанських отаманів Південної України можна пояснити наявністю спільного для них на той час ворога – червоних. Цього, за умов тотальної недовіри один до одного, було замало, а ситуація стрімко змінювалась, адже з півдня і сходу швидким темпом наближувалися частини білих, геть деморалізовані червоні відступали на північ, а на заході, на Поділлі, об'єднувалися формування Дієвої армії УНР та Галицької армії ЗУНР.

27 липня махновські командири вчинили вдалий замах на життя Григор'єва, приєднавши григор'євців до свого війська. Додатковий ресурс Махно бачив серед червоноармійських частин (включаючи екс-махновців), що відступали на північ. З кінця липня махновські емісари-агенти розгорнули активну агітацію в червоноармійських підрозділах, переконуючи бійців приєднуватися до махновців і продовжувати боротьбу з білими. Очевидно, що під впливом цієї агітації Клейн вже у першій половині серпня 1919 р. знов почав вважати свій полк махновським. Про це, зокрема, свідчить один з його наказів по полку від 12 серпня [16, с. 866]. Його полк називався 1-м Катеринославським повстанським.

15 серпня 58-а дивізія червоних зосереджувалась у Новому Бузі, готуючись відступати на Помічну і Вознесенськ. Основна маса її бійців була родом з Приазов'я, Таврії та Херсонщини, тому намір командування відступати викликав обурення. Бійці мітингували, не корилися наказам, погрожували дезертирством. Останньою краплею став наказ комбрига Г. Кочергіна арештувати декількох полкових командирів, у тому числі махновців Калашникова і Клейна. Через це 19 серпня у полках відбувся заколот, арештували самого Кочергіна і його оточення. Заколотники, серед яких найактивнішими були саме махновці, виявили намір не залишати з відступаючими червоними Україну, а йти до Махна і об'єднаними силами продовжувати боронити рідні землі від білогвардійців [8, с. 291].

Отже, 19 серпня можна вважати днем, коли махновці остаточно розірвали формальний зв'язок з Червоною армією і знову стали самостійною силою. А наступного дня махновці-заколотники на нараді комскладу обрали своїм командиром Калашникова і прийняли рішення йти на з'єднання з Махном. У ніч на 24 серпня вояцтво Калашникова (за даними В. Білаша, 55 тис. піхоти на возах, 8 тис. кавалерії, обоз із родинами повстанців і навіть худоба) трьома колонами вирушило з Нового Бугу на північний захід. 29-го на ст. Помічній повстанці зустріли групу червоних бронепотягів та ешелонів, що відступали з півдня на Київ. Червоні відмовилися вести з махновцями переговори, тому Калашников 30 серпня захопив станцію силою. Того ж дня заколотники об'єдналися з групою Махна [Там само, с. 292, 299].

31 серпня 1919 р. відбулася масштабна реорганізація об'єднаних махновських сил – була сформована Революційна повстанська армія України (махновців) (РПАУМ). Вона складалася з чотирьох корпусів: 1-го Донецького на чолі з О. Калашниковим, 2-го Азовського під командою Т. Вдовиченка, 3-го Катеринославського, очолюваного П. Гавриленком, і 4-го Кримського на чолі з колишнім григор'євським комполку В. Павловським [Там само, с. 300]. 1-й Катеринослав-

ський полк Олександра Клейна увійшов до складу 1-го Донецького корпусу Олександра Калашникова.

Підпорядкування Клейна Калашникову виглядає цілком закономірним. У 1917–1918 рр. Калашников був секретарем Гуляйпільської спілки анархістів [Там само, с. 581], до якої входив і Клейн. Обидва в другій половині 1918 р. приєдналися до повстанської боротьби Н. Махна. Обидва належали до гуляйпільської групи махновських командирів і були, вочевидь, довіреними особами Махна. З весни 1919 р. обидва командували полками на денікінському фронті. Разом відступали під ударами білих, виступили проти рішення червоного командування відступати з України і повернулися під чорні прапори махновського руху.

Реорганізована РПАУ(м) з початку вересня 1919 р. перебувала у неперервних боях з білими, поволи відступаючи на північ. Безперечно, полк Клейна, як один з найбоєздатніших підрозділів повстанців, брав активну участь у цих боях.

Кінцевою точкою відступу РПАУ(м) став район південніше Умані, на річці Ятрань. Тут протягом 23–26 вересня махновці, розташували свої корпуси в каре, вели оборонні бої проти угруповання генерала Я. Слащова. 1-й Донецький корпус займав північно-східну ділянку фронту від села Коржовий Кут до села Перегонівка, маючи проти себе наступаючий 1-й Сімферопольський офіцерський полк. Бої були запеклі, неодноразово доходило до бою багнетами. Немає сумніву, що 1-й Катеринославський полк знаходився в ці дні в епіцентрі подій. Нарешті, 27 вересня махновська кіннота прорвала фронт, зайшла білим у тил, зумовивши тим самим їх розгром [Там само, с. 308–310].

На військовій нараді, що відбулася 28 вересня у таборі на річці Синюха, махновське командування затвердило план подальших дій: було вирішено прориватися на схід, у глибокий денікінський тил, на рідну Катеринославщину. Армія мала йти трьома колонами: ліву, яка йшла на Катеринослав, складали піхотні полки 1-го корпусу РПАУ(м); центральна колона (піхота 3-го і 4-го корпусів, уся махновська кавалерія, кулеметний полк, штаб армії і, вочевидь, основна частина обозу) прямувала на Олександрівськ; праву колону, що йшла на Нікополь, складала піхота 2-го корпусу [Там само, с. 310].

Ліва колона (у її складі йшов полк Клейна) неочікувано наштовхнулася на жорсткий опір білих у Єлизаветграді. Замість того, щоб іти на Нову Прагу, Калашников обминув її і рушив на Кривий Ріг, який захопив 1 жовтня [23, с. 77]. 1-й корпус у ці дні втратив цілісність: 13-й піхотний полк із центральною колоною дійшов до Софіївки, після чого вирушив на штурм Катеринослава по правому березі Дніпра; 2-й піхотний полк із центральною колоною по Кічкаському мосту перейшов на лівий берег і повів наступ на північ, у бік Синельникового; 1-й полк Клейна залишив Калашникова у Кривому Розі і вирушив на допомогу 2-му полкові; комкор Калашников разом із 3-м Кримським полком з невідомих причин до 7 жовтня залишався у Кривому Розі і тільки 10 жовтня з'явився в Олександрівську [8, с. 313].

9 жовтня 13-й полк Лашкевича зайняв Сурсько-Литовське, але на підході до самого Катеринослава наштовхнувся на сильний опір супротивника. 2-й полк 6 жовтня зайняв Софіївку і Михайлово-Лукашеве, де до нього приєднався місцевий партизанський загін П. Петренка-Платонова. Об'єднаними силами махновці атакували Славгород, проте білі встигли організувати тут оборону. Щоправда, 10 жовтня сюди підійшов 1-й полк Клейна, але Славгород залишався за білими.

Через кілька днів цю частину 1-го Донецького корпусу очолив безпосередньо командир Калашников.

Побоюючись втратити Катеринослав, значний промисловий центр і важливий транспортний вузол, білогвардійське командування перекинуло проти підрозділів Калашникова Донську і Терську кавалерійські бригади. Тільки 17–18 жовтня, потіснивши кавалерію білих, махновці нарешті взяли Славгород і, розвиваючи наступ, захопили Синельникове. На обох станціях повстанцям дісталися чималі трофеї (2 гармати, 5 тис. набоїв, 400 гвинтівок, 13 паровозів, 70 вагонів вугілля, 42 вагони ячміню, 700 полонених тощо). До 20–21 жовтня частини 1-го Донецького корпусу за інерцією продовжували наступати на Гришине і Павлоград, оточуючи із заходу Катеринослав [8, с. 315, 316; 23, с. 78].

Під час свого жовтневого наступу по Лівобережжю махновці захопили Оріхів (6 жовтня), Пологи, Гуляйполе (7-го), Бердянськ (8-го), Мелітополь, Ногайськ (9-го), Маріуполь (14-го). 16 жовтня кавбригада Азовського корпусу РПАУ(м) зайняла Новомиколаївське, максимально наблизившись до Таганрога, де знаходилася ставка А. Денікіна [8, с. 315, 316; 23, с. 78]. Підрозділи Кримського корпусу РПАУ(м) в цей час виходили на позиції перед Перекопом і Чонгаром.

До середини жовтня білі оборонялись і відступали, але широкомасштабна дезорганізація тилу, блокування повстанцями стратегічно важливих магістралей, безпосередня загроза ставці верховного командування ЗСПР змусили Денікіна нарешті серйозно поставитись до боротьби з Махном. На лінію внутрішнього фронту зтягувались не тільки всі можливі тиллові формування і команди, але переводились і фронтові частини, що послаблювало сили білих на антибільшовицькому фронті. Із 17 жовтня білогвардійці перейшли до наступальних дій. Потужний наступ білих 20–21 жовтня зі сходу змусив махновців залишити Маріуполь, Карань, Гришине. 26 жовтня повстанці залишили Чаплине, 28-го – Перекоп і Царекостянтинівку, а 3–4 листопада – Бердянськ, Пологи і Гуляйполе [8, с. 328].

Щоправда, 28 жовтня 13-й махновський полк, застосувавши військові хитрощі, нарешті здобув Катеринослав, розгромивши в ньому 4-у зведену дивізію білих і бригаду Державної варти, які були змушені відійти на лівий берег, у Нижньодніпровськ. Тим не менш, командування РПАУ(м) прийняло рішення залишити Лівобережжя і прикритися Дніпром, витрачаючи сили лише на охорону стратегічно важливих переправ у Катеринославі, Кічкасі, Нікополі. З Лівобережжя повстанці мали виходити через Кічкаський міст, тому всі махновські підрозділи отримали наказ відходити на Олександрівськ.

Виконуючи розпорядження штабу армії, Калашников змушений був дати наказ на відступ частин свого корпусу від Синельникового до Олександрівська. Командування корпусу і полк Клейна, вочевидь, першими прибули до повітового центру. О. Калашникова відразу було призначено керівником оборони району, а О. Клейна – комендантом Олександрівська. Принаймні під час проведення в Олександрівську IV-го з'їзду представників трудящого населення зайнятих повстанцями повітів (28 жовтня – 2 листопада) Клейн вже виконував обов'язки коменданта міста [11, с. 247; 30, с. 61].

Білі генерали не гірше за махновців розуміли значення Кічкаської переправи. Тому 7 листопада здійснили спробу прорватися до Олександрівська з північного сходу вздовж залізниці силами 1-ї Туземної дивізії А. Шкура. В районі станції Софіївка шкурівців (переважно це були чеченці) зустріли частини 1-го Донського корпусу РПАУ(м) і кулеметний полк Х. Кожина. Останній втратив у бою 45

кулеметів, але і білі не дорахувались, за даними Білаша, двох полків. Запеклий бій дозволив вивести ар'єргарди 1-го корпусу у напрямку Олександрівська та Кічкаського мосту [8, с. 332].

Під кінець 7 листопада РПАУ(м) займала позиції майже правильним напівколом від Андріївки на півночі до Канкринівки на півдні, маючи на обох флангах Дніпро. Центром цього напівкола був Кічкаський міст. Частини 1-го корпусу РПАУ(м) – 3-й Кримський полк Полонського, 2-а кінна батарея П. Білочуба, кулеметний полк Х. Кожина – займали північну ділянку фронту. 1-й Катеринославський полк Клейна охороняв Кічкаську переправу. У битві за Олександрівськ – Кічкас полк Клейна фактично участі не брав. Утім, роль його була неоціненною: він був останнім захистом важливої для всієї РПАУ(м) переправи і мав забезпечувати порядок при відступі армії на правий берег Дніпра. Крім того, бійці Клейна охороняли ставку командарма Н. Махна, яка під час битви знаходилася на правому березі поблизу Кічкаського мосту [16, с. 780].

Відкинувши 8 листопада білих від Олександрівська, махновці спокійно перейшли на правий берег. Останні махновські ар'єргарди у ніч на 11 листопада повністю залишили лівий берег і пошкодили за собою Кічкаський міст [8, с. 335].

Після виводу махновських військ на правобережжя частини 1-го корпусу мали відійти північніше і зайняти бойову ділянку вздовж Дніпра по лінії Карнаухівські хутори – Діївка – Катеринослав – Волоське – Башмачка – Федорівка [Там само, с. 334]. Але полк Клейна вже 9 листопада терміново перекинули під Катеринослав, несподівано захоплений угрупованням генерала Шкура за день до того [Там само, с. 335]. 1-й Катеринославський полк нараховував у цей час близько 5 тис. бійців та 32 кулемети, до його складу входила двогарматна батарея [Там само, с. 336].

Втрата махновцями 8 листопада 1919 р. Катеринослава створила для повстанців серйозну загрозу, тому махновське командування прийняло рішення негайно повернути місто. З-під Олександрівська на Катеринослав, крім полку Клейна, було перекинуто 1-у кавбригаду Петренка та штабну кінну сотню. До штабу 13-го полку Лашкевича, який утримував і втратив Катеринослав, у Сурсько-Литовський виїхали Махно, Білаш і члени Реввійськради армії. 10 листопада на південних підходах до Катеринослава зосереджувалось 9 тис. махновської піхоти, понад 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка (тепер найпівденніший мікрорайон Дніпропетровська, прилеглий до Дніпра) займали позиції кавалерійські підрозділи Слащова, у тому числі 1-а Туземна дивізія, чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами [Там само, с. 336]. Очевидно, у місті знаходились і слащовські бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити.

Намагаючись перехопити ініціативу, Махно з Білашом розробили план наступу на місто, згідно з яким махновська піхота у ніч на 11 листопада мала потайки підійти до Катеринослава, а кіннота – до Лоцманської Кам'янки. Таким чином, 1-й полк Клейна мав обійти місто із заходу і по Сухачівському шляху наступати на фабрично-привокзальний район; 13-й – Лашкевича – мав атакувати вздовж Сурсько-Литовського шляху, наступаючи на центральну частину міста. Махно і Білаш на чолі кавалерії мали виключити з гри ворожу кінноту. Загальний штурм мав розпочатись о 2 годині ночі 11 листопада.

Поки махновські кіннотники здійснювали зачистку Лоцманської Кам'янки, 1-й і 13-й піхотні полки розпочали штурм Катеринослава під гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли стратегічне значення останнього. Клейну достатньо швидко вдалося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік залізничного вокзалу [Там само, с. 338].

Гарнізонну службу у звільненому від білих Катеринославі було довірено 13-му полку, командир якого Лашкевич був призначений начальником повстанського гарнізону у місті [Там само, с. 356]. 1-й Катеринославський полк Клейна, судячи з усього, займав позиції неподалік. Саме 1-й корпус РПАУ(м) у цілому був винний у тому, що 19 грудня генерал Слащов, ударивши несподіванно від Верхньодніпровська, вдруге відбив у махновців губернський центр [Там само, с. 365]. Корпус Калашникова відійшов на 35 верст південніше.

23 грудня штаб РПАУ(м) почав формувати ударну групу з тих частин 1-го корпусу, що залишались найбільш боєздатними, з метою повернення Катеринослава. Слащов діяв двома угрупованнями: кіннота діяла західніше Катеринослава, а піхота прикривала місто з півдня. Відповідно махновці вирішили діяти двома групами – кавалерійською на чолі з В. Білашом і піхотною під командою Н. Махна [Там само, с. 365]. 1-й полк Клейна більш ніж імовірно входив до складу групи Махна.

На світанку 24 грудня махновська піхота виступила на Катеринослав і зайняла Сурсько-Литовське. Від неї відокремилася група Петренка, яка в районі Старих Кайдаків – Лоцмано-Кам'янки переправилася через Дніпро, зайняла станцію Ігрень і Нижньодніпровськ, перекривши таким чином Слащову шлях на лівий берег і далі на Синельникове.

Кавалерійська бригада Білаша з боями повільно просуvalася до міста, під вечір захопивши останнє на підступах до Катеринослава село – Діївку. Але на штурм самого губернського центру сил не залишилось. Заблокувавши слащовцям хід на захід, Білаш дозволив бригаді нічний перепочинок, тим більше, що і повстанська піхота із своїм завданням вчасно не впоралася. Махно довго не міг зламати ворожу оборону в районі Сурсько-Литовського. Маневруючи, завдаючи удари по білих з тилу, він тільки під вечір досяг околиць міста. На світанку 25 грудня Слащов був повністю оточений і блокований у Катеринославі. Махновці готувались до вирішального штурму [Там само, с. 365].

Не зрозуміло, з яких причин, можливо тому, що у черговий раз на тиф захворів начштабу армії Білаш, 25 грудня наступ махновців на Катеринослав не відбувся. І Слащов, який чудово розумів усю небезпеку для свого корпусу, цим миттєво скористався. 26 грудня він прорвався через позиції піхоти 1-го махновського корпусу і вздовж правого берега Дніпра стрімко вирушив на Олександрівськ, кинувши свої бронепотяги і частину обозів у Катеринославі. Підрозділи 1-го корпусу РПАУ(м) слідом за Слащовим почали відходити на Кічкас і Олександрівськ [Там само, с. 366].

У наявній літературі, присвяченій махновщині, як і у відповідних опублікованих історичних джерелах, ім'я О. Клейна від листопада 1919 р. до червня 1920 р. не згадується. Це може свідчити про те, що в цей час активної участі у махновському русі він не брав. Як відомо, чергова зустріч махновців із червоними напри-

кінці 1919 р. – на початку 1920 р. стала суцільною драмою для перших, особливо їх командного складу, адже більшовики розв’язали терор проти повстанців: 4 січня 1920 р. військам 14-ї армії червоних, яка наступала по Лівобережжю Південної України, було віддано наказ про «знищення банд Махна» [Там само, с. 370].

9 січня підрозділи Південного фронту червоних розпочали антимахновську кампанію, оточуючи повстанську територію з боку Катеринослава, Олександрівська і Таганрога. Більшовицький уряд України оголосив махновщину поза законом. Ситуація для останніх обтяжувалася масштабною епідемією тифу, від якого не було порятунку ні командирам, ні рядовим бійцям. Цілком імовірно, що захворів і Клейн. Якщо не захворів, то змушений був переховуватися десь у підпіллі від терору червоних. Махновським командуванням було вирішено надати бійцям, аби врятувати їх від репресій і дати перепочинок, місячну відпустку, готуватися до формування нових повстанських частин, не вступаючи поки у бої з більшовиками. Повстанці 1-го корпусу, включаючи й 1-й Катеринославський полк Клейна, були з Гуляйпільщини, отож, туди, додому вони й поверталися [Там само, с. 375].

У підпіллі перебували всі ті махновські командири, яким пощастило уникнути репресій. Звісно, найнадійніший притулок можна було отримати на батьківщині, у рідному селі чи десь поблизу. О. Клейн примикав до гуляйпільської групи повстанців, отож переховувався, вочевидь, у Гуляйпільському районі чи в самому Гуляйполі. Тут навколо Н. Махна, який також перехворів тифом, гуртувалися місцеві повстанські командири, включаючи, до речі, О. Калашникова.

3 лютого 1920 р. група перейшла до активних партизанських дій проти червоних каральних військ та більшовицьких активістів. Коли саме Клейн приєднався до групи Махна, важко сказати. Калашников, наприклад, вже в середині березня був активним її учасником [Там само, с. 394]. Група на цей час нараховувала кілька десятків бійців, колишні комкори і члени штабу армії були за простих кулеметників. Отож, недивно, що колишній комполку Клейн не згадується у нечисельних джерелах даного часу. Можна лише припустити, що, як мінімум, з весни 1920 р. Клейн входив до групи Махна.

7 травня гуляйпільська група, що зросла за попередній час, об’єдналася з новоспасівськими повстанцями та командирами [Там само, с. 399]. Об’єднані сили махновців здійснили наприкінці травня – у червні перший рейд 1920 р. по червоних тилах. Безперечно, Клейн був учасником цього рейду, до того ж нерядовим. Наприкінці червня під Барвінковим від артилерійського снаряду загинув О. Калашников [16, с. 896]. Можливо, саме його на посаді замінив Клейн, ставши командиром одного з піхотних полків відродженої повстанської армії. Від цього часу він відносився, по суті, до вищого махновського командування.

Завершивши 12 червня 1920 р. свій перший рейд, махновське військо зайняло Гуляйполе, а 15-го вже вело оборонні бої проти Гайчурської та Чаплинської груп червоних [8, с. 406]. Безсумнівно, Клейн був учасником цих боїв, як і подальшого рейдування махновського формування східніше Гуляйпільщини.

Перша відома згадка про Клейна за 1920 р. датується 26 червня, коли його та Агаркіна піхотні полки у складі основної групи махновців здійснили перехід із села Іванівка (сучасний Межівський район Дніпропетровської області) до Підгороднього [16, с. 401]. Наступного дня бронепоезд червоних від станції Межева обстріляв із гармат село, але без особливих втрат для махновців [8, с. 416]. Оцінюючи обстановку, махновське командування розуміло бажання червоних оточити в цьому районі повстанські формування і остаточно розтрошити їх. Враховую-

чи факт того, що з півдня, від узбережжя Азовського моря, наближалися війська врангелівців, які станом на 23 червня загрожували станції Пологи.

Отож, махновці вирішили вийти з місця майбутнього зіткнення червоних та білих, рейдувавши північніше. 27 червня махновський штаб розробив план переходу залізничної лінії Синельникове – Гришине між станціями Межева та Демурине. Полку Клейна відводилася ключова роль у переході залізниці [16, с. 402]. Проте махновська розвідка переконалася, що шлях на північ блокований червоними бронепоездами [8, с. 416]. Махновці не ризикнули виконувати попередній план і відійшли східніше, а на початку липня повернулися на Гуляйпільщину [8, с. 417; 16, с. 403].

3 липня махновські підрозділи розташовувались у селах Санжарівка та Туркенівка, східніше Гуляйполя. Тут було прийнято рішення двома колонами перейти на схід, до району сіл Времіївка та Великий Янісоль. О. Клейн очолив лівий боковий загін-колону, що складалася з його піхотного полку (бійці транспортувалися переважно на тачанках та возах), мобільного лазарету, окремого піхотного батальйону К. Філя, підрозділу постачання (склади на колесах) та гарматної батареї [16, с. 404]. Деякий час боковий загін Клейна діяв як окрема бойова одиниця.

7 липня махновці досягли названих сіл, де відпочивали чотири дні. На нараді командного складу було визначено нову назву повстанської армії. Тепер рейдуюче військо Махна називалось Особливою групою військ революційних повстанців України – махновців (ОГ(м)).

11 липня 1920 р., вийшовши із сіл Времіївка і Великий Янісоль (Великоновоселківський район Донецької області), ОГ(м), розпочала свій 2-й рейд 1920 р. по радянських тилах. Спочатку у планах махновського командування був прорив на схід, на Донщину. ОГ(м) ішла двома колонами. Першу – праву – складали: кавполк, кулеметний полк, піхотний полк Агаркова, артсклад на тачанках, 5 гармат, РРПУ(м) і штаб ОГ(м), штабний взвод. Друга – ліва – колона складалася з полку Клейна, батальйону Філя, який був заступником Клейна, лазарету, підрозділа постачання і двох гармат з обслугою [Там само, с. 404, 405].

Досягнувши 12 липня сіл Павлівка і Микільське, махновці перегрупувалися: загін Клейна, зокрема, поповнився гарматою та командою підричників [16, с. 405]; крім того, загін у своєму складі мав незначну кількість кавалерії. За даними ж В. Білаша, колона О. Клейна складалася з трьох піхотних полків (3 тис. багнетів), кавполку (500 шабель), 5 гармат і 100 кулеметів [8, с. 427]. Піхотні полки перебували, вочевидь, під командою самого Клейна, Філя та Агаркіна, а кавалерією групи командував, імовірно, Гаркуша. Дослідник О. Тимошук вважав, що лише піхотний полк Клейна нараховував у цей час 1200–1500 бійців [23, с. 111]. Розвідка червоних доволі точно доповідала, що в липні 1920 р. Клейн командував 2-ю піхотною групою махновського війська, що складалася з трьох зведених полків: 1-го під командою Огаркова (червоні переплутали Агаркіна з Огарковим. – Д. А.), 2-го – Каленика (це ім'я Філя [14, с. 36]. – Д. А.) і 3-го – самого Клейна [16, с. 489].

Замість того, аби пробиватися на схід, через заблоковану залізничну лінію Маріуполь – Оленівка, махновці вирішили повернути на північ. Загін Клейна отримав наказ пройти Єлизаветівку, Іллінку, Максимілянівку, перетнути залізничну колію лінії Гришине – Курахівка – Рутченкове біля роз'їзду Гострий і досягти села Галицинівка. Перепочивши три години в Галицинівці, Клейн далі мав іти на Калинівку, Гродівку та Петрівську. Права колона Махна, пройшовши Катеринівку,

Мар'їнку, роз'їзд Михайлівка на тій же залізничній лінії, мала досягти сіл Карлівка й Олександрівка. Далі обидві групи повинні були подолати ще одну залізничну лінію Гришине – Авдіївка [16, с. 405]. При переході обох залізничних ліній мали спрацювати команди досвідчених махновських підричників.

Але не так сталось, як гадалось. Якщо права колона діяла суворо за планом, у ніч на 14-е липня перейшовши першу залізничну лінію, вранці 14-го досягнувши Карлівки, у ніч на 15-е подолавши другу лінію і зупинившись 15-го липня у селі Воздвиженка, то з лівою групою стались негаразди. Спочатку, у ніч на 14-е, коли група знаходилась у Максиміліянівці, готуючись до першого переходу залізниці, махновців несподівано атакувала перекинута з Гришиного Чаплинська група червоних, яка нараховувала в цей час, згідно з даними В. Білаша, 5 тис. багнетів, 1 тис. шабель, 12 гармат [8, с. 427]. Щоправда, чаплинці спочатку атакували не всією силою, тільки ротою піхоти (близько 100 багнетів), але їх вогнем гармат підтримали два бронепоезди [16, с. 383].

Цього було достатньо, аби блокувати Клейну шлях. Махновцям вдалося знищити ворожий аероплан, проте під вогнем бронепоездів, зазнавши втрат, вони змушені були відступати на Єлизаветівку. Тут Клейна атакувала кавалерія червоних (очевидно тієї ж Чаплинської групи), яку підтримували вогнем дві гармати. Клейн не контратакував, маючи на це причини. По-перше, його колона не встигла перебудуватися з маршового у бойовий порядок; по-друге, махновці напевно не знали, чи не йде за ворожою кавалерією вся Чаплинська група.

Клейн вирішив за краще відступити західніше, аби обійти чаплинців із флангу. В селі Улакли колона зупинилася на короткий перепочинок, аби зранку продовжити похід. Однак під Улакли вдруге за ніч Клейн був атакований, очевидно вже не чаплинцями, а якимось іншим загороджувальним загonom червоних. Уникаючи бою, махновська колона виступила на Селидове, у північно-східному напрямку. Вже на світанку Клейн, який очолював авангард (кавалерія, кулеметні тачанки і три гармати), помилився дорогою і попрямував північніше, на село Новотроїцьке. Піхота з обозом прямувала чітко на Селидове [Там само, с. 383].

Чому дві частини лівої колони ОГ(м) протягом 14 липня не могли віднайти одна одну, не зрозуміло. У ніч на 15-е піхотна частина лівої колони самотужки, без кулеметно-гарматного прикриття і підричників, пройшла обидві залізничні лінії повз станції Селидівка і Гродівка і зупинилась у селі Гродівка, відновивши через дві доби втрачений зв'язок з правою колоною Махна. Об'єднавшись 15 липня, ці дві частини ОГ(м) вирушили на північ, у напрямку сіл Шахове, Миколаївка, Аврамівка і Софійське. Очевидно, що махновське командування вважало решту групи Клейна знищеною.

Клейн же 14 липня вкотре вже був атакований поблизу Новотроїцького. Йому врешті вдалося прорватися до Гришиного, але в бою він втратив гармати і гарматну обслугу, три тачанки із снарядами [Там само, с. 384]. Палаючи помстою за всі свої втрати (а він і піхоту своєї колони вважав повністю втраченою), Клейн здійснив доволі нахабний і несподіваний для ворога напад на Гришине, знищуючи там осередки радянської влади. Це відбулось у ніч на 15-е липня, а вдень кавалерія Клейна вже вийшла на слід основного війська махновців і прибула до Шахового. Тут його було віддано під військовий суд, який виявив безпечність Клейна як командира, який не дбав про охорону на ночівлях, про зв'язок між окремим підрозділами колони і, зрештою, про розвідку. Клейна було переведено на посаду

командира інтернаціонального полку, до складу якого входили китайці і латиші [8, с. 427].

Відома й офіційна радянська версія прориву загону О. Клейна через Гришине, викладена у «Доповіді Донецького губернського управління міліції за період з 1 по 31 липня 1920 р.». Донецька міліція повідомляла, що «активний виступ банд почався 12 липня, ... (ворог) повів наступ на Гришине, але зустрів на шляху наші частини, а також організовану комуністичну роту із місцевих комуністів та всеовучу, був розбитий на кілька груп, – половина цих груп була порубана і взята у полон. 14 липня залишки банд знову повели наступ на Гришине, але налетіли кавалерійські [частини] т. Кумеченка, [які] вступили у бій у 6 верстах від Гришиного. Банда була знову розбита, взято 4 гармати, кулемети, тачанки, військоове спорядження. Згрупувавшись, розбиті банди по-звірячому зарубали при відступі двох агентів продкому, н[ачальни]ка міліції 5[–го] підрайон[у], членів волвиконкому і всіх продпрацівників та інших відповідальних осіб, що трапились на шляху і число яких не з'ясовано. Переслідування та ліквідація банд продовжується» [16, с. 447].

В. Білаш, який знаходився разом з вищим командуванням ОГ(м) у колоні Махна, доволі драматично описав долю групи Клейна: «... Чаплінська група несподівано напала на нашу ліву колону – піхотну групу Клейна і за допомогою бронепоездів розбила її остаточно в районі ст. Курахівки... Клейн встиг вихопити дві гармати, 30 кулеметів і кавполк: решта потрапила у полон. Тут же на місці чаплінці розстріляли до 2 тис. полонених, а інша тисяча, якимись шляхами, врятувалася від розправи, заховавшись на горищах, і лише через кілька місяців потрапила до армії» [8, с. 427].

Проте не зрозуміло, відверто кажучи, навіщо Білаш оприлюднив саме таку версію поневірянь групи Клейна, можливо бажав показати звірячу суть червоного терору. Однак цей масовий розстріл треба визнати все ж таки легендою, в основу якої був покладений факт розпорошення частини бійців колони Клейна, втрати зв'язку між окремим підрозділами колони і між двома колонами ОГ(м), що не дозволило моментально довідатись про долю тих чи інших зниклих бійців.

«Воєнний щоденник оперативного відділу Револуційної ради України (махновців)», повідомляючи про ці події, жодним словом не згадує про масовий розстріл червоними полонених повстанців. Натомість документ дає абсолютно інші дані про втрати загону Клейна: «... Кавалерія (колони) пройшла лінію залізниці між Гришиним – Гродівкою; в бою поблизу с. Ново-Троїцьке втративши 3 гармати, до 200 снарядів, 3 тачанки та 11 чол. обслуги. Піхота втратила 13 чол. пораненими та 1 вбитого й 1 тачанку. Постачання втратило 1 тачанку з наводчиками, 2 тачанки (з) кулеметами» [16, с. 384].

Слід зауважити, що зазначені втрати були підраховані вже 15 липня тією судовою комісією, що розглядала справу Клейна. Отже з 4 тисяч бійців свого загону Клейн втратив, за даними самих махновців, близько 15 чоловік загиблими і кількох зниклими. Останні могли вважатися захопленими у полон і, можливо, розстріляними, адже це відповідало звичайній практиці червоних карателів. Тільки ж розстріляних повстанців ніяк не могло бути 2 тис. чоловік.

Отже, сам факт розстрілу заперечувати підстав немає, але нереалістичну кількість розстріляних можна пояснити розпадом колони Клейна, невідомим числом загиблих і полонених повстанців, зрештою тим, що частина війська була роз-

порошена. Якби розстріл стався, його очевидці обов'язково поділилися б інформацією з махновським командуванням, однак останнє про нього нічого не знало.

Щоправда, викладені у «Воєнному щоденнику» дані армійської комісії, на наш погляд, не були абсолютно точними. Адже є інформація про те, що 19 серпня 1920 р. до основних сил махновців, які перебували тоді на Полтавщині, приєднався комполку Агаркін «із загоном кавалерії до 100 шабель і піх(оти) 150 чол., які у бою під Миколаївкою в районі Гришиного залишилися в полоні червоних 1 1/2 ротою свого полку» [Там само, с. 388]. Отже, втрати колони Клейна були значнішими за дані «Воєнного щоденника», але все одно не 2 тис. бійців. І О. Тимошук говорить про «незначні втрати через неузгоджені дії Клейна» [23, с. 113].

До речі, слід зазначити, що в цей час начальником оперативного відділу Ради революційних повстанців України (махновців) був ніхто інший як В. Білаш, котрий і відповідав за «Воєнний щоденник». Як же пояснити явну суперечність поданої ним інформації у щоденнику і в книзі «Дороги Нестора Махно» щодо втрат загону Клейна? З цією проблемою пов'язане також питання про те, хто був ініціатором створення судової комісії із розгляду справи Клейна. На наш погляд, це був саме Білаш.

На чому базується таке припущення? По-перше, рік тому Білаш, як начальник штабу РПАУ(м), був ініціатором скликання військового суду над комкором О. Калашниковим, коли той після Перегонівського прориву махновців застряг у Кривому Розі, зірвавши запланований штурм Катеринослава. Безперечно, Білаш мав тоді право на таку ініціативу, але необхідно зауважити, що він у махновському командуванні представляв новоспасівську групу командирів, яка конкурувала з гуляйпільцями у впливах на повстанську масу.

Отож, цілком можемо припустити, що він намагався скористатися слушною нагодою для послаблення позиції гуляйпільців, у 1919 р. скликавши суд над Калашниковим, а в 1920 р. – над Клейном. У 1919 р. Махно, по суті, проігнорував ініціативу Білаша, позаяк вважав, що позиції гуляйпільців цілком непохитні, але рік по тому гуляйпільці змушені були рахуватися із новоспасівцями, аби не допустити щонайменшого тертя. Компроміс між обома групами махновських командирів полягав у тому, що Клейна судили, проте покарання було доволі м'яким: його лише понизили на посаді – з комгрупи до комполку.

Ініціатором судового процесу над Клейном Білаша можна вважати ще й тому, що з усіх командирів 1-го бокового загону інформацію про «розгром» 2-го загону, тобто колони Клейна, він отримав, так би мовити, з перших рук. Як відомо, колона Махна перейшла залізничну лінію без проблем, тому, коли у пункті збору вчасно не з'явився загін Клейна, Білаш з ескадроном кавалерії та п'ятьма кулеметами вирушив йому назустріч і наштотхнувся під Гродівкою на піхоту 2-го загону [16, с. 383], від якої і дізнався про те, що сталося з колоною в цілому. Добу про долю самого Клейна з кавалерією було невідомо, тому офіційним інтерпретатором подій міг бути саме начальник оперативного відділу ОГ(м). Отже, цілком імовірно, що книга «Дороги Нестора Махно» містить інформацію, підготовлену Білашом для судової комісії. Проте комісія більш-менш об'єктивно розібралася в ситуації і її висновки, як офіційні, були занесені у «Воєнний щоденник».

Ще одним наслідком «справи Клейна» стала деяка реорганізація Особливої групи махновців, до складу якої відтепер входили три піхотні полки (Вікторова, Клейна, Клерфмана), два кавалерійські (Гаркуші та Щуся) та з десяток дрібніших, у тому числі допоміжних, підрозділів [Там само, с. 409].

Те, що О. Клейн був залишений на посаді комполку, свідчило про небажання махновського командування, Махна особисто розкидатися безцінним військовим досвідом командирів у важкій для махновців військово-політичній ситуації літа 1920 р. Проте довіра до нього напевно була підірвана, адже вище посади комполку у махновських формуваннях він більше не посідатиме. Втім, можливо, Клейн і сам цього більше не бажав.

2-й піхотний полк Клейна був активною бойовою одиницею повстанців під час 2-го та 3-го рейдів махновської армії в 1920 р. Йому часто довіряли прикривати на маршах і стоянках похідний лазарет [Там само]. Наприкінці липня полк у складі ОГ(м) рейдував по Зміївському повіту Харківської губернії, Костянтиноградському Полтавській [Там само, с. 409, 410]. На початку серпня 1920 р. підрозділ Клейна, що разом із 2-м кавполком Щуся входив до лівого бокового загону під командою В. Куриленка, оперував у Хорольському повіті Полтавщини [Там само, с. 413]. 6–7 серпня полк Клейна в складі групи Куриленка забезпечував перехід ОГ(м) залізничної лінії Полтава – Ромодан [Там само, с. 414], внаслідок чого махновці оволоділи Зінківим.

У середині серпня полк Клейна оперував у Миргородському повіті Полтавської губернії, взаємодіючи, як правило, з кавполком Щуся [Там само, с. 415]. Наприкінці серпня полк діє вже в басейні Самари, у Новомосковському повіті Катеринославщини, на початку вересня – у Старобільському повіті Харківщини, а незабаром – на Донщині [Там само, с. 417, 421, 423]. У боях на Донщині 2-й піхотний полк Клейна входив до складу бойової групи під командою О. Марченка [Там само, с. 424]. 3-й рейд ОГ(м) завершився 27 вересня у Біловодську встановленням офіційного контакту з урядом УСРР.

Військово-політичний союз між більшовиками та махновцями зумовлювався необхідністю спільної боротьби проти Російської армії генерала П. Врангеля. До цього часу махновці не втручалися безпосередньо у протистояння білих та червоних. Чому ж Махно тепер вирішив об'єднати свої сили з більшовиками, якщо врахувати, що ті його не просто двічі зраджували, а організовували його політичну дискредитацію та масштабні репресії проти повстанців-махновців як таких?

Тому, по-перше, що Врангель, вийшовши з Криму, загрожував окупацією базових районів махновців: врангелівці фактично контролювали Північноазовське узбережжя ледь не до Таганрога. По-друге, відкрита боротьба проти білих, а саме їх махновці вважали своїми найпринциповішими ворогами, мала засвідчити революційність махновських військ, адже більшовицька пропаганда другий рік поспіль таврувала махновців як бандитів і злочинців, що нічого спільного з революцією не мали. Спільна боротьба з червоними проти Врангеля мала довести нарешті більшовикам, що, по-третє, махновці – це серйозна військово-політична сила, з якою все ж таки треба рахуватись. Отже, Махно розраховував на серйозні політичні дивіденди, укладаючи цей союз.

Вже 29 вересня махновське командування включило О. Клейна до складу представницької (т. зв. дипломатичної) комісії, яка мала виїхати до Харкова для ведення подальших переговорів із більшовицьким керівництвом України. До комісії входили також А. Буданов та П. Хохотва. У переговорах з більшовиками, на думку махновців, політичні питання були не менш важливими, ніж суто військові. Отож, до комісії призначались особи, які мали військовий і політичний досвід водночас.

Буданов був анархістом-комуністом з 1905 р. До махновців він приєднався у травні 1919 р. і відразу став членом культпросвіту махновського формування. У серпні 1919 р. разом з Калашниковим та Клейном загітував 58-у дивізію червоних перейти на бік Махна. У другій половині 1919 р. він очолював штаб 1-го Донецького корпусу РПАУ(м) [8, с. 589], що також зближувало його з Клейном, полк якого, як пам'ятаємо, входив до складу саме цього корпусу. З кінця травня 1920 р. Буданов знову очолював культпросвіт армії, а з кінця серпня командував окремим загonom луганських махновців [Там само, с. 401, 428, 440].

Хохотва мав у махновському русі не менший послужний список. Із 1917 р. він був членом Гуляйпільської групи анархістів. До кінця літа 1919 р. – командиром кавалерійського дивізіону, а 31 серпня його обрали секретарем Револуційно-військової ради РПАУ(м) [Там само, с. 300, 588]. У травні 1920 р. знов обраний секретарем Ради революційних повстанців України (махновців) [Там само, с. 401].

У Клейна, таким чином, порівняно з Будановим та Хохотвою, не було такого політичного досвіду, проте одна обставина їх зближувала: всі вони належали до Гуляйпільської групи махновських командирів (Хохотва – за фактом народження, адже походив із села Різдвянка, сусіднього з Гуляйполем; Буданов узимку 1919/1920 р. переховувався у підпіллі на Гуляйпільщині разом з Махном та іншими місцевими командирами [Там само, с. 393, 588]). Це свідчило, що Н. Махно через своїх довірених осіб намагався контролювати хід переговорів із більшовиками, хоча В. Білаш призначення Буданова, Клейна та Хохотви до складу переговорної комісії безпідставно приписував собі [Там само, с. 449]. Пізніше склад дипломатичної комісії було розширено.

20 жовтня Клейн, як кур'єр, приїздив із Харкова у розташування махновського війська на лінії фронту проти врангелівців (район між Синельниковим та Чаплиним) [Там само, с. 464], але за наказом командування повернувся назад.

У Харкові, при штабі Південного фронту, Клейн перебував до початку листопада 1920 р. Як відомо з «Протоколу № 1 секретного засідання членів Ради Револуційної повстанської армії (махновців), членів штабу та відповідальних представників революційного повстанства (махновців)» від 9 листопада, Клейна відкликали у розташування основних махновських сил [16, с. 542, 543].

Це відкликання, по суті, врятувало його від смерті чи, принаймні, від більшовицьких репресій, адже відомо, що всі присутні у Харкові махновці (представники переговорної комісії, відряджені, кур'єри, поранені, що лікувалися у місцевих шпиталях, анархісти тощо) наприкінці листопада були арештовані більшовиками, багатьох негайно розстріляли без суду і слідства.

Із незрозумілих причин Клейн прибув до Гуляйполя, де перебувало вище командування махновців, включаючи Махна, лише вночі 26 листопада 1920 р. Він привіз передані червоними 100 млн. крб, 500 шабель, 300 кавалерійських сидел. З ним прибули кілька харківських анархістів [8, с. 489]. Цієї ж ночі більшовики втретє напали без попередження на махновців, маючи на меті їх повне знищення.

Завершальна фаза життєдіяльності О. Клейна відображена в опублікованих джерелах надзвичайно слабо. Відомий «Наказ № 111 по Револуційній повстанській армії України (махновців) про переформування армії в окремі бойові групи» від 15 березня 1921 р., підписаний командармом Махном, начштабром Білашем та штабним ад'ютантом Клейном [16, с. 616, 617]. Ані до березня 1921 р., ані після того Клейн не згадується серед вищих командирів РПАУ(м), хоча командний склад махновців і зазнавав постійних втрат. Важко пояснити, чому він не призна-

чався командиром бойових підрозділів. Можливо, він мав поранення, можливо, йому не довіряли після Харкова, мовляв, прогавив підготовку більшовиків до нападу на махновців, хоча й знаходився майже два місяці серед них. З іншого боку, Клейн був штабним армійським ад'ютантом, перебував в оточенні Махна, отже, був таки довіреною особою командарма.

Інше повідомлення, що міститься в книзі Білаша, стосується обставин загибелі О. Клейна, яка сталась 19 серпня 1921 р. Отож, німець-махновець переніс увесь тягар рейдування махновського війська протягом весни–літа 1921 р. Скоріше за все увесь цей час він перебував серед найближчого оточення Махна, беручи участь у численних боях із червоними переслідувачами. При остаточному розділі махновського війська 16–17 липня на групи Білаша та Махна Клейн, ясна річ, приєднався до останнього, тобто до гуляйпільців. З Махном Клейн рейдував спочатку на Дон, потім зважився йти за кордон. 16 серпня загін Махна форсував Дніпро і через Правобережну Катеринославщину та Північну Херсонщину почав пробиватися на захід [4, с. 238].

Під час цього останнього рейду Махна десь південніше Апостолового, очевидно на підході до Інгульця чи на переправі через нього, 19 серпня червоні наздогнали махновців і нав'язали бій. Бій був запеклий, і Махно втратив кількох визначних і близьких безпосередньо до нього повстанських командирів, серед яких – і Олександра Клейна [8, с. 572].

Бібліографічні посилання

1. **Архирейский Д.** Клейн / Д. Архирейский // Немцы в России : энцикл. – Т. 2: К-О / редкол. : В. Карев и др. – М., 2004. – С. 105–106.
2. **Архирейский Д. В.** Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики / Д. В. Архирейский, В. В. Ченцов // Вопросы германской истории : сб. науч. ст. – Д., 2001. – С. 5–13.
3. **Архирейський Д. В.** Анархіст-комуніст Авраам Буданов / Д. В. Архирейський // Грані. – 2002. – № 2. – С. 33–36.
4. **Архирейський Д. В.** Останній рейд Махна / Д. В. Архирейський // Південна Україна. – 2002. – № 2. – С. 236–244.
5. **Архирейський Д. В.** Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архирейський // Грані. – 2005. – № 4 (42). – С. 15–21.
6. **Архирейський Д. В.** Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архирейський // Грані. – 2005. – № 6 (44). – С. 15–22.
7. **Аршинов П. А.** История махновского движения (1918–1921) / П. А. Аршинов. – Запорожье, 1995.
8. **Белаш А. В.** Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
9. **Волковинський В.** Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К., 1994.
10. **Голованов В. Я.** Нестор Махно / В. Я. Голованов. – М., 2008.
11. **Голованов В. Я.** Тачанки с Юга / В. Я. Голованов. – М.; Запорожье, 1997.
12. **Горак В.** Жінка з револьвером у руці. Життя і смерть Марії Никифорової [Електронний ресурс] / В. Горак // Воєнна історія. – 2009. – № 1. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/1_06.html.
13. **Зинько Ф.** Оболганный Лев Задов / Ф. Зинько // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна : матеріали наук.-теорет. конф. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 130–142.
14. **Ковтонюк Б.** Легенди Дібровського лісу (легенди, бувальщини, усмішки, нариси) / Б. Ковтонюк. – Д., 2013.
15. **Кравец Ю. П.** Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба / Ю. П. Кравец // Музейний вісник. – 2011. – № 11. – С. 131–141.

16. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М., 2006.
17. **Оппоков В.** Лев Задов: смерть от бескорыстия / В. Оппоков. – Петрозаводск, 1994.
18. **Постолатій В.** Марія Никифорова – людина та отаманша: факти та міфи / В. Постолатій // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. Махно.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.makhno.ru/other/41.php>.
19. **Савченко В. А.** Махно / В. А. Савченко. – Х., 2005.
20. **Седов Н.** Хождение Левы Задова / Н. Седов // Наша республика. – 1994. – № 6–7. – С. 23–24.
21. **Семанов С. Н.** Нестор Махно. Вожак анархистов / С. Н. Семанов. – М., 2005.
22. **Телицын В.** Нестор Махно: Историческая хроника / В. Телицын. – М.; Смоленск, 1998.
23. **Тимошук А. В.** Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921) / А. В. Тимошук. – Симферополь, 1996.
24. **Турченко Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя, 2005.
25. **Чоп В. М.** Всеволод Волин – глава махновського культпросвета / В. М. Чоп // Избранные труды Запорожских еврейских чтений. – Запорожье, 2005. – С. 369–382.
26. **Чоп В. М.** Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.) / В. М. Чоп // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. Вип. 1. – Д., 2004. – С. 128–134.
27. **Чоп В. М.** Маруся Никифорова / В. М. Чоп. – Запорожье, 1998.
28. **Чоп В.** Отаман Федір Зубко [Електронний ресурс] / В. Чоп // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. Махно.ru. – Режим доступу: <http://www.makhno.ru/lit/chop/4.php>.
29. **Чоп В. М.** Стосунки німців-колоністів з махновськими повстанцями (1918–1920 рр.) / В. М. Чоп // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. – Запоріжжя; Сімферополь, 2001. – С. 87–91.
30. **Шубин А.** Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. – М., 2005.

Надійшла до редколегії 24.12.2014

УДК 94(477.7):32

В. А. Сливенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ МІЛІЦІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОГО РОЗШУКУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Розглянуто питання правового та організаційного забезпечення становлення міліції і кримінального розшуку на Півдні України на початку 1920-х рр.

Ключові слова: міліція, кримінальний розшук, правоохоронна система, становлення, організація, забезпечення, Південь України.

Сливенко В. А. Организация милиции и уголовного розыска на Юге Украины в начале 1920-х гг.

Рассмотрены вопросы правового и организационного обеспечения становления милиции и уголовного розыска на Юге Украины в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: милиция, уголовный розыск, правоохранительная система, становление, организация, обеспечение, Юг Украины.

Slivenko V. A. Organization of police and the criminal investigation in South Ukraine in the early 1920's.

© Сливенко В. А., 2015

The paper analyzes the process of police in southern Ukraine in the early 1920s. The aim of this study is to analyze the law enforcement agencies Ukrainian Soviet Republic during the establishment of an authoritarian regime. The choice due to the fact that reform will help law enforcement agencies historical experience. Research tasks were solved by using scientific methods, analysis, synthesis, synthesis and comparison. It was found that Soviet law on the organization of law enforcement agencies in Ukraine did not exist before the 1920s.. Therefore, the decision of the revolutionary institutions created by the police in the southern regions. The reason for the police organization became law of the Council of People's Commissars of Ukraine "On the organization of the police" and the instruction of personnel policy. The absence of laws on police relations with other government agencies greatly hampered the formation of the police in the southern region. The paper describes the organization of law enforcement agencies in the South of Ukraine during the revolution and insurgency. Conditions of use police punitive measures against political opponents. The effectiveness of the police personnel acquired class trends. The process of converting military police organization had an important role to overcome many shortcomings. In future research the author will be related to the analysis of problems of law enforcement agencies of the state in terms of crisis and democratic reforms.

Keywords: Police, Criminal Investigation, law enforcement, establishment, organization, support, South Ukraine.

У Верховній Раді України 11 листопада 2014 р. зареєстровано урядовий законопроект із реформування Міністерства внутрішніх справ (МВС). На думку радника міністра З. Шкіряка протягом останніх 23 років міліція перетворювалась у каральний орган, що знизило рівень довіри до неї громадян до 0,8 %. Тільки за вісім місяців цього року звільнено понад 20 тис. працівників міліції, з них 4 тис. за професійні правопорушення [25]. Реформаторська група МВС спільно з відомими громадськими діячами, представниками правоохоронних відомств різних країн світу розробила концепцію реформування МВС, з початком якої, на думку законодавців, почнеться цілковите перетворення України. Істотну допомогу на шляху формування надійної правоохоронної системи держави може надати історичний досвід, який дозволить не повторювати помилок минулого та врахувати позитивні напрацювання.

Окремі аспекти організації міліції та кримінального розшуку УСРР у 1920-х рр. висвітлювались у роботах відомих вчених В. Н. Алтуєва, Д. В. Архирейського, І. В. Калініченка, І. К. Рибалка, П. П. Михайленка, Я. Ю. Кондратьєва, О. Д. Святоцького, М. І. Онуфрієва, Ю. В. Олександрова, К. В. Сесемка, А. К. Соколова, Н. Г. Старченка та ін. Але питання організації діяльності міліції УСРР висвітлюються в цих працях фрагментарно та здебільшого мають заїдеологізований характер.

Ця стаття присвячена аналізу регіональних проблем організації та початку діяльності міліції і кримінального розшуку в умовах соціального зламу та становлення авторитарного режиму на Півдні України на початку 1920-х рр.

На початку 1920-х рр. в Україні не існувало радянських нормативно-правових актів щодо організації правоохоронної системи. Тому нова влада була вимушена надати повноваження з охорони громадського порядку відповідним надзвичайним органам, зокрема ревкомам. Єдиним керівним документом була постанова Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) РСФРР від 28 жовтня 1917 р. «Про робітничу міліцію», якою, однак, не передбачалася конкретизація організаційних форм міліцейських органів. У підконтрольних більшовикам на той час регіонах міліцію створювали за рішенням місцевих рад, ревкомів або військового командування [13, с. 34].

На початку 1918 р. у Катеринославі та Одесі міліцію довелося комплектувати заново, оскільки серед правоохоронців промислових центрів Півдня України практично не залишилося співробітників із дореволюційним досвідом служби в поліції. Саме через це для наведення «революційного порядку» більшовики нерідко використовували різні збройні формування. Наприклад, раднарком Одеси в січні–березні 1918 р. наділив міліцейськими повноваженнями, крім Червоної гвардії, особливий Болградський революційний загін, Охтирський гусарський полк та озброєні підрозділи латиської, литовської, польської і єврейської військових організацій [12, с. 67].

Охоче виконували «правоохоронні» функції чорногвардійці, яких більшовики розглядали в той період як «авангардний загін революції», найбільш непримирений до її ворогів. Так, командувач радянських військ В. Антонов-Овсієнко призначив відомому анархістку М. Никифорову «начальником кавалерії Таврійської і Херсонської губерній» і видав їй кредит на 5 тис. крб. для організації кінних загонів для боротьби з контрреволюцією.

9 лютого 1919 р. було опубліковано декрет РНК України «Про організацію міліції», яким республіканському НКВС доручалося у найкоротший строк приступити до проведення цього декрету в життя [19, с. 24]. У документі зазначалося, що міліція створюється для охорони революційного порядку та особистої безпеки громадян, а також для боротьби з кримінальними злочинними елементами. Проте у ньому не було прописано жодних практичних рекомендацій ані про організаційно-штатну структуру, ані про взаємовідносини міліції з іншими державними органами, що значно ускладнювало процес формування міліції на місцях. Для впорядкування цих та інших питань НКВС України видав у березні 1919 р. спеціальну Інструкцію, згідно з якою встановлювався єдиний порядок організації міліційного будівництва на місцях [16, с. 16].

Інструкцією передбачалося введення нових посад завідувачів губернських відділів міліції, начальників міської, повітової та районної міліції, їхніх помічників, старших та молодших міліціонерів. Були також урегульовані такі питання: порядок призначення та звільнення співробітників губернської, повітової та міської міліції; межі повноважень та районів дій міліції; схема підпорядкування та взаємовідносин працівників міліції; звітність та відповідальність міліційних осередків; визначення штатів, окладів та утримання міліції. Інструкція встановлювала критерії і вимоги, яким мали відповідати кандидати на посади в міліції: громадянство УСРР; досягнення повноліття (21 рік); достатня грамотність; визнання радянської влади; користування активним та пасивним виборчим правом. Одночасно визначалося коло осіб, які не могли бути призначені на посади в міліції, зокрема, «службовці та агенти колишніх жандармських відділень та чини колишньої поліції» [15, с. 13].

Отже, нова влада фактично відмовилася від використання досвіду колишніх поліцейських (щоправда, стосовно тих працівників колишньої поліції, які вже працювали в міліції, був зроблений виняток: вони могли бути залишені на своїй посаді в тих випадках, якщо були визнані незамінними з дозволу місцевого комітету КП(б)У і виконкому). При визначенні штатів загальної міліції, відповідно до вказаної Інструкції, керувалися таким положенням: один міліціонер призначався в містах із кількістю населення до 50 тис. мешканців на 400 осіб; від 50 тис. до 250 тис. – на 500 осіб; понад 250 тис. – на 600 осіб; для повіту – на 2–2,5 тис. осіб [16, с. 19].

Для централізованого керування органами міліції постановою НКВС УСРР від 30 березня 1920 р. при НКВС на правах відділу було засновано Головне управління робітничо-селянської міліції [2, с. 85]. Після остаточного встановлення радянської влади в Україні одним із перших декретів ВУЦВК від 8 червня 1920 р. було затверджено Положення про РСМ (робітничо-селянську міліцію. – *В. С.*), яким визначався склад і структура міліції республіки [14, с. 132–140]. До складу РСМ входили: промислова, залізнична, водна, міська та повітова міліція (загальна) та кримінальний розшук. Апарат загальної міліції на губернському рівні складався з управління міліції, політичного бюро, відділень карного розшуку та промислової міліції.

Таким чином, на момент запровадження непу міліція була організаційно сформована, мала досить чітку структуру. Прийняті на той час нормативні документи більш-менш точно визначали організаційно-правові засади подальшої розбудови української міліції.

Організація кримінального розшуку в Україні мала свої особливості. Його апарат спочатку перебував у підпорядкуванні Народного комісаріату юстиції (НКЮ). Згідно з декретом РНК УСРР «Про організацію судово-кримінального розшуку», ухваленим у квітні 1919 р., у складі НКЮ засновувався відділ судово-кримінального розшуку, а на місцях створювались органи судово-кримінальної міліції, які знаходились у підпорядкуванні кримінального розшуку та за його дорученнями виконували окремі слідчі дії, проводили дізнання у кримінальних справах [15, с. 12].

Але практика роботи української міліції свідчила про необхідність об'єднання органів кримінального розшуку та загальної міліції. Тому вже в лютому 1920 р. кримінальний розшук було виведено з підпорядкування НКЮ й передано до НКВС. А у квітні цього ж року в органах міліції були засновані відділи/відділення кримінального розшуку згідно з постановою РНК УСРР «Про організацію відділів кримінального розшуку». Проте остаточно кримінальний розшук був підпорядкований НКВС України лише у липні 1922 р. за наказом НКВС № 183 «Про перепідпорядкування карного розшуку», в якому зазначалося: «Кримінальний розшук республіки підпорядкувати безпосередньо НКВС при повній адміністративно-господарській автономії» [22, с. 20].

Закінчення громадянської війни не лише не спростило становище, а навпаки – суттєво ускладнило завдання міліції, адже у 25 південних губерніях Росії та України розпочався голод, що забрав життя близько 8 млн людей [21, с. 111]. У міру того, як інтенсивно збільшувалися масштаби кримінальної злочинності в Україні на початку непу (кожного року тільки крадіжок реєструвалося близько 65 тис. і ще понад 5 тис. грабежів) і загроза безпеки громадян ставала цілком реальною, місцева влада намагалася нерідко самотужки вирішувати проблему здійснення правоохоронної діяльності [11, с. 68]. Так, 10 вересня 1921 р. Першотравенська повітова нарада з боротьби з бандитизмом, заслухавши інформацію про розмах організованої злочинності в регіоні, ухвалила рішення про введення тут воєнного стану і проведення ударної кампанії з виявлення та затримання злочинців [7, арк. 65].

У таких умовах виникла нагальна потреба суттєвого поліпшення підбору кадрів для міліції, посилення вимог до дисциплінованості та стройової підготовки працівників. Начальник Головного управління міліції УСРР О. М. Чайковський у виступі 14 липня 1921 р. на засіданні колегії НКВС України, яке проходило під

головуванням наркома М. О. Скрипника, наголошував, що в штаті зовнішньої (загальної) міліції не заповнено 52 тис. вакантних місць, а більшість бійців кінного резерву міліції не мають спеціальної професійної підготовки, у багатьох повітах і губерніях не виділено приміщень для казарменого розташування міліцейських підрозділів, майже не вирішуються питання забезпечення співробітників кримінального розшуку цивільним одягом [23, арк. 7].

У звіті про діяльність відділу управління Катеринославського губвиконкому за січень–липень 1921 р. на VI губернському з'їзді рад йшлося про те, що для укомплектування штатів губернської міліції необхідно прийняти на службу на посади начальників міліції 12 осіб, старших і молодших міліціонерів – 2859 осіб [20, с. 30]. Газета «Комуніст» 21 грудня 1921 р. писала, що через півтора року від заснування РСМ «міліціонери являли собою в переважній більшості натовп людей, суцільно недисциплінований, невідданий, босий та роздягнутий».

Матеріальне становище працівників міліції дійсно було важким. Заробітна плата та продовольчі пайки видавалися несвоєчасно. Багато міліціонерів не мали службового обмундирування. Про це, приміром, у 1921 р. повідомлялося в Головне управління міліції України з Херсонського повіту Миколаївської губернії, Криворізького повіту Катеринославської губернії та інших місць [10, арк. 3; 23, арк. 72]. А у звіті про діяльність міліції Одеської губернії за 1921 р. констатувалася зовсім жаклива картина: «... в усіх повітах міліція одягнута на 15–25 %, взута – на 10–15 %, забезпечена білизною – на 20–35 %» [8, арк. 14].

У більшості працівників міліції не було зброї. Про гостру нестачу зброї та кінного складу доповідали з Миколаївщини, Єлисаветградщини та Одещини. Така ситуація зберігалася майже протягом усього 1921 р. [6, арк. 32, 34; 9, арк. 16]. Отже, на початку непу міліція УСРР перебувала практично у небоєздатному стані. Натомість, дії збройних повстанських формувань, організованої кримінальної злочинності, що відзначалися неабияким розмахом і жорстокістю, вимагали здійснення кардинальних заходів з подолання численних труднощів та негараздів, які переживала міліція.

Важливе значення для підвищення рівня бойової готовності міліції мало питання її воєнізації. 4 травня 1921 р. колегія НКВС України ухвалила рішення звернутися до Раднаркому республіки з пропозицією перебудувати міліцію за військовим зразком, зберігши разом із тим усі її специфічні риси як адміністративно-виконавчого органу [24, арк. 20]. Цим питанням було приділено багато уваги на засіданні Постійної наради з боротьби з бандитизмом при РНК України, що проходила 22 червня 1921 р. Головуючий на нараді М. В. Фрунзе підкреслив, що «...теперішній стан міліції не відповідає найелементарнішим вимогам з огляду виконання нею громадянських завдань і подальше її існування в такому стані є абсолютно неможливим» [2, с. 88]. Політику воєнізації міліції активно підтримали та негайно почали впроваджувати воєнні наради Катеринославської, Одеської, Миколаївської, Запорізької губерній, які також відповідали за комплектацію й озброєння міліції, її дисципліну та відданість владі [3, с. 95].

Згідно з постановою про воєнізацію РСМ на головне командування збройних сил України покладалася обов'язок протягом п'яти місяців «провести військово-навчання, озброєння, поповнення кадрів командним персоналом, поповнення всіх видів оснащення міліції УСРР» [18, с. 86.]. При цьому міліція мала набути ознак армійської структури шляхом реорганізації своїх бойових одиниць у полки, батальйони, роти і взводи на кшталт РСЧА. Військовому відомству доручалося

здійснити заходи, спрямовані на організаційне зміцнення міліції, підвищення її бойової та ідейно-політичної підготовки [2, с. 87].

Значну увагу приділяла влада забезпеченню міліції транспортом, засобами зв'язку, зброєю, обмундируванням та продовольством. У 1921 р. для покращення матеріального становища працівників міліції і членів їхніх сімей було прийнято рішення зобов'язати органи постачання військового відомства забезпечувати міліцію за нормами тилового продовольчого червоноармійського пайка [16, с. 31]. Міліція Олександрівської губернії від військових частин одержала у листопаді 1921 р. 400 гвинтівок, 12 тис. набоїв, 2 кулемети, а в грудні того ж року ще 600 гвинтівок, художню і політичну літературу, інвентар для різних видів спорту [4, арк. 39].

У перші повоєнні роки в міліції УСРР був ще досить високим відсоток неписьменних і малописьменних міліціонерів. Наприклад, серед особового складу міліції Миколаївщини наприкінці 1921 р. вони становили близько 33 % [5, арк. 76]. Однак державна політика ліквідації неписьменності дозволила швидко досягти помітних успіхів у цій площині. Якщо у жовтні 1921 р. в підрозділах загальної міліції Катеринославської і Олександрівської губерній 495 осіб були неграмотними або мали «домашню» освіту, то на 1 серпня 1923 р. в особовому складі всієї загальної міліції УСРР нараховувалося лише 252 неграмотних і малограмотних міліціонери [23, арк. 3–6].

У січні 1921 р. до Катеринославського губвиконкому надійшов циркуляр НКЮ УСРР № 45, в якому керівництву губернії пропонувалося організувати проведення «всеобучу» зі слідчим апаратом міліції та кримінального розшуку, щоб навчити правоохоронців професійно працювати, зокрема, з речовими доказами. Адже не секрет, що в той час голодні, роззуті та роздягнені міліціонери все конфісковане просто забирали собі. Про це наочно свідчить «гучна» справа проти керівника Катеринославського губрозшуку К. Айлярова, який «і сам крав, і іншим давав» [17, с. 20].

Зауважимо, що в цей складний період відбулися подальші організаційні зміни в структурі РСМ. Від міліції знову був відокремлений кримінальний розшук. Наказом від 19 липня 1922 р. він був безпосередньо підпорядкований НКВС за повної адміністративно-господарської автономії [13, с. 210]. Такі зміни були ініційовані й здійснені новим начальником НКВС (й одночасно керівником ДПУ) В. Манцевим, який небезпідставно вважав, що необхідна більш тісна взаємодія апаратів кримінального розшуку та ДПУ.

Саме з цього моменту розпочалися нескінченні організаційні перетворення кримінального розшуку, і однією з головних помилок керівництва НКВС стало припинення діяльності кримінально-слідчих столів, які виконували дуже важливі функції зі збору статистичних даних про обставини скоєння злочину, мотиви та дані про особу злочинця. Зрештою, відрив кримінального розшуку від загальної міліції значно ускладнив і знизив результативність роботи останньої, призвів до падіння показників розкриття злочинів, що примусило знову «об'єднати» ці відомства наказом по Головному управлінню міліції УСРР від 23 жовтня 1923 р. [1, с. 92].

Таким чином, цей період історії української міліції був вельми непростим, тернистим і суперечливим. Радянських нормативно-правових актів щодо організації правоохоронної системи в Україні до початку 1920-х рр. не існувало, тому в підконтрольних більшовикам на той час південних регіонах міліцію створювали

за рішенням місцевих рад, ревкомів або військового командування. Організаційно-правовою підставою організації міліційного будівництва на місцях були декрет РНК України «Про організацію міліції» та спеціальна Інструкція про організаційно-штатну структуру підрозділів.

Відсутність норм про взаємовідносини міліції з іншими державними органами значно ускладнювала процес формування міліції на місцях. Становлення правоохоронних органів на Півдні України відбувалося в трагічних обставинах громадянського протистояння, наростання повстанського руху, особливо характерного для цього регіону. Міліція активно використовувалась у карально-репресивних заходах проти політичних супротивників більшовиків. У міру стабілізації режиму зовнішні форми організації правоохоронних органів змінилися внутрішніми трансформаціями. Міліція почала набувати виразного класового робітничо-селянського характеру, поступово позбуваючись від випадкових, непролетарських та старорежимних кадрів.

Вирішити проблеми матеріального забезпечення, плинності кадрів та дефіциту професіоналізму правоохоронців влада намагалася шляхом проведення політики воєнізації. Однак усі ці негаразди в цілому значно знизили ефективність боротьби правоохоронців зі злочинністю.

Бібліографічні посилання

1. **Алтуєв В. М.** З історії діяльності Катеринославської губернської міліції у ліквідації кримінальної злочинності в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. / В. М. Алтуєв // Науковий вісник ДДУВС. – 2005. – № 2. – С. 91–103.
2. **Алтуєв В. М.** Участь збройних сил в організаційному зміцненні та підвищенні бойової готовності міліції та кримінального розшуку УСРР у період 1921–1922 рр. / В. М. Алтуєв // Науковий вісник ДДУВС. – 2003. – № 2. – С. 81–92.
3. **Архирейський Д. В.** Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Архирейський Дмитро Володимирович – Д., 2000.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-641, оп. 1, спр. 10/15.
5. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-330, оп. 1, спр. 64.
6. Там само. – Спр. 65.
7. Там само. – Оп. 3, спр. 17.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-1774, оп. 1, спр. 364.
9. Там само. – Ф. Р-1774, оп. 1, 2, спр. 369.
10. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-407, оп. 1, спр. 24.
11. Из истории милиции советской Украины / под ред. П. П. Михайленко. – К., 1965.
12. **Калініченко І. В.** Історія України 1917–2003 рр. / І. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х., 2004.
13. **Михайленко П. П.** Борьба с преступностью в УССР : у 2 т. / П. П. Михайленко. – К., 1966. – Т. 1: (1917–1925 гг.).
14. **Михайленко П. П.** Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К., 1997. – Т. 1 : 1917–1925; Т. 2: 1925–1945.
15. **Михайленко П. П.** Утворення карного розшуку України / П. П. Михайленко // Міліція України. – 1999. – № 1–2. – С. 12–14.
16. Міліція України: історичний нарис, портрети, події / А. А. Смирнов, П. П. Михайленко, О. Д. Святоцький, М. І. Ануфрієв. – К., 2002.
17. **Саричев В. І.** Посадові правопорушення та соціально-психологічна атмосфера в Україні 1920-х рр. (за матеріалами Катеринославської губернії) / В. І. Саричев, В. А. Сливенко // Грані. – 2006. – № 2. – С. 18–22.
18. **Сесемко К. В.** Проблеми створення і діяльності міліції України : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сесемко Кристина Валерьевна. – К., 2002.

19. Советская милиция: история и современность (1917–1987) / под ред. П. П. Михайленко. – М., 1987.
20. Советское строительство на Екатеринославщине // Ведомости Екатеринославского губисполкома. – 1921. – № 1–2. – С. 13–14.
21. Соколов А. К. Лекции по советской истории (1917–1940) / А. К. Соколов. – М., 1995.
22. Старченко О. В. Історія виникнення і розвитку перших форм взаємодії в системі внутрішніх справ України в боротьбі зі злочинністю / Н. Г. Старченко // Науковий вісник ДДУВС. – 2004. – № 3. – С. 19–27.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1368.
24. Там само. – Ф. 6, оп. 1, спр. 1183.
25. Шкіряк З. Реформа правоохоронних органів, яка має незабаром розпочатися, триватиме до 2017 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zik.ua/ua/news/2014/11/16/shkiryak_reforma_mvs_tryvatyme_do_2017.

Надійшла до редколегії 08.11.2014

УДК 94(477.83)«1944/1952»

Н. С. Рожик, М. В. Сеньків

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ (1944–1952 рр.)

Проаналізовано насильницькі методи колективізації західноукраїнського села. Показано, що побої, залякування, шантаж, провокації, арешти, депортації, податкова політика тощо звужували соціальну базу визвольного руху, а відтак відкривали дорогу до організації колгоспів.

Ключові слова: західноукраїнське село, колективізація селянських господарств, тоталітарний режим, визвольна боротьба.

Н. С. Рожик, Сенькив М. В. Западноукраинское село: коллективизация крестьянских хозяйств (1944–1952 гг.).

Проанализировано насильственные методы коллективизации западноукраинского села. Показано, что побои, устрашение, шантаж, провокации, аресты, депортации, налоговая политика и т. п. сокращали социальную базу освободительного движения, открывали дорогу к организации колхозов.

Ключевые слова: западноукраинское село, коллективизация крестьянских хозяйств, депортации, тоталитарный режим, освободительная борьба.

Rozhyk N. S., Sen'kiv M. V. Village of Western Ukraine: collectivization of peasant economies (1944–1952).

In this article it has been analysed the three stages of the collectivization in a Western Ukrainian village. The first one was held during the initial establishment of the Soviet power (1940– the first half of 1941) and its re-establishment (1944–1946), when the political preconditions of the collectivization were laid out. During that stage there appeared the separate collective farms – the segments of the totalitarizm in the village. The second stage was characterized by the total transformation to collectivization., the beginning of the peasants' mass alienation from their property, the starting of the terror against the national liberation movement and the deportation policy (1947–1948). The third one was also characterized by the completion of the collectivization, the establishment of the collective farming system, the transformation

of the peasants-owners into the modern serfs, the destruction of the socio-economic base of the national liberation movement (1949–1952).

In the article it has also been shown that the collectivization's violent methods of the Western Ukrainian village: beatings, intimidation, blackmail and provocations, arrests, deportations, destruction of farms limited the social base of the liberation movement, thus opening the way for the organization of collective farms. The armed struggle of the OUN-UPA had impact upon the rates and methods of collectivization. The collectivization's fate depended upon the results of that struggle, which on the one hand, was the instrument for the suppression of the liberation movement, and on the other hand was the means to its «nutrition». Up to the end of 1952 the total and violent collectivization was finished in the Western Ukrainian lands. Therefore, «the revolutionary restructuring» of the Western Ukrainian village was done – the alienation of the peasant from his property, the destruction of the farmer-breadwinner.

Keywords: West-Ukrainian collectivization, deportations, the total regime, the liberation struggle.

У другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в західноукраїнському селі тоталітарний режим здійснив насильницьку колективізацію, яка супроводжувалася жорстокістю, страхіттям і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. Сотні тисяч селян були відчужені від приватної власності. У жертву більшовицькій доктрині соціалізму було принесено долі багатьох невинних людей, знищено одвічний селянський уклад. Саме ці обставини та непрості проблеми пошуків українським народом шляхів виходу з гострої і тривалої соціально-економічної, політичної, морально-духовної кризи актуалізують потребу дослідження першопричин і наслідків колективізації.

У незалежній Україні опубліковані праці В. Біласа [3], А. Кентія [11], Ю. Киричука [12], О. Ленартовича [14], А. Русначенка [19], Б. Яроша [28], В. Барана [2], колективна монографія «Історія українського селянства» [9] та інші, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40-х – початку 50-х рр. XX ст. у західному регіоні України. Однак насильницькі форми та методи колективізації західноукраїнського села у них розкрито фрагментарно. Автор робить спробу заповнити цю прогалину.

Умовно можна виділити три основні етапи колективізації. Перший припадає на роки початкового становлення радянської влади (1940 – перша половина 1941 рр.) та її відновлення (1944–1946 рр.), коли закладалися політичні передумови колективізації, виникали окремі колгоспи – сегменти тоталітаризму на селі. Другий – перехід до суцільної колективізації, початок масового відчуження селянина від власності, розгортання терору проти національно-визвольного руху, насамперед, депортаційно-пересельницької політики (1947–1948 рр.). Третій – завершення суцільної колективізації, утвердження колгоспного ладу, перетворення селянина-господаря в новітнього кріпака, знищення соціально-економічної бази національно-визвольного руху (1949–1952 рр.) [20, с. 167, 168].

На темпи і методи колективізації значною мірою впливала збройна боротьба ОУН-УПА. Від її результатів залежала і доля колективізації, яка, з одного боку, була інструментом придушення національно-визвольного руху, з другого, – підживляла і роздмухувала його.

Перші колгоспи в західноукраїнському селі були організовані ще 1940–1941 рр., а після війни відновлювалися. У 1944 р. їх нараховувалося 38, у т. ч. у Тернопільській області – 35, Львівській – 1, Рівненській – 1, Чернівецькій – 1. На кінець 1946 р. у західному регіоні України було 254 колгоспи, що становили 0,8 % селянських дворів [13, с. 77].

Більшість колгоспів виникали на базі колишніх фільварків, а їх членами ставали наймити і найбільш бідна частина селянства. У 1946 р. із 12 існуючих колгоспів Львівської області три об'єднували по 15 селянських господарств, п'ять – від 15 до 30, два – від 60 до 100 [15, с. 109]. У Любомельському районі Волинської області 1947 р. існували два колгоспи: у с. Скиби та с. Штунь, які мали 292 га землі, 21 кінь, 26 свиней, 30 голів великої рогатої худоби [24, с. 476].

Бідніше селянство сподівалося, що колективна форма господарювання за державної підтримки стане економічно вигіднішою, ніж дрібне селянське господарство. Бідняки через відсутність реманенту і тяглової сили не могли самостійно вести власне господарство. Тому вони були готові об'єднатися у сильнішу структуру, яка б взяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за результати господарювання та забезпечила прожитковий мінімум [20, с. 168].

Комуністичні ідеологи підступно спекулювали на прагненнях обездоленого селянина, декларували «велич» сільського пролетаря, його особливий статус у революційну епоху. Все це імпонувало нужденним селянам, що плекали надію нарешті «пожити по-людськи». Послідовно і цілеспрямовано насаджувалися вульгарно інтерпретовані гасла на кшталт: «Колгосп – єдиний шлях до заможного життя», «Куркуль – запеклий ворог селянина-трудівника» і т. п., утверджувалася людиноненависна мораль, братовбивча війна, соціальна ненависть [21, с. 124].

На цьому етапі колективізації невелика частина бідняків, сільських наймитів і поодинокі переселенці, які не могли звести кінці з кінцями, під впливом пропагандистської машини шукали в колгоспах порятунк, вихід із злиднів і бідуваль. Саме вони перші об'єднувалися в колгоспи, як правило, на добровільних засадах.

Однак абсолютна більшість селян не підтримувала ідеї колгоспного ладу. Це пояснюється низкою причин. По-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника. Важко уявити, щоб селяни, які упродовж багатьох віків мріяли про землю і виїжджали в пошуках кращої долі до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бразилії, поспішали з нею розстатися і вступити до колгоспу. Вони прагнули одержати від нової влади землю у приватну власність і вільно на ній господарювати. По-друге, ще свіжими були спомины про колективізацію на Західній Україні в довоєнний період, коли відбувався масовий терор, депортація населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР. По-третє, у 1946–1947 рр. Східну Україну охопив голод. У Галичині, де його не було, з'явилися люди із Наддніпрянщини у пошуках харчів. Кращих «агітаторів» проти колгоспного ладу годі було шукати. По-четверте, загони УПА і підпілля ОУН вели відчайдушний опір колгоспному ладу [Там само, с. 124].

Колективізація західноукраїнського села ускладнювалася і тим, що існувала велика розпорошеність у землекористуванні, зберігалася черезсмузжя. На Буковині 160 тис. господарств мали 1,5 млн земельних наділів, які нерідко були віддалені від сіл на десятки кілометрів [10, с. 81]. У селі Уніж Городенківського району Станіславської області на одне господарство припадало в середньому 12 клаптикових ділянок [8, с. 17]. У багатьох місцях орні угіддя розміщувалися невеликими ділянками серед лісів і боліт площею 2–5 і менше гектарів [17, с. 199, 200]. Ще однією особливістю західноукраїнського села була наявність великої кількості хуторських господарств. Лише на Волині нараховувалось 167 тис. хуторів [14, с. 49].

Більшовицькій владі майже не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками, створити той «актив», завдяки якому здійснювалася колективізація у східних регіонах України. На західноукраїнських землях на той час не було такого соціального розшарування населення, як у Наддніпрянщині. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків робити політику на ворожнечі наймитів, середняків і куркулів. Західноукраїнське село було переважно бідняцько-середняцьким. Земельні громади не мали чітко означеного соціального характеру [21, с. 125].

Про те, що селяни не хотіли вступати в колгоспи, свідчать такі факти. Серед незначної групи колгоспів, які були створені в 1944–1946 рр., існували також «паперові господарства». Зокрема, в Милятинському районі Львівської області під виглядом колгоспу ім. Сталіна фактично існувало підсобне господарство машинно-тракторної станції. У Радехівському районі цієї області в колгоспі ім. Хрущова з 35 членів у МТС, на млині, пивоварні та інших підприємствах і організаціях працювало – 32. Оскільки селяни не хотіли вступати до колгоспу, то районна влада, для «справної цифри», створювали фіктивні колгоспи [18, с. 18].

У перші післявоєнні роки радянська влада спрямувала головний удар проти заможної частини селянства. За даними фінансових і заготівельних органів у 1945 р. у семи західних областях (без Закарпаття) налічувалось 65 тис. куркульських господарств. Вони становили 4,8 % загальної кількості селянських господарств і володіли 13,8 % земельних угідь. Близько 3 тис. дворів налічувалося на Закарпатті [15, с. 121]. Це були сильні господарства, які мали у своєму розпорядженні землю, пасовища, худобу, тяглову силу, господарський реманент, уміло та ефективно господарювали, виробляли основну долю товарного хліба.

Тоталітарна влада почала конфіскацію землі в господарствах, що перевищували встановлені державою норми землекористування. У Закарпатській області в грудні 1945 р., встановлювалися такі верхні межі землекористування: для низинних округів – 6 га, для гірських – 8 га орної землі. В інших західних областях України із введенням у дію закону про обмеження куркульського землеволодіння величина господарств зменшилась і складала в середньому 8,6 га орної землі на один двір [Там само, с. 121].

Протягом 1944–1946 рр. партійно-радянське керівництво ще не могло ставити питання суцільної колективізації. Бойові дії УПА унеможливлювали створення колгоспів. У лютому 1946 р. Микита Хрущов, будучи у Львові, підкреслював: «Я не оголошую ніякого змагання між областями по організації колгоспів... Цю роботу слід піднести, але не форсувати». Щоправда, він тут же додавав: «Не форсувати, але не затримувати, з іншого боку» [27, с. 348]. Класичний взірєць більшовицького лицемірства.

Курс на суцільну колективізацію був визначений уже четвертим п'ятирічним планом, схваленим Верховною Радою СРСР 18 травня 1946 р. У західних областях України планувалося здійснити лєнінську тріаду: індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію. Щодо села це означало: в економічній галузі – знищити приватну власність і дрібнотоварне виробництво, в політичній – закріпити радянську владу, в ідеологічній – подолати національно-визвольний рух та утвердити радянську ідеологію [21, с. 126].

20 червня 1947 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прямо поставила завдання для західного регіону України «наздогнати» у своєму політичному і культурному розвитку східні області, тобто розпочати суцільну колективізацію.

До кінця року тоталітарна влада планувала повністю відновити діяльність колгоспів, які існували у довоєнний період. Практично це означало збільшити їх кількість майже вдвічі. Із 49 колгоспів Дрогобицької області у 1947 р. 35 виникло у жовтні–грудні. 1948 р. із 216 колгоспів Львівської області 163 були організовані в осінньо-зимовий період. У Станіславській області за десять місяців 1947 р. було створено 28 нових колгоспів, із яких 20 сформувалися після червня [Там само, с. 126, 127].

До кінця 1948 р. в Чернівецькій області було колективізовано 73,3 % селянських господарств, у Волинській – 71,2, в Дрогобицькій – 67,0, у Закарпатській – 46,0 % [Там само, с. 126, 127]. Дещо повільніше розгорталася примусова колективізація у Львівській, Станіславській, Тернопільській та Рівненській областях. Тут були міцні традиції приватної власності. Загони УПА і підпілля ОУН продовжували чинити впертий опір запровадженню колгоспного ладу. На кінець 1948 р. у Львівській області було колективізовано 33 % селянських господарств, у Тернопільській – 34, у Рівненській – 25, у Станіславській – 17 % [Там само, с. 128].

У цих областях переломним став 1949 рік. Це було пов'язано із поступовим згасанням національно-визвольної боротьби. До цього часу було репресовано та депортовано селян, які брали активну участь у національно-визвольній та антиколгоспній боротьбі, що значно звузило соціальну базу руху опору.

Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., друга – на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації. За неповними даними, в 1939–1953 рр. із Західної України у східну частину СРСР вивезено 2 196 170 осіб, або 20,5 % усього населення краю [16, с. 181].

Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрожуванням, залякуванням, шантажем, провокаціями, вивезенням на Сибір і навіть убивствами. У Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно зареєстровано 34 випадки порушення законності під час організації колгоспів (побиття громадян, вилучення в них майна, погроза зброєю) [27, с. 349].

Під гаслом боротьби проти куркулів – «кровопивців-лихварів» та «посібників – українських буржуазних націоналістів», розгорнулася кампанія «розкуркулювання». У західних областях «куркулів» як таких на той час уже не було, йшлося фактично про селян-трударів, які мали трьох або чотирьох коней та корів, деякі селяни зрідка використовували найману працю. З літа 1947 р. фактично розпочалося масове відчуження селянина від власності та перетворення його в наймита. Термін «куркуль» політизувався, тому розкуркулюванню підлягали селяни будь-якої категорії як носії приватновласницької ідеології [20, с. 169].

Саме з 1947 р. поряд із позаекономічним примусом посилювався податковий прес як головний засіб знищення селянина – самостійного господаря. 3 червня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей». Постанова збільшувала на 50 % норми поставок сільськогосподарської продукції, а термін її здачі скорочувався на 1–3 місяців [6, с. 11, 12].

Місцеві органи влади розгорнули перереєстрацію так званих куркульських господарств. Їх насправді самочинно визначали працівники НКВС, голови сільських рад, секретарі партійних осередків, сільські активісти. І тут певною мірою виявлялося свавілля партійно-радянського апарату та абсолютна незахищеність

селянина. За офіційними даними, на 1 серпня 1947 р. у західних областях України нараховувалося 16 374 так званих куркульських господарств, у т. ч. у Волинській області – 3 941, Дрогобицькій – 1 419, Львівській – 2 126, Рівненській – 2 235, Станіславській – 1 645, Тернопільській – 2 209, Чернівецькій – 877, Закарпатській – 1 920 [21, с. 131].

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 серпня 1947 р. «Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР» на господарства з прибутком 10 тис. крб. у рік встановлювалися надбавки до податку у розмірі 50 %, до 15 тис. – 75, більше 15 тис. – 100 % [7, с. 2–5].

У 1947 р. норма зернопоставок з одноосібника зросла на 25 відсотків: картоплі – на 100, молока – на 70, м'яса, хутра – на 300. Крім того, визначалася поставка яєць – 300 шт. з господарства на рік та обов'язкова продаж державі шкіри від забитої худоби. З'являється також указ Верховної Ради Союзу РСР «Про державний податок на кон'юнктурні прибутки куркульсько-заможних господарств західних, Ізмаїльської і Чернівецької областей Української РСР». Розмір податку встановлювався у сумі 1 тис. крб. з кожного гектара землі. За несплату податку все майно селянина, за винятком житлового будинку, одягу та предметів побутового користування, кофісковували [22, с. 154].

Селяни, які не бажали пов'язувати свою долю з колгоспом, сплачували натуральний податок у декілька разів більший, ніж ті, котрі виявляли покірність властям. Якщо завдання і було виконане, давали додаткове. І знову селянин вишукував можливості з ним справитися. Та влада на цьому не заспокоювалася: обкладали додатковим, і так доти, поки в коморі нічого не залишалося. Таким чином, і хліба у селянина вже не було, і завдання хлібопоставки не виконувалося. Зате була підстава подати справу до суду. Селянину довелося вибирати: тюрма або колгосп [20, с. 169].

Деякі господарі першими змушені були вступати у колгоспи, надіючись уникнути великих податків. Так, заможний селянин села Біляшів Ковельського району Волинської області Т. Антонюк після того, як йому призначили податок майже у 2 тис. крб, подав заяву до колгоспу. Він мав 16 га землі, трьох коней, п'ять корів, кінну молотарку та інший інвентар, який змушений був передати колгоспу [28, с. 111]. А. Ващук із с. Повурськ цього ж району, маючи 22 га землі, вступив до колгоспу після того, як йому призначили понад 2 тис. карбованців податку [Там само, с. 111, 112]. Економічний тиск держави на селянські господарства щороку посилювався. Унаслідок такої економічної політики більшість індивідуальних господарств зuboжили.

Водночас у кожному районі формувалися групи партійно-радянського активу та органів МВС і МДБ, які роз'їжджали по селах для примусового створення колгоспів. У с. Самушин Заставнівського району Чернівецької області лейтенант МДБ Ведерніков залякував селян: «Якщо завтра не подаш заяви до колгоспу, то я тебе заарештую» [23, с. 656]. Внаслідок шантажу було колективізовано с. Топорівка Заставнівського району Чернівецької області. Улітку 1947 р. було заарештовано 80 селян. Залякані селяни, всупереч своїй волі, подали заяви до колгоспу [Там само, с. 656]. 12 січня 1948 р. в с. Німецьке Луцького району Волинської області переселенцю Долинському наказали або написати заяву до колгоспу, або виселитися з будинку, в якому він із сім'єю проживав [1, с. 212].

Масові безчинства чинила група партійно-радянського активу на чолі із завідувачем парткабінету райвиконкому Будком, організовуючи улітку 1948 р. колгоспи в Колківському районі Волинської області. Всіх селян, які відмовлялися вступити до колгоспу, заганяли у підвал біля сільради с. Комарово. Уночі по чергово заводили в приміщення сільради і розпочинали екзекуції. Селян на руках піднімали до стелі, пускали на підлогу або підставлену лаву. Ф. Головінському і Д. Ащуліку одягали на голову відро, б'ючи зверху палкою. Селянин Будь від побоїв знепритомнів. Один з активістів всунув непритомному у руку олівець, зробив підпис про вступ до колгоспу [14, с. 71].

У села часто приїжджали уповноважені з району, заганяли селян у хату-читальню, клуб або школу. Один із представників влади оголошував про створення колгоспу і ставив запитання: «Хто проти організації колективного господарства? Прошу голосувати». Як правило, всі, боячись репресій, мовчали. Тут селянам підсовували готові заяви, на яких вони ставили свої підписи або хрестики. Від усіх мешканців села вимагали передати колгоспу свою землю і худобу [20, с. 170].

Задля хороших результатів створювалися фіктивні колгоспи. У селах Майдан та Зелений Дуб Мизоцького району Рівненської області земля, коні, реманент не були усупільнені. Кожен селянин самостійно сів і збирав урожай на своїй ділянці. Встановлений план хлібоздачі місцеві органи влади розподіляли серед селян [18, с. 18].

У с. Луч Лисятинський Стрийського району Дрогобицької області 1949 р. було створено колгосп, до якого вступило 28 господарств (із 110). Районні організації включили його до списку сіл суцільної колективізації і довели план засипки насіння на кожне господарство. Голова колгоспу повідомив секретаря Стрийського райкому КП(б)У, що багато селян відмовляються здавати насіння, оскільки не вважають себе колгоспниками. «Заявіть селянам, – відповів секретар, – хто не бажає бути колгоспником, нехай подає про це письмову заяву» [Там само, с. 17]. Звичайно, ніхто нічого не писав, бо такі заяви стали б «перепусткою» до Сибіру або інших віддалених районів СРСР.

Уповноважені Корецького РК КП(б) Рівненської області Кравець і Мархай у с. Голичівка важко побили вдову Теклю Родованюк за те, що вона відмовилася віддати до колгоспу свого коня. Вони також жорстоко розправилися з одноосібником Павлом Ворощуком. Спочатку його побили і скривавленого закрили в льох. Потім П. Ворощука роздягнули, облили водою і помістили в холодний амбар. У такий спосіб селянина-одноосібника «переконували» у перевагах колективного господарювання [23, с. 696].

Карально-репресивні загони знищували хутори, мешканці яких найбільш затято виступали проти колективізації та допомагали повстанцям їжею, одягом, схованкою. Хутірська система не дозволяла владі контролювати селян повністю. Тому їх насильно виганяли з хуторів. Їх ліквідація особливо активізувалася на завершальному етапі колективізації [15, с. 158]. Протягом 1950–1952 рр. було зігнано з батьківської землі власників 91 226 хутірських господарств, з них 69 245 розселили в західних областях, 21 581 – у південному регіоні України, а деяких депортували у Сибір [23, с. 854].

Селяни чинили опір свавілля партійним структурам. У травні 1951 р. представники влади на хуторі Яцули Дубровицького району Рівненської області соки-

рою зруйнували вікна, піч, дах і частину стелі в оселях А. Стасюка, Я. Воробєя, Л. Стасюка, К. Колесника [25, арк. 210–212].

Справжний вандалізм вчинили радянські активісти під керівництвом секретаря Дрогобицького РК(б)У Тамари Зубатенко у с. Зимівки. Разом з тим партійні активісти зруйнували хату вдови Юлії Ковбасюк (матері двох малолітніх дітей), господар якої загинув на фронті в лавах Червоної армії. Вони «побили половину дахівки, а хату зовсім знищили...», залишивши вдовицю з дітьми без даху над головою. Подібна доля в Зимівках спіткала ще 15 родин. Радянські активісти спалили 8 будинків, 10 оборотів, 50 ц картоплі, вулики з бджолами. Дільничний міліціонер Лопатчак з підручними тягнули за волосся Катерину Якімець та били прикладами, копали ногами і знущалися над нею тільки за те, що вона не хотіла добровільно переселитися [25, арк. 284–287].

Однак переселення, незважаючи на тиск і погрози, проходило повільно. На 1 листопада 1952 р. було переселено лише 29 785 хутірських господарств, або 58 % від встановленого плану, в Станіславській області на 31,9 %, Дрогобицькій – 35, Львівській – 35,3, Тернопільській 40,7 %. Селяни не хотіли залишати насиджені та обжиті місця [26, арк. 21–23].

Водночас зростала кількість депортованих – учасників національно-визвольної боротьби та членів їхніх родин, а також тих, що чинили опір колгоспному ладу. Їх вивозили до Сибіру, на Крайню Північ, у Казахстан як «куркулів». У Станіславській області до списку «куркульських» потрапили селяни Ілля Скуба та Наталія Сивак. Скуба мав будинок, сад, дві корови і 0,5 га землі, а Сивак – будинок, корову та 0,15 га землі [4]. У Любомльському районі Волинської області до «куркульських» були зараховані безкінні селянські господарства, які мали 1–1,5 га землі [20, с. 168].

Крім адміністративного тиску сталінський режим надалі вдавався до широкої соціальної демагогії. Уся ідеологічна машина сталінського режиму була спрямована на пропаганду колгоспного ладу. З цією метою проводилися різні наради, семінари, конференції, лекції, екскурсії, використовували радіо, кіно, пресу.

Хоча пропаганда і соціальна демагогія широко використовувалися, однак не вони були визначальними. Фактично завдяки насиллю до початку 1950 р. суцільну колективізацію в основному завершили Волинська і Чернівецька області – 90–91 % селянських господарств. У Станіславській області цей показник становив 37,6 %, у Львівській – 50,1, Тернопільській – 64,2, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3, Дрогобицькій – 84,4 % [21, с. 145]. Відтак каральні акції наростали. Результат не забарився. На початку 1952 р. у західному регіоні України було колективізовано – 95,2 % селянських дворів, що складало 99,2 % посівної площі [20, с. 172].

Таким чином, для створення економічної бази тоталітарного режиму та придушення національно-визвольного руху компартія намагалася за допомогою карально-репресивних органів утвердити колгоспний лад. Побой, залякування, шантаж, провокації, арешти, депортації, податкова політика тощо звужували соціальну базу визвольного руху, а відтак відкривали дорогу до організації колгоспів. Так за сталінським «рецептом» була здійснена «революційна перебудова» західноукраїнського села – відчужено селянина від власності, знищено хлібороба-господаря землі.

Бібліографічні посилання

1. **Антонюк Я.** Протидія СБ ОУН (б) «суцільній колективізації» Волині та Полісся (1947–1949 рр.) / Я. Антонюк // Національний університет «Острозька академія». – Серія «Історичні науки». – Вип. 17. – Острог, 2011. – С. 211–219.
2. **Баран В.** Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран. – К., 2003.
3. **Білас І.** Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – Кн. 2: Документи і матеріали / І. Білас. – К., 1994.
4. **Вівчар Б.** Як нас виселяли / Б. Вівчар // Галичина. – 1990, 1 вер.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1946–1947 рр. – Т. 2 / відп. ред. Ю. Сливка. – Л., 1998.
6. Збірник постанов розпоряджень уряду УРСР. – 1947. – № 12.
7. Там само. – 1947. – № 17.
8. **Івасюта М. К.** Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К., 1962.
9. Історія українського селянства. Нариси у 2 т. – Т. 2 / під. ред. В. Смоля. – К., 2006.
10. Історія Української РСР : у 8 т. – Т. 8, кн. 1. – К., 1979.
11. **Кентій А.** Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946–1956 рр. / А. Кентій. – К., 1999.
12. **Киричук Ю.** Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Л., 2000.
13. **Когут П.** Колективізація в західноукраїнському селі / П. Когут. – Л., 2000.
14. **Ленартович О.** Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ленартович. – Луцьк, 1998.
15. **Масловский В. И.** В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 гг. / В. И. Масловский. – Л., 1984.
16. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / за заг. ред. Я. Малика. – Л., 2003.
17. Розвиток економіки західних областей УРСР 1939–1959 рр. – Л., 1960.
18. **Рубльов О.** Згадка на сумні роковини / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К., 1990.
19. **Русначенко А.** Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – К., 2002.
20. **Сеньків М. В.** Радянські форми та методи колективізації західноукраїнського села (1944–1952 рр.) / М. В. Сеньків // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXV. – С. 167–173.
21. **Сеньків М.** Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. / М. Сеньків. – Л., 2002.
22. **Сеньків М.** Соціально-політичні передумови суцільної колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.) / М. Сеньків // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXIII. – С. 148–155.
23. **Сергійчук В.** Десять буремних літ. Західноукраїнські землі 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1998.
24. **Сушик І.** Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944–1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск / І. Сушик. – Дрогобич, 2002. – С. 474–484.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 24., spr. 870.
26. Там само. – Spr. 1666.
27. **Шаповал Ю. І.** Мороз перед «відлигою» / Ю. І. Шаповал // Історія України. Нове бачення. – Т. 2 / Ю. І. Шаповал. – К., 1996. – С. 329–362.
28. **Ярош Б.** Сторінки політичної історії 30–50 років ХХ ст. / Б. Ярош. – Луцьк, 1999.

Надійшла до редколегії 19.01.2015

УДК 94 (477.63)«1953–1964»

Н. М. Малига*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

**ДІЯЛЬНІСТЬ ДОБРОВОЛЬЧИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ЗАПОБІГАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ
НАПРИКІНЦІ 50-х – В СЕРЕДИНІ 60-х рр. XX ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РАДІОЗАВОДУ)**

Проаналізовано діяльність колективу Дніпропетровського радіозаводу, на базі якого наприкінці 50-х – середині 60-х рр. XX ст. було створено одну з перших у регіоні добровольчу народну дружину.

Ключові слова: добровольча народна дружина, радіозавод, правопорушення, діяльність.

Малига Н. М. Деятельность добровольных народных дружин Днепропетровщины по предотвращению правонарушений в конце 50-х – середине 60-х гг. XX в. (на материалах Днепропетровского радиозавода).

Проанализирована деятельность коллектива Днепропетровского радиозавода, на базе которого в конце 50-х – середины 60-х гг. XX в. была создана одна из первых в регионе добровольная народная дружина.

Ключевые слова: добровольная народная дружина, радиозавод, правонарушения, деятельность.

Malyga N. M. Activities of voluntary public squads in Dnipropetrovsk region in the field of crime prevention during in the late 50's – mid 60's of XX century (according the sources connected with Dnipropetrovsk radio factory).

In the article considered the activities of voluntary public squads in Dnipropetrovsk region in the field of crime prevention during in the late 50's – mid 60's of XX century according the sources connected with Dnipropetrovsk radio factory. This enterprise clearly shows peculiarities of social activity of citizens under the leadership of the Communist Party, which considered labor collective as a main link of communist self-government.

In Ukrainian and foreign historiography this problem is almost unconsidered. Source base is represented by the fund of State archive of Dnipropetrovsk region, acts of the CC KPSU (Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union), and publications of local press.

In the article made an attempt to show the process of functioning of voluntary public squads on the example of Dnipropetrovsk radio factory and show the results in field of crime prevention.

Keywords: voluntary public squad, radio factory, crime.

Загальновідомо, що з 1953 р. Радянський Союз став на шлях поступового оновлення політичної системи. Перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов запропонував у цей час ідею створення соціалістичної «громадянської держави», в якій головна увага приділялася б залученню партією громадян до всебічної участі в управлінні справами суспільства та держави. Ця теза отримала широке ідеологічне підґрунтя і суттєво змінила погляди на процес державотворення.

З огляду на це, первинною ланкою «комуністичного самоврядування» ідеологами того часу було визнано трудовий колектив. Саме ж поняття «соціальна активність» трактувалася в якості «вільної, усвідомленої, цілеспрямованої боротьби мас, класів, соціальних груп, колективів трудящих та індивідуумів, спрямованої на утвердження комуністичних принципів та ідеалів у всіх сферах життєдіяль-

ності суспільства» [1, с. 105]. У СРСР передбачалося сформувати розгалужену систему громадських організацій, серед яких важливе місце належало інституту добровольчих народних дружин (далі – ДНД). Своє існування він розпочав із постанови ЦК КПРС від 2 березня 1959 р. «Про участь трудящих в охороні громадського порядку» [10, с. 25].

Дніпропетровщина на межі 1950–1960-х рр. була промислово розвиненим регіоном Радянського Союзу. Одним із підприємств, на базі якого успішно втілювали ідею залучення громадськості в запобігання правопорушень, став Дніпропетровський радіозавод (далі – ДРЗ). Його будівництво розпочалося у 1945 р. Офіційно завод став до роботи 18 лютого 1947 р. Спочатку тут займалися тільки ремонтом радіотехніки, але згодом розпочалося виробництво власної продукції. Це були радіостанції «Урожай», приймачі «Рекорд», «Дніпро-52», «Дніпропетровськ», радіоли «Дніпро-58», «Промінь», «Чайка». Особливу популярність здобули малогабаритні транзисторні приймачі «Спорт», «Мрія» та «Геолог». У 1964 р. почалося виробництво широковідомої марки телевізорів «Весна» [9, с. 16].

За короткий час завод перетворився на один із флагманів машинобудівної промисловості. Так, на початку 1960 р. кількість робітників налічувалася понад 3 тис. Колектив дбав не тільки про виробництво, але й брав участь у багатьох громадських акціях, зокрема у створенні добровольчої народної дружини. Для цього вже у березні 1959 р. було створено ініціативну групу з провідних інженерів, членів партії, яку очолив секретар партбюро М. А. Вінтер [6, арк. 4].

Ініціативна група здійснила значну «роз'яснювальну та ознайомчу роботу» серед працівників заводу. Передбачалася співпраця з міліцією та прокуратурою Кіровського району Дніпропетровська. Активно проводилися різнопланові семінари та бесіди, які мали за мету висвітлити роль та завдання дружинників, порядок чергувань та затримання правопорушників, проведення відповідної суспільно виховної роботи серед населення [4, арк. 5].

Добровільна народна дружина Дніпропетровського радіозаводу розпочала свою діяльність 10 квітня 1959 р. Спочатку кількість дружинників нараховувала 226 осіб. Станом же на 1964 р. кількість дружинників зросла до 2850 [8, арк. 14]. До її лав були залучені практично всі члени партії та комсомольці ДРЗ, у тому числі директор заводу М. А. Вінтер, його заступник, секретар парткому, завком профсоюзу, всі очільники цехів та відділів. Отже, за офіційними даними, діяльність ДНД на заводі набуває масового характеру.

Така реакція на постанови партії була характерною для всього Радянського Союзу. Вважалося, що найперша ознака демократичного суспільства в першу чергу визначається саме кількісним показником. Чим більша була чисельність залучених до діяльності членів народних дружин, тим, як вважалося, більше «демократизму». На практиці суспільно-політична система СРСР мала дуже обмежений характер.

Як свідчать джерела, дружиною радіозаводу керував штаб, який складався з 15 осіб. Саме він планував роботу, забезпечував виконання завдань, поставлених районним штабом, координував свою діяльність з органами міліції, суду та прокуратури. Члени штабу закріплювалися за цеховими дружинами для надання їм практичної допомоги. Заводський штаб ДНД базувався у приміщенні Палацу культури залізничників. Тут же розміщувалася і бібліотека з набором відповідної літератури та посібників із роз'ясненням радянського законодавства, моральним

кодексом будівника комунізму тощо. Поширеним був один із посібників І. Х. Головченка «Це обов'язок кожного» [3].

Для забезпечення охорони громадського порядку на закріплених об'єктах штаб розробляв графік чергувань цехів. Щоденно в неробочий час на чергування виходило 50–60 дружинників. За ДНД Дніпропетровського радіозаводу були закріплені практично всі культурно-масові об'єкти центра міста – театри, парки, сквери, кінотеатри, танцювальні майданчики та ін. На патрулювання виходили групами по 3–5 осіб. Основними вимогами до чергових були наявність посвідчення дружинника та червона пов'язка на руці. Старшими груп призначалися найбільш досвідчені працівники ДРЗ [5, арк. 5].

Дружинниками була проведена значна профілактична робота. Затримано та притягнуто до відповідальності значну кількість зловмисників: хуліганів, крадіїв, спекулянтів, п'яниць і т. д. Так, у листопаді 1962 р. у парку ім. В. Чкалова чергові Коновалов, Меркулова та Стрелова затримали п'яниць, які на танцмайданчику поводитися не пристойно та вживали ненормативну лексику. Ця ж група через кілька днів затримала ще одного хулігана, який побив перехожого. Порушники понесли кримінальну відповідальність [9, с. 31].

Непоодинокими були випадки, коли пильність дружинників допомагала затримати так званих «гастролерів» – кримінальних злочинців, які перебували у всесоюзному розшуку. Так, чергуючи в театрі ім. Т. Г. Шевченка, Герчикова та Рогов помітили, що одна громадянка намагалася обманним шляхом заволодіти чужим пальто. Після затримання особи було виявлено, що вона ніде не працює, у Дніпропетровську прописана не була, а до цього проживала у Ленінграді, Москві, Харкові, Ризі, Одесі [11, с. 3].

На початках своєї діяльності добровольча народна дружини ще не користувалася належним авторитетом. Тому деякі порушники вели себе досить зухвало. Вони не вважали штаб «законним» органом суспільного впливу. Нерідкими були випадки, коли зловмисники відмовлялися давати пояснення або надавали неправдиві особисті дані. Виявом непокори були сперечання з дружинниками, навіть доходило до фізичного спротиву [7, арк. 15].

Штаб ДНД радіозаводу не тільки мав інформацію щодо виконання покарання, але і повідомляв на місце роботи або навчання затриманих про скоєні ними правопорушення. У листах на ім'я керівників підприємств штаб просив прийняти запобіжні міри. Цим напрямом діяльності у 1960–1965 рр. займалася очільник профсоюзу радіозаводу Л. В. Кобринська. Таке листування мало зворотний зв'язок [9, с. 25].

Профілактична робота ДНД у цей період мала, безперечно, позитивний характер. Так, у травні 1960 р. було «затримано студента Гірничого інституту у нетверезому стані, який до того ж непристойно себе поводив. Про це штаб повідомив директору ВНЗ. Відповідь дав декан факультету Ф. І. Кучерявий, який у своєму листі повідомив, що цього студента виключено з інституту. Аналогічний випадок трапився з одним з акторів театру ім. Т. Г. Шевченка, який у нетверезому стані непристойно поведівся у громадському місці». На звернення штабу ДНД до нього, директор театру повідомив, що «проступок актора було винесено на товариський суд театральної спільноти. Порушник був відправлений на тривале лікування» [7, с. 96].

Наведений матеріал свідчить, що практична діяльність дружинників мала ті повноваження, рамки яких визначалися «Уставом ДНД», який був керівним для

всіх дружин СРСР. До їх обов'язків відносилися не лише виконання паралельних функцій з органами внутрішніх справ з охорони громадського порядку. Дружинники мали формувати у населення «нове комуністичне мислення», яке включало в себе ідейно-політичне та трудове виховання громадян. Його суть зводилася до формування в усвідомленні громадян потреби «служити своїй державі та реалізувати її ідеї» [2, с. 116]. Тобто, народні дружинники мали не лише реагувати на всі випадки правопорушень, але і виконувати одне з основних своїх завдань – вести виховні бесіди. Частою була практика проведення лекцій та уроків активістами серед шкільної та студентської молоді.

Заслуговує на увагу досвід роботи штабу ДНД радіозаводу у боротьбі з бездоглядністю та правопорушеннями серед малолітніх, яких вони виявляли під час рейдів. Виховна робота передбачала не тільки роботу з дітьми. Штаб міг повідомити на підприємство, де працювали батьки. Так, у липні 1963 р., під час літніх канікул, буз затриманий п'ятнадцятирічний син одного з професорів. Він разом з друзями на вулиці пив вино та грав у азартні ігри. Батька викликали до штабу на бесіду. У той же час за паління та вживання алкоголю затримано іншого підлітка. Після проведеної бесіди з матір'ю хлопця, вона залишила в штабі такий запис: «Дякую за те, що ви повідомили мене про жахливу поведінку мого сина. Обіцяю прийняти заходи і виховувати сина таким, яким личить бути члену нашого суспільства» [4, арк. 64].

Зазначимо, що діяльність дружинників ДРЗ висвітлювалася у пресі. На заводі виходила стінгазета «Голос дружинника», в якій з гумором та сатирою засуджувалися проступки злісних хуліганів, спекулянтів та інших антисоціальних особистостей. Особливе враження справляли карикатури художника Д. М. Пилко, який займався оформленням газети. Для популяризації руху широко використовувалася радіостанція заводу. Штаб проводив два–три рази на місяць цикл радіолекцій на теми: «Задачі дружинників із посилення охорони громадського порядку», «Про моральний кодекс будівника комунізму», «Радянське законодавство у боротьбі з правопорушеннями» тощо. Окрім заводської преси, досягнення добровольців, хоча і не так активно, вміщувались і на шпальтах таких газет обласного рівня, як «Зоря» та «Дніпровська правда». Це пояснювалося загальнодержавною політикою – зайвий раз не афішувати правопорушення [11].

Добровольці Дніпропетровського радіозаводу мали змогу безпосередньо спілкуватися з представниками органів міліції, прокуратури, народним судом та юридичною консультацією Кіровського району. В окремо відведені дні перед працівниками заводу читали лекції начальник Кіровського райвідділу міліції В. І. Марфут та прокурор району П. І. Буряк, начальник управління міліції Дніпропетровська Ф. Р. Манейло та його заступники К. Н. Кабардін, А. А. Глазков та інші. Вони часто спілкувалися з дружинниками, оскільки останні виступали одним із джерел оперативної інформації. Підкреслимо, що важливо було попередити і неправомірні дії серед самих добровольців [4, арк. 5].

Партійний комітет та штаб ДНД щорічно проводили спільні збори, де підбивалися підсумки роботи, складали план на наступний рік, а також нагороджували активістів та передовиків виробництва. Так, наприклад, у 1964 р. робітника ДРЗ М. І. Коблянського було занесено до Книги пошани добровольчих народних дружин Кіровського району. Комсомолец Б. Е. Швець був нагороджений медаллю «За відмінну службу по охороні громадського порядку». В. Н. Гайдуков, Л. З. Демченко Б. П. Степанов нагороджені Почесними грамотами. Нерідко такі

відзнаки супроводжувалися цінними подарунками. Лише за 1964 р. 558 дружинникам було оголошено подяку. Сама ж добровольча народна дружина Дніпропетровського радіозаводу за високі показники в роботі з охорони громадського порядку отримала перехідний Червоний прапор райкому КП України та виконкому райради депутатів трудящих [9, арк. 37].

Таким чином, діяльність народних дружин стала справді ефективним інструментом у запобіганні та боротьбі з правопорушеннями, дієвим виховним елементом радянської людини. Громадянам прищеплювалося поняття відповідальності, виконання «високого морального обов'язку перед суспільством та державою». Однак, суспільна активність, яка так заохочувалася владою, набула не стільки індивідуальний, особистісний характер, скільки колективний. В її формуванні держава цілеспрямовано включала все суспільство. Це створювало бажану ілюзію того, що радянська система, а разом з нею і весь радянський народ поступово рухаються до своєї головної мети – побудови системи «комуністичного самоврядного суспільства».

Бібліографічні посилання

1. Внеочередной XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенограф. отчет. – Т. 1. – М., 1959.
2. **Гашев С.** Формирование нового человека – важнейшая задача коммунистического строительства / С. Гашев // XXII съезд КПСС о строительстве коммунизма в СССР. – Волгоград, 1962.
3. **Головченко І. Х.** Це обов'язок кожного / І. Х. Головченко. – К., 1965.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 4864, оп. 1, спр. 63.
5. Там само. – Спр. 112.
6. Там само. – Спр. 134.
7. Там само. – Спр. 138.
8. Там само. – Спр. 204.
9. На страже общественного порядка: из опыта добровольной народной дружины Днепропетровского радиозавода. – Д., 1965.
10. Постановление ЦК КПСС от 2 марта 1959 г. «Об участии трудящихся в охране общественного порядка» // Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР (СП СССР). – М., 1959 – № 4.
11. **Семенченко О.** Патрулюють дружинники / О. Семенченко // Зоря. – 1965. – № 18.

Надійшла до редколегії 06.01.2015

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.65)«1812»

О. В. Чорний

*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ГЕРАСИМ ШОСТАКОВ. НЕВІДОМИЙ ГЕРОЙ ЕПОХИ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Висвітлено життя й військова служба генерал-майора Г. О. Шостакова (1765–1836) – героя війни 1812 року, останнього шефа Єлисаветградського гусарського полку епохи наполеонівських війн. На основі архівних даних подано уточнені дати життя генерала, а також місце його останнього спочинку.

Ключові слова: гусари, кавалерія, генерал, битва, війна, герой, шеф.

Черный А. В. Генерал-майор Герасим Шостаков. Неизвестный герой эпохи наполеоновских войн.

Освещена жизнь и военная служба генерал-майора Г. А. Шостакова (1765–1836) – героя войны 1812 года, последнего шефа Елисаветградского гусарского полка эпохи наполеоновских войн. На основании архивных источников поданы уточненные даты жизни генерала, а также место его погребения.

Ключевые слова: гусары, кавалерия, генерал, битва, война, герой, шеф.

Chorny O. V. Major General Gerasim Shostakov. Unknown hero era of the Napoleonic Wars.

The research is devoted to a life and military service the hero of War of 1812, Major General G. O. Shestakova (1765–1836), the last boss of Elisavetgrad Hussars Regiment of the Napoleonic wars era. The conditions of his life, career stages, achievements. The paper particularly emphasis on the participation of the hero of scientific intelligence in anti-French military campaigns in 1805, 1806–1807, the Patriotic War of 1812 and foreign campaigns of 1813–1814 against Napoleon's France. Along with the fact based on the archive data the specified dates in the life of General, and his final resting place are submitted. Biographical study allows to draw objective conclusions about the real contribution of Ukrainians in the development of the Russian state and military affairs.

Key words: hussar, cavalry, general, battle, war, hero, last boss.

20 березня 1818 р. у штабі 2-ї гусарської дивізії відбулася значна подія. В її штаб-квартирі зібралися штаб-офіцери, командувач дивізії генерал-майор І. М. Вадбольський [1] та представники Єлисаветградського гусарського полку на чолі з полковником О. Ф. Розеном 6-м. Поважне товариство дружньо прощалося з командувачем 2-ї бригади 2-ї гусарської дивізії генерал-майором Г. О. Шостаковим, який того дня офіційно вийшов у відставку з правом носити військовий мундир.

Герасим Олексійович Шостаков – передостанній командир та останній шеф Єлисаветградського гусарського полку періоду наполеонівських війн, герой бит-

ви під Бородінім, під Малоярославцем, під Лейпцигом та Сен-Дізьє. На початку XIX ст. це був досить авторитетний у російській армії командир.

Після смерті про Г. О. Шостакова та його полк військові історики заговорили лише через кілька десятиліть, готуючися святкувати 100-літній ювілей (як її тоді називали) Великої Вітчизняної війни 1812 р. У 1914 р. з'явилося дослідження М. К. Соколовського [20] з історії Єлисаветградського гусарського полку, на сторінках якого згадується і його легендарний командувач.

Офіційна радянська наука сповна визнала військовий геній М. І. Кутузова, М. Б. Барклай-де-Толлі, П. І. Багратіона, але більшість генералів, які брали участь у війні з французами на початку XIX ст., були забуті. У радянський час генерал-майор Г. О. Шостаков був забутий двічі. Чому саме ми говоримо про подвійне забуття, йтиметься трохи далі в пропонованому дослідженні.

У рамках 200-літнього ювілею Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російської армії 1813–1815 рр. проблема її детального вивчення загострилася, а відповідно постало питання про підготовку нового об'єктивного дослідження про ці події. Військова персоналістика в такому разі набуває значної актуальності. Виходячи з цього, постать генерал-майора Г. О. Шостакова буде цікавою широкому колу науковців та любителів старовини.

У дослідженнях, присвячених військовій історії Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст., окремі дані про життя й службу Герасима Олексійовича трапляються тільки в працях О. І. Михайловського-Данилевського [15], М. К. Соколовського [20], А. В. Воронова [7], О. О. Подмазо [21]. Серед енциклопедичних довідок про героя нашого дослідження маємо лише дві замітки авторства В. М. Безотосного, які відповідно опубліковані в 1996 та 2011 рр. і є практично ідентичними [3; 4]. Варто зазначити, що й жодне дореволюційне енциклопедичне видання не публікувало даних про Г. О. Шостакова.

Джерелами для підготовки пропонованої розвідки стали спогади О. П. Єрмолова [10], Л. Л. Беннігсена [11] та Д. Є. Остен-Сакена [18], які добре знали Герасима Олексійовича. Також основою для написання дослідження стали документи з історії війни 1812 р. та закордонних походів російської армії, опубліковані в радянський час.

В офіційно надрукованих біографічних довідках про героя нашого дослідження значиться, що він народився 1756 р. на Чернігівщині [3; 4; 9, с. 226]. З цього приводу в його формулярному списку зазначено, що «*Герасим Алексеевич Шостаков из дворян Черниговской губернии*» або «*из малороссийского шляхетства*» [25]. Ані точна дата, ані точне місце народження майбутнього генерала сучасній історичній науці невідомі. Нічого з цього приводу не повідомляють і численні генеалогічні видання другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, у родовідному збірнику Г. О. Милорадовича [14] з-поміж даних про дворянські роди Чернігівської губернії нам не вдалося відшукати інформацію ні про Герасима Шостакова, ні тим паче про його батька – Олексія Шостакова.

Очевидно, що це дійсно були представники дрібної української шляхти, котрі за часів Катерини II отримали дворянство (не пізніше 1775 р.) та були невеликими землевласниками. На користь нашого припущення можемо навести той факт, що Г. О. Шостаков військову службу розпочав рядовим Охтирського гусарського полку. Як правило, в останній чверті XVIII ст. діти дворян середнього статку, а тим паче з іменитих дворянських сімей вступали на службу як мінімум підпрапорщиками або прапорщиками, а дуже часто й у вищих військових званнях.

Достеменно відомо, що Герасим Олексійович Шостаков став рядовим Охтирського гусарського полку 25 квітня 1775 р. [3; 4; 25]. Впродовж 1777–1779 рр., а також 1782 р. [3, с. 314] брав участь у придушенні двох значних заворушень кримських татар, котрі не бажали визнавати російську присутність у межах ханства за умовами Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р. [17, с. 125]. Будучи вже вахмістром (з 25 квітня 1777 р.) Охтирського гусарського полку, став учасником російсько-турецької війни 1787–1791 рр. У її ході 15 травня 1788 р. отримав чин кадета і того ж року брав участь в облозі Очакова, за що одержав золотий хрест на георгіївській стрічці з написом «*За службу и храбрость. Очаков взят 6 декабря 1788*». 1789 р. брав участь у бойових діях на Кінбурнській косі, а наступного року «*находился при взятии крепости Килии и зимовал в Молдавии*» [25]. По закінченню війни, 28 червня 1792 р., герой нашого дослідження отримав чин поручика.

Значним етапом у військовій кар'єрі Г. О. Шостакова можна вважати польські кампанії 1792 і 1794 рр. проти повстанців на чолі з Т. Костюшком. У цей час майбутній генерал російської армії брав участь у боях з поляками під Володимиром (26 червня 1792 р.), під Дубенкою (7 липня 1792 р.), під Щекоцином (26 травня 1794 р.), а також в облозі Варшави (липень–серпень 1794 р.) та в битві під Мацейовицями (29 вересня 1794 р.). За продемонстровану хоробрість і відвагу в ході останньої (саме тоді було полонено лідера повстанців – Т. Костюшка) Герасим Олексійович 29 вересня 1794 р. був удостоєний військового звання ротмістра. Разом із тим у ході польської кампанії 1794 р. ротмістр Г. О. Шостаков брав участь у битві під Кобилкою (15 жовтня 1794 р.) та в штурмі Праги – передмістя Варшави (24 жовтня 1794 р.) та самої Варшави, тобто набув перший досвід підкорення великого міста столичного рівня. По закінченню польської кампанії і надалі служив у Охтирському гусарському полку, отримавши 14 жовтня 1799 р. звання майора [25].

3 жовтня 1800 р. герой нашого дослідження залишив ряди Охтирського гусарського полку й вийшов у відставку. Того ж дня йому було присвоєно чин підполковника. Причини відставки Г. О. Шостакова невідомі, але можемо впевнено стверджувати, що вона не була вимушеною, тобто армію Герасим Олексійович покинув добровільно, оскільки вже наступного року він поновився на військовій службі. Розглядаючи можливі причини відставки, зазначимо, що цей крок міг бути вчинений під тиском сімейних обставин (це припущення ще варто перевіряти). Іншою причиною може бути опозиційність до перетворень, які відбувалися в російській армії за часів імператора Павла I.

Не слід відкидати й можливий конфлікт із полковим командуванням. Річ у тім, що впродовж 1798–1800 рр. командування полку до відставки нашого героя змінювалося п'ять разів. Ця версія видається цілком логічною з огляду на те, що на момент відставки полковника Г. О. Шостакова в Охтирському гусарському полку шефом й одночасно командувачем полку з 18 вересня 1800 р. був полковник І. Л. Барчугов (Барчуков), чого до цього в полку не було. Це могло стати причиною добровільної відставки.

5 липня 1801 р. Герасим Олексійович відновився на службі в складі Охтирського гусарського полку в званні підполковника. Цей крок героя нашого дослідження можна пояснити тим, що командиром полку був призначений полковник Г. В. Бедряга, який командував охтирськими гусарами до І. Л. Барчугова, а останній став лише шефом полку.

16 травня 1803 р. Г. О. Шостаков був переведений на службу в Одеський гусарський полк [Там само], а 28 липня того ж року – в Єлисаветградський гусарський полк [3, с. 314], який того часу дислокувався в околицях Єлисаветграда. 1805 року герой нашого дослідження став учасником війни Третньої коаліції європейських держав проти Наполеона. Цього року Єлисаветградський гусарський полк був перекинутий в Австрію на підтримку австрійської та прусської армій, що воювали з французами. Кульмінацією протистояння стала битва під Аустерліцем, у ході якої полк відзначився, діючи в кавалерійській дивізії генерал-лейтенанта Ф. П. Уварова. Вона складала авангард правого крила російсько-австрійських сил, яким командував генерал-лейтенант П. І. Багратіон. У ході битви підполковник Г. О. Шостаков управляв одним із полкових батальйонів.

Єлисаветградці хоробро зарекомендували себе під час битви. Характеризуючи в рапорті від 25 листопада 1805 р. дії кавалерії під Аустерліцем, генерал Ф. П. Уваров про Єлисаветградський гусарський полк зазначив, що «...*при всех атаках на неприятеля и при отражении оного полк сражался с отличною храбростью*» [23, с. 223, 224]. Цитована характеристика пов'язана з тим, що в Аустерліцькій битві російська армія потрапила в досить складну ситуацію, деяким частинам навіть загрожував повний розгром. Правому крилу російсько-австрійських сил, яким командував генерал П. І. Багратіон, довелося в складних умовах прикривати відхід основних частин. Саме в цей час неабияку роль в ар'єргардних боях відіграли єлисаветградські гусари у складі дивізії Ф. П. Уварова.

Про дії кавалерії Ф. П. Уварова генерал від інфантерії М. І. Кутузов у реляції Олександрю І зазначив: «...*будучи тесными неприятельскою кавалериею, превосходящую в числе и подкреплённую пехотными колоннами, неоднократно оную поражала, но наконец, принуждённую уступить и заняв высоту, удержала оную, до самого вечера, чрез что и был прикрыт при ретираде правый фланг части войск под командою князя Багратиона*». Дії ж гусарів із Єлисаветграда Михайло Іларіонович, будучи солідарним з Ф. П. Уваровим, прокоментував, що «...*при атаке неприятеля сражались с отличною храбростью*» [27, с. 253, 254].

Під час кампанії 1806–1807 рр. підполковник Г. О. Шостаков, командуючи одним із ескадронів Єлисаветградського гусарського полку, брав участь в авангардних боях із французами під Морунгеном, Прейсіш-Ейлау, Альткірхеном, Анкендорфом, Гейльсбергом та Фрідландом [12, с. 4], у ході яких єлисаветградські гусари продемонстрували високий рівень бойової підготовки.

12 грудня 1808 р. герой нашого дослідження «*за смелость, отвагу и труды ратные*» був удостоєний звання полковника, а 8 березня 1810 р. очолив Єлисаветградський гусарський полк, ставши його полковим командиром [25]. 26 листопада 1811 р. Герасим Олексійович був удостоєний ордена Св. Георгія 4-го класу. Очевидно, це було визнання його заслуг за 35 років служби в російській армії.

На початку 1812 р. Єлисаветградський гусарський полк, очолюваний полковником Г. О. Шостаковим (шефом єлисаветградців був генерал-майор О. М. Всеволожський) [26, с. 87, 88], у складі 2-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта К. Ф. Багговута, входив до складу 1-ї Західної армії генерала М. Б. Барклай-де-Толлі. Напередодні війни єлисаветградці спільно з іншими частинами під командуванням генерала О. М. Всеволожського 1-го склали авангард 2-го піхотного корпусу, який дислокувався в районі Ковно, контролюючи кордон вздовж річки Неман.

Вночі 12 червня 1812 р. французька армія через понтонні мости переправилася на правий берег Немана, після чого трьома колонами почала просуватися російськими територіями. Впродовж перших місяців війни Г. О. Шостаков командував вісьмома ескадронами Єлисаветградського гусарського полку, котрі спільно з частинами 1-го Бузького козачого полку зустріли передові загони французів відразу ж після їхнього переходу на російський берег Неману.

Згадані вище з'єднання в складі ар'єргарду 2-го піхотного корпусу генерала О. М. Всеволожського 1-го впродовж червня-липня 1812 р. брали участь у боях поблизу Жижморів, під Свенцями та Кочергішками [6, с. 34–36], поблизу населених пунктів Шарковщина, Островна та Какувячина, стримуючи наступ 1-го піхотного корпусу маршала Л. Даву та 4-го кавалерійського корпусу маршала І. Мюрата, прикриваючи відступ 1-ї Західної армії генерала М. Б. Барклая-де-Толлі.

На початку серпня 1812 р. єлисаветградці під командуванням Г. О. Шостакова та О. М. Всеволожського 1-го (останній був шефом Єлисаветградського гусарського полку) особливо відзначилися 7 серпня поблизу містечка Валутина Гора [32, с. 87]. 24 серпня 1812 р. єлисаветградці стримували французів на підступах до Бородіно. У рапорті М. Б. Барклая-де-Толлі, описуючи події того дня, зазначив, що Єлисаветградський гусарський полк «...незвизирая на сильное неприятельское нападение и действие артиллерии, удерживал свою позицию и тем выполнил в точности данное от меня приказание – держаться, сколько бы ни стоило ему, до самой ночи» [8, с. 134–138]. Це дало змогу основним частинам російської армії зміцнити свої позиції та підготуватися до вирішальної битви під Бородіном.

Злагоджено діяв Єлисаветградський гусарський полк і в ході Бородінської битви (26 серпня 1812 р.) під час атаки на лівий фланг французів у складі 1-го резервного кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ф. П. Уварова, коли фактично завдяки діям резервної кавалерії М. І. Кутузову вдалося врятувати частину російських сил, що відбивали атаки противника в центральній частині баталії. Щодо участі Г. О. Шостакова у згаданих вище подіях, то нам не вдалося виявити подробиць, але при цьому відомо, що він був удостоєний ордена Св. Анни 2-го класу [25].

Після битви під Бородіно російська армія відступила, залишивши Наполеонові Москву. Російська армія розпочала партизанську війну з окупантами. З кавалерійських частин було створено спеціальні мобільні загони, котрі не залишали в спокої французів.

Під час партизанської війни Г. О. Шостаков командував Єлисаветградським гусарським полком у складі кавалерійського загону генерал-майора І. С. Дорохова [Там само]. Загін мав блокувати дії противника на «*большой дороге*», перешкоджаючи французам доправляти провіант, амуніцію та боєприпаси до Москви, де дислокувалися чималі сили армії Наполеона. 9 вересня єлисаветградці, очолювані Г. О. Шостаковим, спільно з іншими частинами згаданого вище загону виступили в напрямку Можайська і вже 10 вересня неподалік села Перхушкова атакували ворожий обоз, підірвали 56 ящиків із снарядами, полонили більше 300 французів. Загалом же загін генерал-майора І. С. Дорохова впродовж 9–13 вересня захопив у полон близько 1 тис. французьких солдатів, серед яких було 48 офіцерів [20, с. 25].

13 вересня 1812 р. командир Єлисаветградського гусарського полку полковник Г. О. Шостаков очолив атаку проти двох гвардійських ескадронів та одного піхотного гвардійського батальйону. У результаті операції було знищено 800 гвар-

дійців противника разом із їхнім командувачем – полковником Март'є. У цьому бою наш герой отримав кульове поранення в ногу. За вище ж згадані дії 22 листопада 1812 р. Герасим Олексійович був нагороджений золотою шаблею з написом «*За храбрость*» [Там само, с. 24, 25].

Впродовж 16–25 вересня 1812 р. герой нашого дослідження разом із елісаветградцями діяв проти французів у загоні генерала від інфантерії М. А. Милорадовича. У цей час полк брав участь у битві під Тарутиним, а також особливо відзначився «*мужеством и храбростью*» у боях на берегах річки Чернишні та поблизу населеного пункту Спас-Куплі [7, с. 7].

За поданням генерал-фельдмаршала М. І. Кутузова-Смоленського від 23 січня 1813 р. частина офіцерів полку за участь у згаданих вище подіях була відзначена нагородами. З приводу заслуг Г. О. Шостакова в нагородних документах сказано: «...*Елисаветградского гусарского полка полковник Шостаков (имеет награды Святого Георгия 4-ст., Святой Анны 2-го кл., Золотую саблю) подавал собою пример отличной храбрости подчиненным и несколько раз опрокидывал неприятельских фланкеров, достоин высочайшего благоволения*» [24, с. 350].

Наприкінці вересня 1812 р. Герасим Олексійович разом із Єлісаветградським гусарським полком знову увійшов до мобільного кавалерійського загону генерал-майора І. С. Дорохова, завданнями якого були захист Калузької дороги та захоплення французьких обозів. У складі загону І. С. Дорохова Г. О. Шостаков разом із елісаветградцями діяв упродовж 26 вересня – 12 жовтня 1812 р. [25].

28–29 вересня Єлісаветградський гусарський полк у повному складі спільно з Маріупольським гусарським, двома піхотними та двома козачими полками брав участь у звільненні містечка Верей, утримуваного солдатами Вестфальського полку. Впродовж жовтня 1812 р. полковник Г. О. Шостаков брав участь у битвах під Малоярославцем (12–13 жовтня), під Вязмою (22 жовтня) та під Дорогобужем (26 жовтня) [Там само].

4–6 листопада 1812 р. він «*участвовал в истреблении неприятельских колон*» у районі містечка Красне [Там само], за що був нагороджений алмазними підвісками до ордена Святої Анни 2-го класу. Після цього на чолі полку переслідував військові частини противника аж до кордонів із Варшавським герцогством.

Після витіснення французів за межі Росії герой нашого дослідження брав участь у закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. Зокрема, разом із Єлісаветградським гусарським полком воював на території Варшавського герцогства, Пруссії та Франції. Відомо, що полковник Г. О. Шостаков брав участь в оволодінні Краковом (червень 1813 р.), у битві під Гросбереном (11 серпня 1813 р.) [Там само], у ході якої зазнала поразки армія французького маршала Ш. Удіно та в битві поблизу Денневіце (25 серпня 1813 р.) [Там само], результатом якої стала нищівна поразка армії французького маршала М. Нея. Оцінюючи дії Г. О. Шостакова в районі Денневіце, генерал-майор П. П. Загряжський в одному з донесень зазначив, що наш герой «*вел весьма счастливые атаки*» [20, с. 27].

27 серпня 1813 р. елісаветградські гусари, переслідуючи французів на шляху до Торгау, стрімким ударом розпорошили сили ворожого батальйону і полонили майже увесь його особовий склад. Унаслідок цього полковник Г. О. Шостаков був удостоєний ордена Св. Володимира 3-го ступеня, і крім того, 15 вересня 1813 р. отримав чин генерал-майора [Там само, с. 27].

6–7 жовтня 1813 р. Герасим Олексійович брав участь у визначній битві під Лейпцигом, котру дослідники найменували «битвою народів». У її ході Єлісавет-

градський гусарський полк діяв у складі бригади генерал-майора І. В. Мантейфеля. 6 жовтня зранку до глибокої ночі єлисаветградці в умовах артилерійського обстрілу французів прикривали атаки російської кінноти. Під час битви після загибелі І. В. Мантейфеля Г. О. Шостаков узяв командування бригадою на себе, тимчасово передавши Єлисаветградський гусарський полк в управління полковника барона О. Ф. Розена. Варто також зазначити, що у ході битви під Лейпцигом Герасим Олексійович був сильно контужений [25].

За вдалі та хоробрі дії в ході «битви народів» наш герой вдруге був нагороджений золотою шаблею з алмазами та написом «*За храбрость*». Пізніше, описуючи дії єлисаветградців під Лейпцигом, генерал від кавалерії Ф. Ф. Вінцингероде відзначив, що полк витримав потужний 6-годинний вогонь ворожої артилерії, після чого стрімкими атаками на французькі позиції сприяв «*обращению неприятеля в бегство*» [20, с. 29]. Значною мірою висока оцінка єлисаветградців є заслугою його командувача – генерал-майора Г. О. Шостакова.

Відновившись після контузії, Герасим Олексійович на чолі Єлисаветградського гусарського полку діяв проти французів в авангарді Польської армії генерал-лейтенанта П. О. Строганова [2, с. 271]. Відомо, що 22 листопада 1813 р. брав участь у штурмі фортеці Штаде, у боях під м. Гарбургом. 1 грудня полк був переданий до складу 2-го піхотного корпусу генерала від кавалерії барона Ф. Ф. Вінцингероде [22, с. 68], у складі якого він діяв аж до взяття Парижа.

13 січня 1814 р., перейшовши Рейн у його нижній течії неподалік Дюсельдорфа, Єлисаветградський гусарський полк вступив на територію Франції. Впродовж лютого 1814 р. Г. О. Шостаков двічі брав участь у штурмі м. Суассон (2 та 18 лютого) та в битві під Лаоном (25–26 лютого), за що був удостоєний ордена Святої Анни 1-го класу [25]. Незадовго до штурму Парижа герой нашого дослідження 7 березня відзначився в боях у районі м. Реймс [Там само].

У середині березня 1814 р. російська армія спільно з пруськими частинами розпочала бої за Париж. На спільному засіданні російського й пруського командування було прийнято рішення підіграти задуму Наполеона, який, за даними розвідки, планував 14 березня дати чергову генеральну битву в районі містечка Сен-Дізьє. Виходячи з цього, десятитисячному з'єднанню генерала від кавалерії Ф. Ф. Вінцингероде було доручено підготуватися до битви й стримувати французів у районі Сен-Дізьє тоді, коли основні сили російської й пруської армій були спрямовані на Париж [18, с. 248].

За спогадами Д. Є. Остен-Сакена, який був учасником згаданих подій, «*Винцингероде превосходно исполнил своё назначение... когда Наполеон был ошеломлён известием, что император Александр, с союзными армиями на пути в Париж, уже отделялся от него на несколько переходов, то он с яростью бросился на барона Винцингероде, который с необыкновенным спокойствием и примерным устройством, отступая, удерживал натиск, продавая дорогою ценою крови каждый шаг*» [Там само]. Крім інших частин, у складі з'єднання Ф. Ф. Вінцингероде в районі Сен-Дізьє активно діяв Єлисаветградський гусарський полк, який «*под начальством генерал-майора Шостакова, находясь в конце арьергарда, оказал огромную услугу, с необыкновенной стойкостью выдержал огонь неприятельской артиллерии, отражая удары конницы*» [Там само].

Разом із тим варто зазначити, що Єлисаветградський гусарський полк відзначився не лише в обороні. Витримавши потужну атаку французів, генерал-майор Г. О. Шостаков повів у контратаку два ескадрони полку, які залишилися в його

розпорядженні, перехопивши на деякий час ініціативу в ході бою. Коли ж згодом французи відрізали поблизу села Шанане 6-й єгерський полк, Герасим Олексійович стрімким ударом потіснив противника, деблокував єгерів, захопивши при цьому ворожу гармату [20, с. 28]. Вдалі дії російської кавалерії в районі Сен-Дізьє значною мірою сприяли успішному оволодінню Парижем.

Про участь єлисаветградців у битві під Сен-Дізьє генерал від кавалерії Ф. Ф. Вінцінгероде в рапорті написав: *«твердостью полка была спасена часть кавалерии и отбита наша шестиорудийная батарея, уже перешедшая в руки неприятеля... В сем деле полк сей доказал что может горсть героев против бесчисленных сонмищъ»* [Там само, с. 29]. Знову ж таки значною мірою це є заслугою героя нашого дослідження, який особисто очолював атаки проти французів. *«За отличное мужество и храбрость, оказанные в сражении против французских войск 14 марта при Сен-Дизье»* Герасим Олексійович був нагороджений орденом Св. Георгія 3-го ступеня [25].

Впродовж 6 травня – 1 вересня 1814 р. генерал-майор Г. О. Шостаков був шефом Єлисаветградського гусарського полку. 1 вересня 1814 р. Олександр І підписав указ, яким у російській армії було відмінено посаду полкового шефа, оскільки останні, маючи генеральський чин, майже всі за сумісництвом командували бригадами, дивізіями або корпусами. Усіх шефів було зобов'язано передати ввірені їм полки в розпорядження полкових командувачів. На момент підписання указу полком командував полковник барон О. Ф. Розен 6-й. Таким чином, Г. О. Шостаков став останнім шефом Єлисаветградського гусарського полку періоду наполеонівських війн. Передавши полк під командування О. Ф. Розена 6-го, Герасим Олексійович вступив у командування 2-ю бригадою 2-ої гусарської дивізії.

Констатацією цього факту закінчуються відомі нам біографічні довідки про легендарного генерала [3; 4; 9, с. 226]. На нашу думку, це пов'язано з інформативністю формулярного списку Г. О. Шостакова за 1817 р. А тим часом довідки вказують, що земний шлях генерала закінчився 1837 р. Тривалий час нас цікавила інформація щодо життя полководця після відставки, обставин його смерті та місця поховання.

Наявність на Кіровоградщині села Шостаківка, свого часу дозволила В. М. Боську припустити, що Герасим Олексійович, вийшовши у відставку, мешкав саме в цьому населеному пункті [5, с. 16]. Ми спробували відшукати місце поховання героя в Шостаківці. Як виявилось, 1837 р. на території цього населеного пункту не було церкви, а відповідно пошук інформації щодо поховання Герасима Олексійовича в Шостаківці перспективи не мав, оскільки за традицією офіцерів такого рівня в переважній більшості випадків ховали поряд з церквою. Якщо ж ні, то в стінах церкви хоча б відправляли панахиду за померлим.

Виходячи з цього, ми започаткували пошук героя війни 1812 р. в Єлисаветграді, оскільки він розміщений в безпосередній близькості до Шостаківки. Через деякий час наші пошуки увінчалися результатом. У метричній книзі Успенського кафедрального собору м. Єлисаветграда за травень 1836 р. нами було виявлено запис: *«Третьего на десять числа отставной Генераль Герасимъ Алексеевичъ сын Шостаковъ умре»* [13, арк. 172], тобто 13 травня 1836 р. При цьому зазначено, що на момент смерті *«ему полных лет 71»*. З цього випливає, що легендарний генерал народився 1765 року. Таким чином, нами на основі поки що єдиних датованих документів було уточнено дати життя генерал-майора Г. О. Шостакова. Крім того,

у метричній книзі зазначено, що він був похований на Петро-Павлівському кладовищі м. Єлисаветград [Там само, арк. 172].

Щодо подвійного забуття нашого героя в радянський час маємо констатувати два неприємних факти. По-перше, ім'я Г. О. Шостакова зникло з історичних досліджень відповідної тематики. По-друге, в 20–30-х рр. минулого століття була втрачена його могила, коли на кладовищі знесли більшість надгробних каменів. Нині в Кіровограді немає й Петро-Павлівського кладовища. Воно було знесене і забудоване в 60–80-х рр. ХХ ст.

Ось такий життєвий і бойовий шлях пройшов останній шеф Єлисаветградського гусарського полку генерал-майор Г. О. Шостаков. Маємо надію, що наше дослідження сприятиме виведенню героя війни 1812 р. та закордонних походів 1813–1814 рр. з тіні забуття.

Бібліографічні посилання

1. **Безотосный В. М.** Вадбольский (Водбольский) Иван Михайлович / В. М. Безотосный // Отечественная война 1812 года : биограф. словарь. – М., 2011.
2. **Безотосный В. М.** Строганов Павел Александрович / В. М. Безотосный // Отечественная война 1812 года: биограф. словарь. – М., 2011.
3. **Безотосный В. М.** Шостаков (Шестаков, Шесток, Шостак) Герасим Алексеевич / В. М. Безотосный // Отечественная война 1812 года : биограф. словарь. – М., 2011.
4. **Безотосный В. М.** Шостаков (Шостак) Герасим Алексеевич / В. М. Безотосный // Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. // Российский архив : сб. – М., 1996. – Т. VII. – С. 616–617.
5. **Босько В.** Історичний календар Кіровоградщини на 2006 рік. Люди. Події. Факти / В. Босько. – Кіровоград, 2005.
6. Вильна в 1812 году. В память столетней годовщины Отечественной войны. Сост. Ф. А. Кудринский. С факсимиле Императора Александра I, Наполеона и некоторых русских генералов. – Вильна, 1912. – С. 34–60.
7. **Воронов А.** Ольгины гусары: 3-й Гусарский Елисаветградский Ея Императорского Высочества Великой Княжны Ольги Николаевны полк. Страницы полковой истории (1764–1964) / А. Воронов. – М., 1999.
8. Генерал Барклай-де-Толли генерал-фельдмаршалу князю Кутузову, 26 сентября 1812 г. // Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-Ученого Архива. – Т. XVIII. – СПб., 1911. – С. 134–138.
9. **Глинка В. М.** Военная галерея Зимнего дворца / В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий. – Л., 1981.
10. Записки Алексея Петровича Ермолова. – Ч. I: (1801–1812 гг.) / сост. Н. П. Ермолов. – М., 1865.
11. Записки графа Л. Л. Беннигсена о войне с Наполеоном 1807 года / сост. П. М. Майков. – СПб., 1900.
12. **Мегорский Б. В.** Арьергардные бои Багратиона у Прейсиш-Эйлау 26 января 1807 года / Б. В. Мегорский // Новая жизнь. – 2008, 6 февр.
13. Метрическая книга Елисаветградского корпусного собора за 1836–1839 гг. // Держ. архів Кіровоград. обл. – Ф. 160, оп. 1, спр. 7.
14. **Милорадович Г. А.** Родословная книга Черниговского дворянства : в 2 т. / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901.
15. **Михайловский-Данилевский А. И.** Описание Отечественной войны в 1812 году : в 4 ч. / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб., 1839. – Ч. 2.
16. Описание второй войны императора Александра с Наполеоном, в 1806 и 1807 гг. по Высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом и членом военного совета Михайловским-Данилевским. С двадцатью тремя планами и картами. – СПб., 1846.
17. **Орешкова С. Ф.** Крымское ханство в 70-е годы XVIII века / С. Ф. Орешкова // Вопр. истории. – 2008. – № 7. – С. 121–127.

18. **Остен-Сакен Д.** Отрывок из летописи Елисаветградского гусарского полка / Д. Остен-Сакен // Военный сборник. – 1870. – № 10. – С. 237–248.
19. Отечественная война 1812 года : биограф. словарь. – М., 2011.
20. Памятка 3-го Гусарского Елисаветградского Ея Императорского высочества Великой княжны Ольги Николаевны полка (1764–1914) / По поручению августейшего шефа полка составил М. К. Соколовский. – СПб., 1914.
21. **Подмазо А. А.** Шефы и командиры регулярных полков Русской армии [Электронный ресурс] / А. А. Подмазо. – Режим доступа: <http://www.museum.ru/1812/library/podmazo/index.html>.
22. **Попов А. И.** Винцингероде Фердинанд Федорович / А. И. Попов // Отечественная война 1812 года : Биограф. словарь. – М., 2011. – С. 67–68.
23. Рапорт Ф. П. Уварова М. И. Кутузову о сражении под Аустерлицем 1805 г. ноября 5, г. Голич // Документы штаба М. И. Кутузова 1805–1806 гг. : сб. – Вильнюс, 1951. – С. 221–224.
24. Список генералам, штаб- и обер-офицерам, в сражении 22 сентября прошлого 1812 года противу французов отличившимся мужеством и храбростью // М. И. Кутузов. Сб. документов / под ред. Л. Г. Бескровного. – М., 1952. – Т. IV. – Ч. I. – С. 343–350.
25. Формулярный список за 1817 год (Книга формулярных списков № 2) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.runivers.ru/doc/patriotic_war/participants/detail.php?ID=436426.
26. **Чорний О. В.** Невідомий герой забутого полку. Генерал-майор О. М. Всеволожський 1-й / О. В. Чорний // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у Наполеонівських війнах : наук. зб. – Вип. 41. Матеріали Міжнар. історико-краєзнавчої наук. конф., присвяченої 200-річчю війни 1812 р., 11–12 травня 2012 року, м. Луцьк. упор. А. Силук, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – С. 85–88.
27. 1805 г. декабря 26. – Список отличившихся в сражении при Аустерлице // М. И. Кутузов : Сб. документов / под ред. Л. Г. Бескровного. – М., 1951. – Т. II. – С. 248–254.

Надійшла до редколегії 19.01.2015

УДК 94(47).084.1

А. А. Антонов-Овсенко

Московский государственный институт имени Е. Р. Дашковой

РОССИЙСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1917 г.: ЕЩЕ РАЗ О ПРИРОДЕ И ПРОЯВЛЕНИЯХ ДВОЕВЛАСТИЯ

Проанализированы причины возникновения двоевластия, возникшего в результате свершений Февральской революции 1917 г. в России. Противостояние Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов и Временного правительства подкрепляется примерами из практики регулирования вопросов печати обоими центрами власти. Результатом двоевластия стала узурпация власти большевиками.

Ключевые слова: революция, анархия, двоевластие, большевики.

Антонов-Овсінко А. А. Російська революція 1917 р.: ще раз про природу й прояви двовладдя.

Проаналізовано причини виникнення двовладдя, яке з'явилося внаслідок досягнень Лютневої революції 1917 року в Росії. Протистояння Петроградської ради робітників і солдатських депутатів та Тимчасового уряду підтверджується прикладами з практики регулювання питань друку обома центрами влади. Результатом двовладдя стала узурпація влади більшовиками.

© Антонов-Овсенко А. А., 2015

Ключові слова: революція, анархія, двовладдя, більшовики.

Antonov-Ovseyenko A. A. The Russian revolution of 1917: once more on the nature and manifestations of dual power.

The article analyzes the causes of dual power formed in Russia as a result of the February 1917 Revolution, which mostly were an expressed anarchy and people's and political groups desire for getting free from social obligations. Confrontation between Petrograd Soviet and Provisional Government was supported by comparative assessments of the situation by Bolshevik leader Vladimir Lenin, as well as by obvious practices of printed media regulating by both centers of power e. g. the policy of liberalization on the part of the Provisional Government and the policy of control over newspapers content on the part of Petrograd Soviet. The protracted opposition has resulted in usurpation of power by Bolsheviks.

Keywords: revolution, anarchy, dual power, the Bolsheviks.

Конфронтация между Петроградским советом¹⁾ и будущим Временным правительством наметилась еще 1 марта 1917 г. Сначала железнодорожники отказались предоставить председателю Госдумы М. В. Родзянко поезд для поездки на встречу с царем. В этот день, 1 марта, Родзянко в разговоре по телефону с командующим Северным фронтом генералом Рузским откровенно заявлял: «Я сам вишу на волоске, и власть ускользает из моих рук. Анархия достигает таких размеров, что я вынужден сегодня ночью назначить Временное правительство» [6, с. 89]. И хотя решение железнодорожников нельзя прямо отнести к действиям Петроградского совета против еще на тот момент даже не сформированного Временного правительства, но контуры будущего противостояния просматривались уже на примере одного этого факта. Наступившая после свержения самодержавия эйфория от всеобщей и неограниченной фактически ничем свободы спровоцировала, как отметил М. В. Родзянко, наступление анархии, обуздать которую в одночасье не представлялось возможным никакими усилиями: старые авторитеты исчезли, новые еще не появились, и любая группа граждан, в том числе активное ядро петроградских железнодорожников, стремилась относить именно себя к новой власти.

Затем в течение длительных переговоров, затянувшихся до утра 2 марта, были согласованы две декларации о создании Временного правительства – Совета и Исполнительного комитета Госдумы, подготовленные совместно советскими и думскими деятелями очевидно для демонстрации своего единства в противостоянии самодержавию. Основным же результатом этих переговоров стало широкое и без преувеличения судьбоносное соглашение, которое в корне меняло структуру и суть взаимоотношений внутри российского общества.

В московских и петроградских газетах, возобновивших выпуск после краткого перерыва в конце февраля – начале марта 1917 г., сообщалось о том, что «соглашение, достигнутое между Советом Солдатских и Рабочих депутатов и временным правительством, устанавливает отмену всех сословных, вероисповедных и национальных ограничений» [3, с. 2]. И хотя далее в заметке под заглавием «Забывтый, но важный вопрос», опубликованной в газете «День» в марте 1917 г.,

¹⁾ Здесь необходимо уточнить, что в данной работе в соответствии с реальным положением, существовавшим в 1917 г., под «Советом» и «Петроградским советом» подразумевается одно и то же учреждение: справедливость такого отношения подтверждает, в частности, тот факт, что возникшая в конце февраля 1917 г. в Петрограде и ставшая изданием всероссийского уровня газета «Известия» выходила с самого начала именно как «орган Петроградского Совета Рабочих и Солдатских депутатов».

автор сетовал на то, что в соглашении не оговорено специально предоставление избирательного права женщинам, сам факт достигнутых масштабных договоренностей был очевидным (а избирательное право женщины получили, как известно, в дальнейшем из рук Временного правительства). Более того: от Совета в состав будущего правительства по обоюдному согласию был делегирован на пост министра юстиции А. Ф. Керенский, до того занимавший пост одного из заместителей председателя Совета.

Однако сам факт появления совместных деклараций, соглашений и договоренностей одновременно подтверждал и наличие глубоких противоречий между двумя новыми центрами власти. Эти противоречия отмечал в том числе и В. И. Ленин, который в статье «О двоевластии», впервые опубликованной в «Правде» вскоре по прибытии в Петроград в апреле 1917 г., на собственный вопрос «В чем состоит двоевластие?» отвечал: «В том, что рядом с Временным правительством, правительством буржуазии, сложилось еще слабое, зачаточное, но все-таки несомненно существующее на деле и растущее другое правительство: Советы рабочих и солдатских депутатов. Каков классовый состав этого другого правительства? Пролетариат и крестьянство (одетое в солдатские мундиры). Каков политический характер этого правительства? Это – революционная диктатура, т. е. власть, опирающаяся прямо на революционный захват, на непосредственный почин народных масс снизу, не на закон, изданный централизованной государственной властью. Это – власть совсем не того рода, какого бывает вообще власть в парламентарной буржуазно-демократической республике обычного до сих пор, господствующего в передовых странах Европы и Америки, типа. Часто забывают это обстоятельство, часто не вдумываются в него, а в нем вся суть. Эта власть – власть того ее типа, какого была Парижская Коммуна 1871 года. Основные признаки этого типа: 1) источник власти – не закон, предварительно обсужденный и проведенный парламентом, а прямой почин народных масс снизу и на местах, прямой «захват», употребляя ходячее выражение; 2) замена полиции и армии, как отделенных от народа и противопоставленных народу учреждений, прямым вооружением всего народа; государственный порядок при такой власти охраняют сами вооруженные рабочие и крестьяне, сам вооруженный народ; 3) чиновничество, бюрократия либо заменяются опять-таки непосредственной властью самого народа, либо по меньшей мере ставятся под особый контроль» [5, с. 145, 146]. Действительно, именно на прямом «захвате», а не на следовании закону, был основан приход к власти большевиков в 1917 г., и Ленину в этом смысле нельзя отказать в простом следовании исторической логике: он верно ухватил суть возникшего двоевластия, поставил и выполнил сначала задачу достигнуть преобладания представителей своей партии в руководстве одного из центров власти – Совета (это произошло к сентябрю 1917 г., когда Совет возглавил Л. Д. Троцкий), а затем силой этого большинства низложил второй центр власти – Временное правительство.

И даже исследователь А. Я. Криницкий, озаглавивший свою публикацию как «К истории формирования мифа о двоевластии» на самом деле имел в виду вовсе не отрицание самого факта существования двоевластия: «В данном случае, говоря о двоевластии как о мифе, мы говорим не о той реально имевшей место в России весной–летом 1917 г. ситуации (и таким образом не отрицаем факта ее наличия), а о двоевластии как феномене историографии, сознании, идеологии и т. д.» [4, с. 161, сн. 3].

Наглядно проявлялось двоевластие и в том, как Временное правительство и Петроградский совет относились к вопросу регулирования деятельности печати.

Так, Временное правительство в своем решении от 4 марта 1917 г. постановило «Упразднить Главное управление по делам печати, сохранив в составе Министерства внутренних дел регистрационную часть названного управления и бюро иностранных вырезок», обязав одновременно «редакторов и издателей продолжать высылку в названную регистрационную часть всех печатных произведений» [1, т. 1, с. 30]. Временное правительство, таким образом, впервые в отечественной истории упразднило предварительную политическую цензуру, которая до того осуществлялась силами упомянутого управления царского МВД, и установило уведомительный порядок выпуска изданий – без предварительных разрешений.

В противовес Временному правительству Петроградский совет принялся, наоборот, с ожесточением регулировать деятельность печати и раздавать «разрешения» на возобновление выпуска газет и журналов. Сначала Исполком Петровета образовал Комиссию «по заведованию издательско-типографским делом» в составе членов Исполкома Стеклова, Суханова и Александровича [7, с. 82]. При этом на первых же заседаниях Исполкома и общих собраниях Совета вопрос о печати обсуждался таким образом, – в отличие от стиля обсуждения тех же вопросов на заседаниях Временного правительства, – что печать изначально подразделялась на содействующую революции и «противодействующую» ей, то есть враждебную: вопрос о свободе слова и печати, таким образом, в принципе был решен отрицательно. Еще 3 марта на заседании Исполкома Петровета было принято решение «разрешить к выходу все периодические и непериодические издания, за исключением тех, которые прямо направлены против революционного движения» [Там же, с. 93]. При этом в протоколе заседания Исполкома не сообщалось: кто именно и каким образом будет оценивать степень и наличие такой «направленности» изданий.

Противостояние Петровета и Временного правительства по вопросам печати подтверждается и впервые обнаруженным в ходе авторского научного исследования целого пакета (из десяти документов) персональных «Удостоверений» и «Разрешений» на выпуск газет. В одном из таких «Удостоверений» от 4 марта, в частности, говорится: «И.К.С.Р. и С.Д.¹⁾ не встречает препятствий к тому, чтобы приступить к работе по набору, печатанию, выпуску и распространению газеты «Правительственный Вестник» (подпись «Член Исп. Ком.» – без расшифровки, неразборчиво. – Авт.) [9, л. 1]. Подобные же удостоверения Исполком Совета выдавал в тот день издателю Касаткину на возобновление газеты «Голос Народа» [10, л. 2], газете «Огонек» [11, л. 3] и другим изданиям.

Противоречия между Временным правительством и Петроградским советом проявлялись также и в том, каким образом Петроградское телеграфное агентство (ПТА) информировало провинцию о происходящем в столице. Дело в том, что одним из первых своих решений, постановлением № 3 от 4 марта 1917 г., Временное правительство назначило П. П. Гронского в качестве своего комиссара по ПТА [1, т. 1, с. 25], и новое руководство агентства, следовательно, было менее всего заинтересовано в том, чтобы освещать работу Петроградского совета, но более всего уделяло внимания информированию провинции о деятельности Временного правительства. Разумеется, это не прошло незамеченным на местах. Так, заведую-

¹⁾ И.К.С.Р. и С.Д. – Исполнительный Комитет Советов Рабочих и Солдатских Депутатов: в газетах социалистической направленности даже и в расшифрованном виде все слова названия этого центра власти публиковались прописными буквами – в отличие от «временного правительства», «временность» которого подчеркивалась написанием строчными.

щий редакцией газеты «Вперед» Уфимского комитета социал-демократической партии¹⁾ Свидерский телеграфировал в адрес Петроградского совета, а также редакций «Правды» и «Рабочей газеты» 2 апреля 1917 г.²⁾: «Петроградское агентство систематически замалчивает деятельность Совета рабочих и солдатских депутатов. Сообщаются сведения лишь о депутациях и резолюциях, в коих указывается, что Совет мешает правительству. При отсутствии почти полного издающихся в Петрограде "Известий", социалистических газет лишенная должного беспристрастия информация имеет контрреволюционное значение. Необходимо установить контроль информации агентства, или учредить самостоятельное агентство телеграфной информации» [8, л. 2].

Зримо проявлялось двоевластие в столице и в публиковавшихся в газетах обращениях армейского руководства. Так, 25 марта было опубликовано следующее воззвание общего собрания офицеров, врачей, чиновников и военного духовенства Штаба действующей армии: «Исполнительный Комитет Государственной Думы взял в свои руки рухнувшую власть старого режима и, облеченный общим доверием страны, при помощи солдат и рабочих, стремится восстановить порядок в Государстве. Мы присягнули Новому Правительству, успокоились за все дорогое, оставленное нами в тылу, и с верою в светлую будущность России готовы с удвоенной силой работать для достижения победы над жестоким врагом, оплотом старого порядка. / Братья рабочие и солдаты! Просим вас не мешать нам исполнить свой долг, а помочь, дав снаряды и оружие; просим не создавать двоевластия. В единении сила, в двоевластии гибель» [2, л. 1].

Источником всех этих междувластных коллизий, несомненно, и была упомянутая М. В. Родзянко и наступившая вскоре за свержением самодержавия анархия в столице и на местах. Каждому из участников политического процесса показалось недостаточным наступление свободы «в целом», но требовалось почувствовать себя свободным «отдельно» и «специально». В этом разрушительном стремлении к «окончательной» свободе и заключалась природа двоевластия в революционном Петрограде в 1917 г. Поэтому и существование будто бы лишь двух, составлявших двоевластие частей (как это принято считать уже около 100 лет), было весьма условным: на деятельность Петроградского совета и Временного правительства оказывали серьезное влияние и фактически создавали помехи в их работе самые разные факторы. Обе части «двоевластия» постоянно находились под давлением различных политических партий и течений, и, кроме того, сам Петроградский совет, как и Временное правительство, были весьма неоднородны по своему составу и структуре, которые также в течение всего 1917 г. находились в постоянной динамике.

В результате такой политической какофонии к власти могла придти (и в результате пришла) наиболее организованная, сохранявшая единство взглядов внутри своего руководящего состава (при известных исторических исключениях) группировка. Этой группировкой, напроць лишенной еще и моральных обязательств как перед ушедшим самодержавием, так и перед всеми частями политического поля вокруг себя, включая даже ближайших союзников в лице меньшевиков и левых эсеров, стала в октябре 1917 г. большевистская партия.

¹⁾ В тексте телеграммы не уточнялось, какой именно социал-демократической партии – меньшевиков или большевиков.

²⁾ Документ обнаружен в ходе авторского исследования и публикуется здесь впервые с 1917 г., текст телеграммы адаптирован.

Библиографические ссылки

1. **Архив новейшей истории России.** Журналы заседаний Временного правительства / отв. ред. Б. Ф. Додонов; сост. Е. Д. Гринько, О. В. Лавинская. Т. 1–4. – М., 2001, 2002, 2004.
2. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГА РФ). – Ф. 1235, оп. 53, д. 2.
3. Забытый, но важный вопрос // День. – 1917, 5 марта.
4. **Криницкий А. Я.** К истории формирования мифа о двоевластии / А. Я. Криницкий // Тюменский ист. сб. – Вып. V. – Тюмень, 2002.
5. **Ленин В. И.** Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М., 1969. – Т. 31.
6. **Октябрьское вооруженное восстание.** Семнадцатый год в Петрограде : в 2 кн. – Кн. 1. : На путях к социалистической революции. Двоевластие / колл. авторов. – Л., 1967.
7. **Петроградский совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 г.** Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции, постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета и фракций. 25 февраля – 25 октября 1917 года : в 5 т.; под ред. П. В. Волобуева. – Л., 1991.
8. **Свидерский.** Петроградскому совету, редакциям социал-демократических газет «Правда» и «Рабочая газета // ГА РФ. – Ф. 1235, оп. 53, д. 2.
9. **«Удостоверение» Исполкома Петросовета от 4 марта 1917 г.** об отсутствии «препятствий к тому, чтобы приступить к работе по набору, печатанию, выпуску и распространению газеты «Правительственный Вестник» // ГА РФ. – Ф. 1235, оп. 53, д. 45.
10. **«Удостоверение» Исполкома Петросовета от 4 марта 1917 г.** с «разрешением» «типографии Народного Градоначальства набирать и печатать ежедневную газету «Голос Народа» издателю Касаткину» // ГА РФ. – Ф. 1235, оп. 53, д. 45.
11. **«Удостоверение» Исполкома Петросовета от 4 марта 1917 г.** в том, что Исполком «не встречает препятствий к тому, чтобы приступить к работе по набору, печатанию, выпуску и распространению газеты «Огонек» // ГА РФ. – Ф. 1235, оп. 53, д. 45.

Надійшла до редколегії 23.01.2015

УДК 94(4)«1918»+94(477)«1918»

Б. В. Малиновський

*Нікопольський факультет Національного університету
«Одеська юридична академія»*

ПИТАННЯ ПРО НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙСЬКОВУ УГОДУ НА ПЕРЕГОВОРАХ У БРЕСТ-ЛИТОВСЬКУ (лютий 1918 р.)

Розглянуто питання про умови надання Німеччиною військової допомоги Українській Народній Республіці (1918 р.). З'ясовано причини, які завадили керівництву УНР домогтися визначення цих умов і їх закріплення в міжнародній угоді.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Німеччина, Австро-Угорщина, Брестський мир, військова допомога, Перша світова війна.

Малиновский Б. В. Вопрос о немецко-украинском военном соглашении на переговорах в Брест-Литовске (февраль 1918 г.).

Рассматривается вопрос об условиях представления Германией военной помощи Украинской Народной Республике (1918 г.). Выясняется, почему руководство УНР не стало добиваться определения этих условий и их закрепления в международном соглашении.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Германия, Австро-Венгрия, Брестский мир, военная помощь, Первая мировая война.

Malinovsky B. V. The question of the German-Ukrainian military agreement in negotiations at Brest-Litovsk (February 1918).

In February 1918 the Leadership of the Ukrainian People's Republic appealed to the governments of Germany and Austria-Hungary with a request for help in the war with the Soviet republics of Ukraine and Russia. The Ukrainian government asked to supply arms, to form and send to Ukraine parts of Ukrainian prisoners of war, stationed in Germany and Austria-Hungary. The Ukrainian government also asked about sending the Legion of Ukrainian Sich Riflemen to UPR. But eventually it agreed only Austro-Hungarian and German troops to enter Ukrainian People's Republic. The article deals with the conditions of military aid providing to Ukrainian People's Republic (1918) by Germany. The aim of the article is to find out the reasons according which UPR government couldn't fix these conditions in international agreements. The main reason was the position of the Ukrainian government itself. It believed that such an agreement was not necessary, as Germany prepared for a decisive offensive on the Western front and then would withdraw its troops from Ukraine immediately after performing their combat tasks.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Germany, Austria-Hungary, Brest Peace, military aid, World War I.

18 лютого 1918 р. оповідні підрозділи німецької армії почали просування на схід від лінії Львів-Пінськ. Німецький наступ в Україні, що був частиною наступальної операції на Східному фронті, тривав до травня 1918 р. за участі 13 піхотних і 3 кавалерійських дивізій [12, с. 36]. Згідно з наказом командування Східного фронту 19 лютого 1918 р., акція в Україні мала на меті «повернення до влади Центральної Ради, відновлення в країні спокою та ладу і початок торговельних відносин» [23, с. 376]. Військовий міністр О. Жуковський виїхав із Житомира, де в той час знаходились вищі органи УНР, назустріч німецьким передовим частинам, щоб дізнатися про поставлені перед військами завдання, і на станції Маневичі мав розмову з командиром німецької дивізії [16, с. 157].

Чому українські керівники не знали про плани своїх союзників? На яких умовах очільники УНР пустили в країну іноземне військо і яким чином ці умови було зафіксовано? Тривалий час побутувала думка про існування спеціальної військової конвенції [14, с. 71]. Насправді ж жодних домовленостей не було. Чисельність союзних військ, межі їх просування і час перебування в Україні, порядок постачання і розквартирування, організація взаємодії з підрозділами армії УНР, виконання інших функцій, крім ведення бойових дій, – усі ці питання залишалися невирішеними і, схоже, до початку німецького наступу в Україні взагалі не обговорювалися. «Коли війська рушили від кордонів України, не лише угоди, навіть оповіщення про це [керівництву] УНР не було зроблено» – визнавав пізніше тодішній український прем'єр-міністр В. Голубович [3, с. 286].

Українські вищі посадовці, причетні до запрошення в Україну військ Центральних держав, згодом пояснювали мотиви цього кроку. Учасники переговорів у Брест-Литовську М. Любинський та М. Залізняк залишили спогади [5; 6; 8], голова Центральної Ради М. Грушевський і член уряду УНР П. Христюк торкалися цієї теми у своїх історичних творах [4; 18], голова уряду УНР В. Голубович був змушений давати показання під час слідства й суду у «справі ЦК УПСР» (1921 р.) [3]. Аналіз свідчень учасників подій дозволяє зрозуміти, чому українські лідери, схваливши військову місію Центральних держав в Україні, не подбали про її належне правове оформлення. З'ясування цих причин і є метою нашої статті. Тема раніше спеціально не розглядалася, хоча перебіг переговорів про введення в УНР військ Центральних держав неодноразово висвітлювався в науковій літературі [7, с. 267–273; 10, с. 83–101; 17, с. 105–110; 20, с. 93–96; 21, с. 63–66 та ін.].

Переговори про надання Центральними державами військової допомоги УНР почалися у Брест-Литовську 9 або 10 лютого 1918 р., незабаром після підписання мирного договору між УНР та країнами Четвертного союзу [5, с. 136; 8, с. 207]. Невідомо, які вказівки щодо ведення цих переговорів отримали від керівництва української держави члени делегації УНР на мирній конференції в Бресті М. Любинський, О. Севрюк та М. Левитський [5, с. 136]. Судячи з подальших дій українських дипломатів, вони не мали відразу прямо просити про допомогу, їм до ручалось спочатку провести попередні консультації, з'ясувати, чи можна взагалі розраховувати на підтримку.

Українські представники мали спершу домовлятися не про захист УНР силами німецьких та австро-угорських військ, а про постачання зброї, про створення частин з українських вояків, які перебували у Німеччині та Австро-Угорщині як військовополонені, про переведення до України підрозділів австро-угорської армії з українців-галичан, насамперед Легіону українських січових стрільців. Думка про те, що варто негайно, «зовсім одверто і публічно» домагатися введення до УНР німецьких і австро-угорських військ та «заклювати з Центральним державами докладний військовий договір про допомогу, який означував би права і обов'язки кожної сторони» [6, с. 111], провідними діями УНР спершу була відкинута.

Отже, проект нормативного документа про статус військ Центральних держав в Україні її уряд заздалегідь не готував, оскільки не мав наміру приймати ці війська на своїй території, принаймні, залишав цю можливість на крайній випадок, дуже сподіваючись, що він не настане [Там само, с. 111].

Перші дії членів делегації УНР у Бресті відповідали настановам керівництва УНР. До 11 лютого 1918 р. українські дипломати провели зустрічі з начальником штабу командувача німецького Східного фронту генералом М. Гофманом та австро-угорськими представниками Ф. Візнером і Е. Глейзе. Обговорювалися можливості формування підрозділів із військовополонених, надання в борг озброєнь і направлення в УНР січових стрільців. Стосовно допомоги силами власне німецьких або австро-угорських військ: з Гофманом про німецьку військову допомогу делегати говорили як «евентуальну», а в розмові з Ф. Візнером О. Севрюк заявив, що питання про пряме втручання могло розглядатися лише «суто теоретично» [5, с. 136–138; 8, с. 207, 209; 22, с. 277].

Розвиток подій різко прискорився після демаршу Л. Троцького «ні війни, ні миру». Увечері 10 лютого 1918 р. голова делегації радянської Росії на конференції в Бресті оприлюднив заяву, згідно з якою його країна припиняла війну і мала розпустити свою армію, але укласти мирову угоду відмовлялася [2, с. 101].

Уряди Центральних держав мусили вирішувати, як діяти у цій несподіваній ситуації. Німецьке керівництво планувало весною 1918 р. провести масштабну наступальну операцію на Західному фронті, що мала завершитися розгромом сил Антанти і принести перемогу в Світовій війні країнам німецького блоку. Виходячи з того, що для початку наступу на Заході була потрібна певність на Сході, вищі військові керівники Німеччини пропонували завдати удар по Росії, розгромити радянські війська і змусити російський уряд укласти мир, щоб убезпечити Німеччину від загрози відновлення війни на Східному фронті.

Наступальна операція мала розпочатись щонайскоріше (адже війська були потрібні Німеччині вже в березні 1918 р. на Західному фронті) і обов'язково охопити, крім російських і білоруських теренів, також територію України. По-перше, цього вимагали тактичні міркування (було зрозуміло, «що йти, скажімо, на Бобруйськ,

не володіючи залізницею Пінськ-Гомель, дуже небезпечно» [8, с. 210]). По-друге, забезпечивши свою військову присутність в Україні, Німеччина зберігала б при владі (і під власним контролем) уряд УНР, з яким підписала угоди про мир, дружні відносини і товарообмін, а також отримувала б доступ до ресурсів України, насамперед до запасів продовольства, що було дуже важливим в умовах, коли власні резерви Німеччини були вже майже повністю вичерпані [9, с. 131–134].

Отже, німецька армія сама прагнула потрапити до України. Щоб німецький наступ не виглядав як вторгнення, його мав схвалити уряд УНР, більше того – виступити його ініціатором.

Після 10 лютого 1918 р. німецьке командування піддало тиску делегатів УНР у Бресті, прагнучи отримати від української сторони офіційне прохання про збройну допомогу з ясно висловленою згодою на введення до України власне німецьких військ. Генерал М. Гофман напосідав у Бресті на представників УНР, переконуючи, що формування частин із військовополонених потребуватиме тривалого часу і уряду УНР краще домовлятися про допомогу німецькими військами [8, с. 210, 211]. Австро-угорські представники у свою чергу запевняли, що неможливо швидко доправити до України з Італійського фронту Легіон українських січових стрільців [5, с. 137, 138; 18, с. 138].

Учасники переговорів з боку української держави зрештою погодилися схвалити введення до УНР німецьких підрозділів, але за умови, що їх просування обмежиться українсько-російським прикордонням і вглиб України ці війська не підуть. Такий варіант допомоги видавався українським дипломатам цілком прийнятним і був схвалений вищим керівництвом УНР. М. Любинський писав у спогадах: «Таким чином картина малювалася так: на півночі тонкою смужкою підуть німецькі війська, на Україну ми запросимо рідне нам галицько-українське військо, а через місяць, маючи власний набір – зможемо справу цю ліквідувати [тобто вимагати відкликати німецькі війська]. На такий план Житомир погодився і дав нам відповідну повновласність» [8, с. 212].

Рада народних міністрів УНР обговорила питання про надання Німеччиною прямої військової допомоги на засіданнях в Житомирі 12 та 13 лютого 1918 р. і, судячи з дуже стислого протоколу, погодилася на таку форму допомоги. На засіданні 12 лютого 1918 р. «за введення німців» проголосували четверо з п'яти присутніх міністрів [16, с. 154]. Імовірно, йшлося про дозвіл німецьким підрозділам рухатися по лінії кордону. П. Христюк, який був присутній на засіданні 13 лютого, зазначав, що згода на допомогу «українськими військовими частинами [з військовополонених] і в формі оборони північного кордону України» була надана з важливим уточненням – «по можливості» [18, с. 139]. Учасники засідання 13 лютого 1918 р. на пропозицію М. Порша скласти «ноту про військову допомогу» ухвалили «ноту виготовити і послати кур'єром» [16, с. 155]. Невідомо, що являла собою ця нота, і чи вона взагалі існувала. Вірогідно, уряд УНР так і не видав документа, який би засвідчував його згоду на вступ до УНР військ Центральних держав.

13 лютого 1918 р. на засіданні членів коронної ради Німеччини у Бад-Гомбурзі було остаточно прийнято рішення здійснити наступ на Східному фронті, як це пропонували після заяви Троцького німецькі генерали. Початок операції було призначено на 18 лютого 1918 р. Наступ мав відбуватися також і теренами УНР. Тепер німецькій стороні слід було терміново отримати від представників УНР офіційний документ із дозволом на введення до України німецьких військ [13, с. 327–329].

Нарада в Бад-Гомбурзі закінчилась увечері 13 лютого 1918 р., а, ймовірно, вже вранці наступного дня М. Гофман, домовившись з українськими делегатами про зустріч, зажадав від них дати санкцію на введення до УНР німецьких військ. Перемовини були дуже напруженими. Українські представники пішли на певні поступки, зокрема, погодилися, щоб у частинах із військовополонених були німецькі інструктори, які мали тимчасово прийняти українське громадянство. Але Гофману цього було замало, він наполягав на дозволі власне німецьким військам увійти в Україну, натякаючи, що за відсутності такого дозволу німецьке командування обійдеться без нього.

М. Любинський писав у спогадах: «Гофман вів свої недвозначні балачки далі, і в його словах вже цілком виразно брєніла струна: “коли не згодитесь добровільно, то я піду на свою відповідальність”» [8, с. 210]. Українські дипломати у Бресті і їхнє керівництво у Житомирі усвідомлювали, що це не порожні погрози. Під час судового процесу у «справі ЦК УПСР» (1921 р.) В. Голубович зазначав: «На мою думку, навіть якщо б переговори [з німецькими керівниками про військову допомогу] і не велись, попередити інтервенцію було б не можливо, їх до того підштовхував голод, однак тоді їхній виступ мав би характер окупаційно-каральної експедиції» [1, с. 11].

Українські делегати спробували знайти підтримку в німецьких і австро-угорських дипломатів у Бресті, а потім вирішили їхати до Берліна та Відня і подальші переговори вести безпосередньо з найвищим керівництвом Центральних держав. Перед від'їздом делегати на своїй останній спільній нараді ухвалили: «1) негайно найти якусь юридичну форму, котра б зберегла нам хоть тінь нашої нейтральності (про котру ми так мріяли, підписуючи мир) і хоть для історії залишала юридичну силу мирового трактату; 2) виробити спільно з німцями умови такого походу, аби не дати їм змоги зловживати довір'ям населення і використовувати нашу безсилість виключно для своєї мети» [8, с. 212].

Також вони підготували тексти відозв до народів Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії та Османської імперії [Там само, с. 212]. У зверненні до народу Німеччини йшлося про просування німецьких військ уздовж російсько-українського кордону («німецька армія, що стоїть від сторони нашого північного ворота, має силу допомогти нам і своїм маршем до наших північних кордонів може стримати напади нашого ворога» [11, с. 107]). Звернення до народів Австро-Угорщини містило заклик надіслати до УНР частини з українців, що перебували на австро-угорській службі, та українців-військовополонених [Там само, с. 107]. Що ж стосувалося відозв до народів Османської імперії і Болгарії, то в них, зазначав Любинський у спогадах, «резолютивна частина мала цілком декоративний характер, бо ми наперед і з цілковитою певністю знали, що ніяких військ вони на Україну посилати не будуть» [8, с. 214]. Імовірно, тексти відозв, але ще без підписів, делегати віддали Гофману [10, с. 93].

15 лютого 1918 р. німецьке верховне командування видало директиву про наступ на Східному фронті [23, с. 375]. Німецька сторона вже не мала часу чекати. Гофман приніс тексти відозв до Любинського, що сам залишався у Бресті після від'їзду колег по делегації до столиць Центральних держав, і вимагав підписати їх негайно, бо в Німеччині їх начебто вже віддано до друку [5, с. 139]. Любинський телеграфом зв'язався з Севрюком у Відні і з його згоди від імені усіх трьох членів української делегації в Бресті підписав звернення до народу Німеччини. Того

ж дня 15 лютого 1918 р. підписаний Любинським примірник був доставлений у Берлін [17, с. 107, 108; 21, с. 65].

Німецьку сторону, очевидно, документ цілком задовольнив: він недвозначно дозволяв уведення в УНР німецьких військ, а та його частина, де йшлося про просування цих військ у прикордонних районах, скоріше мала характер побажання, а не категоричної вимоги. Українські урядовці зі свого боку втішали себе тим, що документ, «коли уважно його розглянути» давав право «не для походу на Україну, а тільки для оборони нашого кордону з півночі» [8, с. 214].

Після надання згоди на введення військ слід було подбати про документальну фіксацію умов їхнього перебування в УНР і українське керівництво добре розуміло важливість цього кроку. 14 лютого 1918 р. на засіданні Малої Ради М. Кушнір поставив питання про необхідність укласти «доповнюючу конвенцію з Німеччиною у справі воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками» [16, с. 155]. У відповідь голова уряду В. Голубович оптимістично заявив, що переговори про це ведуться, що є сподівання отримати допомогу вже за тиждень, і вона «не буде мати характеру вмішування в наші внутрішні справи» [16, с. 155].

У дійсності переговорів про військову конвенцію після 15 лютого 1918 р. не було. Німецька сторона, отримавши бажане, втратила до цієї теми інтерес. Генерал М. Гофман у Бресті, за свідченням М. Любинського, просто уникав розмови про умови надання військової допомоги. Він «не питався, як ми хочемо те або інше робити, він тепер більше цікавився кіньми, вагонами, провіантом, мостами і т. і.» [8, с. 214].

Українська сторона не наполягала. Своє першочергове завдання керівники УНР бачили в тому, щоб домогтися від партнерів офіційного акта, який би засвідчував їхню згоду вивести свої війська з території УНР, щойно її уряд цього забажає. 18 лютого 1918 р. у Відні був підписаний протокол переговорів між представниками УНР та Центральних держав, згідно з яким українська сторона в обмін на «оружну поміч проти наступу більшовицьких сил на Україну» погоджувалась на поступки в питаннях про Холмщину і український коронний край у складі Австро-Угорщини. В останній частині цього документа йшлося: «Зложене з української сторони прохання про збройну допомогу буде прийнято союзниками. Австро-угорські військові сили, які будуть з їх теперішніх становищ вислані в область Української Народної Республіки, будуть повернуті назад на їх сьогоднішні становища, як тільки правительство Ради заявить про це своє бажання» [16, с. 156; 22, с. 286, 287]. Цінність цієї угоди для керівництва УНР полягала не в тому, що уряди Центральних держав брали зобов'язання надати військову допомогу (в той же самий день 18 лютого 1918 р. німецькі війська вже перейшли у наступ), а в тому, що ці уряди виявляли згоду за першої ж вимоги української сторони прибрати свої війська за межі УНР.

З початком просування німецьких підрозділів українськими теренами уряд УНР здійснили спробу повернутися до питання про формальне визначення умов перебування союзних військ в Україні, але знову безуспішно. Німецьких партнерів це питання не цікавило: «Військові говорили, що їх діло – робити, а умовлятися – це діло представника німецького міністерства закордонних справ. Останній одмовлявся відсутністю інструкції» [8, с. 215].

Українська сторона вдовольнилась тим, що вкотре отримала від уряду Німеччини офіційне запевнення в його готовності невідкладно вивести свої війська з УНР за вимогою її керівництва. Оформлено це було як обмін урядовими телегра-

мами. 2 березня 1918 р., на другий день після вступу до Києва німецьких і українських військ, голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович у телеграмі німецькому канцлеру висловив подяку за допомогу у звільненні української столиці [15, с. 280]. Телеграма-відповідь канцлера містила заспокоїливу для українського керівництва фразу: «як тільки ви прийдете до переконання, що справа німецьких військ скінчена, негайно буде даний наказ про їх вивід» [8, с. 215; 19, с. 11, 12]. Одночасно український уряд, Центральна рада і німецьке командування видали кілька відозв до громадян УНР, у яких декларувалось невтручання військ Центральних держав у внутрішні справи України [19, с. 4–16].

Під час переговорів у Бресті один із їх учасників закликав українських дипломатів пам'ятати, що «німці дуже люблять довго zostаватись у тім краю, до котрого вони прийдуть» [8, с. 211]. Але лідери УНР, розуміючи слушність цього застереження, хотіли вірити, що з їхньою країною такого не станеться. Розраховували на те, що, по-перше, Німеччина була зацікавлена у зміцненні української держави, отже, її війська не мали завдавати шкоди Україні, і, по-друге, Німеччина прагнула зосередити усі свої сили на Західному фронті, тому в Україні німецькі частини справді не могли залишатися довго [18, с. 141; 19, с. 5].

Таким чином, з українського боку вирішити питання про формальне визначення умов військової допомоги завадила власна позиція керівництва УНР. Як впливає з пояснень українських посадовців, під час переговорів у Бресті (лютий 1918 р.) вони не стали вимагати укладання угоди про статус союзних військ, гадаючи, що такий документ буде непотрібний або його створення можна відкласти на інший час. До початку переговорів проект угоди в уряді УНР не розробили, оскільки введення іноземних військ в Україну її керівники не передбачали або розглядали як крайній засіб, обговорювати який варто лише тоді, коли стане зрозуміло, що його не уникнути. Поставлені перед фактом, що введення військ відбудеться, діячі УНР не наполягали на укладанні угоди, сподіваючись позбутись союзних сил відразу після виконання ними їхніх завдань. Припущення, що іноземні підрозділи в Україні далеко не підуть, надовго не затримуються і в українські «хатні справи» [19, с. 7] не втручатимуться, як відомо, виявились хибними.

Бібліографічні посилання

1. **Болабольченко А. А.** Всеволод Голубович і «справа УПСР» / А. А. Болабольченко. – К., 1993.
2. **Васецкий Н. А.** Троцкий. Опыт политической биографии / Н. А. Васецкий. – М., 1992.
3. Вирок українській революції: «Справа ЦК УПСР»: наук.-док. видання / упоряд. Т. Осташко, С. Кокін. – К., 2013.
4. **Грушевський М. С.** Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський. – К., 1992.
5. **Залізняк М. К.** Моя участь у мирових переговорах в Берестю-Литовському / М. К. Залізняк // Берестейський мир: Спомини та матеріали. Здавив і попередив вступом І. Кедрін. – Львів; К., 1928.
6. **Залізняк М. К.** У Києві (Уривок із споминів) / М. К. Залізняк // Дніпро. Літературно-політичний і громадський альманах. – Львів, 1929. – С. 110–122.
7. **Кураєв О. О.** Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям / О. О. Кураєв. – К., 2009.
8. **Любинський М. М.** Як прийшли німці / М. М. Любинський // Літературно-науковий вісник. – 1918. – № 12. – С. 202–216.
9. **Людендорф Э.** Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / Э. Людендорф. – М., 1924. – Т. 2.

10. **Малиновский Б. В.** Военная помощь Центральных держав Украине (переговоры в Бресте, февраль 1918 г.) / Б. В. Малиновский // Вопросы германской истории. – Д., 2006 – С. 83–101.
11. **Нагаєвський І.** Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993.
12. **Петров В. И.** Непокорившиеся кайзеровскому нашествию / В. И. Петров. – М., 1988.
13. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора : сб. докум. – М., 1968. – Т. 1 : 1917–1918 гг.
14. **Стахів М.** Перша советська республіка в Україні. Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України / М. Стахів. – Н.-Й.; Філадельфія, 1956.
15. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – К., 1967. – Т. 1.
16. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917–29 квітня 1918 р.
17. **Федюшин О.** Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин. – М., 2007.
18. **Христюк П. О.** Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 / П. О. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 2.
19. Чого прийшли німці на Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. – К., 1918.
20. **Шеставецька Л. В.** Проблема надання німецької військової допомоги УНР та її вирішення у Брест-Литовську / Л. В. Шеставецька // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії – С. 93–96.
21. **Borowsky P.** Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Beruecksichtigung der Wirtschaftsfragen) / P. Borowsky. – Luebeck, Hamburg, 1970.
22. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende / Hgb. von T. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1967. – Bd. 2.
23. Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die Kriegsfuehrung im Sommer und Herbst 1917. Die Ereignisse ausserhalb der Westfront bis November 1918. – Berlin, 1942. – Bd. 13.

Надійшла до редколегії 09.01.2015

УДК 94(477.63)«1941/1944»

В. К. Клець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Розглянуто діяльність нацистських організацій, які займалися дослідженнями німецьких поселень Дніпропетровської області і України. Особливу увагу приділено результатам досліджень, характеристиці основних напрямів діяльності цих організацій, їхнім завданням та проблемам, з якими вони зтикалися.

Ключові слова: окупація, фольксдойче, німецькі поселення, К. Штумпп, Дніпропетровщина.

Клець В. К. Исследования немецких поселений Днепропетровщины в период нацистской оккупации.

Рассматривается деятельность нацистских организаций, которые занимались исследованиями немецких поселений Днепропетровской области и Украины. Особое внимание уделяется результатам исследований, характеристике основных направлений деятельности этих организаций, их задачам и проблемам, с которыми они сталкивались.

© Клець В. К., 2015

Ключевые слова: оккупация, фольксдойче, немецкие поселения, К. Штумпп, Днепропетровщина.

Klets V. K. The investigations of German settlements of Dnipropetrovsk region under Nazi occupation.

Occupation authorities organized realization of some investigations with the historical nature in the period of Nazi occupation of Ukraine. Their main aim was to substantiate the German presence in the occupied territories. Investigations of numerous German settlements, its history, the history of German colonization and circumstances in this settlements in the Interwar Period were the one of the main investigations. Activities of Nazi authorities in the given direction are the subject of this article. The investigations of German settlements were carried by the Sonderkommando of dr. K. Stumpp's Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories, the Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle which was subordinated to Reichsfuror-SS H. Himmler and other organizations. Activities of these organizations weren't always scientific and not always pursued scientific aims. The special focus in the article is on the results of investigations, the characteristics of principal directions of this organizations' activities, their objects and difficulties which they run into.

Keywords: occupation, Volksdeutsche, German settlements, K. Stumpp, Dnipropetrovsk region.

Історія окупаційного режиму в роки Великої Вітчизняної війни залишається однією з найцікавіших і в той же час малодосліджених тем. Упродовж тривалого часу у вітчизняній історіографії акцентувалася увага на політичних та економічних аспектах окупаційного режиму. І тільки в останні десятиліття дослідники почали звертати увагу на висвітлення таких питань, як повсякденне життя в умовах окупації [15; 17; 20], освітня політика [7; 14; 16], наукова діяльність окупантів [10; 12] і т. ін. Такі дослідження допомагають найповніше відтворити картину окупаційного режиму на зайнятих німецькими військами територіях, у тому числі і на окупованій території України. Певною мірою це стосується і вивчення питання про дослідницьку діяльність окупантів на території України, що і визначає актуальність пропонованої статті.

Предметом даної праці є діяльність спеціальної команди д-ра К. Штумппа та інших дослідницьких нацистських структур на території Дніпропетровської області. Географічні межі визначаються тим, що територія Дніпропетровської області була одним з основних ареалів розселення німецького та менонітського населення, які досліджувалися цими підрозділами, та, крім цього, саме у Дніпропетровську знаходилася штаб-квартира команди К. Штумппа.

По мірі просування лінії фронту в роки війни, встановлення «нового нацистського порядку» на зайнятих територіях німецькими структурами починають проводитися різноманітні наукові дослідження. Вони стосувалися таких сфер, як археологія, етнографія, вивчення фольклору, музики, мистецтва, літератури, організацію та проведення виставок та ін. Зрозуміло, що все це робилося не в інтересах завойованих народів. Усі ці заходи були своєрідним логічним продовженням ідеологічної політики нацистів.

По-перше, для нацистів був дуже цікавим та важливим досвід більшовиків в ідеологічній сфері. По-друге, для управління населенням окупованих територій нацистам потрібно було більше знати місцеве населення. Певною мірою окупанти планували розширювати знання місцевого населення про власну історію, але знов-таки це робилося в інтересах окупантів. Як підкреслює Н. Кашеварова, «наприклад, у "Правилах щодо поводження з українцями" та у "Напрямах ведення пропаганди в Україні" (від Рейхсміністерства окупованих східних областей) за-

значалося, що слід розвивати знання місцевого населення про власну історію та її відомих діячів, підкреслювати злочини щодо українського народу, скоєні більшовицьким режимом, та їх наслідки, зокрема такі, як голодомор 1932–1933 рр.» [9, с. 865, 866]. Тобто в дію потрібно було впроваджувати і для досягнення перемоги впроваджувався стародавній принцип «divide et impera» («поділяй та володарюй») по відношенню до народів Радянського Союзу.

Ще одним важливим завданням було обґрунтування історичної належності захоплених земель Німеччині. Так, наприклад, 1 листопада 1942 р. у Харкові була відкрита історико-археологічна виставка, матеріали якої повинні були демонструвати давню присутність на території України германських племен. Виступаючи на відкритті виставки, керівник Робочої групи «Харків» Оперативного штабу рейхслайтера А. Розенберга гауптайнзацфюрер Оскар Венднагель заявив: «Виставка має показати й довести, що цей регіон за всією своєю історією належав до Європи як невід’ємна її частина, що його прадавні основи – ті ж самі, як і в усієї Європи, й тому він має поділяти загальноєвропейську долю» [11, с. 231].

Виконанню останнього завдання сприяли й дослідження історії етнічних німців на території України, їх становища в Радянському Союзі, питань колонізації Східної Європи. Це також необхідно було для обґрунтування так званої безперервної германо-німецької присутності на цих територіях. До того ж це стосувалося вже не прадавньої, а сучасної історії. Але ці дослідження були спрямовані на виконання і ще одного завдання. Воно було визначене ще в першому пункті програми НСДАП, прийнятій у 1920 р. Мова в ньому йшла про вимогу «об’єднання усіх німців у велику Німеччину на основі права народів на самовизначення» [4, с. 29]. І «приєднані» у цьому випадку німці, які проживали на території інших країн, повинні були стати своєрідним ядром для подальшої колонізації завойованих територій. В Україні такими німецькими «заповідниками» повинні були стати Хегевальд (близько 100 сіл уздовж дороги Житомир–Бердичів) [докладніше про створення цієї групи поселень див.: 18, с. 192–211], Готенгау («готська область», яка включала у себе майже все Придніпров’я, простираючись майже до Києва і включає такі міста, як Дніпропетровськ, Херсон, Кривий Ріг, Кременчук) [19, с. 28, 29], ну і звичайно регіони компактного проживання німецького населення, одним з яких була територія Дніпропетровської області.

Дослідженнями німецьких та менонітських поселень у період окупації займалася спеціальна команда рейхсміністерства окупованих східних областей під керівництвом д-ра К. Штумппа. У 1938 р. він очолив створений в Німеччині в результаті об’єднання Союзу російських німців та Німецького іноземного інституту Дослідницький заклад для російських німців (Forschungsstelle für das Rußlanddeutschtum) [3, с. 78]. Саме з представників цього закладу і була створена спеціальна команда. Офіційно вона була утворена у жовтні 1941 р., місцем її базування стало м. Дніпропетровськ. Крім того, у Житомирі, Києві та Миколаєві були створені службові бюро [23, арк. 3–7].

У команді були виокремлені дві групи: уповноважені команди та пропагандистська група. Завдання цих груп визначались таким чином: «Уповноважені команди проводять розшуки осіб німецького походження для їх реєстрації та обслуговування. Службовці пропагандистської групи проводять збори в Україні місцевою мовою, при цьому термінові проблеми торкаються на розсуд керівника головного управління» [Там само, арк. 6].

Хоча пропагандистська робота не розглядалася в якості головного виду діяльності команди, тим не менш у цій сфері були досягнуті деякі результати. В одному з документів мова йде про те, що «пропагандистська діяльність членів команди серед українського населення знайшла широкий відгук у громадянської адміністрації. Досягнуті при цьому успіхи вимагають розширення цієї діяльності. Бажано, щоб усі уповноважені встановили тісний зв'язок з панамі обласними комісарами... і користувалися кожною можливістю читати українському населенню виховні лекції» [3, с. 81]. Крім того, немаловажне значення приділялося допомозі місцевим властям в організації освіти та виховання етнічних німців. В одному із звітів, наприклад, мова йде про створення німецьких бібліотек, розповсюдженні книжок казок для шкіл та дитячих садків, навчальних матеріалів у Хортиці, Кронау та Дніпропетровську [22, арк. 89].

Головним же завданням команди було вивчення архівних документів, збір відомостей генеалогічного характеру, підготовка аналітичних матеріалів, проведення опитувань місцевого населення і т. ін. Отримані дані вносилися в так звані «сільські журнали». Ці журнали є дуже важливим джерелом для вивчення міжвоєнної історії не тільки німецького населення, а й України та СРСР у цілому. Вони чітко структуровані. У них, зокрема, виокреслюються такі розділи: назва населеного пункту із зазначенням району, області; чисельність мешканців із зазначенням національної належності; чисельність змішаних шлюбів; розподіл німців за статеві-віковим критерієм; походження мешканців колонії; записи про шкільне, культурне життя, про лікарняні та добродійні заклади; дані про віруючих; відомості про економіку, які охоплювали економічний стан селян та інфраструктуру села; дані про економічні та політичні проблеми в довоєнний період; список мешканців населеного пункту за прізвищами; додаткові списки засланих, вмерлих голодною смертю, вбитих та німців, які служили в Червоній армії. До деяких журналів додаються карти та креслення, плани населених пунктів з переліком нерухомості кожної родини, біографії.

Цінним джерелом є також звіти членів команди, в яких наявна інформація про хід досліджень та загальні оцінки населених пунктів і регіонів, що досліджуються. У них є також інформація про устрій німецьких колоній, характерні особливості німецьких житлових та господарських будівель, велика увага приділяється питанням взаємовідносин німецького та українського населення.

Представниками команди були досліджені колонії на Волині, у районах Одеси, Миколаєва, Кременчука, Києва, Бердичева, Молочанські колонії. Приблизно у першій половині лютого 1942 р. К. Штумппом були досліджені німецькі поселення поблизу Дніпропетровська, про що свідчить його звіт № 7 [22, арк. 81–84]. Інтерес до цього регіону виглядає природним, якщо врахувати, що в період окупації на території Дніпропетровського гебітскомісаріату проживало 70 тис. етнічних німців (усього ж на території рейхскомісаріату «Україна» – 163 тис.) [1, с. 338].

Як він повідомляв, мало німецьких поселень вдалося відвідати через погодні умови та погані шляхи. Були досліджені тільки найближчі до міста поселення Йозефсталь, Рибальське, Кронсгартен, Ямбург та Біллерсфельд. У звіті надається стисла характеристика цих сіл. Усі вони засновані у 1789–1792 рр.

Німці Йозефсталь мають данцигське походження і тільки невелика частина мешканців є вихідцями з Вюртемберга. В селі знаходиться могила С. Х. Контеніуса, який дуже багато зробив для облаштування колоністів на нових землях. Як підкреслював К. Штумпп, у нього були «великі заслуги у розвитку сільського

господарства та особливо у розведенні вівців» [22, арк. 81]. Пізніше, під час війни, а також після її завершення населення села було вислане, село ж остаточно зруйноване.

Не збереглося, природно, і могили з пам'ятником С. Х. Контеніусу. І тільки вже у 2000-х рр. спільними зусиллями співробітників Інституту українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського національного університету та студентів історичного факультету пам'ятник був знайдений та переданий на зберігання до Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Про Кронсгартен К. Штумпп повідомляв, що цю колишню менонітську колонію після виїзду менонітів до Америки у 1921 р. та часткового заслання населення у 1930 р. село заселили німці з різних сіл, у тому числі й з Йозефсталя. Біллерсфельд та Рибальське також майже наполовину заселені прийшлим населенням. Багато з місцевих мешканців було вислано у 1930-ті рр., вже з початку війни у вересні 1941 р. з Біллерсфельда було вислано 176 чоловіків. У результаті з 790 мешканців Біллерсфельда німців нараховується 554, в Рибальському мешкає 469 німців, 482 українця, 101 росіянин та 4 поляки, тобто тут німців залишилося менше половини мешканців.

Ямбург К. Штумпп називав «майже виключно колонією ремісників» [22, арк. 81]. Ремісничі вироби мешканців Ямбура продавалися аж до Кавказу та Сибіру. Також населення займалося розведенням бджіл та шовкопрядів. З гордістю мешканці Ямбура повідомляли К. Штумппу про те, що вони для вермахту зв'язали 1 тис. пар шкарпеток [Там само].

Окремий розділ звіту присвячений німцям м. Дніпропетровська, яке К. Штумпп називав «відомим та важливим промисловим центром» [Там само, арк. 82]. Повідомляючи про німців Дніпропетровська, К. Штумпп підкреслював, що це були переважно ті, хто залишав села для того, щоб сховатися від радянських властей і уникнути репресій. Розселялися вони тому переважно на міських околицях. Вони практично не розмовляли німецькою мовою, що пояснювало їх скритність. Особливо ж це стосувалося дітей, які навчалися в російських та українських школах.

Це призводило до того, що з приходом німецьких військ місцеві німці не могли з ними спілкуватися. Усього в місті нараховувалося 1922 німця (у звіті вказана помилкова кількість 1992, яка складається з 441 чоловіка, 676 жінок та 805 молодих людей у віці до 18 років [Там само, арк. 83]. Відрізнялося німецьке населення Дніпропетровська і великою кількістю змішаних шлюбів. За даними звіту з 824 родин 483 були змішаними (58,6 %) [Там само]. Однією з причин такої кількості змішаних шлюбів, на думку К. Штумппа, було намагання сховатися за національністю свого чоловіка або жінки, щоб приховати як себе, так і родичів від репресій [Там само].

К. Штумппом було також зібрано деякі відомості про депортацію німецького населення. З цього приводу він пише: «Від німецьких біженців та мешканців... я довідався про долю німців на тому боці Дніпра; там багато німецьких поселень були спустошені. Тільки небагато вигнаних чоловіків повернулися. Більшовики не змогли через швидке просування німецьких військ здійснити свої диявольські задуми. Під час бойових дій в Запоріжжі більшовики відправили потяг, завантажений фольксдойче. Під час атаки німецької авіації більша частина фольксдойче загинула. В іншому випадку потяг з німцями був облитий бензином і підпалений. Зараз вже можна стверджувати, що більша частина фольксдойче на схід від Дніпра

була вигнана. Подальша доля цих нещасних людей невідома; села стояли пустими і тільки худоба, собаки та кішки блукали без господарів» [Там само, арк. 82].

Судячи з подальших публікацій К. Штумппа і документальних джерел, він не обмежився тільки дослідженням найближчих до Дніпропетровська німецьких поселень. Ним були досліджені й інші райони області. Так, вже після закінчення війни Т. Л. Вікторовський, який був у роки окупації заступником Дніпропетровського архіву, розповідаючи про відрядження директора архіву М. А. Кочевського, повідомляв: «Він (тобто Кочевський. – *В. К.*) виїжджав до Кривого Рогу, Нікополя, Новомосковська і Магдалинівки... Виїзд до Кривого Рогу і Нікополя був здійснений спільно з німецьким начальником якимось Штумппом (так у документі. – *В. К.*)» [5, арк. 133].

До речі, співробітництво К. Штумппа і М. А. Кочевського Т. Л. Вікторовський пояснював дуже цікавою причиною, розповідаючи далі: «Згодом з'ясувалося, що цей самий Штумп організував поїздку по архівах для того, щоб отримати дорожні продовольчі пайки, а т. Кочевський був ним взятий для того, щоб отримати продукти на зайву людину. Завантаживши машину продуктами, він у Нікополі висадив Кочевського з машини, надавши йому самому шукати засоби для того, щоб добратися до Дніпропетровська» [Там само].

Команда К. Штумппа працювала не тільки в колоніях. Її завданням було також дослідження архівних матеріалів. Так, вже згадуваний вище Т. Л. Вікторовський, наприклад, повідомляв, що «[працівники Дніпропетровського архіву] склали описи на усі фонди по німецьких поселеннях на Півдні Росії [спільно з німецькими архівістами]... Над фондами німецьких поселенців Півдня Росії працювала особлива група німців. Головну роботу вони зосереджували над фондом № 134 «Опікунство над іноземними поселенцями Півдня Росії»... Найчастіше до архіву приходили представники окремих штатів, які цікавилися архівними матеріалами. Одним з них був Штумпа, який працював над фондом німецьких поселень в Росії» [Там само, арк. 133 зв. –135].

Усього ж представниками команди К. Штумппа було досліджено майже 300 німецьких поселень на території України [8, с. 159]. Досліджувалися ними також і ненімецькі населені пункти, переважно це стосувалося більш великих пунктів, адміністративних центрів районів. У Дніпропетровській області були досліджені шляхом особистого огляду, бесід, а також шляхом вивчення архівних джерел такі населені пункти (районна приналежність вказана на період дослідження): Апостолово, Фельзенгут, Миколайталь, Симонсфельд Апостолівського району; Нікополь, Блюменфельд, Фриденсфельд, Катариненталь, Штайнау Нікопольського району; Божедарівка, Катеринівка Божедарівського району; Ебенфельд, Ной-Лібенталь Широківського району; Фризендорф, Айгенгрунд, Фельзенбах, Хейбоден, Катариненхоф, Ленінталь, Штерндорф Фризендорфського району; Еттінгерфельд Васильківського району; Фішердорф, Ямбург, Йозефсталь Дніпропетровського району; Гнаденталь, Ной-Хортиця, Ротфельд Софіївського району; Грюнфельд, Хохфельд, Штайнфельд Криворізького району; Хохберг Магдалинівського району; Синельникове, Кільмансталь, Майерхоф, Марієнталь Синельниківського району [3, с. 93–94, 356–357]. По усіх цих населених пунктах були складені сільські журнали. Вже після закінчення війни деякі відомості про німецькі поселення Дніпропетровської області були опубліковані К. Штумппом [25].

Під час своєї роботи команда К. Штумппа стикалася з численними проблемами. По-перше, це нестача коштів, про що йшла мова вище. По-друге, членам

команди не завжди вдавалося знайти спільну мову з українськими німцями. Все ж таки останні тривалий час виховувалися в іншому середовищі, навіть мова у німців України склалася вже своя, дуже часто незрозуміла німцям, які прийшли з Німеччини. Свою роль відіграла і пропаганда радянського режиму протягом 20 років. Так, у піврічному звіті від 20 серпня 1942 р. в розділі «Політичне становище» К. Штумпп, зокрема, писав: «Німці, які протягом 20 років зазнавали тиск більшовистської пропаганди, були не в змозі думати так, як рейхснімець з батьківщини» [22, арк. 128].

Ще однією дуже складною проблемою була конкуренція з іншими нацистськими структурами, які займалися етнічними німцями. Мова, зокрема, йде про взаємовідносини з «Фольксдойче Міттельштелле». Ці дві структури підкорялися двом нацистським керівникам: команда К. Штумппа – рейхсміністру А. Розенбергу, а «Фольксдойче Міттельштелле» – рейхсфюреру СС Г. Гіммлеру. Боротьба між цими нацистськими лідерами за домінування в проведенні окупаційної політики природно відбивалася на взаємовідносинах між їхніми структурами. Окрім того, свою лінію намагався проводити і рейхскомісар України Е. Кох.

Підсумком цієї боротьби стало рішення про розпуск команди К. Штумппа. Із цього моменту усі питання, які стосувалися німецького населення, вирішувалися службою Г. Гіммлера. Дати відповідь на питання, коли це сталося, поки що доволі проблематично. Н. Кашеварова стверджує, що команда К. Штумппа діяла до літа 1943 р. [8, с. 159]. А. Айсфельд та В. Мартиненко говорять про те, що «у липні 1942 р. Гіммлер зміг закріпити своє верховенство у питаннях, які стосувалися етнічних німців на території РКУ» [2, с. 614]. За даними Р. Х. Вальта, рішення про розпуск команди було прийнято в жовтні 1942 р. [3, с. 82], але офіційно розпуск команди за даними того ж Р. Х. Вальта та М. Бухсвайлера відбувся 31 грудня 1942 р. [3, с. 82; 24, с. 325], тобто 1943 р. виглядає все ж таки помилковою датою.

Після розпуску команди К. Штумппа дослідженням німецького населення займалася організація «Фольксдойче Міттельштелле». Цілі у цієї організації були трошки іншими – організація переселення до Німеччини німецьких етнічних груп, а поперед етнічні німці вносилися до так званого реєстру етнічних німців (Volksliste) з присвоєнням категорії з певним для кожної з них набором прав та обов'язків [1, с. 340]. Тому ними більша увага зверталася на питання походження німців окупованих територій.

У Державному архіві Дніпропетровської області зберігається фонд «Фризендорфська районна управа», в якому зберігаються численні анкети німецького населення поселень району (усього 9 сіл), а також списки хлопчиків-фольксдойче у віці від 10 до 18 років [6]. Усі ці анкети були заповнені у травні–червні 1943 р., на багатьох з них олівцем вказана категорія, що пропонується.

Ці документи відповідають не тільки на питання про походження місцевих німців. У них присутні відомості про школи в німецьких поселеннях, громадянство та віросповідання німців, їх заняття, службу в армії, участь у діяльності політичних та громадських організацій, репресії серед членів сімей [більш докладно див.: 13, с. 164–180].

У вересні–жовтні в рейхскомісаріат «Україна» була направлена група, яка складалася з трьох осіб – керівника відділу Німецького іноземного інституту д-ра Гауса, фотографа того ж інституту Ріле і керівника створеного у 1942 р. при університеті м. Фрайбург Інституту народознавства д-ра Й. Кюнціга. На цю групу покладалося завдання «продовжити дослідження у регіонах проживання фолькс-

дойче в Україні, зокрема політики щодо впливу на них та методів і цільових завдань більшовизму, вироблення пропозицій для політичного керівництва щодо форми народознавчої роботи на окупованих східних територіях, виявлення завданої більшовизмом шкоди фольксдойче у сфері народної культури» [8, с. 221–222].

Група повинна була відвідати декілька міст (Житомир, Київ, Кременчук, Дніпропетровськ, Миколаїв), де передбачалося збирання фотографій та інших візуальних документів із народознавства та історії німецьких поселень, які б розповідали про життя та досягнення німців України. Крім того, вони й самі повинні були здійснювати фотозйомку в німецьких поселеннях. Із 29 вересня по 8 жовтня 1942 р. ця група працювала у Дніпропетровську [21, арк. 42 зв.]. На жаль, докладніших даних щодо роботи цієї групи поки знайти не вдалося.

Таким чином, можна стверджувати, що нацистські окупаційні власті приділяли немаловажне значення дослідженням німецьких колоній в Україні. Не завжди ці дослідження носили науковий характер, не завжди переслідувалися наукові цілі. Але документи, в яких зафіксовані результати досліджень, мають дуже важливе значення як для вивчення історії німецького етносу в Україні, так і для вивчення міжвоєнної історії Радянського Союзу та зокрема України. Важливі вони також для визначення характеру взаємовідносин окупаційних властей між собою, характеру взаємовідносин представників різних національних груп на окупованій території як в ході війни, так і напередодні її, значно доповнюючи історію Великої Вітчизняної і Другої світової війни.

Бібліографічні посилання

1. **Айсфельд А.** Великая Отечественная война 1941–1945 / А. Айсфельд // Немцы России: энцикл. : в 3 т. / В. Карев (пред. редкол.) и др. – М., 1999. – Т. 1: А–И. – С. 337–342.
2. **Айсфельд А.** Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки / А. Айсфельд, В. Мартиненко // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси : у 2 кн. / редкол. : В. А. Смолій (голова колегії), О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. – К., 2010. – Кн. 1. – С. 595–643.
3. **Вальт Р. Х.** Обломки всемирной истории. Российские немцы между Сталиным и Гитлером / Р. Х. Вальт. – 2-е изд. – Эссен, 1996.
4. **Гейден К.** Путь НСДАП. Фюрер и его партия / К. Гейден. – М., 2004.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684, оп. 1-дод, спр. 141-а.
6. Там само. – Ф. 3388, оп. 1, спр. 1–25.
7. **Єржабкова Б.** Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова; пер. з нім. – К., 2008.
8. **Кашеварова Н.** Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) : у 2 ч. / Н. Кашеварова. – К., 2014. – Ч. 1 : Джерелознавче дослідження.
9. **Кашеварова Н.** Документи Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) / Н. Кашеварова // Архіви окупації. 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К., 2008. – С. 860–871.
10. **Кашеварова Н.** Науково-пропагандистська діяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга: огляд документів Федерального архіву в Берліні / Н. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. / редкол. : Г. В. Боряк (відп. ред.) та ін. – К., 2011. – Число 19. – С. 88–102.
11. **Кашеварова Н.** Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Вендта на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н. Кашеварова // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 221–232.
12. **Кашеварова Н.** Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі досліджень окупованих територій / Н. Кашеварова // Україна в другій світовій війні: погляд

- з ХХІ ст.: Історичні нариси : у 2 кн. / редкол. : В. А. Смолій (голова колегії), О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. – К., 2010. – Кн. 1. – С. 682–696.
13. **Клец В. К.** Документы по истории немцев Украины периода Второй мировой войны в коллекции Государственного архива Днепропетровской области / В. К. Клец, И. В. Шевцова // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / редкол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2003. – С. 158–182.
 14. **Клец В. К.** Оккупационный режим и организация работы учебных заведений Днепропетровской области в период второй мировой войны (1941–1943 гг.) / В. К. Клец / Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1 : матеріали Першої міжрегіон. іст.-краєзн. конф. (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ) / редкол. : А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 1998. – С. 290–295.
 15. **Клец В. К.** Повседневная жизнь немцев Украины в условиях нацистской оккупации (1941–1944) / В. К. Клец // Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию) : материалы 4-й Междунар. науч.-практ. конф. Москва, 24–27 августа 2012 г. – М., 2013. – С. 474–489.
 16. **Клец В. К.** Освіта в німецьких та менонітських поселеннях України періоду окупації в роки Великої Вітчизняної війни / В. К. Клец // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2012. – Вип. 10. – С. 289–302.
 17. **Ковалев Б. Н.** Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Н. Ковалев. – М., 2011. – (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
 18. **Лауер В.** Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010.
 19. **Родионов В.** Расовые мифы нацизма. Врага надо знать! / В. Родионов. – М., 2010. – (Секретные материалы III Рейха).
 20. **Соколов Б. В.** Оккупация. Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М., 2002.
 21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 30.
 22. Там само. – Оп. 4, спр. 4.
 23. Там само. – Спр. 96.
 24. **Buchweiler M.** Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? / M. Buchweiler. – Gerlingen, 1984.
 25. Verzeichnis der deutsche Siedlungen im Gebiet Dnjepropetrowsk / Bearbeitet von Dr. K. // Heimatbuch der Deutschen aus Rußland. 1958 / Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp. – Stuttgart, 1958. – S. 187–190.

Надійшла до редколегії 04.01.2015

УДК 94:327](100)«1980/1989»

О. В. Немич

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛОКАЛЬНІ КОНФЛІКТИ 1980-х рр. У БЛИЗЬКОСХІДНОМУ РЕГІОНІ ТА ІНТЕРЕСИ «ГРУПИ СЕМИ»

Досліджено локальні конфлікти 1980-х рр. у Близькосхідному регіоні та інтереси «Групи семи». Виявлено та висвітлено мотиви держав G7 у врегулюванні близькосхідних локальних конфліктів.

Ключові слова: «Група семи», G7, ОПЕК, Афганська війна 1979–1989 рр., Ліванська війна 1982 р., Ірано-іракська війна 1980–1988 рр.

© Немич О. В., 2015

Немич Е. В. Локальные конфликты 1980-х гг. на Ближнем Востоке и интересы «Группы Семи».

Исследованы локальные конфликты 1980-х гг. в Ближневосточном регионе и интересы «Группы семи». Обнаруженные и освящены мотивы государств G7 в урегулировании ближневосточных локальных конфликтов.

Ключевые слова: «Группа семи», G7, ОПЕК, Афганская война 1979–1989 гг., Ливанская война 1982 г., Ирано-иракская война 1980–1988 гг.

Nemych O. V. Local conflicts of the 1980s in the Middle East and the interests of the Group of Seven.

The author studies local conflicts of the 1980s in the Middle East and the interests of the Group of Seven. The purpose of the article is to represent the motivations of G7 of solution local conflicts of the 1980s in the Middle East. The author identified that interests of Group of Seven in resolving of local conflicts 1980s in the Middle East are can be determined by numbers of economic and political factors. This article is based on the analysis of sources and historiography.

As a result of this research the author came to the conclusion that control over it – in terms of pricing policy accomplished OPEC – was an important precondition for the economy depended on oil imports of G Seven countries. Political motives component of G7 participation in resolving local conflicts in the Middle East was the trying to prevent the spread of Soviet influence on this region. Priority actions in shaping strategy of Seven countries were actually delegated to the United States, who played the leader of the Western world in the fight against the socialist camp.

As a result shown that the motives solution of local conflicts in the Middle East for the Group of Seven countries were built on its own geopolitical and economic interests, rather than on a deep analysis of the internal causes of crises in Afghanistan, Lebanon or Iran.

Keywords: Group of Seven, G7, OPEC, the Afghan war 1979–1989, Lebanon War in 1982, the Iran–Iraq war of 1980–1988.

Світова система, що знаходиться у стані структурної динаміки, залучає до своєї орбіти не лише головних гравців, але й менш впливові країни. Останні вимушено стають заручниками ситуації у боротьбі мега-політій. Як це неодноразово відбувалось в історії, найбільшій значущості за таких умов набуває необхідність формування певної системи колективного нагляду за геополітичною ситуацією, важливість обмеження гравців, що діють за агресивними сценаріями, здійснення спільного пошуку вирішення складних політичних проблем. Діяльність «Групи семи» була саме таким прецедентом спроби запровадження колективного контролю та обговорення міжнародних проблем. Регіональні конфлікти минулого потребують ретельного і всебічного вивчення: причини їх виникнення, мотиви учасників, стратегія і тактика досягнення своїх цілей різними сторонами протиборства, способи політичного врегулювання таких конфліктів.

У локальних конфліктах на Близькому Сході, зокрема Афганській війні 1979–1989 рр., Ірано-Іракській війні 1980–1988 рр. та Ліванській війні 1982 р. з особливою гостротою проявилися два фактори світової політики: ресурсний (нафтовий) та ісламський чинники. Значення нафтового зрештою зумовило необхідність відстоювання Заходом своїх інтересів у регіоні за допомогою застосування збройних сил. Ісламський чинник призвів до радикалізації ставлення населення країн Перської Затоки до дій зовнішніх держав, до його антизахідної налаштованості.

«Група семи» (G7), як форум найрозвинутіших країн світу, виступає керманічем міжнародних відносин, і в той же час знаходиться у прямій залежності від регіональної політики. Близькосхідний регіон завжди займав особливе місце у роботі «Групи семи», мотиви її зацікавленості в ньому спробуємо розкрити в даній статті.

В історіографії відсутні концептуальні дослідження мотивів роботи «Групи семи» над проблемами врегулювання локальних конфліктів. Одночасно існує зна-

чна кількість праць, присвячених окремим аспектам даної проблеми. Їх можна умовно поділити на два блоки.

До першого належать роботи, присвячені проблемам безпеки в Близькосхідному регіоні. Монографія російського дослідника У. Шаріпова досліджує нафтову політику між країнами Перської затоки та державами-нафтоімпортерами. Автор розкриває сировинну проблему як складову міжнародних економічних відносин у останній чверті XX ст., що, на його думку, стала причиною низки війн у зазначеному регіоні. Хоча особливу увагу У. Шаріпов приділяє політиці США та Франції у регіоні Перської затоки, але він також побіжно торкається і діяльності «Сімки» [35]. При цьому дослідник переважно піднімає на поверхню «таємниці» дії лише сировинного фактора інтересів країн Заходу у конфліктах Близькосхідного регіону.

Робота українського політолога-міжнародника О. Коппель у цілому стосується проблем безпеки Перського регіону [27]. Автор досліджує ступінь ефективності безпеки цієї зони з огляду на вплив «центросилової динаміки» суб'єктів міжнародних відносин на територію, що досліджується. Авторка робить висновки, що протягом останніх трьох десятиліть XX ст. саме США забезпечували лідерство у підтримці регіональної безпеки у регіоні Перської затоки.

Вітчизняний політолог Ю. Скороход, досліджуючи шляхи та механізми розв'язання Ліванського конфлікту, дещо гіперболізує роль ООН та США у його перебігу та вирішенні. Дослідник зазначив, що «Сімка» не стояла осторонь врегулювання Ліванського конфлікту, тим не менше роль «Групи» у цьому питанні не була розкрита [33].

Другий блок історіографічної бази складають праці, присвячені діяльності «Великої сімки». Дослідження західних науковців – Н. Бейна [2], Дж. Кіртона [14], Р. Пентилля [30] – стосуються розгляду діяльності «Групи» як «глобального концерну миропорядку». Автори роблять спробу співставити діяльність форуму семи промислово розвинених країн у сфері регулювання безпеки у світі із зусиллями Організації Об'єднаних Націй. Цікаві аспекти проблеми відображені також у інших статтях Дж. Кіртона: «Саміт семи держав, як новий інститут безпеки», «Від колективної безпеки до Концерну: ООН, «Група восьми» і глобальне управління безпекою» [14].

Р. Пентилль розглядає «Сімку», як засіб, стратегію щодо досягнення політичного домінування США на міжнародному просторі [30]. Російські політологи Ю. Лілеїна [28] та М. Сафонова [32] зробили спробу дослідити роль та місце «Групи» у процесах підтримання міжнародної безпеки та у формуванні підходів G7 до її забезпечення.

Джерелами дослідження, що презентується, стали офіційні документи засідань «Групи семи», які відображають рецепцію нею локальних конфліктів та діяльність G7 щодо проблем Близького Сходу. До них відносяться: Політичні декларації [17; 18], спеціальні декларації [19] та комюніке [3; 5–11]. Другим блоком джерел є документи стосовно обговорень ситуації на Близькому Сході в Конгресі США [15; 16]. Вони дозволяють визначити позицію лідируючої у Клубі країни з питань близькосхідного регулювання.

В основі діяльності «Групи семи» з урегулювання близькосхідних конфліктів знаходиться система мотивів та інтересів. Їх можна поділити на два блоки: економічний та політичний.

Економічний блок мотивів та інтересів складається з факторів, що представлені в першу чергу проблемами контролю й розподілу енергоресурсів. На промислово розвинуті країни Заходу та Японії у 1980-х рр. припадало 73–75 % світового

нафтового імпорту. А саме, доля нафти в імпорті станом на 1975 р. становила для США 27,3 %, Японії – 44,3 %. Для країн ЄС ці показники виглядали таким чином: для ФРН – 17,7 %, Італії – 27, Франції – 22,9, Англії – 17,9 %. На 1980 р. ситуація дещо змінилася, і показники збільшилися: для США – 32,8 %, Японії – 50, ФРН – 22,5, Італія – 27,9, Франція – 26,6, Англія – 13,5 % [35, с. 45–48].

Отже, держави «Сімки», як найпотужніші економічні та промислові центри світу, виступали основними споживачами нафтових продуктів. У той же час, їх власний ресурсний потенціал був надзвичайно низьким (енергетичні запаси у них або відсутні, або наявні у недостатній кількості). З огляду на це, цілком логічною була зацікавленість Заходу у встановленні контролю над нафтоносними регіонами і, зокрема, Близьким та Середнім Сходом, де, за сучасними підрахунками, сконцентровано до 58,2 % від загальносвітових запасів нафти [24, с. 19].

Значною мірою саме в результаті нафтового ембарго й була у 1975 р. організована Група Семи (або «Клуб Семи») у складі США, Великобританії, Франції, ФРН, Канади, Італії та Японії. Головною метою першої зустрічі Клубу у м. Рамбуйє (Франція) стала необхідність послаблення негативного впливу енергетичного колапсу на господарства її країн-учасниць. Зокрема, обговорювалися питання скорочення залежності її держав від країн-експортерів нафти та зниження взаємозв'язку народного господарства із нафтовими технологіями [5; 34, с. 76].

На саміті 1977 р. держави «Сімки» зосередилися на питанні залежності їх економік від цін на нафту. У комюніке зазначалося, що «Протягом декількох років країни-імпортери нафти стикатимуться з істотним дефіцитом платежів та імпорту капіталу з країн ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) для їх фінансування... Тільки за рахунок скорочення нашої залежності від імпорту нафти і підвищення потужності нафтової промисловості багато держав зможуть імпортувати цю сировину, а дефіцит її зменшиться. Цей дефіцит повинен бути розподілений серед країн-споживачів нафти. Стратегії регулювання в країнах з дефіцитом повинні включати акцент на усуненні внутрішніх джерел інфляції та покращення міжнародних відносин у встановленні цін» [8].

У підсумковому документі зібрання, яке відбулось у Бонні в 1978 р., також було приділено велику увагу питанням зменшення енергозалежності західних країн. Зокрема, США зобов'язувалися з метою скорочення імпорту нафти збільшити видобуток вугілля [9].

У 1979 р. країни-члени «Сімки» виказали жаль із приводу рішень, прийнятих на Конференції ОПЕК. Їх, зокрема, занепокоїло «необґрунтоване підвищення цін на нафту» [10].

Наступного року держави Клубу звинуватили ОПЕК у тому, що вона своїми діями дала поштовх прискоренню інфляції та безпосередній загрозі великої економічної рецесії та безробіття в промислово розвинених країнах. До того ж, члени ОПЕК підірвали, а в деяких випадках практично знищили, перспективи зростання економіки у країнах, що розвиваються [8]. «Сімка» констатувала, що ОПЕК грає «проти правил» ринкових відносин.

Отже, цілком логічною була зацікавленість Заходу у становленні контролю над нафтоносними регіонами. Надзвичайне значення нафти для розвитку міжнародної економіки та окремих держав перетворили «нафтові регіони» у центри стратегічних змагань Заходу та Сходу, США і СРСР. Таким чином, економічний фактор тісно переплівся з політичним.

Політичні інтереси держав «Сімки» полягали у врегулюванні революційного руху на Близькому Сході [17–19]. Ситуація неодноразово обговорювалась на щорічних нарадах Семи провідних країн Заходу [30, с. 96]. Зокрема, у 1982 р. США поставили на порядок денний питання про створення багатонаціональних сил у Перській затоці для захисту судноплавства [6].

У «Сімці» США задавали тон політичним питанням, розгляд яких і був ініційований з приходом до влади Р. Рейгана у 1989 р. Інші члени прийняли таке домінування, зважаючи на те, що їм передавалося право врегулювання економічних та інших сфер діяльності. До того ж усі офіційні документи мали завжди сім підписів керівників держав-учасниць, і рішення приймалися одностайно [2].

Хоча США у порівнянні із Європою та Японією відчували меншу потребу у нафті, їх зацікавленість у лояльних до них політичних режимах у регіоні була значно більшою. США, як провідна країна Західного світу, виступала лідером у боротьбі за стабільність міжнародної торгівлі, при цьому район Перської затоки відіграв провідну роль із точки зору нафтової та газової сировини. Крім того, цей регіон був надважливим із точки зору глобальної стратегії США [15, с. 67]. Контроль за найбагатшими нафтоносними регіонами мав полегшити Вашингтону можливість утвердження світового лідерства, сприяти перемозі у протистоянні США – СРСР, посиливши позиції Америки задля впливу на європейські парламенти та бізнесові кола [14].

Отже, політична складова досліджуваної проблеми полягала в претензіях США на контроль над енергоресурсами. На початку 1975 р. у наукових колах США розгорнулася дискусія про можливість використання воєнної сили для захоплення нафтових родовищ. Початок їй поклала публікація в журналі «Commentary» статті професора міжнародних відносин Р. Такера «До питання про американську інтервенцію». Право американців на втручання Р. Такер мотивував тим, що Західна Європа і Японія, як і раніше, залежали від Сполучених Штатів у питаннях безпеки, а доступ до нафти був ключовим елементом її забезпечення [22, с. 28]. Великою популярністю також користувалися ідеї радника президента У. Леві, який стверджував, що «нафта є міжнародною сировиною і має належати промислово розвинутим країнам» [29, с. 164].

Держпереворот в Афганістані та революція в Ірані зламали «маріонеткову» систему, впроваджену США в зоні Перської затоки. Поява альтернативних політичних режимів на Середньому Сході стала значною перешкодою для реалізації варіанта «мирного» встановлення багатостороннього контролю Заходу в регіоні Перської Затоки і Середнього Сходу.

Президент США Дж. Картер (1977–1981) не наважився надати військову підтримку режиму М. Пехлеві (1941–1979), оскільки навіть у західній пресі шах піддавався жорсткій критиці за репресії проти опозиції та порушення прав людини. В адміністрації американського президента стався розкол щодо того, чи варто вводити в Іран війська. Радник з національної безпеки З. Бжезинський виступав за інтервенцію, тоді як багато співробітників Державного департаменту вважали, що революції неможливо запобігти ніякими засобами. Делегації американських державних діячів кілька разів протягом 1977–1978 рр. зустрічалися з шахом, однак ніякої єдиної позиції за цей час виробити не вдалося. Як наслідок, шахський Іран, який вважався місцевою державою прозахідної орієнтації, випав з «Американської гри» [26, с. 387].

Політика США відносно ірано-іракського конфлікту будувалася з надією на те, що збройний конфлікт значно послабить військовий і економічний потенціал країн регіону і призведе до залежності від провідних західних країн, передусім у питаннях військового постачання, створить умови для військової присутності і прямого військового втручання [27, с. 201–203].

Коли ж у грудні 1979 р. радянські війська були введені в Афганістан, можливість ідеологічної та іншої експансії соціалізму, а разом з ними і військової активізації Радянського Союзу в регіоні Перської затоки викликала гостре занепокоєння у правлячих колах США. У Конгресі посилювалися вимоги втрутитися у вирішення політичних проблем регіону Перської затоки. У підсумку 23 січня 1980 р. президент Дж. Картер від імені Сполучених Штатів попередив керівництво СРСР: «Будь-яка спроба будь-якої зовнішньої сили встановити контроль над районом Перської затоки розцінюватиметься як замах на життєві інтереси Сполучених Штатів Америки, і такий замах буде відбито будь-якими необхідними засобами, включаючи збройну силу» [23, с. 3].

Хоча Афганістан не має безпосереднього виходу до Перської затоки, проблема вибору ним соціально-політичного шляху державного розвитку виступала в 1980-ті рр. одним із найбільш спекулятивних політичних «козирів» у розпорядженні зовнішніх політичних сил для формування потрібного їм ідеологічного клімату та міжнародних відносин у регіоні. У правлячих колах США та інших західних країн все більше наростала тривога за наслідки у зв'язку з утворенням Демократичної Республіки Афганістан [25, с. 184, 185].

У червні 1978 р. у м. Аннаполісі (США) відбувся симпозіум атлантичної групи НАТО під кодовою назвою «Морська ланка». Оскільки шість із семи країн G7 були на той момент членами блоку, рішення, прийняті на цій зустрічі, опосередковано можна вважати відображенням позиції Клубу. Обговоривши зміни в Афганістані, сторони дійшли висновку, що Америка і Захід не можуть дозволити собі такої розкоші, як займатися тільки Європою. Афганістан був оголошений ще однією зоною життєвоважливих інтересів країн НАТО, і в першу чергу США [25, с. 218, 219].

Ситуація на Близькому Сході обговорювалась і на сесії Ради НАТО у 1980 р. У прийнятій резолюції підкреслювалась необхідність застосовувати «ефективні дії в конфліктах у регіонах, що не включені до сфери дії НАТО» [12]. Відповідно до припущення, висловленого американським адміралом Ф. Трейнном, «війна між НАТО і Варшавським договором почнеться скоріше у віддаленому регіоні, такому як Близький Схід та Перська Затока», тому «НАТО не має кордонів» [27, с. 135]. Таким чином, політичний аспект протиборства соціалістичного та капіталістичного таборів був домінуючим у комплексі американських інтересів у цьому районі. При цьому це, звісно, це не знижувало стратегічної значущості нафтових ресурсів країн Перської затоки для економіки західних держав.

Ліванська війна 1982 р. була ширшим за протистояння «комуністів проти антикомуністів» конфліктом [33, с. 99]. Президент Франції Ф. Міттеран писав, що «Безпосередня причина ліванського конфлікту є те, що палестинці були вигнані зі своєї землі після створення ізраїльської держави» [27, с. 135]. Втім, позиція США обумовлювалася геополітичними інтересами США в близькосхідному регіоні, а ніяк не бажанням відновити справедливість щодо палестинського населення [1].

Адміністрація Дж. Форда розглядала ліванську кризу 1975–1976 рр. як загрозу поетапній політиці американського врегулювання арабо-ізраїльського кон-

флікту. Держсекретар Г. Кісінджер підкреслював: «Доти, поки проблема Лівану не буде вирішена, буде дуже важко зосередити увагу на досягненні прогресу у близькосхідній проблемі» [20, с. 41, 42].

План США у цьому регіоні будувався на концепції роздроблення Близького Сходу на мінідержави з метою захисту головного стратегічного союзника Вашингтона в цьому регіоні (Ізраїлю) та самої Америки [13; 31, с. 95].

Зрештою, політичний аспект на рівні стратегії протиборства світового масштабу став провідним у всьому комплексі західних інтересів у цьому районі. Однак це не змінило стратегічної значущості нафти названого регіону для Заходу.

Таким чином, інтереси «Групи Семи» у вирішенні близькосхідних локальних конфліктів 1980-х рр. можна визначити низкою економічних та політичних чинників. Регіон Перської затоки є ключовим у світовому видобутку та розподілу нафти. Контроль над ним в умовах здійсненою ОПЕК цінової політики був важливою передумовою для розвитку економіки залежних від імпорту нафти країн Клубу Семи. Політична складова мотивів участі G7 у вирішенні близькосхідних локальних конфліктів полягала у намаганнях не допустити поширення на цей регіон радянського впливу. Пріоритет у формуванні стратегії дій країнами Сімки було фактично делеговано США, які виступали лідером Західного світу у боротьбі із соціалістичним табором. Отже, мотиви розв'язання локальних конфліктів на Близькому Сході для країн «Великої Сімки» були побудовані на власних геополітичних та економічних інтересах, а не на глибинному аналізі внутрішніх причин криз у Афганістані, Лівані, чи Ірані.

Бібліографічні посилання

1. **Adams J.** Tehran's arms buying alarms Washington / J. Adams // The Sunday times. – 1992. – June1.
2. **Bain N.** History Of The G7 Summit: The Importance Of American Leadership [Електронний ресурс] / N. Bain. – Режим доступу: <https://tspace.library.utoronto.ca/html/1807/4806/document.html>.
3. Communiqué: Declaration of the Ottawa Summit. July 21, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1981ottawa/communique/conclusion.htm>.
4. Cottam R. W. The United States and revolutionary Iran / R. W. Cottam // Soviet and American relations with Pakistan, Iran and Afghanistan. – L., 1987. – P. 217–243.
5. Declaration of Rambouillet. Rambouillet, France, November 17, 1975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1975rambouillet/communique.html>.
6. Declaration of the Seven Heads of State and Government and Representatives of the European Communities. June 6, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1982versailles/communique.html>.
7. Declaration. Bonn, Germany, July 17, 1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1978bonn/communique.html>.
8. Declaration. June 23, 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1980venice/communique/index.html>.
9. Declaration. June 28, 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1976sanjuan/communique.html>.
10. Declaration. June 29, 1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1979tokyo/communique.html>.
11. Declaration. May 30, 1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1983williamsburg/communique.html>.
12. Final Communiqué of North Atlantic Council 11th-12th December, 1980, Brussels [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c801211a.htm>.
13. **Karam J.** From Kissinger to Clinton, conspiracy theories flourish in Lebanon [Електронний ресурс] / J. Karam // Al Arabiya News Wednesday, 13 August 2014. – Режим доступу:

- <http://english.alarabiya.net/en/perspective/analysis/2014/08/13/From-Kissinger-to-Clinton-conspiracy-theories-flourish-in-Lebanon.html>.
14. **Kirton J.** Coexistence, cooperation, competition: G Summits [Електронний ресурс] / J. Kirton. – Режим доступу: <http://www.g20.utoronto.ca/biblio/kirton-aspenia-2009.pdf>.
15. Nomination of George P. Schultz: Hearings before the Committee on foreign relations, US Senate, 97th Congress, 2nd session, July 13, August 1982. – Washington: Government printing office. – 1982.
16. Persian Gulf situation: Hearing before the Committee on foreign relations, US Senate, 97th Congress, 1st session, September 17, 1981. – Washington: Government printing office. – 1981.
17. Political Declaration: Securing Democracy. Toronto Summit, June 20, 1988. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1988toronto/political.html>.
18. Political topics (Afghanistan). June 22, 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1980venice/political.html>.
19. Statement of Lebanon. June 6, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1982versailles/lebanon.html>.
20. **Steinberg M.** Kissinger Plan for Lebanon: Death by ‘Democracy’ / M. Steinberg // Executive Intelligence Review. – may 27. – 2005. – P. 41–42.
21. The situation in the Middle East: Hearing before the Committee on foreign relations, US Senate, 97th Congress, 2nd session, July 15, 1982. – Washington: Government printing office, 1982.
22. **Tucher R.** The issue of American intervention / R. Tucher // Commentary. – January 1975. – P. 28
23. US policy toward Iran: Hearings before the Committee on foreign relations, US Senate, 100th Congress, 1st session, January 14, 16, 23 and 27 1987. – Washington: Government printing office. – 1987.
24. **Высоцкий В. И.** Мировые ресурсы нефти и газа и их освоение / В. И. Высоцкий, А. Н. Дмитриевский // Российский Химический Журнал. – 2008. – Т. LII. – № 6. – С. 18–24.
25. **Иванов Н. Ф.** Операцию «Шторм» начать раньше... / Н. Ф. Иванов. – М., 1993.
26. Иранская революция 1978–1979 гг. Причины и уроки / под ред. А. З. Арабаджяна. – М., 1989.
27. **Коппель О. А.** Проблема безпеки Перської затоки в 70-ті – 90-ті роки : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Коппель Олена Арнольдівна. – К., 1999.
28. **Лилеин Ю. И.** Роль «Группы восьми» в обеспечении современной международной безопасности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы» / Ю. И. Лилеин. – СПб., 2009.
29. **Меркс Ф.** Черная кровь / Ф. Меркс. – М., 1978.
30. **Пентилля Р.** Политическая анатомия Большой восьмерки / Р. Пентилля // Международный процессы. – 2003. – № 3. – С. 90–103.
31. **Подцероб А. Б.** Место арабских стран в системе международных отношений / А. Б. Подцероб // Вестник Московского Университета (Международ. отношен. и миров. политика. Серия 25). – 2011. – № 1. – С. 76–97.
32. **Сафонов М. В.** Роль «Большой восьмерки» в регулировании современных мировых политических процессов : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы» / М. В. Сафонов. – М., 2003.
33. **Скорород Ю. С.** Міжнародно-політичний та регіональний виміри врегулювання ліванського конфлікту : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.04 / Скорород Юрій Степанович. – К., 2003.
34. **Хайнал П.** «Группа восьми» и «Группа двадцати»: эволюция, роль и документация / П. Хайнал; пер. з англ. Ф. Диденко– М., 2008.
35. **Шарипов У. З.** Персидский залив: нефть – политика и войны / У. З. Шарипов. – М., 2000.

Надійшла до редколегії 18.01.2015

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1 (477)«19/20»

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. БАГАЛІЙ versus / de О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ: «ПОЛЕ ДИСКУСІЙ» В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ КЛАСИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ

Проаналізовано спеціальні наукові праці відомого українського історика Д. І. Багалія, присвячені огляду наукової діяльності й критиці творчого доробку О. М. Лазаревського. З'ясовуються спільне та відмінне у концептуальних підходах обох учених, встановлюються загальні риси, притаманні їхнім працям, виокремлено коло проблем, навколо яких тривали найбільш жваві наукові дискусії в українській історіографії протягом другої половини XIX – початку XX ст., тобто за часів домінування в ній позитивістської методологічної парадигми.

Ключові слова: українська історіографія, Д. І. Багалій, О. М. Лазаревський, наукова критика, наукова дискусія, історіографічна традиція, позитивістська методологічна парадигма.

Voronov V. I. D. I. Bagaliy versus / de A. M. Lazarevskiy: «поле дискуссий» в украинской историографии периода классического позитивизма.

Анализируются специальные научные труды известного украинского историка Д. И. Багалей, посвященные обзору научной деятельности и критике творческого наследия А. М. Лазаревского. Устанавливаются общие и отличительные черты, характерные для их работ, очерчивается круг проблем, вокруг которых происходили наиболее оживленные научные дискуссии в украинской историографии в течении XIX – начала XX вв., то есть во время доминирования в ней позитивистской методологической парадигмы.

Ключевые слова: украинская историография, Д. И. Багалей, А. М. Лазаревский, научная критика, научная дискуссия, историографическая традиция, позитивистская методологическая парадигма.

Voronov V. I. D. I. Bagaliy versus / de O. M. Lazarevs'ky: «discussion field» in Ukrainian historiography of classical positivism age.

Famous Ukrainian historian D. I. Bagaliy's special scientific works dedicated to review and critique of O. M. Lazarevs'ky's scientific heritage are analyzed. Some common and different features in conceptual approaches of both scientists are clarified; general features immanent for their works are determined; range of questions for the most active debates in Ukrainian historiography during the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries are extracted.

During the age of positivist's methodological paradigm dominating in Ukrainian historical science both scientists used common conceptual approaches, similar methods and technologies of research stuff processing. Both of them used to strive for the highest possible full and comprehensive demonstration of historical sources informational possibilities. If any discussions existed, they were concentrated only on micro level, concerning some little nuances and individual aspects of the survey. The common features for D. I. Bagaliy's and O. M. Lazarevs'ky's works

till the beginning of the XX century were tendency to descriptive writing and saturation of source's material, and – partly – lack of general conclusions based on the survey.

Keywords: Ukrainian historiography, D. I. Bagaliy, O. M. Lazarev'sky, scientific critique, scientific discussion, historiographical tradition, positivist's methodological paradigm.

Відомих українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. О. М. Лазаревського (1834–1902) та його дещо молодшого колегу й сучасника Д. І. Багалія (1857–1932) в їх суто науковій діяльності пов'язують багато спільних аспектів і моментів. Це, зокрема, й доволі помітний прискіпливий інтерес обох учених до соціальних і економічних питань української історії XVII–XVIII ст., і досить плідна й наполеглива археографічна практика з публікацією поодиноких архівних джерел та їх комплексів із зазначеної теми, і наявність у їхніх доробках спеціальних джерелознавчих та історіографічних студій, і постійна й жвава їх участь протягом усього творчого життя у наукових дискусіях довкола проблем вітчизняної історичної науки, які порушувалися та частково вирішувалися на сторінках праць інших сучасних їм істориків, а конкретно реалізовувалися обома вченими у вигляді критичних оглядів та рецензій на дослідження, які публікувались у тодішніх фахових періодичних виданнях історичної науки. Доволі близькими були методологічні підходи й методи, на які ці історики спирались під час вивчення різних проблем історії України. Обидва історики реалізувалися переважно в рамках позитивістської методологічної парадигми історії, тяжіли до народницької історіографічної традиції (у випадку з Д. І. Багалієм на перших етапах його наукової діяльності), а також відрізнялись повсякчасною й неухильною увагою до джерелознавчої складової історичної науки.

Цілком можна погодитись із сучасним українським істориком В. В. Кравченком, що Д. І. Багалія слід віднести до критично-джерелознавчого напрямку в українській історіографії, представники якого вважали її предметом, перш за все, «критичне вивчення джерел та наукової літератури», і в цьому сенсі він «стояв дещо осторонь від новітніх напрямів тогочасної історіографії, які передбачали вивчення в першу чергу історичних концепцій» [13, с. 6]. Більше того, на мій погляд, саме репрезентантом цього напрямку можна вважати й О. М. Лазаревського, хоча між цими двома істориками існувала більш ніж двадцятирічна різниця в часі (принаймні, зважаючи на роки появи їхніх перших самостійних наукових праць), тобто фактично насправді між ними може бути розміщене ціле покоління науковців-істориків.

Водночас слід констатувати, що, з іншого боку, О. М. Лазаревський та Д. І. Багалій являють собою два абсолютно відмінні образи або типи істориків за способом власної нобілітації та формами наукової діяльності. У випадку з першим з них – це професійний (за отриманою освітою) історик, але практично зовсім не пов'язаний з академічними установами історичної науки і майже не задіяний у провідних наукових інституціях (за винятком хіба що Історичного товариства Нестора-літописця та редакції журналу «Киевская старина»). Щодо другого – повна протилежність першому – типовий «кабінетний» учений, професор вищої школи, представник низки відомих наукових осередків (Київського, згодом Харківського університетів, Історико-філологічного товариства, а в останній період наукової діяльності – різних ранніх радянських наукових та археографічно-видавничих центрів), які мали власні традиції й керувалися чіткими принципами в науковій діяльності.

Однак, напевно, саме доволі помітна близькість у стилі й загальній тематичній спрямованості наукової діяльності зумовили доволі жваву реакцію молодшого історика на творчий доробок старшого колеги, яка відобразилась у публікації Д. І. Багалієм цілої низки спеціальних праць, що прямо стосуються оцінки наукової продукції й головних творчих досягнень О. М. Лазаревського, серед яких можуть бути названі декілька рецензій та наукових критичних оглядів, некролог у періодичному виданні, окремі спеціальні джерелознавчо-історіографічні праці, де приділена увага внеску О. М. Лазаревського в українську історичну науку. На мій погляд, вони потребують окремої уваги й спеціального наукового аналізу. Підґрунтям для цього зокрема слугує й здійснюване останнім часом перевидання вибраних праць Д. І. Багалія і, зокрема, перші його два томи [5; 6]

Першими за часом появи спеціальними рецепціями Д. І. Багалія на доробок старшого колеги стали невеликі за обсягом критичні зауваження на публікацію «Обозрения Румянцевской описи», уміщені на сторінках «Киевской старины» (книга 2 за 1883 р. та книга 5 за 1885 р.). У них автор доволі високо оцінив важливість цього комплексного джерела для вітчизняних істориків, наголосивши, що він вважає «дуже корисною спробу панів Лазаревського та Константиновича дати стислий, але систематичний огляд Румянцевського опису – щось на кшталт географічного покажчика до нього з додаванням деяких документів» (тут і далі переклад з рос. мій. – В. В.) [3, с. 152].

Цікаво, що напевно найважливіша наукова праця О. М. Лазаревського три томне «Описание старой Малороссии» саме в особі Д. І. Багалія отримала свого першого ретельного, доволі прискіпливого критика й рецензента. Останній спочатку на сторінках «Журнала министерства народного просвещения» в 1888 р. умістив доволі змістовну рецензію на перший том праці колеги [4], а потім на прохання Імперської Академії наук підготував і опублікував під назвою «Новый историк Малороссии» звіт про 32 присудження нагород графа Уварова в 1891 р. (125 с. тексту і 9 документів у додатку) [2], на підставі якого О. М. Лазаревського згодом відзначили другою премією. У них, зокрема, рецензент високо оцінив попередні наукові праці О. М. Лазаревського, висловив цілковиту упевненість у тому, що саме останній «більше за всіх інших спроможний подати історико-географічний опис Лівобережної України». І хоча, згідно з Д. І. Багалієм, на той час друкованих джерел з теми було дуже мало, Лазаревський доклав чимало зусиль до розширення бази дослідження, залучивши широкі кола нових архівних матеріалів, що дозволило йому створити серйозну синтетичну працю [4, с. 359–361].

У цілому, за Д. І. Багалієм, ця праця О. М. Лазаревського являє собою «історико-географічний опис більшої частини Стародубського полку, а саме 6-и його сотень (з 9-и)» [4, с. 362]. У той самий час, на його думку, «праця автора полягала тут не тільки у знайденні джерел (як друкованих, так і рукописних), але й у їх групуванні, зведенні, систематизації», хоч вона не зовсім є дослідженням, оскільки «автор у більшості випадків ухиляється від висновків; це – початкове зведення матеріалу, але він підібраний, згрупований так мистецьки, що у читача самі по собі складаються окремі узагальнення». Тим більше, що «автор подає нам інколи окремі екскурси, які мають і зовнішні, і внутрішні ознаки дослідження... До того ж у книзі розсіяно багато окремих зауважень критичного характеру... Можна тільки побажати, щоб п. Лазаревський старався приєднати до опису, де це можливо, і елемент дослідження, це він робить і зараз, але лише незначною мірою... у всякому разі книга п. Лазаревського має бути оцінена головним чином із точки

зору новизни і важливості матеріалу, який вона уводить до наукового обігу» [2, с. 121, 122].

Серед недоліків публікації рецензент помітив: по-перше, не зовсім повне висвітлення історії заселення території Стародубського полку і відсутність у ній інформації про участь монастирів у цих процесах (при цьому Д. І. Багалій подав відомості про такі джерела, які, на його думку, можна було б додатково використати автору) [4, с. 362]; по-друге, він не погодився з поданими в «Описании Старой Малороссии» датами отримання права на магдебургію містами Стародуб та Новгород-Сіверський [Там само, с. 366]; по-третє, описи сотенних містечок у О. М. Лазаревського, згідно з ним, надто стислі (за винятком опису м. Почеп) [Там само, с. 366]; по-четверте, рецензент наголосив, що невинуватими є виключно негативні характеристики соціально-економічної діяльності полкової старшини і сотників; нарешті, по-п'яте, за його переконанням, інколи час заснування окремих населених пунктів автором указується недостатньо обґрунтовано [Там само, с. 367]. Однак загалом рецензент констатував, що «...тема твору настільки широка, що не могла бути вичерпана у всій своїй повноті автором», якому можна закинути у «провину лише те, що він не звернув належної уваги на деякі питання, які мають пряме відношення до його теми (зокрема питання про форми землеволодіння), і недостатньо зупиняється на деяких інших питаннях...» [2, с. 123, 124].

«Значних помилок» у викладі О. М. Лазаревського рецензент все ж не знайшов, а натомість констатував, що в книзі читач знайде «багато матеріалів для характеристики колонізації, землеволодіння, управління краю і частково станових відносин; матеріал згруповано за схемою, пов'язаною з адміністративним поділом старої Малоросії». Згідно з Д. І. Багалієм, цей твір є «історико-статистичним описом Гетьманщини; автор загалом досяг власної мети...» [4, с. 368]. Тож у цілому, рецензент констатував, що перший том книги О. М. Лазаревського цілком заслуговує на відзначення його «малою Уварівською премією» [2, с. 125].

Наступною працею Д. І. Багалія, яка стосувалась аналізу наукового доробку О. М. Лазаревського, став некролог, опублікований на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» [1]. Звичайно, слід враховувати, що такий жанр загалом передбачає дещо панегіричний і навіть патетичний стиль подання матеріалу щодо життя та наукової діяльності померлих учених (про покійних або добре, або зовсім ніяк!). Але, тим не менше, слід наголосити, що саме в некрологах з'явилися перші синтетичні оцінки й узагальнення головних складових наукового доробку істориків минулого, були підведені перші попередні, але вже узагальнені підсумки їх творчого шляху. Тому підкреслю, що в згаданому вище некролозі Д. І. Багалієм, відповідно до існуючих вже тоді традицій, було стисло викладено біографію О. М. Лазаревського та визначено головні складові його внеску до вітчизняної історіографії. Особливі його заслуги, на думку автора некролога, полягають у введенні до наукового обігу значної кількості архівних джерел з історії України-Гетьманщини, публікації багатьох з них (описово-статистичних, актових, літописних, джерел особистого походження тощо).

Торкаючись самостійних наукових праць О. М. Лазаревського, Д. І. Багалій виокремив декілька основних напрямів його досліджень: по-перше, це історико-біографічні дослідження та праці, які стосуються генеалогії українських козацько-старшинських і дворянських родин; по-друге, це дослідження з історії заселення й землеволодіння в Лівобережній Україні; по-третє, це окремі статті та

замітки з історії життя та побуту українців, історії «південноруської» літератури та мистецтва; по-четверте, це значна кількість рецензій на книги з історії регіону; і, нарешті, по-п'яте, це найбільш значні праці ученого, і в першу чергу тритомне «Описание старой Малороссии».

Всі три книги останнього, згідно з Д. І. Багалієм, укладені «за однаковим планом», виконання якого «вимагало значного архівного матеріалу, виняткової ерудиції в друкованих пам'ятках і літературі, надзвичайної ретельності, працелюбства і любові до справи». Таким чином, згідно з автором некролога, книги О. М. Лазаревського є «фундаментом для майбутньої внутрішньої історії лівобережної Малоросії» [1, с. 26]. Далі Д. І. Багалій процитував власну рецензію на перший том «ОСМ» та подібну рецензію на другий том видання В. О. Мякотіна. А насамкінець він стисло проаналізував співпрацю О. М. Лазаревського з редакцією «Киевской старины» та Історичним товариством Нестора-літописця, наголосивши, що саме пристрасна його любов до «рідної Малоросії» була головним імпульсом і в його службовій, і в науковій діяльності [Там само, с. 30].

Аналізу доробку О. М. Лазаревського Д. І. Багалій спеціально торкнувся і в ряді праць, написаних протягом 1920-х рр. Це «Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи» (1925) [8], історіографічний вступ до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928) [7] та «Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної» (1933 р., посмертне видання, упорядковане й опубліковане за редакцією та з передмовою О. Оглоблина) [9]. Зокрема в першій частині «Нарису української історіографії» Д. І. Багалій дав оцінку внеску свого старшого колеги у вивчення літопису Г. Грабянки («Действия презельной брани Богдана Хмельницкого»), а в другій частині названої вище праці вказав на роль О. М. Лазаревського у введенні до наукового обігу одного з рукописних списків Київського літопису (1241–1621) [7, с. 193; 8, с. 144, 145].

Цікаво, що в одному місці третьої праці Д. І. Багалій подав певне власне переосмислення ролі й значення наукових праць О. М. Лазаревського для української історіографії, зокрема того його бачення, яке раніше відбилось у розгорнутій рецензії на I том «Описания старой Малороссии», про що більш детально йшлося вище: «Другорядне місце займає праця, присвячена всебічному розглядові й критичній оцінці «Історії Стародубівського полку» О. М. Лазаревського. Туди, крім критики з методологічного боку й по суті, я дав багато своїх додатків і нових уривків з архівних матеріалів, що я їх знайшов...» [9, с. 540]. Пригадаймо, що на 1902 р., на момент написання некролога, присвяченого пам'яті О. М. Лазаревського, Д. І. Багалій відводив більш вагоме місце як зазначеній рецензії, так і іншим критичним оглядам доробку свого старшого колеги.

Знаменно й те, що при підведенні своєрідних підсумків розвитку української історіографії до 1917 р. Д. І. Багалій спробував чітко вмістити здобутки О. М. Лазаревського у її загальний контекст, фактично порівнявши їх з надбаннями інших найбільш відомих українських істориків: «Його [М. С. Грушевського. – В. В.] «Історія України» є перша наукова історія українського народу. Спроби історії Малоросії Бантиш-Каменського й Маркевича були несвоєчасні. Максимович зібрав цеглини для історії України, Антонович, як і його школа, обробляли її окремі сторінки, особливо по Правобічній Україні, Лазаревський дав історичний опис (але не систематичну історію) частини території Лівобічної України [курсив мій – В. В.], складено обласні монографії про історію України, але за систематичну наукову історію ніхто (крім О. Я. Єфименко) не брався, хоч для неї вже підготовлено

й великий матеріал, і існувала вже велика спеціальна література. М. С. Грушевський підсумував усю наукову літературу з історії України як у її джерелах, так і в численних розвідках, поповнивши джерела власними надбаннями, критично поставившись до чужих розвідок і даючи постійно дуже широкі й ґрунтовно поставлені критико-бібліографічні огляди та окремі екскурси з найважливіших і спірних питань...» [7, с. 293, 294].

Без сумніву найбільш ґрунтовна й змістовна оцінка наукової діяльності й доробку О. М. Лазаревського була подана Д. І. Багалієм у «Нарисах української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної», які разом з передмовою О. Оглоблина та коментарями налічують майже 300 сторінок. При цьому розділ Х нарисів присвячений власне О. М. Лазаревському і сягає 33 сторінок тексту. Цей розділ структурно поділяється на чотири параграфи: «Джерела життя і діяльності О. М. Лазаревського», «Впливи оточення», «Обсяг наукової діяльності О. М. Лазаревського» та «Критичний огляд праць О. М.».

Віддаючи данину класовому підходу, який тоді впроваджувався в т. зв. марксистській науці, Д. І. Багалій на самому початку розділу заангажував О. М. Лазаревському «видатне місце серед дворянсько-буржуазних українських істориків доби промислового капіталізму», причому, згідно з ним, останній увесь свій життєвий шлях пройшов «у лавах всемогутньої російської бюрократії, займаючи різні посади, що не мали нічого спільного з тими науковими працями з історії України, що лише одні дали йому право на пам'ять у суспільстві, висунувши його на одне з перших місць серед буржуазних істориків України» [9, с. 448].

Автор підкреслив, що сам історик «залишив за життя недостатнє число відомостей про себе і свою діяльність» [Там само, с. 449], однак у той самий час він звернув увагу на опубліковані в 1927 р. матеріали з родинного архіву Лазаревських, ряд автобіографічних та мемуарних праць відомого історика, творів, написаних членами його сім'ї, масив сімейних епістолярій тощо. Далі він зупинився на останніх на той час історіографічних працях, які стосувались О. М. Лазаревського, і, перш за все, на статті-огляді М. С. Грушевського на сторінках щорічника «Україна» (1927) [10] та частково змісті «Українського археографічного збірника» [14], присвячених 25-літтю з дня смерті історика, а також на окремих інших публікаціях.

При цьому Д. І. Багалій доволі критично поставився до деяких висновків і узагальнень М. С. Грушевського, подекуди навіть намагався полемізувати з ним. Зокрема, він доволі красномовно наголосив, що «навіть чи можна назвати його [О. М. Лазаревського. – В. В.] «великим істориком», як це робить М. С. Грушевський, і поставити як наукового дослідника українського історичного процесу поруч, скажімо, з В. Б. Антоновичем; такий занадто високий кваліфікації суперечить і сам М. С. Грушевський у своїй характеристиці О. М. Лазаревського, що він її дає у своїй ювілейній промові 1927 р. І вже зовсім я не можу погодитися з цією високою оцінкою матеріалів збірника про родину Лазаревських, яку дає М. С. Грушевський» [9, с. 450]. Доволі критично він оцінив «заслуги» братів О. М. Лазаревського і висловив невдоволення з приводу того, що М. С. Грушевський «вимагав для них ще окремої монографії», адже, на його думку, зовсім незрозуміло, «в чому виявився їх «тісний зв'язок» з Гетьманщиною і новим соціально-економічним життям Лівобережжя» [Там само, с. 451].

З іншого боку, Д. І. Багалій погоджується з переважною більшістю констатувань та висновків у згаданій вище статті М. С. Грушевського щодо наукового

доробку О. М. Лазаревського (дещо суперечачи при цьому самому собі), оскільки останній насправді був не «істориком-соціологом», а «істориком-біографом». Та до тез Грушевського він додає три власні «зауваження»: «По-перше, що складені Лазаревським у межах документальних даних біографії є по суті не біографіями на взірць Костомаровських, а лише збірниками біографічних відомостей, зв'язаних хронологією і місцевостями, без будь-якого прагматичного зв'язку між них; винятки, правда, є, але вони нечисленні і торкаються лише видатніших діячів. По-друге, що в них, знов-таки в протилежність Костомарову, ми майже ніколи не бачимо оцінки цих діячів. По-третє, що ці біографії присвячені майже виключно козацькій старшині, себто дворянській верстві, і тому тут зовсім правильне зауваження проф. Лучицького, що ці праці О. М. треба було б назвати «описанием не старой, а просто владельческой Малороссии» [Там само, с. 453].

Д. І. Багалій також вважає, що жодним чином «не можна погодитися і з остаточним висновком М. С. Грушевського, що праці О. М. Лазаревського "вплинули на поглиблення того соціально-економічного дослід, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом і історією класової боротьби"» (стор. 16). О. М. Лазаревський сам не зовсім розумів вимог історичного матеріалізму і класової боротьби, як єдиної моністичної історичної системи, і його праці не могли вплинути на досліді його послідовників, хоча б тому, що у нього самого соціально-економічних дослідів майже не було, а були лише матеріали до них, "описания", що не носили дослідницького характеру. Цьому протирічила і його власна дворянсько-буржуазна класова ідеологія, виразним представником якої він, як ми бачимо, був сам» [Там само, с. 454, 455]. Тому ця стаття М. С. Грушевського, на його думку, є дещо «запізнілою і невдалою спробою реабілітувати, підсилити й оживити» «буржуазно-народницьку історичну теорію в персоні О. М. Лазаревського» [Там само, с. 455].

Звичайно ж тут ми маємо справу з дуже суперечливими і в цілому навряд чи прийнятними тезами, які, власне, й для «більш раннього Багалія» були б нон-сенсом. До того ж вони серйозно дисонують з його оцінками доробку О. М. Лазаревського, які відтермінуються самим початком ХХ ст. (наприклад, їх можна знайти у згаданому й проаналізованому вище некролозі). Однак, якщо ще раз згадати про час, коли писалися ці рядки рукою Д. І. Багалія, і про ті обставини, в яких з'явилася ця його праця, а саме умови штучного, але цілеспрямованого нацькування наукових осередків, у яких він працював, на ВУАН і персонально на М. С. Грушевського, які утискалися і переслідувалися радянською партійно-державною ідеологією, то загальна ситуація з підґрунтям для таких «кавалерійських атак» Багалія на Грушевського стане цілком зрозумілою.

У другому параграфі аналізованої публікації Д. І. Багалій зупинився на характеристиці найближчого оточення й членів родини О. М. Лазаревського, їх впливу на формування його світогляду й громадянської позиції. Спираючись на опубліковані джерела він спробував з'ясувати роль батьків та старших братів у його вихованні, їх ставлення до власного господарства, навчання й освіти, виокремив певні домінуючі стереотипи поведінки й імперативи діяльності в родинному колі Лазаревських.

Дослідник підкреслив, що для О. М. Лазаревського з доволі юного віку «родинні, маєткові й кріпацькі інтереси» були близькими. «У нього самого була хазяйська жилка хуторянина-власника і він, сплативши братам, перейняв на себе батьківський маєток і, окрім того, придбав у Києві садибу з будинком, а в Коно-

топщині садибу з садом; отож і сам він належав до буржуазії. Він ближче, ніж усі останні брати, стояв до батька і матері, і мав на них, з цього боку, великий вплив, імпонуючи на них своїм видатним розумом, знанням юридичного й економічного сучасного життя і «малороссийской» історії і етнографії» [Там само, с. 458].

Звернув увагу Д. І. Багалій і на обставини зацікавлення О. М. Лазаревським історією України, при цьому процитувавши фрагмент автобіографії історика. Він підкреслив, що на формування останнього як українського історика найбільш суттєво вплинули О. М. Бодянський та Т. Г. Шевченко. Ознаки найбільш яскраво вираженої українофільської орієнтації для О. М. Лазаревського були характерні особливо наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр.: «Од того часу збереглися фотографії його в українському вбранні (див. наприклад фотографію його 1858 р. в «Україні», 1927, кн. 4). Це був, здається, найяскравіший момент його українофільства» [Там само, с. 458, 459].

Далі стисло розглянута службова кар'єра О. М. Лазаревського, зокрема його участь у реалізації на практиці положень аграрної реформи 1861 р. на Чернігівщині. Однак тут Д. І. Багалій доволі недвозначно підкреслив: «Немає сумніву, що О. М. співчував реформі в її проведенні на ґрунті “законоположення”. Таким “законником-формалистом” лишився назавжди і став на бік не мужицької, а панської волі. І це ясно видно з його власних споминів про цю мужицьку волю у його рідній Конотопщині» [Там само, с. 460].

Загалом критик наукового доробку О. М. Лазаревського наприкінці цього параграфа констатував: «Служба та наукова праця, – це були його виключні інтереси. Од ширшої громадської діяльності він, будучи індивідуалістом і повторюючи прислів'я “гуртове-чортове”, рішуче ухилився, хоч і стояв близько до деяких видатних громадян, як, наприклад, П. Г. Житецький. Єдиним винятком тут були його участь в редакції “Киевской старины”, де він був постійним і енергійним співробітником, а деякий час і фактичним редактором, і робота в Історичному товаристві Нестора-літописця, де також він був деякий час за голову» [Там само, с. 461].

На початку наступного параграфа Д. І. Багалій наголосив, що біографія О. М. Лазаревського є досить незвичайною для українського історика другої половини ХІХ ст., коли «за представників історичної науки являються у нас, звичайно, професори...» [Там само, с. 462]. При цьому він констатував, що останній «в першу чергу, був службовцем, чиновником і цей шлях був для нього не випадковий, не примушений, а так би мовити, основний і нормальний. І справді, він обрав собі історично-філологічний факультет, закінчив його, почав було деяку наукову роботу, але покинув її, щоб віддатися службі, що забидала майже усі його сили, а для наукової праці залишала небагато часу» [Там само, с. 462]. Далі, залежно від місць перебування О. М. Лазаревського, його біограф та критик наукового доробку виокремив «три доби» його діяльності – чернігівську, полтавську та київську. Дослідник указав головні наукові здобутки свого старшого колеги, які припали на кожен з цих етапів, стисло торкнувся його внеску у вивченні історії Лівобережної України, в загальних рисах окреслив складові його наукової діяльності, яка тривала більш, ніж чотири десятиліття.

Д. І. Багалій також подав досить повний критичний огляд наукових праць О. М. Лазаревського, вказавши головні з-поміж них та визначивши їх наукову вартість. Зокрема він високо оцінив його найперше серйозне монографічне дослідження «Малороссийские посполитые крестьяне» за доволі ґрунтовну джерельну базу, наявність окремих аргументованих висновків та узагальнень, які не втратили

наукової вартості. У той самий час, на думку Д. І. Багалія, абсолютно не може задовольняти трактування Лазаревським часу запровадження кріпацтва, а також те, що він, хоч і «виходив з теорії класової боротьби», але «був на боці царату, зокрема в його "селянській" реформі, що аж ніяк не відповідала потребам і бажанням самого селянства» [Там само, с. 467].

Власну оцінку Д. І. Багалій дав і працям про козацьку старшину й українське дворянство, про окремих українських гетьманів (зокрема П. Полуботка і І. Мазепу) тощо [Там само, с. 469–475]. Але найбільше його увагу в черговий раз привабили «статистично-описові» праці О. М. Лазаревського і зокрема «Описание старой Малороссии». Він виклав і проаналізував структуру твору і знову повернувся до власної розлогої рецензії на його перший том, щоправда зробивши деякі поправки до неї. Так, щодо структури «ОСМ» він додатково наголосив: «Тоді я не казав, що цей план занадто сміливий і ненадійний, тепер я повинен назвати його іменно таким» [Там само, с. 478]. Далі він переказав сутність власних головних зауважень О. М. Лазаревському в згаданій розгорнутій рецензії.

Загальний же висновок Д. І. Багалія щодо цієї праці доволі суттєво відрізняється від попередніх його тверджень, оскільки він підкреслив, що ця книга «своєю методологією далеко не може задовольнити вимог сучасної української історіографії. А сучасний читач її, використовуючи багатий і цінний матеріал автора, повинен перевіряти його висновки під кутом матеріялістичного освітлення тих матеріалів, що там зібрані». До того ж, згідно з Д. І. Багалієм, О. М. Лазаревський «говорить про стани, а не про класи», «нічого не говорить про причини колонізації», «про соціальний склад переселенців, про утворення там класів, про класове розшарування суспільства і класову боротьбу» [Там само, с. 479].

На його думку, «треба одкинути зараз його ідеалістичний підхід до історичних явищ; треба пам'ятати про те, що він, виходячи з сучасного йому дворянсько-буржуазного ладу, майже єдиною силою в суспільстві визнавав тодішнє "малороссийское дворянство" і розповідав неприпустимо широко про усіх його представників, не давши можливих узагальнень на підставі представленого ним матеріалу, не давши таких узагальнень ні в сфері управління, ні в сфері землеволодіння, ні в сфері суда. Нічого й нагадувати про те основне, чого бракує в книзі Лазаревського, і що є найважливішим для *пролетарського читача* [виділено мною – В. В.] – це оцінка історичних явищ з боку пролетаріату того часу й неможливого елементу села і міста» [Там само, с. 479, 480]. Загалом, як на мене, тут складається враження, що доволі щиро, на перший погляд, намагаючись долучитись до марксистської методологічної парадигми, пишучи ці рядки, Д. І. Багалій фактично змушений був, «лінчуючи» О. М. Лазаревського, ще більшою мірою ламати й силоміць переінакшувати, спотворювати самого себе.

Слід також наголосити, що аналізований розділ праці Д. І. Багалія однозначно незавершений і дещо незбалансований, оскільки на останній його сторінці автор просто переказав рецензію В. О. Мякотіна на другий том «Описания старой Малороссии», процитував і загальний висновок останнього, але при цьому зовсім не погодився з ним: «...книга О. М. Лазаревського багацько виграє од рецензії В. О. Мякотіна, яка, на мою думку, одначе перебільшує її значіння, добачаючи в ній узагальнення, яких в ній немає і які робить сам рецензент на підставі матеріялів книги Лазаревського» [Там само, с. 481]. На цьому розділ і обривається, не містячи ніякого загального висновку щодо внеску О. М. Лазаревського в українську історіографію. Тому, на мій погляд, навряд чи можна повністю погодитися

з В. В. Кравченком, що цей розділ книги Д. І. Багалія «порівняно незначною мірою» спотворений «партійно-політичною фразеологією» [13, с. 26], тим більше, зважаючи на загальні висновки декількох його більш ранніх праць, які стосувались аналізу доробку О. М. Лазаревського.

Тож загалом здійснений аналіз рецензій та критичних оглядів Д. І. Багалія на праці О. М. Лазаревського дозволяє зробити декілька цілком імовірних, а в окремих випадках навіть очевидних висновків. По-перше, з одного боку, виразно проявляється ряд специфічних рис і характерних особливостей для практично всіх «дорадянських» критичних наукових праць Д. І. Багалія, а, з іншого – навіть незброєним оком помітний певний концептуальний дисонанс для його робіт другої половини 1920-х – початку 1930-х рр., напевно пов'язаний з його вимушеними та інспірованими ззовні намаганнями і спробами «перейти на засадничі принципи марксистської методології».

По-друге, цілком зрозуміло, що під час першого умовного хронологічного етапу (тобто до 1920-х рр.), діючи в рамках спільної позитивістської методологічної парадигми, Д. І. Багалій і О. М. Лазаревський не стільки «дискутували» між собою, скільки співпрацювали, взаємодоповнюючи один одного. Для них у цей час були характерні спільні концептуальні підходи, схожі домінанти історіософії й загального світогляду, дуже подібні або близькі підходи в методах та технології обробки історичного матеріалу тощо. Зокрема, доволі типовим явищем для доби класичного позитивізму в історичній науці було створення таких рецензій і критичних оглядів на праці колег по цеху, які б не поступались їм за рівнем змістовності й навіть іноді за обсягом, могли бути цілком самостійними, завершеними дослідженнями (що, власне, Д. І. Багалій досить яскраво продемонстрував у розлогій рецензії на перший том «Описания Старой Малороссии» О. М. Лазаревського).

При цьому, з огляду на методологічні детермінанти позитивізму, рецензент фактично перевіряв опонента на ступінь осягнення й рівень використання ним наявного архівного матеріалу, інколи вказував на інші (альтернативні або навіть обов'язково необхідні для використання) джерела, пропонуючи їх у додатках до власної рецензії, оцінював уміння їх проаналізувати й систематизувати вміщену в них інформацію, повно й вичерпно продемонструвати їх потенційні можливості для висвітлення конкретних історичних сюжетів. Дискусії, якщо й виникали, то вони поставали й тривали так би мовити на мікрорівні, стосувались якихось незначних нюансів і окремих аспектів теми, що вивчалась.

Навіть закиди Д. І. Багалія на адресу старшого колеги щодо описовості й напівархеографічного рівня його праць, на мій погляд, не повинні сприйматися надто серйозно, оскільки насправді для переважної більшості робіт самого рецензента того ж часу створення цей «недолік» був також притаманний. Та й взагалі це може бути цілком природно пояснене ступенем уведення джерел із соціально-економічної історії Лівобережної та Слобідської України до наукового обігу на початок ХХ ст. (власне, тому обидва історики досить плідно займалися археографічною практикою, публікуючи тематичні джерела та їх збірки).

По-третє, певна переоцінка Д. І. Багалієм доробку О. М. Лазаревського в 1920-х рр. значною мірою виглядає штучною й надуманою, чужою для його світогляду, нав'язаною штампами, стереотипами та ідеологемами так званої марксистської методології, не стільки адептом, скільки заручником якої волею обставин став Д. І. Багалій. При цьому з його тодішніх текстів чітко відчувається,

наскільки всі ці речі насправді іманентно не притаманні, відчужені й другорядні для історика, наскільки часто вони призводять до певних невідповідностей, суперечностей та змістовних дисонансів у його текстах. Навіть сперечаючись із частиною висновків та констатувань М. С. Грушевського в загальній оцінці ним доробку О. М. Лазаревського, Д. І. Багалій переважно приходить до усвідомлення правильності загальних підходів одного з adeptів української державницької історіографії, а отже й сам частково долучається до неї принаймні на рівні дещо закамуйфьованого інтелектуального сприйняття в умовах ідеологічних утисків і соціально-політичної стагнації часів ранньої радянської дійсності.

Бібліографічні посилання

1. **Багалей Д. И.** Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) (Некролог) / Д. И. Багалей // Журн. М-ва народного просвещения. – 1902. – № 9. – С. 14–30.
2. **Багалей Д. И.** Новый историк Малороссии [Рец. на кн.]: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский. – К., 1888. – Т. 1 / Д. И. Багалей // Отчет о 32 присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1889.
3. **Багалей Д. И.** [Рец.]: Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 4 (дополнение) / сост. Н. А. Константинович. – Чернигов, 1885 / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 149–152.
4. **Багалей Д. И.** [Рец. на кн.]: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1.: Полк Стародубский / Д. И. Багалей // Журн. М-ва народного просвещения. – 1888. – № 10.
5. **Багалій Д. І.** Вибрані праці : у 6 т. – Т. 1 : Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харків. філ.), ХГП «НУА», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1999.
6. **Багалій Д. І.** Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Д. І. Багалій; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.), ХГП «НУА», Харк. національний ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х., 2001.
7. **Багалій Д. І.** Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 205–334.
8. **Багалій Д. І.** Нарис української історіографії. Літописи. Джерелознавство / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 2. – Х., 2001. – С. 29–201.
9. **Багалій Д. І.** Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 2. – Х., 2001. – С. 337–573.
10. **Грушевський М. С.** В двадцять п'яті роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. С. Грушевський // Україна: науковий двохмісячник українознавства / під заг. ред. М. С. Грушевського. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 3–17.
11. **Кравченко В. В.** Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» [Передмова] / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибрані праці / Д. І. Багалій. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 9–56.
12. **Кравченко В. В.** Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х., 1990.
13. **Кравченко В. В.** Передмова / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибр. праці : у 6 т. / Д. І. Багалій. – Т. 2. – Х., 2001. – С. 5–28.
14. Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. II.

Надійшла до редколегії 19.01.15

УДК 94:070 [(477 +(470+571))«1800/1917»]

А. Г. Перетокін*Придніпровська державна академія будівництва та архітектури***ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ТЕХНІЧНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто історію формування та розвиток технічної журналістики в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано їх програми, тематичну спрямованість, періодичність та час видання, тираж. Періодичні технічні видання розглядаються як важливе джерело не тільки історії промислового розвитку, а й соціального життя в той час.

Ключові слова: історія формування, розвиток, технічна журналістика, промисловий розвиток, Російська імперія.

Перетокін А. Г. История формирования и развития технической журналистики Российской империи.

Рассмотрена история формирования и развития технической журналистики в Российской империи в ХІХ – в начале ХХ вв. Проанализированы их программы, тематическая направленность, периодичность и время издания, тираж. Периодические технические издания рассматриваются как важный источник не только истории промышленного развития, а и социальной жизни страны в то время.

Ключевые слова: история формирования, развитие, техническая журналистика, промышленное развитие, Российская империя.

Peretokin A. G. The history of the formation and development of technical journalism of the Russian Empire.

The formation and development of the technical periodicals in the Russian empire in the 19th – at the beginning of the 20th centuries are regarded. Their programs, subject matter direction, periodicity and time of publication, circulation have been analyzed. Technical periodicals are considered to be the main source not only of the technical achievements and development of different branches of industry but also of the events of the social life of that time. The forms and structure of the materials published in the periodicals are different.

The problems of the technical periodical press were studied in the works by the Soviet scholars Yu. A. Mezhenko, O. I. Akopov and the Ukrainian investigator O. D. Shkolna and others but this problem has not been enough investigated. As far as the mining and metallurgical branches are concerned, they were not elucidated in details. According to the development of the mining branch of industry in the Russian empire the first technical periodical appeared in 1825 in S. – Petersburg. At the end of the 19th – the beginning of the 20th century there were more than 20 mining and metallurgical periodicals in the Russian empire They were published in S. – Petersburg, Moscow, Yekaterynburg, Tiflis, Kharkiv and Katerynoslav. Different branches of industry were developing in the Russian empire at that time and the readers appeared who needed to get highly qualified special information. In Katerynoslav region there was the highest concentration of the industrial enterprises. The engineers, specialists, workers were interested in technical press and valuable information. Reviews of economic problems, technical achievements of the Russian and foreign engineers in the mining and metallurgical branches of industry, government documents, the materials of the Congresses of the Southern mining engineers, the articles of the professors of the Mining University, statistical data, the problems of railway and river transport were elucidated in the technical periodicals. The technical press is an important component of the source base of the industrial development in modern Ukraine.

Keywords: history of formation, development, technical periodicals, industrial development, the Russian empire.

Розвиток промисловості в ХІХ ст. у Російській імперії обумовив появу технічної журналістики. Технічна журналістика являє собою цінне історичне дже-

рело, яке висвітлює не тільки проблеми розвитку різних галузей промисловості, питання технічних досягнень, а також висвітлює соціальні проблеми, політику уряду стосовно промислових, наукових та соціальних питань.

Актуальність статті обумовлена тим, що в українській історіографії проблема технічної журналістики та її роль як джерела недостатньо вивчені. Особливе значення дослідження цієї проблеми набуло, коли постало питання про розширення джерельної бази для всебічного висвітлення динамічних процесів індустріалізації в умовах модернізації. Періодична преса як історичне джерело зайняла належне місце у вивченні нової історії України, але історія технічної галузевої журналістики заслуговує на більш детальне вивчення.

Новизна дослідження полягає в тому, що в ній уперше здійснено спробу проаналізувати історію технічної журналістики в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. як важливого історичного джерела дослідження промислового розвитку Наддніпрянської України.

Метою статті є аналіз історії формування та розвитку технічної журналістики в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. та з'ясування ролі і значення галузевої преси як важливого історичного джерела. Згідно з метою статті необхідно вирішити такі **завдання**: охарактеризувати періодичні видання, які друкувалися в Російській імперії в XIX – на початку XX ст., приділяючи особливу увагу галузевим виданням гірничої та металургійної галузей промисловості; проаналізувати, яке призначення мали ці технічні видання, які програми були розроблені їхніми видавцями; періодичність, тираж видання; визначити місце, роль та значення галузевої періодики як джерела з економічної історії.

Об'єкт дослідження – технічна журналістика Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Предмет дослідження – технічна преса гірничої та металургійної галузей промисловості в Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія технічної журналістики в Російській імперії в XX – на початку XX ст. є недостатньо вивченою проблемою. Цілком зрозуміло, що актуальність цієї мало розробленої теми привертає до себе увагу дослідників у другій половині XX ст. У 1955 р. радянський дослідник Ю. Меженко уклав бібліографічний покажчик із російської технічної періодики 1800–1916 рр. Ним було відібрано для класифікації 420 видань з 11 тис. періодичних видань, які виходили в Російській імперії [10]. Дослідник історії журналістики О. І. Акопов у 1980-х рр. здійснив історико-типологічний огляд та класифікацію дореволюційних журналів Російської імперії в галузях природознавства, техніки, медицини, сільського господарства тощо. За його класифікацією гірничо-геологічні та металургійні періодичні видання були віднесені до класу технічних журналів [1, с. 14–16]. Одним із перших науковців, які відзначали важливість такого цінного джерела як періодична галузева преса, був В. В. Крутіков. У праці, присвяченій джерелам із соціально-економічної історії України періоду капіталізму, він підкреслює необхідність використання галузевих видань як вагомого джерела для вивчення історії [8, с. 122–129].

В останні роки з'явилися праці, які вивчають періодичну пресу, зокрема галузеву періодику. Катеринославській періодичній пресі присвячені публікації Т. М. Ковальської, Н. М. Бикової, О. Д. Школьної [3; 7; 12, 13]. Н. М. Бикова досліджувала типологію катеринославських періодичних видань кінця XIX – початку XX ст., а Т. М. Ковальська вивчала катеринославську пресу того ж періоду в контексті суспільно-історичного та культурного розвитку регіону [3, с. 190–195].

На особливу увагу заслуговує дослідження О. Д. Школьної, яке було присвячене спеціалізованій пресі Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст. О. Д. Школьна підкреслює у своїй роботі, що потреба в спеціалізованій пресі виникла наприкінці XIX ст. із розвитком господарства, з появою читачів, що потребували оперативної та якісної фахової інформації. Як зазначила О. Д. Школьна, галузева періодика Катеринославської губернії свідчила про високий науковий потенціал місцевої інтелігенції. У дослідженні О. Д. Школьної гірничо та металургійна періодична преса Катеринослава не вивчається окремо, а розглядається як один із підрозділів фахової періодики [13, с. 239–244].

Виклад основного матеріалу. Технічна журналістика в XIX – на початку XX ст., як складова соціальної журналістики, була складним і різнобічним явищем. Періодичні видання різнилися за цільовим призначенням, тематичною спрямованістю, програмою, періодичністю, часом видання, тиражем. Одні журнали випускалися для вчених, спеціалістів найвищої кваліфікації, а інші – для працівників галузі. Були журнали, які припиняли свою діяльність після виходу перших номерів, інші виходили десятиріччями, а деякі – навіть більше століття. Головна відмінність полягала в різній професійній орієнтованості та суспільній ролі того чи іншого видання.

Скористаємося бібліографічним показником із російської технічної періодики 1800–1916 рр. Ю. Меженка, яким було відібрано для класифікації 420 видань [10]. Ці видання були повністю або переважно присвячені технічним проблемам. Показник журналів вказує на їх приналежність до відповідних галузей. Це – авіація, автомобільний транспорт, будівництво, гірничо справа, електротехніка, залізничний транспорт, металургія, нафтова промисловість, теплотехніка, хімічна промисловість та інші. У розділі «Гірничо справа» наведено 17 видань за алфавітним принципом: «Вестник горного дела на Кавказе» (Тіфліс), «Вестник золотопромышленности и горного дела вообще» (Томськ), «Горнозаводской листок» (Харків), «Горнозаводское дело» (Харків), «Горные и золотопромышленные известия» (Томськ), «Горный журнал» (Петербург), «Дневник Тридцатого съезда горнопромышленников юга России» (Харків), «Еженедельная горнозаводская газета» (Петербург), «Известия Екатеринославского высшего горного училища» (Катеринослав), «Известия Общества горных инженеров» (Петербург), «Известия Общества штейгеров» (Катеринослав), «Рудный вестник» (Москва), «Сборник технических статей» (1903–1908) (Харків), «Уральский техник» (Єкатеринбург), «Уральское горное обозрение» (Єкатеринбург), «Южнорусский горный листок» (Харків), «Южный инженер» (Катеринослав). У розділі «Металургія» наведені такі видання: «Журнал русского металлургического общества» (Петербург), «Литейное дело» (Катеринослав), а деякі журнали збігаються з тими, які вже були наведені в Гірничому розділі, а саме: «Горный журнал» (Петербург), «Сборник технических статей» (1903–1908) (Харків), «Уральский техник» (Єкатеринбург). За топографічним показником технічної літератури Ю. Меженка, тільки в столиці Російської імперії у XIX ст. та на початку XX ст. публікувалася половина з наведених видань (223 видання) [10, с. 261].

В історико-типологічному огляді О. І. Акопов серед типологічних ознак спеціального журналу визначив соціальні фактори, які створювали умови для появи періодичного видання, а саме: мета та завдання видання, склад читачької аудиторії. На його думку, від цих ознак залежить тип видання, який обумовлює вторинні

ознаки: авторський склад, внутрішня структура, оформлення та жанри публікацій. До формальних ознак видання О. І. Акопов відніс періодичність, обсяг і тираж [1].

Один із розділів монографії О. І. Акопова стосується розвитку спеціальних журналів у галузі техніки та природознавства з другої чверті XIX ст. до 1917 р. У першій чверті XIX ст. розвиток технічних журналів відбувався повільно. За цей час було створено лише сім видань. З другої половини першої чверті XIX ст. у Петербурзі починають виходити такі видання: «Горный журнал», «Журнал мануфактур и торговли», «Журнал путей сообщения», «Инженерные записки», «Военный журнал». Вони видавалися різними галузевими відомствами.

Характерними рисами, які об'єднували цю групу журналів, були високий теоретичний рівень, значна соціальна роль цих органів, стабільна внутрішня структура у вигляді постійних розділів, поєднання матеріалів різних жанрів за значної переваги наукових статей. У цих виданнях висвітлювалися кращі досягнення вітчизняної та закордонної науки і техніки [2, с. 24]. Серед них: «Горный журнал», «Еженедельная горнозаводская газета», «Известия Общества горных инженеров», «Журнал русского металлургического общества». На сторінках цих видань висвітлювалися, перш за все, питання промислового розвитку як усієї країни, так і окремих її регіонів.

Першим повноцінним представником такого видання в галузі гірничої справи та геології був суто науковий «Горный журнал» (зараз – базовий друкований орган із розвідки, використання й охорони надр, щомісячний науково-технічний і виробничий журнал).

Бурхливий розвиток гірничої справи та гірничої науки в Російській імперії у другій половині XVIII ст., півстолітній досвід підготовки російських спеціалістів-гірників вищої кваліфікації, створили умови для видання спеціального журналу з гірничої справи. Журнал був заснований при С.-Петербурзькому Гірничому кадетському корпусі (зараз С.-Петербурзький державний гірничий університет) у липні 1825 р. Журнал видавався при Гірничому Вченому комітеті Гірничого відомства. Гірничий Вчений комітет публікував статистичні відомості про гірничозаводську промисловість, надавав висновки щодо нових і вдосконалення старих споруджень на казенних гірничих заводах і мінеральних водах, а також встановлював правила техніки безпеки гірничої та соляної справи. Одним із найголовніших завдань комітету було видання друкованого органу. Мета й завдання цього друкованого органу були сформульовані його головою таким чином: «Издание должно распространять новые открытия, создавать условия для преподавания наук в Горном кадетском корпусе (металлургии, горного и маркшейдерского искусства). Наконец, издание “Горного журнала” должно способствовать и самим наукам» [4, с. XVII–XVIII].

Щомісячний журнал від самого початку мав чітку програму та структуру – 10 постійних розділів: гірничі законоположення, мінералогія, хімія, гірнича справа, заводська справа, загальна гірнича та соляна бібліографія, бібліографічні новини і некрологія та ін. Редакція неухильно дотримувалася цієї структури, з'являлися нові розділи, але принципово структура журналу не змінювалася десятиріччями. Журнал був розрахований на вчених, висококваліфікованих інженерів та техніків. Основний зміст складали наукові (теоретичні й експериментальні) та технічні статті, повідомлення, огляди. Меншою була доля виробничих та інформаційно-технічних статей. Публікувалися також рецензії, бібліографія та звіти. У підготовці журналу брали участь відомі російські вчені: П. П. Аносов – засновник вчення про сталь і

редоначальник високоякісної металургії; Д. І. Менделєєв – видатний російський хімік, автор періодичної системи хімічних елементів; А. П. Карпінський – відомий російський вчений-геолог, директор Геологічного Комітету; М. А. Шателен – перший професор електротехніки, Д. І. Соколов – відомий російський геолог, автор фундаментальної праці з мінералогії та ін. Наприклад, на сторінках журналу П. П. Аносов багато уваги приділяв вивченню гірничої справи Уралу, він вперше порушив проблему комплексного дослідження корисних копалин його багатих районів. Як видатний металург, він описав технологію виплавлення високоякісної сталі. Д. І. Менделєєв знайомив читачку аудиторію з хімічними аналізами руд та металів.

Незважаючи на наукову спрямованість журналу, з першого ж року він мав досить великий тираж – 1 100 примірників, який поступово зростав. У виданні публікувалися переклади статей закордонних авторів, а також дослідження вітчизняних авторів. Журнал мав успіх за кордоном. Іноземні видання публікували переклади статей із російського видання. У 1840 р. був опублікований п'ятитомний збірник його оригінальних статей у перекладі французькою мовою.

Безпосередньо або опосередковано редакція журналу неодноразово зверталася до подій у Наддніпрянщині, друкуючи матеріали про її розвиток принаймні двічі на рік. У 1880 р. з'явилися замітки про результати бурових розвідувальних робіт, які здійснювалися Гірничим відомством поблизу м. Слов'янська Харківської губернії та селища Брянцевки Бахмутського повіту Катеринославської губернії [4, с. 347–379]. У різні часи свої звіти та нариси про організацію гірничої справи в регіоні друкували в журналі гірничі інженери Донецького басейну М. С. Авдаков, А. В. Міненко, Є. М. Таскін та І. А. Тіме, який працював у Петербурзі, але був у відрядженнях у Донецькому басейні, а також викладачі Катеринославського гірничого інституту (Й. І. Танатар та ін.) [5, с. 210–215]. Видання «Горного журналу» стало важливою подією в культурному житті країни, яку наукова спільнота зустріла з великим піднесенням.

У 1882 р. почав видаватися двічі на місяць, обсягом 4–5 друкованих аркушів ілюстрований технічний журнал «Технический обзор» новітніх відкриттів і вдосконалень з усіх галузей заводсько-фабричної промисловості, у тому числі з гірничої справи та металургії. У програмі журналу було двадцять розділів.

Видання «Известия Общества горных инженеров» було друкованим органом Товариства гірничих інженерів і виходило з 1892 р. до 1916 р. Періодичність видання змінювалася від 6 до 12 разів на рік. Із 1897 р. воно виходило щомісячно, а з 1907 р. – двічі на місяць, з десятого номера 1909 р. – знову щомісячно. Редакторами були Л. А. Лебединський, Л. І. Лутугін, гірничі інженери: С. Г. Войсла, Л. Ф. Бацевич, М. О. Павлов, Ю. І. Бутлеров. Зазначимо, що Л. І. Лутугін присвятив 22 роки свого життя вивченню Донецького басейну і опублікував роботу «Донецький кам'яновугільний басейн» у 1897 р. Він створив карту Донецького басейну, за що був нагороджений великою золотою медаллю на міжнародній виставці в Турині в 1911 р. Редакційний комітет журналу визначив мету та завдання журналу – інформувати про діяльність Товариства, публікувати кращі наукові доповіді, а також протоколи засідань. Кількість сторінок у номері була нерівномірною: від 8 до 130 сторінок. Наприкінці XIX ст. обсяг одного номера був значно більшим, ніж на початку XX ст.

Щотижнева гірничозаводська газета в Петербурзі виходила на зламі століть. Редактором був професор В. Ф. Алексєєв. Видавці (В. Ф. Алексєєв, К. І. Гамов,

М. М. Міклухо-Маклай) намагалися висловити суспільну думку стосовно розвитку російської гірничої промисловості та зробити видання посередником між російськими підприємцями, з одного боку, і споживачами металу та вугілля, – з іншого. Видання мало офіційний відділ внутрішніх новин із гірничозаводської справи, публікувало оригінали та переклади статей російських та іноземних техніків із гірничозаводської справи, дані про діяльність технічних наукових товариств, які мали відношення до гірничої справи, та бібліографічний огляд.

«Журнал русского металлургического общества» виходив у Петербурзі з 1910 р. до 1916 р. шість разів на рік. Редактором був відомий металург М. О. Павлов, а видавцем – Російське металургійне товариство. Журнал мав два розділи. У першому розділі публікувалися оригінальні роботи членів Товариства, а в другому – огляди всіх галузей металургії, а також бібліографія. До номерів додавалася хроніка діяльності Товариства. Про свою редакторську діяльність М. О. Павлов згадував у мемуарах, створених за радянських часів [11].

У Москві всього видавалося 89 технічних журналів. У 1881 р. редактор-видавець інженер-механік П. К. Енгельмейер почав друкувати щотижневий ілюстрований журнал «Техник», присвячений технічним новинкам і винаходам, які впроваджувалися у виробництво. Із 1891 р. журнал не видавався.

Із січня 1884 р. у Москві щомісячно видавався «Вестник промышленности», технічний журнал заводсько-фабричної промисловості, кустарного промислу та ремесла. Видання мало великий обсяг – до дванадцяти друкованих аркушів, а також окремий атлас креслень. Редактор-видавець інженер-технолог П. М. Кречетов запросив до співпраці в журналі професорів і викладачів С.-Петербурзького університету, технологічного інституту, університету та технічного училища. Уже в перший рік журнал був нагороджений срібною медаллю на одеській промислово-землеробській виставці.

Редакційний комітет професійно-технічного журналу ЮРГЛ досить своєрідно відгукнувся на початок видання цього журналу: «Само издание довольно щеголевато и снабжено... многими литографированными чертежами, прилагаемыми к каждому номеру в особой обертке, что... весьма практично и облегчает читателю удобное с ним ознакомление» [14, с. 1058]. Безперечною перевагою технічного журналу колеги галузевого видання Півдня Росії вважали наявність додатку, в якому друкувалася інструкція до вивчення чавуноливарної справи.

Один із московських журналів був присвячений гірничій справі й називався «Рудный вестник». Це був друкований орган головного комітету Всеросійського земського та міського союзів, а видавався він на кошти Петрографічного інституту. Редактором був В. О. Обручев – видатний учений-геолог, дослідник Сибіру та Центральної Азії, а видавцем – В. В. Аршинов, відомий учений, доктор геолого-мінералогічних наук. Завдання цього видання було сформульовано так: сприяти обізнаності про мінеральні багатства Росії та прискоренню їх розробки. Редакційний комітет журналу мав на меті поширення наукової інформації. Журнал друкувався періодично, відповідно до накопичення матеріалу. У 1916 р., наприклад, вийшло чотири номери.

Журнали, які були присвячені гірничій та металургійній справі, виходили не тільки у столиці Російської імперії – Петербурзі та в центрі країни – Москві, а й у регіонах, багатих на корисні копалини: в Сибіру, на Уралі, Кавказі та на Півдні Росії.

Два видання, які виходили в Томську, це – «Вестник золотопромышленности и горного дела вообще» та «Горные и золотопромышленные известия». Перше видання виходило два рази на місяць з 1892 до 1906 р., до 1904 р. це видання виходило в Томську, а потім – у Петербурзі. Із 1907 р. виходило під новою назвою – «Золото та платина». Редакторами були гірничі інженери, викладачі вищих навчальних закладів і науковці: В. С. Реутовський, Е. К. Фрейман, Є. М. Барбот-де-Марні, І. І. Роговін та ін. Видавцями були гірничі інженери В. С. Реутовський, Е. К. Фрейман. У 1904 р. при редакції була утворена постійна дорадча група золото- та платинопромисловців.

Головним завданням видання було сприяння розвитку гірничої справи в азіатській частині Росії шляхом забезпечення спілкування й обмін досвідом гірничих діячів, маючи на увазі домінуючу галузь гірничої промисловості – золотопромисловість. У програмі видання були виділені такі розділи: загальні огляди, гірничача та гірничозаводська справа, мінералогія та геодезія, історія, господарство та статистика золотопромисловості й гірничої справи взагалі, механіка золотої справи, гірничче законодавство, розпорядження управління золотих копалин, бібліографія та ін. [10, с. 274].

Коли видання «Вестник золотопромышленности и горного дела вообще» почало виходити в Петербурзі, то його справу продовжило нове видання «Горные и золотопромышленные известия». Нове видання виходило з 1904 до 1915 р. двічі на місяць. Пізніше цей журнал об'єднався з виданням «Журнал Общества сибирских инженеров» і почав виходити під назвою «Вестник Общества сибирских инженеров». Редактором та видавцем був гірничий інженер Е. К. Фрейман, який завдання редакції сформулював таким чином: якомога повніше задовольнити потреби гірничого промислу великого Сибіру, особливу увагу приділивши промисловості золота. До програми видання було включено багато проблем: загальні огляди, гірничача та гірничозаводська справа, мінералогія та геологія, історія, господарство та статистика гірничозаводської справи та золотопромисловості, гірничача механіка, гірничі закони, урядові розпорядження, новини, звіти з'їздів золотопромисловців та ін.

На Уралі виходило два галузевих видання, які були пов'язані з гірничою промисловістю. Видання «Уральское горное обозрение» виходило в Єкатеринбурзі у період з 1897 по 1906 р., спочатку – щотижнево, а з 1905 р. – два рази на місяць. У 1905 р. журнал почав видаватися в Петербурзі. Редакторами видання були спочатку М. П. Штейнфельд, пізніше – О. І. Фадєєв, В. В. Мамонтов та ін. Видавцем була Рада з'їзду уральських гірничопромисловців. У номері було від 8 до 16, а з 1905 р. – від 16 до 28 сторінок.

Журнал мав на меті сприяти уральській гірничій промисловості, з'ясовувати її стан, її потреби, знаходити кошти для забезпечення потреб цієї промисловості. Головним чином журнал стосувався проблем Уралу, хоча висвітлювалися й питання гірничої справи Росії в цілому. Програма видання складалася з урядових розпоряджень, звітів гірничопромислових з'їздів, оригінальних статей і перекладів статей, присвячених гірничозаводській, золото-платиновій та гірничолісній промисловості, економічних оглядів, презентацій, винаходів, а також бібліографічних описів.

Технічний і професійний журнал «Уральский техник» виходив у Єкатеринбурзі з 1907 р. до 1915 р. Редакторами були В. М. Биков, С. Г. Турищев та М. І. Машков. Фактичним видавцем стало Товариство уральських гірничих тех-

ніків. У номері було від 10 до 80 сторінок. Головними відділами програми були розпорядження уряду, статті з гірничої, гірничозаводської та фабричної промисловості, хроніка та бібліографія. Видання призначалося для середнього технічного складу. Значна увага приділялася металургії. Креслення, таблиці та схеми додавалися до номерів [Там само, с. 269].

На Кавказі в Тифлісі публікувалося видання «Вестник горного дела и орошения на Кавказе», яке було безкоштовним додатком до газети «Кавказ». Журнал виходив двічі на місяць у період з 1900 р. до 1902 р. (з 1903 р. замість журналу на сторінках газети «Кавказ» двічі на місяць з'являвся відділ «Гірничі справи та зрошення на Кавказі»). Його редакторами були М. І. Ченгері та К. М. Бегичев, а видавцем була Канцелярія головного управляючого цивільною частиною на Кавказі.

Завдання цього видання визначалися як сприяння спеціальному вивченню всіх галузей гірничої промисловості та іригаційної справи на Кавказі, а також поширення систематичних знань із предмета. Програма видання мала такі розділи: урядові повідомлення, гірничі господарства, гірничозаводська справа (мідь, вугілля, марганець, свинець, срібло, сірка, торф, залізо й інші поклади та продукти їх обробки), мінеральні води, геологія, іригаційні роботи та бібліографія [Там само, с. 274].

У Харкові публікувалося 12 технічних видань. Серед них: «Вестник южных железных дорог», «Записки Харьковского отделения РТО», «Известия Харьковского технологического института». У Катеринославі виходило сім спеціальних технічних видань. Наприклад, «Вестник Екатерининской железной дороги», «Записки Екатеринославского отделения РТО», «Известия общества штейгеров», «Литейное дело».

Всі наведені видання були профільні, мали професійну спрямованість і репрезентували досягнення в тих чи інших галузях промисловості. Не обходили увагою наукові проблеми, публікуючи статті відомих у регіоні науковців та дослідників.

Отже, російська технічна періодика остаточно сформувалася у першій чверті XIX ст. Дослідниками, типологізаторами та класифікаторами періодичних видань були радянські вчені Ю. А. Меженко й О. І. Акопов [1; 2; 10]. У наш час цим питанням приділяють увагу дослідники України (Львів, Київ, Дніпропетровськ) та Росії (Москва, Ростов-на-Дону) [1–3; 6–9; 12; 13]. Першим вагомим представником технічної періодики, який стосувався гірничої справи, був «Горный журнал», що виходив у С.-Петербурзі. На сторінках цього видання знайшли відображення геологічні й економічні проблеми формування промисловості Наддніпрянської України. З розвитком гірничої справи в різних регіонах Російської імперії, багатих на корисні копалини, набувала актуальності й регіональна галузева преса. Наприкінці XIX – на початку XX ст. гірничі та металургійні періодика почала виходити на Уралі, в Сибіру, на Кавказі і на Півдні імперії – у Харкові та в Катеринославі.

Бібліографічні посилання

1. **Акопов А. И.** Методика типологического исследования периодических изданий: (На примере специальных журналов) / А. И. Акопов. – Иркутск, 1985.
2. **Акопов А. И.** Отечественные специальные журналы (1765–1917): Историко-типологический обзор / А. И. Акопов. – Ростов-на-Дону, 1986.
3. **Быкова Н. М.** Типология екатеринославских периодических изданий конца XIX – начала XX века / Н. М. Быкова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Літературознавство та журналістика. – Вип. 2. – Д., 1998. – С. 185–187.

4. Горный журнал. – 1825. – С. XVII–XVIII.
5. Горный журнал. – 1877. – Т. 2. – С. 210–215.
6. **Зелінська Н. В.** Українська наукова періодика кінця XIX – початку XX ст. як джерело формування мови сучасної науки / Н. В. Зелінська // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. другої всеукр. наук-теорет. конф., 21–22 груд. 1994 р. / за ред. М. М. Романюка / НАН України; Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника; Наук.-дослід. центр періодики [та ін.]. – Л.; Житомир, 1994. – С. 16–20.
7. **Ковальская Т. Н.** Екатеринославская пресса конца XIX – начала XX века в контексте общественно-исторического, культурного развития региона / Т. Н. Ковальская // Вестник Днепропетр. ун-та. Литературоведение и журналистика. – 1996. – В. 3. – С. 190–195.
8. **Крутиков В. В.** Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В. В. Крутиков. – Д., 1980.
9. **Литвин О.** Проблеми технічної термінології на сторінках української преси початку XX ст. / О. Литвин // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. сьомої всеукр. наук. – теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. / НАН України. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника; Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 2002. – С. 522–526.
10. **Меженко Ю. А.** Русская техническая периодика 1800–1916 гг. : библиогр. указатель / Ю. А. Меженко. – М.; Л., 1955.
11. **Павлов М. А.** Воспоминания металлурга / М. А. Павлов – [3-е изд., сокращ.] – М., 1953.
12. **Школьна О. Д.** Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 «Теорія літератури, текстологія» / О. Д. Школьна. – К., 1997.
13. **Школьна О. Д.** Спеціалізована преса як відображення і чинник господарського життя регіону (на прикладі видань Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст.) / О. Д. Школьна // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. сьомої всеукр. наук.-теорет. конф. – Л., 2002. – С. 239–244.
14. Южно-русский горный листок – 1884. – № 91. – С. 1133–1134.

Надійшла до редколегії 08.12.2014

УДК 94:329](477)-058.232.6 «19»

Н. А. Ковальова

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ XX ст.: МІФ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

Проаналізовано основні напрями діяльності організацій РСДРП в українському селі з 1901 р. до Лютневої революції 1917 р., охарактеризовано ефективність їх роботи. Показано необґрунтованість оцінки селянської боротьби в радянській історичній літературі як союзу пролетаріату та селянства.

Ключові слова: РСДРП, селянство, агітаційно-пропагандистська робота, соціал-демократичні гуртки, «аграрні групи».

Ковалева Н. А. Деятельность организаций РСДРП в украинской деревне в начале XX в.: миф советской историографии о союзе рабочего класса и крестьянства.

Проанализированы основные направления деятельности организаций РСДРП в украинской деревне с 1901 г. до Февральской революции 1917 г., характеризуется эффек-

тивность их работы. Показана необоснованность оценки крестьянской борьбы в советской исторической литературе как союза пролетариата и крестьянства.

Ключевые слова: РСДРП, крестьянство, агитационно-пропагандистская работа, социал-демократические кружки, «аграрные группы».

Kovalyova N. A. Activities of RSDWP organizations in Ukrainian village at the beginning of the 20th century: the myth of the soviet historiography about the union between working class and peasantry.

The article analyzes main directions of RSDWP organizations activities in Ukrainian village since 1901 to February Revolution of 1917: agitation and propaganda work, creation of social-democratic circles, activities of «agrarian groups». The author has analyzed consolidation of the problem of the union between working class and peasantry in revolutionary events at the beginning of the 20th century in historical literature and its estimation by the researches of perestroika. It has been concluded on low efficiency of RSDWP activities among the peasants and determined the reasons of peasant movement spontaneity. The following peculiarities of RSDWP work in Ukrainian village are distinguished: activities of united RSDWP organizations, insufficient territorial scope. It is showed baselessness of estimation of peasant struggle in the Soviet historical literature as a unit between working class and peasantry.

Keywords: RSDWP, peasantry, agitation and propaganda work, social-democratic circles, «agrarian groups».

Проблема діяльності РСДРП серед селянства, переважно її більшовицької фракції, дуже плідно і різнобічно досліджувалася в радянській історичній науці. На думку одного з провідних радянських дослідників О. Г. Михайлюка, діяльність революційної соціал-демократії була одним із трьох основних чинників, які визначали розмах селянського руху і його форми (поряд із соціально-економічними умовами та ступенем розвитку капіталізму в сільському господарстві) [30, с. 136].

Наукові пошуки дослідників 1950–1980-х рр. мали ідеологічне спрямування – обґрунтувати проголошений В. І. Леніним союз пролетаріату і селянства, відзначаючи при цьому недоліки й суперечності такого підходу. Залучення нових архівних матеріалів, поява наукових розвідок про роботу українських політичних партій на селі та розвиток селянського руху [6; 7; 28; 37; 38; 46–48] вимагають переосмислення досвіду діяльності організацій РСДРП серед селянства в українських губерніях початку ХХ ст. та створення всебічної характеристики соціально-політичної ситуації на селі.

Об'єктом пропонованого дослідження є діяльність соціал-демократичних організацій серед селянства, предметом – їх організаторська робота на селі. Метою дослідження є з'ясування напрямів діяльності організацій РСДРП серед селянства та аналіз її ефективності.

Питання про ставлення РСДРП до селянства постало у ранніх працях В. І. Леніна й активно обговорювалося на II–V з'їздах партії. Розвиваючи ідею керівної ролі робітничої партії у революційному русі, В. І. Ленін наголошував на необхідності підтримки пролетаріатом революційних елементів у середовищі селянства [21, с. 68]. Однак він не вважав селянство єдиним класом. На початку 1902 р. він відзначав, що селянство розділилося на сільський пролетаріат та сільську буржуазію (велику, середню, дрібну і найдрібнішу) [19, с. 312]. Першим і основним завданням для соціал-демократів В. І. Ленін вважав зміцнення союзу сільських пролетарів і напівпролетарів з міськими пролетарями [20, с. 193].

Ставлення з'їздів РСДРП до селянства та селянського руху було неоднозначним: нами досить детально охарактеризовано позиції різних течій і груп із селянського питання, а також оцінку ними селянського руху [16; 17]. Загалом

П з'їзд РСДРП у 1903 р. поставив завдання опанувати керівництво селянським рухом. Однак досягти цієї мети соціал-демократи не змогли й обмежилися тактикою підтримки селянського руху, що констатував на IV з'їзді РСДРП у 1906 р. один із лідерів «економізму» О. Мартинов [49, с. 192].

Актуальним завданням для партії у 1906 р. було використати тимчасовий збіг інтересів пролетаріату і селянства для поглиблення класової боротьби [17, с. 141]. Проте розпорошеність селянства, стихійність його виступів і зміни настроїв робили селянство ненадійним союзником для пролетаріату, чужим для соціал-демократії. Спробу українських делегатів «Спілки» та грузинських меншовиків включити до порядку денного V з'їзду РСДРП (травень 1907 р.) питання «Про ставлення соціал-демократії до селянського руху і соціал-демократичну роботу на селі» відхилила більшовицька фракція за підтримки більшості делегатів з'їзду [44, с. 23, 67]. При цьому В. І. Ленін вважав можливим здійснення революції в Росії лише за умови підтримки пролетаріату більшою частиною селянства [44, с. 366].

Положення про союз пролетаріату і селянства у боротьбі за соціалізм вводиться до наукового обігу у публікаціях 1928–1929 рр. [див. напр.: 8, с. 15; 14, с. 69]. Однак жодної наукової праці про союз робітничого класу та селянства у 1920-х рр. не було створено. У 1950–1960-х рр. проблема союзу робітничого класу із селянством стала однією з центральних у працях радянських науковців [22, с. 17–19]. Серед українських дослідників найбільше уваги проблемі союзу пролетаріату із селянством приділили М. Н. Лещенко, О. Г. Михайлюк, П. М. Шморгун [23–26; 30–33; 51; 52].

Обмеженість джерельної бази стала однією з основних проблем, які поставали перед радянськими дослідниками історії більшовицьких організацій початку XX ст. [30, с. 8]. В умовах конспіративної діяльності інформація про партійну роботу на селі потрапляла в офіційні документи у випадку викриття, арештів, проникнення у партійне середовище провокаторів [10, с. 163].

Одним із перших намагався виявити і проаналізувати джерела про роботу соціал-демократичних організацій (як більшовиків, так і меншовиків) серед селян у 1905–1907 рр. дослідник 1920-х рр. Є. А. Мороховець. Він відзначив великі масштаби агітаційно-пропагандистської діяльності соціал-демократичних організацій у Херсонській, Таврійській, Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях [34, № 5, с. 91; там же, № 6, с. 81]. Однак інформації про роботу соціал-демократів у Подільській губернії і на Волині ним було виявлено надзвичайно мало [34, № 6, с. 78, 79]. У цих двох губерніях переважний вплив у боротьбі за селянство завдяки діяльності чорносотенного духовенства здобули монархічні організації, зокрема «Союз руського народу» [43, с. 88].

Першим і традиційним напрямом діяльності організацій РСДРП на селі була агітаційно-пропагандистська робота: розповсюдження листівок, газет, революційної літератури [35, с. 66, 7]. Перші кроки у напрямку до інших соціальних верств, зокрема селянства, зробили на початку XX ст. Катеринославський і Полтавський комітети РСДРП (поширювали у селах нелегальну літературу, газету «Іскра», залучали селян до соціал-демократичних гуртків) [5, с. 38; 24, с. 16, 17]. Саме соціал-демократичній (іскрівській) пропаганді радянські дослідники відводили основну роль у підготовці та початку селянських виступів 1902 р. на Полтавщині й Харківщині [24, с. 13]. При цьому нерідко пропаганда РУП серед

селянства, особливо у 1902 р., видавалася за діяльність соціал-демократичних організацій [6, с. 185].

Наймасовішого характеру агітаційно-пропагандистська діяльність організацій РСДРП набула під час революції 1905–1907 рр. У селах розповсюджували листівки Катеринославський, Харківський, Луганський, Одеський, Поліський та інші комітети РСДРП [30, с. 26; 52, с. 85]. Більшовицькі організації великих промислових центрів України у 1905–1907 рр., за підрахунками О. Г. Михайлюка, випустили 28 листівок, звернених до селян [32, с. 34].

Однак переважна більшість листівок була адресована робітникам. За підрахунками М. Н. Лещенка, із 245 листівок, вміщених у збірнику «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции», виданому Інститутом історії партії ЦК КПУ (К., 1955), 196 листівок були звернені до робітників, 42 – до робітників і селян і лише 7 – окремо до селян [26, с. 127]. О. Г. Михайлюк вказав, що у цей же час у архівосховищах зберігалася значна кількість листівок соціал-демократичних організацій і груп невеликих міст, в організаціях яких значним впливом користувалися меншовики [32, с. 34]. Однак ці листівки до наукового обігу не залучалися.

Поширення друкованих видань через цілу низку чинників (нераціональна система розповсюдження літератури, репресії та каральні акції правоохоронців, неписьменність переважної більшості селян) часто мало низький ефект [46, с. 183]. Цей висновок С. В. Сусорова є характерним і для оцінки результативності агітації організацій РСДРП.

Другим і більш ефективним напрямом роботи комітетів РСДРП (завдяки безпосередньому контактуванню селян із партійними пропагандистами) було створення гуртків серед селян та сільської інтелігенції [13, с. 401]. Інформація про перші соціал-демократичні гуртки, які працювали серед селянства, набула хрестоматійного характеру: у 1901 р. були засновані гурток «Зіронька» у селі Зелене Верхньодніпровського повіту (поблизу Кривого Рогу), гуртки в селах Абрамівка і Мар'янівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, 1902 р. – гурток у с. Федорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії [5, с. 38; 39, с. 41; 40, с. 11; 41, с. 10].

З початком революції 1905 р. активізувалася агітаційно-пропагандистська та гурткова діяльність політичних партій. Найбільші соціал-демократичні організації (Катеринославський, Харківський, Луганський, Полтавський, Поліський комітети РСДРП) відправляли на села своїх агітаторів, які брали участь у сільських сходах, селянських мітингах і зборах [30, с. 32, 33]. Є. Мороховець відзначав популярність соціал-демократичних агітаторів на численних і багатолюдних мітингах у Полтавській губернії: за десятки верств селяни направляли посланців з проханням прислати на мітинг студента або «жидка» [34, № 6, с. 73]. Для налагодження доставки і розповсюдження нелегальної літератури, проведення усної агітації більшовики йшли на контакти із соціалістами-революціонерами [45, с. 194].

При Харківському, Катеринославському, Луганському та деяких інших комітетах РСДРП для роботи на селі були створені «аграрні групи» [1, с. 169, 170; 35, с. 73, 74]. «Аграрна група» Харківського комітету РСДРП випускала листівки для селян, відправляла агітаторів на село. Комітет регулярно виділяв їй кошти [3, с. 148; 36, с. 53]. Однак виданням листівок і відрядженням агітаторів на село діяльність групи і обмежилася. Партійних організацій в селах створено

не було, селянські виступи навесні й влітку 1905 р. були розпорошеними і неорганізованими [36, с. 55].

Восени 1905 р. для керівництва сільськими організаціями Катеринославської губернії, які об'єднували до 500 членів, було утворено Катеринославське бюро провінційних організацій РСДРП (входили Олександрівська, Криворізька, Павлоградська, Кам'янська і Синельниківська групи РСДРП) [25, с. 23]. У 1906 р. у Катеринославі було створено Селянську організацію РСДРП, яка випускала листівки для селян, розповсюджувала літературу та вела іншу революційну роботу серед селянства. Вона була об'єднаною: входили як більшовики, так і меншовики [5, с. 100].

Найбільша в Україні організація сільських груп РСДРП була створена в Херсонській губернії [12, с. 77]. 23–24 листопада 1905 р. Одеський об'єднаний комітет РСДРП провів першу конференцію сільських організацій РСДРП Херсонської губернії. Конференція обрала Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП, який взяв на себе керівництво соціал-демократичною роботою в десяти повітах Херсонської, Бессарабської і Таврійської губерній, об'єднавши 25 повітових, міських і містечкових організацій РСДРП, а також 200–250 агітаційно-пропагандистських осередків [23, с. 57, 58; 25, с. 23]. Комітет видавав газету «Письма к крестьянам» – з квітня до серпня 1906 р. вийшло 8 номерів [3, с. 149].

До складу комітету входили більшовики і меншовики. Під час обговорення питання про ставлення до захоплення селянами поміщицьких земель комітет 21 грудня 1905 р. зайняв позицію меншовицької фракції: «проповідувати захоплення землі до Установчих зборів, безумовно, не повинні» [32, с. 33, 34]. 13–15 серпня 1906 р. відбулася губернська конференція сільських організацій, на якій були представлені повіти Херсонської, Таврійської, Бессарабської і Подільської губерній [3, с. 149]. Скликати наступну конференцію сільських організацій РСДРП планували 30 жовтня 1906 р., однак через масові арешти губком не зміг цього зробити. На початку 1907 р. Херсонський губком сільських організацій РСДРП був розгромлений [12, с. 88].

Особлива група для роботи на селі була створена при Кримському союзі, у якому переважали меншовики. У серпні 1906 р. у Криму створювалися селянські комітети, проводилася агітація серед сільськогосподарських робітників [42, с. 22].

У період революції в Україні також діяли Бюро Київської провінції в Києві, «аграрні групи» в Полтаві, Кременчуці, Луганську та деяких інших містах. Однак діячі РСДРП у 1905 р. були зосереджені переважно на революційній роботі у містах [50, с. 58]. У селах України існувало небагато соціал-демократичних організацій, до того ж вони були значно слабші від міських і об'єднували всього кілька селян та сільськогосподарських робітників [26, с. 120]. Їх розташування досить детально відтворено М. Н. Лещенком [25, с. 23].

В умовах революції більшовики прагнули залучити селянство до політичної боротьби шляхом обіцянки землі. Більшовицькі листівки на селі поширювали два основні гасла: конфіскації поміщицької землі і безкоштовної передачі її селянам та заклик до збройного повстання [30, с. 24]. Меншовики основним об'єктом свого впливу вважали міський пролетаріат, а союзником – буржуазію. Вони знали про досить слабкий зв'язок партії із селом. Один із лідерів меншовиків Ю. О. Мартов у жовтні 1905 р. писав: «до селянської маси ми доступу не маємо» [29, с. 143]. Успіхи меншовиків у роботі на селі в межах Російської імперії, як відзначав російський

дослідник С. В. Тютюкін, були незначними: у них не вистачало ні грошей, ні засобів для роботи на селі, а сам селянський світ був чужим і незрозумілим. Успішно діяла на селі лише українська «Спілка» [43, с. 235].

Українська соціал-демократична спілка («Спілка») перебувала на позиціях меншовицької фракції РСДРП. Головною метою «Спілки», на думку харківського дослідника С. О. Наумова, було налагодження чи посилення роботи РСДРП у тих регіонах і соціальних верствах, де її партійний вплив був слабким [37, с. 111]. Восени 1905 р. було створено 17 селянських комітетів «Спілки» [18, с. 44]. Сферою її діяльності стали Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська та Полтавська губернії [2, с. 136].

Розквіт діяльності «Спілки», за спогадами А. Ріша, припадав на весну і літо 1906 р. – робота на селі на підконтрольних цій організації територіях велася лише її силами [див.: 34, № 6, с. 66]. Протягом двох із половиною років революції «Спілка» досить успішно організовувала страйковий рух селян і сільськогосподарських робітників та змогла провести депутатів до II Державної думи [47, с. 108]. В аграрному питанні «Спілка» підтримувала меншовицьку аграрну програму П. П. Маслова і закликала селян утримуватися від участі в аграрних заворушеннях: «не розбивати та не палити» поміщицьких економій, «як робили це три роки тому полтавські й харківські селяни», а чекати скликання Установчих зборів, які розглянуть земельне питання [18, с. 44; 52, с. 87].

Зі спадом революційного руху у 1907 р. й до лютого 1917 р. основною формою роботи організацій РСДРП серед селян була літературна пропаганда й агітація. У 1907–1910 рр. листівки для селян видавали Катеринославський, Полтавський, Харківський і Чернігівський комітети РСДРП [51, с. 175]. Архівні джерела свідчать про існування після поразки революції в 1907 р. поодиноких і нечисельних революційних гуртків у деяких селах Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній [27, с. 137; 30, с. 77, 78].

Організації РСДРП в Україні у той період зосередилися на роботі у містах, робітничому середовищі. Зв'язки із селом майже всі партійні організації й групи підтримували через робітників заводів, шахт і рудників, які, приїжджаючи в рідні села, роз'яснювали односельчанам суть подій, розповсюджували агітаційні листівки. Також революційну агітацію на селі проводила місцева сільська інтелігенція – земські вчителі, лікарі, фельдшери [33, с. 46; 51, с. 180]. Більшовик А. К. Войцехович зазначав у своїх спогадах: «Спеціальних відряджень партійних робітників на село, здається, не було, оскільки ми не мали достатніх пропагандистських сил» [15, с. 23].

У роки Першої світової війни жодна організація РСДРП не випускала листівок, адресованих безпосередньо селянам. В основному у селах поширювалися листівки, які призначалися для робітників і солдат, оскільки саме останні ототожнювалися з селянством [3, с. 274; 31, с. 106].

Оцінити ефективність роботи політичних партій на селі через брак джерел досить складно. Дослідник 1920-х рр. Є. А. Мороховець відмічав, що соціал-демократи вели роботу серед селянства у двох напрямках: серед сільського пролетаріату і напівпролетаріату та серед селянства в цілому [34, № 8, с. 34]. На його думку, аграрне питання в соціал-демократичній агітації посідало незначне місце [34, № 6, с. 81].

Незначним вплив партій та їх агітації на село вважав у 1923 р. один із перших дослідників історії селянського руху С. М. Дубровський [11, с. 107, 108]. У статті, написаній 1925 р. С. Дубровським у співавторстві з Б. Граве, автори констатували

величезну роль партійної агітації у формуванні селянської політичної свідомості напередодні революції 1905 р. Однак партійна робота на селі знаходилася у зародковому стані і жодна партія ще не охоплювала організаційно селянські маси. Нелегальну партійну роботу на селі проводили лише дві партії – РСДРП та соціалісти-революціонери [9, с. 117].

Революційні соціал-демократи не змогли очолити селянський рух, і він продовжував залишатися стихійним і слабо організованим [26, с. 135, 136]. Причини неорганізованості селянської боротьби Є. Мороховець, С. Дубровський та інші радянські дослідники пояснювали браком партійних кадрів і засобів на великих територіях держави, неефективністю їх використання, а також несприятливими умовами для конспіративної роботи на селі [1, с. 126; 10, с. 164, 165; 12, с. 65; 34, № 8, с. 33, 34].

На думку С. Дубровського, селяни не розуміли значення союзу з робітничим класом для повалення самодержавства і не знали про роботу партії більшовиків [10, с. 165]. Розвиток селянської боротьби також гальмували сподівання селян отримати землю законним шляхом [1, с. 126; 30, с. 49]. Заможні селяни, значна частина сільської інтелігенції підтримали кадетів, меншовиків, есерів (очолювали селянські спілки) та українські партії [1, с. 170; 52, с. 87].

У роки горбачовської перебудови вітчизняні дослідники (П. Л. Варгатюк та П. М. Шморгун) намагалися переосмислити широковживане поняття союзу робітничого класу і селянства. Вони констатували, що історична наука не може предметно розкрити етапи його утворення, зміцнення і розвитку в умовах революції, показати, як складалася суб'єктивна готовність селянства до створення такого союзу та сприйняття гегемонії пролетаріату, з'ясувати форми, в яких він існував [4, с. 102]. Питання боротьби політичних партій за вплив на селянські маси у Росії періоду революції 1905–1907 рр., констатувала у 1989 р. Л. Т. Сенчакова, залишилося практично нерозробленим [45, с. 10].

Українське село та політичні партії виявилися неготовими до взаємодії. Характерні риси селянства (низький рівень загальної й політичної культури, фактична відсутність національної свідомості), на думку харківського дослідника С. О. Наумова, вимагали масштабної і тривалої пропагандистської діяльності з боку політичних партій. Однак останні через слабку організаційну інфраструктуру, гостру нестачу кадрів, нерозроблену й неадаптовану до настроїв мас ідеологію не могли вести такої роботи [38, с. 132].

Все ж, як українське село, так і політичні партії на початку XX ст. отримали значний досвід політичної діяльності. Соціал-демократична агітація виявилася найбільш потужною і масовою, однак недостатньо ефективною для організації систематичної роботи серед селянства, що було спільною рисою діяльності всіх політичних партій на селі. Багато організацій РСДРП в українських губерніях, які діяли серед селянства, мали об'єднаний характер (включали більшовиків і меншовиків). Однак соціал-демократичні осередки в селах були нечисленними і досить швидко викривалися поліцією. До того ж, не всі українські губернії були охоплені соціал-демократичною агітацією та пропагандою.

Наслідки агітаційно-пропагандистської діяльності організацій РСДРП та інших політичних партій проявилися вже після Лютневої революції 1917 р. Союз робітничого класу і селянства, ідея якого червоною ниткою проходить через праці радянських дослідників 1950–1980-х рр., виявився міфом, від якого історична наука відмовилася наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., але нового бачення відносин селянства і РСДРП не запропонувала.

Бібліографічні посилання

1. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905–1907). – К., 1955.
2. **Борисенко В. А.** До питання про Революційну українську партію / В. А. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії: Республіканський міжвідомчий наук. зб. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
3. **Варгатюк П. Л.** В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях / П. Л. Варгатюк, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун. – К., 1986.
4. **Варгатюк П. Л.** Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період / П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун. – К., 1990.
5. **Варгатюк П. Л.** Партії великої заги: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / П. Л. Варгатюк. – Д., 1970.
6. **Герасименко О. В.** Революційна українська партія в боротьбі за селянство / О. В. Герасименко // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 184–187.
7. **Герасименко О. В.** Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Герасименко. – Черкаси, 2008.
8. **Горин П.** Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М. Н. Покровского / П. Горин // Пролетарская революция. – 1928. – № 10. – С. 5–28.
9. **Дубровский С.** Крестьянское движение накануне революции 1905 г. / С. Дубровский, Б. Граве // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12. – С. 107–122.
10. **Дубровский С. М.** Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М., 1956.
11. **Дубровский С. М.** Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М., 1923. – Вип. 1.
12. З історії Одеської партійної організації : нариси. – О., 1962.
13. История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1964. – Т. 1.
14. **Кардашев Д.** Проблема перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую в свете ленинской теории «американского» и «прусского» пути развития России / Д. Кардашев // Пролетарская революция. 1929. – № 2–3. – С. 58–122.
15. **Кириянов Ю. И.** Крестьянство Екатеринославской губернии в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.): материалы к майской сессии 1960 г. / Ю. И. Кириянов. – М., 1960.
16. **Ковальова Н. А.** Обговорення проблем селянства на II та III з'їздах РСДРП: витоки ідеї «аграрної революції» / Н. А. Ковальова // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 282–285.
17. **Ковальова Н. А.** Ідея «аграрної революції» у соціал-демократичній думці початку XX ст.: дискусія на IV з'їзді РСДРП / Н. А. Ковальова // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 139–142.
18. **Курас І. Ф.** Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / І. Ф. Курас. – К., 1986.
19. **Ленин В. И.** Аграрная программа российской социал-демократии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., 1979. – Т. 6. – С. 303–348.
20. **Ленин В. И.** К деревенской бедноте / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. / В. И. Ленин – М., 1979. – Т. 7. – С. 129–203.
21. **Ленин В. И.** Проект программы нашей партии / В. И. Ленин // Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы. – М., 1958. – С. 56–76.
22. Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. – М., 1969.
23. **Лещенко М. Н.** Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 53–65.
24. **Лещенко М. Н.** Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання) / М. Н. Лещенко. – К., 1972.
25. **Лещенко М. Н.** Робітничий клас – гегемон революції / М. Н. Лещенко // Укр. іст. журн. – 1980. – № 12. – С. 16–29.
26. **Лещенко М. Н.** Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1977.

27. **Лось Ф. Є.** Класова боротьба в українському селі, 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К., 1976.
28. **Мартиненко Н. М.** Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Мартиненко. – Х., 2007.
29. Меншевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М., 1996.
30. **Михайлюк О. Г.** Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) / О. Г. Михайлюк. – Л., 1967.
31. **Михайлюк О. Г.** Більшовики України в боротьбі за союз робітничого класу і селянства в роки Першої світової війни / О. Г. Михайлюк // Укр. іст. журн. – 1965. – № 11. – С. 104–109.
32. **Михайлюк О. Г.** Більшовицькі організації України в боротьбі за селянство / О. Г. Михайлюк // Укр. іст. журн. – 1980. – № 12. – С. 30–38.
33. **Михайлюк О. Г.** Діяльність більшовиків України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства (1907–1910 рр.) / О. Г. Михайлюк // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. – С. 39–47.
34. **Мороховец Е.** Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2–8.
35. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961.
36. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Х., 1970.
37. **Наумов С. О.** 3 історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП / С. О. Наумов // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42. – С. 106–114.
38. **Наумов С. О.** «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 132–138.
39. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Д., 1979.
40. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. – Д., 1981.
41. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. – Д., 1981.
42. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981.
43. Политические партии России: история и современность. – М., 2000.
44. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель–май 1907 г. Протоколы. – М., 1963.
45. **Сенчакова Л. Т.** Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М., 1989.
46. **Сусоров С. В.** ПСР і українське селянство на початку ХХ століття: до проблеми взаємсприйняття / С. В. Сусоров // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 6. – Д., 2008. – С. 181–187.
47. **Федьков О. М.** Життя і повсякденні тривоги провокатора Йосипа Барановського (З історії Української соціал-демократичної Спілки РСДРП) / О. М. Федьков // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 108–110.
48. **Чепурко О. О.** Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Чепурко. – Д., 2009.
49. Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель–май) 1906 года. Протоколы. – М., 1959.
50. **Шестаков А. В.** Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 гг.) / А. В. Шестаков. – М., 1923.
51. **Шморгун П. М.** Більшовики України в період реакції (1907–1910 рр.) / П. М. Шморгун. – К., 1978.
52. **Шморгун П. М.** Більшовицькі організації України в революції 1905–1907 років / П. М. Шморгун. – К., 1975.

Надійшла до редколегії 11.12.2014

Т. Л. Кудрицька*Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького***ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ШВЕДІВ СРСР:
АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

Здійснено класифікацію джерел із вивчення історії шведів СРСР та проаналізовано виокремлені групи. Залучено архівні матеріали, більшість яких уперше введено в науковий обіг, а також електронні ресурси: сайт шведського земляцтва «Föreningen Svenskbyborna». Доведено, що наявний джерельний потенціал є репрезентативним для вивчення соціального та культурного буття радянських шведів.

Ключові слова: інформаційний потенціал, джерела, старошведи, документи, репрезентативність.

Кудрицкая Т. Л. К вопросу изучения истории шведов СССР: анализ источников-ного потенциала.

Осуществлена классификация источников по изучению истории шведов СССР и проанализированы выделенные группы. Привлечены архивные материалы, большая часть которых впервые введена в научный оборот, а также электронные ресурсы: сайт шведского землячества «Föreningen Svenskbyborna». Доказано, что исходный источниковый потенциал является репрезентативным для изучения социального и культурного бытия советских шведов.

Ключевые слова: информационный потенциал, источники, старошведы, документы, репрезентативность.

Kudrytska T. L. To the question of studying the source base potential from the history of the USSR's Swedes.

The article is dedicated to the analyze of the potential sources of information on the history of Swedish USSR. Available sources were divided into legislative acts (record keeping records, materials law enforcement cases, statistical sources), materials of personal origin (memoirs, letters, reports visitors to the village) and publications on the pages of local and Swedish media. Using the criteria of reasonable sufficiency, summarized that generated source base study is representative for the study of many aspects of the history of Swedish USSR.

It is proved that an official office documents submitted by regulatory and accounting and control documentation have enormous information potential for the reconstruction process of the establishment of Soviet power in rural areas and stages of socio-cultural transformation of the population of the Gammalsvenskby. It was reflected in a public reaction on the government national policy which was implemented. Based on forensic investigation files it is possible to reconstruct events Stalin's purges and World War II that took place among Swedes, to follow national specific repression, learn about relationships within the Swedish national minority and their relationships with individual representatives of other nationalities. One of the most important features of this documents their role in the reconstruction of physical and psychological portrait of the defendants, their strategies of behavior in extreme situations. Information capacity of the A. Annas memories provides opportunities to study the history of Soviet Swedes in interwar period, their daily life, economy, behavior strategies in extreme situations, relations with the Soviet authorities and others. Attracting messages travelers helps to trace the mechanism of image formation of the Russian Swedes in their homeland and determine its impact on attitudes to re-emigrants.

In process of analysis of complex source it was shown that in most cases one particular type of questions are answered on separate sources. This eliminates the possibility of cross-checking of the data and requires special consideration in the formulation of questions.

Keywords: information potential, the sources, the documents, memories, representation.

Вивчення історії шведів СРСР – відносно молодий напрям українських досліджень, який розвивається у контексті загального інтересу до вивчення історії національних меншин сучасної України. Закономірним етапом цього процесу є виявлення та класифікація репрезентативної джерельної бази, що має на меті дана стаття.

На сучасному етапі нам відома лише одна робота – монографія шведського історика А. Котлярчука, у якій автор подав стислу характеристику джерел із вивчення етапів «примусової нормалізації» шведів СРСР у 1922–1953 рр., що є лише однією із складових частин тогочасної історії цієї національної меншини [4, с. 15–22]. Із цілком очевидних причин дослідником детальніше проаналізовано джерела шведського походження.

Виходячи із вищесказаного, зупинимося на питанні застосування підходящої моделі класифікації джерел із вивчення історії шведів СРСР та характеристики виокремлених груп.

В основі аналізу джерел із вивчення історії радянських шведів покладена загальноприйнята типолого-видова класифікація. За родовими ознаками джерела розділені на документальні та наративні. Зважаючи на неоднорідність документальних джерел, застосовано внутрішню класифікацію, за якою їх розділено на законодавчі акти, діловодну документацію, матеріали судово-слідчих справ, статистичні джерела. До наративних джерел віднесено матеріали особового походження (спогади, листи, повідомлення візитерів у село) та публікації на сторінках місцевих та шведських ЗМІ.

Звернемося до більш детального складу кожної групи та її джерельної характеристики, керуючись принципом інформаційної достатності у побудові ієрархічної послідовності джерел. Варто зазначити, що законодавчі акти навмисно обійдено увагою, оскільки спеціальних, які б регулювали життя конкретно шведської національної меншини, не було створено. Шведи підпорядковувалися законам, дія яких поширювалася на усі національні меншини.

Документи офіційного діловодства – найбільш масовий та інформативний вид джерел, який торкається усіх сфер життя шведів. Дані матеріали перебувають у 14 фондах Державного архіву Херсонської області (ДАХО) і складаються з таких різновидів:

– розпорядча документація представлена наказами повітових установ та керівництва щодо мобілізації; наказами по військових частинах Херсонського воєнного комісаріату по збору, обліку та зберіганні зброї; циркулярами і перепискою з Херсонським земельним відділом по земельних питаннях, організації посівних кампаній; надання допомоги голодуючим; організації волосних ревкомів, охорони громадського порядку; матеріалами з розробки планів нового районування округи, постановами СНК про боротьбу з сільськогосподарськими шкідниками, завдань земельної кооперації та ін. [1]. Цей різновид документів відображає встановлення радянської влади на території проживання шведів та ілюструє конкретні кроки впроваджуваної нею національної політики. За допомогою цих джерел можна реконструювати події та наслідки Громадянської війни у мікрівимірі – у масштабах одного села. Перераховані документи мають величезний інформаційний потенціал для реконструкції заходів більшовиків, які були прийняті для залучення шведів у радянську роботу, впровадженні в селі нової системи господарювання, проведенні культурної роботи з виокремленням її гендерної складової;

– обліково-контрольна документація вміщує протоколи засідань сільрад з організаційних питань; звітні доповіді і акти огляду роботи сільської ради; акти

про ревізію майна; списки та анкети допризовників; протоколи засідань шкільних рад Старошведської волості; протоколи засідань Старошведського КНС; протоколи громадських зібрань земельної організації [2] та ін. Вони мають практичне значення для з'ясування ступеня залучення шведів у радянську роботу, їх відношення до даного питання, що виражалось у темпах та якості виконання наказів вищестоящих органів влади, а також світоглядних змін, які мали місце у суспільстві під впливом пропаганди радянської влади. Окремий блок джерел містить показники стану сільського господарства впродовж кількох років, що дозволяє дослідити вплив і доцільність сільськогосподарських заходів, упроваджуваних радянською владою.

Опосередковано з документів офіційного діловодства можна довідатися про взаємовідносини шведів між собою, із сусідами-німцями, а також їх ставлення до радянської влади. Особливістю цього різновиду документів є їх хронологічна прив'язка. Більшість із них припадає на 1920-ті рр., що можна пояснити суспільно-політичними явищами, які мали місце у тогочасному СРСР після проголошення політики коренізації. Документація за 1930-ті рр. фрагментарна і уривається на 1933 р.

Матеріали судово-слідчих справ перебувають у фондах ДАХО з обмеженим доступом. Можливість їх залучення важко переоцінити, адже вони містять надзвичайно важливу інформацію, яка тільки недавно почала виходити із категорії «цілком таємно» і майже не використовувалася дослідниками. Серед судово-слідчих матеріалів виокремлено слідчі справи Комітету державної безпеки із звинувачення шведів у антирадянській пропаганді та агітації; протоколи комісій із виключення шведів із комуністичної партії, слідчі справи по обвинуваченню у шпіднажі, участі у контрреволюційній діяльності та агітації; фільтраційні справи громадян шведів-фольксдойче, вивезених у Німеччину [3].

Ці матеріали надають інформацію про взаємодію шведів із органами радянської влади у зовсім іншому ракурсі, коли перші перебували у наперед визначеному статусі, який відносив їх до категорії винних. Враховуючи ймовірну неповноту матеріалів та виходячи із наявних, можна стверджувати, що за десятиліття масштаби звинувачення у злочинах проти радянської влади зросли. Якщо на 1933 р. джерела містять інформацію про суд над сімома особами із обвинувачення у антирадянській пропаганді, то на 1947 р. у зраді батьківщині були звинувачені мешканці усього села.

За своєю архітектонікою судово-слідчі справи складаються із чотирьох частин. Перша – довідка про підсудного – вказує його вік, соціальне походження, освіту, володіння мовами, судимість, участь у контрреволюційних організаціях; друга містить протоколи допиту підозрюваного; третя є показаннями свідків; остання – доведенням вини та винесенням вироку. З огляду на таку структуру документів, зазначимо, що вони містять інформацію у декількох зрізах.

У першу чергу на їх основі можна реконструювати тогочасні події сталінських чисток та Великої Вітчизняної війни, які відбувалися на мікрорівні, прослідкувати національну специфіку репресій, довідатися про взаємовідносини всередині шведської національної групи та їх стосунки із окремими представниками інших національностей. Не останню роль відіграють дані матеріали у реконструкції фізичного і психологічного портрета підсудних, їх стратегій поведінки у екстремальних ситуаціях. Відзначимо, що джерелознавчий аналіз був проведений з тими фільтраційними справами, які звинувачували шведів у добровільному прийнятті статусу фольксдойче. Переважна більшість із них стосуються жіночої по-

ловини населення с. Старошведського. Справи із звинувачення у більш серйозних проступках, як то участь у війні на боці ворога чи активний колабораціонізм, які закономірно стосуються чоловіків, до цих пір перебувають у закритому доступі.

Спогади старошведів побачили світ у Швеції, куди їх автори реемігрували у 1929 р. Показово те, що всі автори є сучасниками, що допомагає у критиці описаних подій, а також дає можливість порівняти їх рефлексію на пережиті події. На жаль, через лінгвістичний бар'єр та перебування більшості цих джерел у архівах Швеції було досліджено лише один із шести спогадів.

Основною причиною появи спогадів Андреаса Аннаса стало бажання чоловіка довести рівність вихідців Старошведського у правах із корінними шведами [9, с. 22]. Його записи орієнтовані на публічне прочитання. У тексті неодноразово зустрічаються звернення до читачів, вони насичені риторичними питаннями, порадами, застереженнями [Там само, с. 29]. Автор не просто переповів сучасну йому історію Старошведського, а зумів її вписати у загальну історію СРСР, демонструючи обізнаність із тогочасними політичними реаліями.

Найбільш інформативну цінність для нашого дослідження становить виклад подій 1917–1929 рр. У них автор постає не просто спостерігачем, але і активним учасником, який є очевидцем частих змін влади в період Громадянської війни, бере участь на фронті у складі Червоної армії, перебуває у керівному апараті після встановлення радянської влади у селі [Там само, с. 35, 36, 42]. Підсилює значимість спогадів те, що А. Аннас дає оцінку подіям, керуючись власними світоглядними принципами. Інформаційний потенціал цих записів надає широкі можливості для дослідження історії шведів СРСР міжвоєнної доби: їх повсякденного життя, господарства, стратегії поведінки у екстремальних ситуаціях, взаємовідносин з радянською владою та ін.

Листи. Важливу роль для відображення зв'язків старошведів із духовними особами Фінляндії відіграють листи подружжя Гоас, адресовані пастору Вірену. З тих, які хронологічно співпадають із досліджуваним періодом, постає кілька проблем села. У 1917–1918 рр. на першому місці у зверненнях Емми Гоас (дружини учителя, а пізніше пастора Христофора Гоаса) фігурують скарги про відсутність власного пастора у селі [11]. Тому листи рясніють запрошеннями приїзду Вірена у село для проведення обряду конфірмації. Іншою проблемою виступає дефіцит шкільних працівників та навчальних посібників [12]. У листах присутні також фрагментарні дані про життя у Швеції та бажання старошведів залишити СРСР.

Значний інформаційний потенціал має лист шведського короля Карла до переселенців, який відображає позицію офіційної Швеції до їх рееміграції у 1929 р. [14]. З його рядків постають ті заходи, які прийняла шведська влада для організації переїзду селян. Сам лист є своєрідною інструкцією, яка регулювала порядок, умови розселення та кредитування переселенців. Виражаючи радість від скорого возз'єднання старошведів із прабатьківщиною, монарх, тим не менше, недвозначно підкреслив обов'язки та очікування, які на них покладала країна. З рядків видно, що шведська влада передбачала всі тяготи майбутнього адаптаційного періоду, про що завчасно попереджувала старошведів. Відчутний відголосок тогочасних тенденцій суспільної думки Швеції. Так, старошведи, які за багато років проживання поза межами країни зберегли свою мову, релігію та національну свідомість, вбачаються королем бажаними поселенцями, які за багато років страждання від чужоземних впливів заслуговують на щастя в рідній країні.

У реконструкції прийому реемігрантів у день їхнього приїзду у Швецію, значну роль відіграють *стенограми вітальної промови* Карла та учителя П. Утаса, який виступив із вдячністю від імені старошведів [15; 18]. Ці промови свідчать про щирі сподівання обох сторін на взаємовигідне існування, а також підкреслюють ключову роль приналежності до шведської культури у даному возз'єднанні.

Упродовж першої чверті XX ст. у Старошведське було здійснено ряд поїздок духовними особами із Естонії, Фінляндії та Швеції, які через відсутність пастора у селі виконували його обов'язки. Окрім цього, відвідувачі у письмовому вигляді оформили свої враження від перебування у селі. Це дозволило виокремити *повідомлення візитерів* як ще один вид джерел. Варто відзначити, що у даних джерелах автори не тільки описують події та явища, очевидцями яких були, але і подають коротку історичну довідку історії старошведів. Рід занять автора визначав вибір предмета статті, а також впливав на мету її написання.

Незважаючи на те, що стаття шведського вікарія Германа Неандера хронологічно виходить поза межі нашого дослідження, опис побуту старошведів, представлений в ній, має допоміжне значення для реконструкції їх дореволюційного портрета [13]. Важливою є і причина появи брошури, яка полягала у бажанні вікарія нагадати населенню Швеції про старошведів та закликала фінансово підтримати їх релігійні і культурні потреби. Візитери у своїх статтях із дидактичною метою знайомили шведське суспільство з релігійністю та високим рівнем національної свідомості старошведів. Одночасно це впливало на формування образу старошведів у суспільній думці Фінляндії, Естонії та Швеції. Тому залучення повідомлень мандрівників допомагає прослідкувати механізм формування іміджу старошведів на їх прабатьківщині і визначити його вплив на ставлення до реемігрантів.

Публікації ЗМІ. Прослідкувати образ старошведів у тогочасній суспільній думці СРСР та Швеції дає змогу періодика, представлена російськомовною «Наддніпрянською Правдою» – центральною газетою Херсонської округи, шведськомовними «Trelleborg», «Borås Journal».

Публікації, присвячені старошведам, періодично з'являлися на шпальтах шведських газет. Особливий резонанс та появу численних заміток викликали події 1929–1931 рр. Приїзд шведів у 1929 р. подавався як закономірне возз'єднання одного народу. Популярними в той час сюжетами були тяжка доля старошведів у Російській імперії та СРСР, їх багаторічне страждання від асиміляційних настроїв німців та пригноблення національних інтересів. Паралельно наголошувалося на ролі Швеції, фінансова і матеріальна допомога якої визначалися ключовими у збереженні національної ідентифікації та життя старошведів [17, с. 68–72, 84].

Очевидно, у суспільстві існувало кілька точок зору на рееміграцію старошведів. Г. Квіст у статті, вміщеній у газеті Trelleborg в 1929 р., намагався розвіяти недовіру деяких представників шведського суспільства, які проголошували «шведськість» переселенців підробкою. Автор статті займає простарошведську позицію, доводячи їх фізичну спорідненість, наголошуючи на їх релігійності та доброчинності, яка, за його словами, може бути прикладом для наслідування для сучасних шведів [16]. У такому ж ключі написана стаття А. Елгстрома, яка заперечувала меркантильні інтереси старошведів та піддавала сумніву думки про фальшивість їх громадянських почуттів до Швеції. Автор висловлювала впевненість у вигідності їх приїзду для Швеції, яка потребувала робочих рук у сільському господарстві [10].

Після повернення частини старошведів у СРСР у 1931 р. міжнародний авторитет Швеції дещо похитнувся. Тому публікація у 1933 р. інтерв'ю Карла Андерсона¹⁾ у газеті «*Botås Journal*» мала на меті виправити ситуацію. До цього переконаний комуніст К. Андерсон засуджував умови життя у СРСР, викривав інформацію про голод 1933 р. та репресії, яких зазнало населення Старошведського, а найголовніше засуджував політику радянської влади та відмежовувався від комуністичної ідеології [8].

У свою чергу засоби масової інформації СРСР взяли курс на антипропаганду еміграції, яка ланцюговою реакцією після від'їзду шведів поширилася серед менонітів. У газеті «Наддніпрянська правда» за 1930 р. вміщено публікацію, яка показувала хибність вчинку старошведів, звинувачувала у організації виїзду «куркулів» та «попа». Повернення частини старошведів висвітлювалось як прозріння цих громадян, які зрозуміли, що «тільки радянська влада та комуністична партія є їх справжніми друзями» [7, с. 2]. Показово, що наприкінці замітки містилися звернення до менонітів, яких застерігали повторенням долі ошуканих шведів.

Статистичні джерела представлені виданнями «Списокъ населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сельско-хозяйственной переписи 1916 г.)», «Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 р.», матеріалами Всеросійського перепису населення 1920 р. та Всесоюзних переписів населення 1926, 1937, 1939 рр. Ці документи надають можливість для вивчення демографічних аспектів життя шведів. З їх допомогою можна встановити кількість населення та простежити тенденції його зростання, визначити приналежність села до адміністративно-територіальних одиниць, межі яких кілька разів зазнавали змін [6, с. 126]. Практичне значення матеріали статистики мають для ідентифікації точного числа господарств Старошведського та його висілків, встановлення їх відстані від найближчих населених пунктів та районних центрів [5, с. 12].

Користуючись критеріями розумної достатності, резюмуємо, що сформована джерельна база дослідження є репрезентативною для вивчення багатьох аспектів історії шведів СРСР. За її допомогою можна реконструювати долю старошведів у роки війн та мирного часу, їх взаємовідносини між собою та з представниками інших національностей, встановлення радянської влади у селі і етапи соціокультурної трансформації старошведів як реакції населення на впроваджувану урядом національну політику.

Особливістю джерельного комплексу є те, що у більшості випадків на одне конкретне питання відповідає окремий вид джерел. Це виключає можливість перехресної перевірки даних і вимагає особливого підходу у постановці питань. Переважну більшість залучених джерел складає діловодна документація – особливо «суха» інформативно. Проте це навіть не методологічна проблема, а наслідок недосконалості світу, у якому реалізується потяг дослідника до об'єктивності.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-12, оп. 1, спр. 10, 25, 33; ф. Р-49, оп. 1, спр. 1; ф. Р-311, оп. 1, спр. 8; ф. Р-1800, оп. 1, спр. 14.
2. Там само. – Ф. Р-12, оп. 1, спр. 5, 34; ф. Р-37, оп. 1, спр. 19; ф. Р-142, оп. 1, спр. 16; ф. Р-306, оп. 4, спр. 2; ф. Р-1887, оп. 3, спр. 327.
3. Там само. – Ф. Р-4033, оп. 1, спр. 19, 148, 1276; оп. 4, спр. 359; оп. 9, спр. 85.

¹⁾ К. Андерсон – агроном МТС Бериславського району, шведський комуніст, який в числі інших супроводжував старошведів під час їх повернення в СРСР. У 1933 р. був осуджений за звинуваченням у антирадянській пропаганді, але через брак доказів виправданий і отримав дозвіл на повернення у Швецію.

4. **Котлярчук А.** «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. Котлярчук. – М., 2012.
5. Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 р. – Херсон, 1928.
6. Список населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.). – Александрия, 1917.
7. Тільки радвлда й компартія – наші друзі. Шведські емігранти вернулися до Старошведська // Наддніпрянська Правда. – 1930, 21 січня.
8. **Andersson K.** Svenskarna leva på svältgränsen i Gammalsvenskby. Avskrift från kopia av Borås tidning. Fredagen den 4 augusti 1933 [Електронний ресурс] / K. Andersson. – Режим доступу: <http://www.gammalsvenskby.se/KarlAndersson19331.htm>.
9. **Annas A.** 1781–1929. 171 years in a foreign land. Life in the Gammalsvenskby [Електронний ресурс] / A. Annas. – Режим доступу : http://www.svenskbyborna.se/Canadian%20site-filer/Andreas%20Annas%20translation_dec2008.pdf.
10. **Elgström A.** Gammalsvenskbybornas öden i Forn-och Nutid. Almanack för alla 1930 [Електронний ресурс] / A. Elgström. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/OmSvensk byborna.htm>.
11. **Hoas E.** Gode Herr Pastor Wirén! Gammal Svenskby 22/10 1917 [Електронний ресурс] / E. Hoas. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/BrevfrGsby1894.htm>.
12. **Hoas E.** Kära fru Wirén! Gammal Svenskby den 17/1 1917 [Електронний ресурс] / E. Hoas. – Режим доступу: <http://www.gammalsvenskby.se/BrevfrGsby1894.htm>.
13. **Soderblom N.** Gammal-Svenskby 1932 [Електронний ресурс] / N. Soderblom. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/NSoderblom1932.htm>.
14. Prins Carls brev till Svenskbyborna 1929. Meddelande till Gammal-Svenskbyborna. Avskrift. Stockholm i juli 1929. Ordförande i Gammal Svenskby-Kommittén [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/Prins Carl1929.htm>.
15. Prins Carls. Kolonister från gammalsvenskby! Män och Kvinnor! 1/8 1929. Avskrift [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/PrinsCarls tal181929.htm>.
16. **Qvist P.** När sagan blev sanning. Trelleborgs Tidning, 1929 [Електронний ресурс] / P. Qvist. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/Narsaganblevsanning1.htm>.
17. **Rudling A.** Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian press 1929–1931/ A. Rudling // Scandinavian-Canadian studies. – Vol. 15 (2005). – Pp. 62–91.
18. **Utas P.** Eders Kungliga Höghet! Avskrift [Електронний ресурс] / P. Utas. – Режим доступу : <http://www.gammal svenskby.se/PrinsCarlstal181929.htm>.

Надійшла до редколегії 18.01.2015

УДК 930 «1939/1945»

А. В. Угач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ОПУБЛІКОВАНИХ ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛАХ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ГРУДЕНЬ 1941 рр.)

Проаналізовано джерела з історії діяльності радянської контррозвідки, представлені в офіційних опублікованих збірниках документів про початкові етапи Другої світової війни до грудня 1941 р. включно.

Ключові слова: радянська контррозвідка, документи, Друга світова війна, джерела.

Угач А. В. Деятельность советской контрразведки на начальных этапах Второй мировой войны в опубликованных официальных источниках (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.).

© Угач А. В., 2015

Анализируются источники по истории деятельности советской контрразведки, напечатанные в официальных опубликованных сборниках документов о начальных этапах Второй мировой войны в декабре 1941 г. включительно.

Ключевые слова: советская контрразведка, документы, Вторая мировая война, источники

Ugach A. V. Activities Soviet counterintelligence at the initial stage the Second World War in the published official sources (September 1939 – December 1941).

The sources of the history of the Soviet counterintelligence are published in the official collection of documents about the initial stages of the Second World War to December 1941 inclusive. An attempt to identify the most important documents, find out the principles of selection of documents the author's position compilers. An attempt to analyze the available sources, to identify those issues that are most closely coverage and that overlooked. Identify the major tasks are solved by Soviet counterintelligence during the first years of the war. The article is an attempt to analyze the documents of the Soviet counterintelligence beyond any ideological comments. In the article the author tried to track changes in the structure of the Soviet counterintelligence are associated with the beginning of the military conflict between Germany and the Soviet Union. By trying to remove the aura of romance and mystery of intelligence, show that in their work are not only winning, ah failures.

Keywords: Soviet counterintelligence, documents, World War II, sources.

Історія органів, які ведуть розвідувальну і контррозвідувальну діяльність у будь-якій країні, майже завжди оповита певним ореолом романтики і таємничості. Їх робота у більшості випадків так і залишається напівзакритою. Архіви спецслужб охороняються як найбільші державні таємниці. Якщо ж і використовується їх інформація, то переважно виключно з метою патріотичного виховання. Повноцінне вивчення всіх аспектів діяльності спецслужб можливе лише у випадку зникнення держави. У XX ст. зникло дві держави – Радянський Союз та Третій Рейх і архіви їх спецслужб стали доступнішими дослідникам. Однак повноцінного дослідження цих архівів дотепер поки що не відбулося. Німецькі архіви активно розроблялись як радянською стороною, так й американськими дослідниками, але переважно з суто утилітарною метою використання їх матеріалів у повсякчасній оперативній діяльності спецслужб. Радянські архіви НК-КДБ до нашого часу майже не досліджені.

Найбільше документів радянських спецслужб зберігається в архіві ФСБ РФ. Більшість із них, на жаль, і сьогодні залишається ще засекреченими. Маємо надію, що колись спеціалісти все ж отримають доступ до їх матеріалів. Ще із середини 1990-х рр. керівництво російських спецслужб, зважаючи на значний інтерес з боку громадян і зокрема істориків до історії органів держбезпеки за радянської доби, особливо в роки Другої світової війни, вирішило частково задовольнити його випуском цілої серії спеціальних праць і збірників документів, присвячених діяльності органів системи НК-ДПУ-ОДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ.

Одним із ключових став збірник «Органы государственной безопасности в годы Великой отечественной войны» у 8-ми томах. На жаль, на даний час вийшло лише 4 томи видання, останній з яких вийшов у 2007 р., тобто його можна вважати призупиненим або можливо й згорнутим. Однак, незважаючи на те, що видання є незавершеним, воно на сьогодні є фактично єдиним, де опубліковані внутрішні документи органів держбезпеки, доступні для пересічного читача. До нього більшість опублікованих документів були призначені виключно для вищого керівництва країни.

Документи, опубліковані у збірнику, свідчать про те, що радянська контррозвідка, незважаючи на втрати, викликані сталінськими репресіями, вела цілеспрямовану роботу по основних напрямках своєї діяльності – боротьба зі шпигунством, захист важливих об'єктів промисловості, інформування влади про настрої населення, попередження розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб тощо.

Опубліковані джерела свідчать, що досить цінна інформація здобувалась радіоконтррозвідувальною та дешифрувальною службами органів державної безпеки. Наприклад, документи №№ 25, 256, 154 та інші підтверджують, що успішно перехоплювалось і дешифровувалося навіть дипломатичне листування консульств, посольств, військових місій Японії, Туреччини і деяких інших держав, де були відомості про підготовку агресії проти СРСР. Усього у збірнику опубліковано 18 таких перехоплених телеграм. Зокрема, Японії стосуються 8 документів, Туреччини – 4, Італії – 2, США – 1, Німеччини – 2 [1, с. 63, 64; 2, с. 31, 62, 63, 76, 77, 101, 138, 171, 203, 212, 217, 254, 266, 267, 268, 280; 4, с. 410–413]. Найцікавішими є японські телеграми. Вони наочно демонструють еволюцію японської зовнішньої політики щодо СРСР напередодні війни і підстави для початку бойових дій.

Своєчасні попередження зовнішньої розвідки, які підкріплювалися повідомленнями контррозвідки і прикордонних військ, все ж не отримували належної уваги з боку партійно-державного апарату. Наприклад, підготовлений керівництвом зовнішньої розвідки НКДБ зведений календар повідомлень про підготовку Німеччини до війни з Радянським Союзом, який чітко підтверджував реальну військову загрозу, навіть не був підписаний наркомом держбезпеки В. М. Меркуловим для подання вищому керівництву країни, оскільки останній знав про негативне ставлення Сталіна до подібної інформації і не хотів відчувати на собі його гнів [2, с. 286–296].

На цьому позначалася своєрідна специфіка тоталітарної системи. Правом остаточної оцінки інформації та прийняття з приводу неї рішення володіла тільки одна людина – Іосиф Віссаріонович Сталін, думка якого було незаперечною, навіть якщо він і неправильно оцінював ситуацію. Як свідчать опубліковані у збірнику документи, у той час зовнішня розвідка виконувала переважно інформаційні функції, натомість аналітична робота практично не велася [1, с. 215, 216]. Спецслужби лише виявляли факти і надавали їх для аналізу іншим військовим і цивільним органам.

Значно активізувались у передвоєнний період зусилля контррозвідки, спрямовані на попередження і припинення розвідувально-підривної діяльності спецслужб Німеччини та Японії. Після укладення у 1939 р. договорів про дружбу і ненапад між Радянським Союзом і Третім Рейхом та подальшого приєднання до СРСР західних регіонів України, Білорусії і Прибалтики, згідно з даними джерел німецькі спецслужби різко розширили підривну роботу проти Радянського Союзу, використовуючи наявні раніше і новопридані агентурні позиції в державно-адміністративному апараті, партії, національних рухах [1, с. 250, 280–282; 2, с. 158–160, 208, 209]. Так, наприклад, у Прибалтиці згідно з документом № 126 (Из указания НКВД СССР № 3624/б Народному комиссариату внутренних дел Литовской ССР «О мерах по усилению противодействия германской разведке») німецька розвідка використовувала в якості прикриття своєї діяльності легальні і нелегальні німецькі організації – Союз німецьких дівчат, «Гітлерюгенд», «Арбайтсфронт», «Культурфербанд», НСФ та інші.

Документи збірника свідчать, що активну підривну роботу проти СРСР вела і японська розвідка. Свої зусилля вона концентрувала в Далекосхідному регіоні і Забайкаллі. Найбільш інтенсивно діяли японські спецслужби, які дислокувались у Маньчжурії і очолювались японською військовою місією в Харбіні [1, с. 40–42, 46, 47, 48, 49, 58–60, 61–63, 102–107]. Зокрема, в документах № 24 і № 46 йдеться про активізацію японської розвідки на Далекому Сході і використання ними усіх наявних можливостей для агентурного проникнення на радянські території, а також про активізацію діяльності радянської контррозвідки в японському напрямі.

Документи №№ 11 і 13 свідчать про те, що радянська контррозвідка мала значну інформацію про роботу японських спецслужб і вживала адекватних заходів для забезпечення безпеки далекосхідних рубежів СРСР [1, с. 40, 42–44; 2, с. 36–38].

Радянська розвідка і контррозвідка, використовуючи у передвоєнні роки економічні та інші міжнародні зв'язки СРСР, які неухильно розширювались, а також репатріацію німців, вживала заходи щодо агентурного проникнення на територію фашистської Німеччини та території окупованих нею держав; здійснювали довготермінові заходи з підготовки агентів для виведення їх за кордон; вели контррозвідувальну роботу серед співробітників дипломатичних і консульських представництв, інших категорій іноземців, які приїздили в Радянський Союз [1, с. 75–79, 123–127, 138–142].

Радянськими органами держбезпеки було розроблено вказівки щодо розвідувального і контррозвідувального опитування перебіжчиків і організації серед них контррозвідувальної роботи [1, с. 92–94, 96–98, 109, 118, 119, 218–220]. Найцікавішим з поміж цих документів є № 53 «Докладная записка НКВД УССР в НКВД СССР о недочетах в фильтрации беженцев, прибывающих со стороны Польши, Венгрии и Румынии» от 5 ноября 1939 г. Вона показує, що в умовах масового переходу кордону поміж біженців майже не велася фільтраційна і контррозвідувальна робота і вказувалося на її необхідність.

Як свідчать документи, значна робота органами держбезпеки велася з контррозвідувального забезпечення економіки від диверсійних актів німецьких та японських спецслужб, у тому числі й з використанням бактеріологічної зброї [1, с. 55, 56, 94–96; 2, с. 164–166, 228, 229].

У аналізованому збірнику також опубліковані документи, в яких визначаються завдання органів державної безпеки з контррозвідувального забезпечення об'єктів оборонної промисловості та транспорту, звертається увага на необхідність активізації роботи з розкриття і припинення діяльності ворожих агентів, попередження та розслідування надзвичайних подій на цих об'єктах.

На органи держбезпеки також були покладені контроль за технічним станом промислових, насамперед, оборонних об'єктів, ефективністю їх діяльності, виявлення причин невиконання планів, випуску неякісної продукції тощо. Ними було налагоджено систематичне інформування з цих питань партійних і державних інстанцій різного рівня [1, с. 26–29, 31–36, 47–49, 55, 56, 87, 88, 114, 145, 146].

Протягом вересня 1939 – початку 1940 рр. прикордонні війська були висунуті на нову лінію державного кордону. Крім того, вони охороняли зону загородження по лінії старого кордону, брали участь у підтримці режиму безпеки на приєднаних територіях [Там само, с. 74, 75, 79–82, 85, 86, 88–90].

Прикордонні війська активно здобували розвідувальну інформацію про військові приготування фашистської Німеччини, затримуючи і виявляючи воро-

жих агентів серед порушників кордону [Там само, с. 51–55, 108, 109, 146–151, 187–189, 197–199, 236–238]. Масштаби цієї роботи та її результати видно з наведених у спецповідомленнях НКВС СРСР до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР даних про порушення державного кордону СРСР з боку Німеччини з листопада 1940 р. по 10 червня 1941 р.

Зростання військової небезпеки та прийняті Політбюро ЦК ВКП(б) і радянським урядом у зв'язку з цим заходи вимагали змін і уточнень мобілізаційних планів. 25 вересня 1939 р. був виданий наказ НКВС СРСР про розробку агентурно-оперативних заходів на воєнний час і складання оперативно-мобілізаційних планів. Особливо активно ця робота розгорнулася з літа 1940 р., коли почали виявлятися численні факти підготовки Німеччини до агресії проти СРСР.

У лютому 1941 р. відбулася реорганізація, точніше, поділ НКВС на два наркомати (НКВС та НКДБ СРСР), про що свідчить один із документів збірника [2, с. 24, 25]. Постали нові завдання щодо уточнення мобілізаційних планів в органах державної безпеки. Зокрема, 26 квітня 1941 р. був виданий наказ НКДБ СРСР про організації мобілізаційної роботи в органах НКДБ [Там само, с. 117, 118].

Було опубліковано й ряд нормативно-правових документів, які показують проведену на початку 1941 р. реорганізацію системи органів держбезпеки [Там само, с. 22, 40]. Ці документи визначали завдання та структуру НКДБ СРСР та органів військової контррозвідки (третьох управлінь НКО і НКМВФ), питання координації та взаємодії між ними [Там само, с. 22, 28–30, 40].

З метою забезпечення координації розвідувальної і контррозвідувальної діяльності органів держбезпеки, прикордонних військ, НКО і НКМВФ 29 травня 1941 р. при НКДБ СРСР була створена Центральна рада з координування оперативної та слідчої роботи органів НКДБ, третього відділу НКВС і третьих Управлінь НКО і НКМВФ [1, с. X–XI]. Основні зусилля чекістських апаратів у другій половині 1941 р. були спрямовані на вирішення завдань безпосередньої боротьби з фашистськими загарбниками, з підривною діяльністю німецько-фашистських спецслужб та на надання всебічного сприяння військовому командуванню у підвищенні боєздатності радянських збройних сил.

Слід підкреслити, документи збірника, зокрема, свідчать про активну боротьбу з ворожими шпигунами, досить високий рівень режиму секретності, а в цілому ефективна охорона фронтового і армійського тилу не дозволяла німецько-фашистській розвідці виявляти зосередження і розгортання резервів радянського командування при підготовці наступальних операцій. Німецько-фашистська розвідка дещо недооцінила моральний дух Червоної армії і народу Радянського Союзу. У результаті наступальні дії радянських військ, і особливо контрнаступ під Москвою, стали для німців несподіванкою. Військова контррозвідка та підрозділи територіальних органів безпеки зробили вагомий внесок у забезпечення цих перемог Червоної армії [1, с. 146–150; 2, с. 23, 24 та ін.].

Центральний апарат НКДБ і НКВС безпосередньо брав участь у виконанні завдань із реалізації директив керівництва країни і ДКО СРСР про переведення радянської економіки на військовий лад, про інтенсивне нарощування військово-економічного потенціалу держави. Основні напрями цієї діяльності знайшли відображення в документах.

Зокрема, зміст документів під №№ 284, 286, 289, 307, 309, 344, 380, 466 та ряд інших свідчить також про те, що першочергове значення у діяльності військової контррозвідки та територіальних органів надавалося боротьбі з агентурою

ною розвідкою німецько-фашистських спецслужб, активному пошуку закинутих через лінію фронту ворожих шпигунів, виявленню агентури ворога у військах, серед військовослужбовців, які виходили з оточення, біженців з окупованої супротивником території. У документах загалом узагальнено досвід чекістських органів і оцінено діяльність фашистської розвідки протягом початкового періоду війни [4, с. 320–325]. Тут наголошено, що швидке просування фашистських військ супроводжувалося масовим закиданням диверсійно-терористичних груп, диверсантів-одинаків, які підривали залізничні мости, засоби транспорту і зв'язку, прагнули викликати паніку у військах і серед населення.

Для виконання постанови Політбюро ЦК ВКП (б) від 24 червня 1941 р. про заходи щодо боротьби з парашутними десантами і диверсантами супротивника у прифронтовій смузі органами НКВС, НКДБ і військової контррозвідки були вжиті організаційні заходи і видані відповідні керівні нормативні документи [3, с. 64–66, 77–79, 83, 84, 146–148, 229, 230, 302–305, 313–318, 411, 413, 456–458].

У ході швидкого просування ворожих військ углиб радянської території винятково важливого значення для підтримки дисципліни на фронті і в тилу набули боротьба зі зрадою Батьківщині, антирадянською пропагандою, дезертирством, боягузством, панікерством, рішуче припинення ворожих дій злочинних та інших антигромадських елементів.

Від результатів цієї боротьби певною мірою залежали зміцнення морального духу радянських людей на фронті і в тилу, успіх боротьби з ворогом. Про це наочно свідчать опубліковані в збірнику документи (№№ 290, 294, 323, 331, 332, 337, 349, 360, 373 та ін.).

У країні розгорнулася напружена робота з переведення усієї радянської економіки на військові рейки. Протягом стислого терміну у важких умовах початкового періоду війни необхідно було перебудувати усе народне господарство. Перед органами державної безпеки постало складне завдання контррозвідального забезпечення перебудови економіки країни та надання сприяння державним органам у реалізації розробленого урядом військово-господарського плану.

В умовах активної диверсійної і шпигунської діяльності фашистських спецслужб органи радянської контррозвідки здійснювали заходи для протидиверсійного захисту об'єктів промисловості, транспорту і зв'язку, організації надійної охорони державної та військової таємниці та недопущення витоку секретної інформації до супротивника. У документах досить широко представлені матеріали про роботу органів державної безпеки з виявлення і припинення підривної діяльності ворожих елементів на об'єктах народного господарства, запобігання антирадянській пропаганді та іншим негативним проявам, що дезорганізовували і деморалізовували радянський тил [3, с. 55–57, 79, 80, 128–132, 148, 171–173, 207–210, 302, 303, 305–307, 310–313, 374, 507–513, 544–546, 550].

Низка документів розкривають діяльність органів держбезпеки з контррозвідального забезпечення об'єктів оборонної промисловості, які повинні були в найбільш стислі терміни не тільки значно збільшити виробництво зброї і бойової техніки, а й перейти до випуску якісно нових і найбільш досконалих їх видів. Агентурно-оперативна робота на таких підприємствах будувалася з урахуванням того, що вони були об'єктами першочергової уваги німецько-фашистської розвідки [Там само, с. 54, 148, 226, 227, 461–463].

Унаслідок украй несприятливого становища на фронті ДКО і радянський уряд були змушені вжити невідкладних заходів із перебазування основних про-

дуктивних сил із небезпечних районів на схід країни. Супровід евакуації устаткування промислових підприємств і людських ресурсів стало одним із найважливіших завдань і для контррозвідки.

За даними документів збірника, з прифронтової зони лише протягом другої половини 1941 р. на схід було вивезено 2593 промислових підприємства, у тому числі 1 523 великих заводів і фабрик. Евакуаційні перевезення потребували 1,5 млн вагонів. Це було переміщенням величезної індустріальної бази на тисячі кілометрів, нерідко в необжиті місця [Там само, с. 62, 169, 170, 207–210, 218, 219, 331, 332, 374].

Органи державної безпеки вживали заходи щодо контррозвідального забезпечення переміщення продуктивних сил і розгортання військово-промислового комплексу на Уралі, в Сибіру, Середній Азії та інших глибинних районах СРСР [3, с. 374–376; 4, с. 22–24].

Здійснюючи відповідальні заходи щодо забезпечення державної безпеки СРСР протягом початкового періоду війни, чекістські органи намагалися спиратись на патріотичну підтримку широких народних мас. Органи державної безпеки робили спроби знайти нові форми і методи зв'язку з трудящими, які найбільшою мірою відповідали б ситуації у цей складний і небезпечний час. Такою новою формою зв'язку з трудящими стали винищувальні батальйони, які створювалися за рішенням партійних органів при територіальних підрозділах органів НКВС. Винищувальні батальйони стали однією з ланок у системі забезпечення державної безпеки. За їх допомогою вирішувалися завдання з боротьби з перекинутими через лінію фронту ворожими диверсійно-терористичними групами, з розшуку та виявлення шпигунів, охорони підприємств, підтримки громадського порядку в населених пунктах, особливо в тих, які перебували у прифронтових районах.

Винищувальні батальйони брали участь у боях з парашутними десантами і з окремими частинами німецької армії, які несподівано опинились у радянському тилу. Під час відступу радянських військ вони приєднувалися до військових частин або залишалися у тилу супротивника і нерідко складали основу для формування партизанських загонів. Документи докладно розкривають цей напрям діяльності чекістських органів [3, с. 64–66, 77–79, 83, 84, 174–176, 222–224, 315, 316; 4, с. 50–52, 122, 123, 165–171, 173–183, 213–215, 235, 304, 305, 395–397].

Важливим кроком у забезпеченні державної безпеки стала організація охорони військового тилу. Постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 25 червня 1941 р. було створено інститут начальників військового тилу фронтів і армій, у підпорядкування яких було передано війська НКВС, винищувальні батальйони і органи міліції прифронтових районів [3, с. 74, 75]. Органи і війська з охорони тилу поряд із вирішенням інших завдань, забезпечували безпеку і порядок у військовому тилу, розшук і затримання дезертирів, боротьбу з диверсантами, організацію загороджувальної та контрольної служб.

Розвідувальна, диверсійна і контррозвідувальна робота, яка велася партизанськими загонами і підпільними патріотичними групами, входила до загальної системи забезпечення державної безпеки СРСР в умовах війни. Органи державної безпеки брали безпосередню участь у формуванні партизанських загонів і підпільних груп, організовували їх розвідувально-диверсійну роботу, брали участь у навчанні партизанів і підпільників прийомам конспірації і методам нелегальної роботи. На початкових етапах війни окремі партизанські загони повністю складались із співробітників НКВС-НКДБ [3, с. 138–141, 149, 150, 187–197, 298–301,

363–366, 374–376, 401, 402, 409, 410, 416–419, 442, 443, 452, 453, 464–467, 474, 475, 491, 492, 496–503, 542–544, 552, 553; 4, с. 14–16, 40–49, 129–131, 165–173].

Саме у тісному зв'язку з партизанським рухом та діяльністю радянського підпілля на окупованій території з перших же днів війни почала формуватися і швидко отримала розвиток самостійна лінія в діяльності органів державної безпеки – зафронтowa розвідувально-диверсійна і контррозвідувальна робота.

Ця робота здійснювалася по лінії Других відділів НКВС союзних республік і УНКВС країв і областей. У центрі ці функції виконувались Особливою групою при наркомі внутрішніх справ СРСР, а з жовтня 1941 р. – Другим відділом НКВС СРСР, який у січні 1942 р. був перетворений на Четверте управління НКВС СРСР [4, с. 163, 164; 5, с. 40–42].

По лінії Других відділів формувались і закидались у тил супротивника оперативні групи і загони спецпризначення, які вели роботу на окупованій ворогом території. За даними документів, тільки в Україні до кінця 1941 р. Другими відділами було створено 883 партизанських загони. Окремі з них стали ядрами партизанських загонів, на чолі яких стояли чекісти – керівники опергруп та загонів спецпризначення. Другими відділами проводилась активна робота із проникнення в розвідувальні та контррозвідувальні, поліцейські та інші каральні органи супротивника та установи окупаційної адміністрації.

Активну зафронтovu роботу вели й органи військової контррозвідки, які також закидали у ворожий тил спецгрупи для здійснення диверсійно-розвідувальної роботи і окремих агентів, які мали завдання увійти до спецслужб супротивника [3, с. 298–301; 4, с. 16–18, 40–49].

Низка документів відображає діяльність органів держбезпеки з організації партизанських загонів і зафронтovu роботи в період оборони Москви, Ленінграда та Одеси [4, с. 202, 203, 246, 247, 297, 298, 304, 305, 362–364, 375, 376, 385–390, 405–409]. Зокрема, це документи №№ 607, 637, 674.

Органи держбезпеки здобували цінну інформацію про антирадянські тенденції в політиці уряду Англії, про плани англійців у разі поразки СРСР завдати бомбові удари по важливих об'єктах на його території для того, щоб не допустити захоплення їх німцями [3, с. 61, 62, 66, 67, 116, 117, 182, 183, 310–313; 4, с. 380–382].

Зовнішньою розвідкою була здобута інформація про намір англійців вести активну розвідувальну роботу на території СРСР. З цією метою ними висувалися пропозиції про відкриття в ряді радянських міст англійських військових місій. Радянська контррозвідка вживала заходів із протидії активізації розвідувальної роботи співробітників англійських військових місій у СРСР [4, с. 27–31, 133–135, 275–277, 336–340, 357, 358].

У зв'язку з початком війни НКДБ СРСР і НКВС СРСР видали низку наказів, директив, указівок та інструкцій, які детально регламентували діяльність самих органів держбезпеки [3, с. 35–38, 66, 68, 84, 85, 90–93, 117–119, 136–138, 173, 174, 186, 187, 198, 199, 205, 206, 226, 227, 395–397, 399, 400, 413–415, 463, 464, 518–521, 548–550].

Надзвичайно цікавими є документи, пов'язані з плануванням і здійсненням контррозвідувального забезпечення проведених Червоною армією операцій протягом вересня – грудня 1941 р., особливо контрнаступу під Москвою, який розпочався 5–6 грудня [4, с. 105, 106, 114–116, 159–161, 163–171, 183–187, 195, 196, 206–208, 213–215, 222–232, 235, 236, 246, 247, 256, 257, 264, 265, 270–274, 359–362, 370, 371, 405–408, 490–493].

Ці документи дозволяють глибше зрозуміти складність оперативної обстановки на радянсько-німецькому фронті, а також прийняті радянським урядом заходи із вдосконалення керівництва органами держбезпеки, що у свою чергу дозволило їм налагодити більш ефективну систему здобування, накопичення та своєчасного передавання розвідувальних даних про війська супротивника у відповідні армійські інстанції, розширити розвідувально-диверсійну діяльність на тимчасово окупованій ворогом території, і в найближчому тилу німецьких військ.

Як свідчать документи збірника, головну увагу військових контррозвідників і співробітників територіальних органів державної безпеки, як і раніше, було сконцентровано на боротьбі з агентурою німецьких спецслужб, на ліквідації бандитизму в прифронтовій смузі, виявленні ворожих елементів на залізничному транспорті, попередженні і припиненні фактів дезертирства, контррозвідувальному забезпеченні об'єктів оборонної промисловості від диверсантів і розвідувальних намагань німецької агентури, зокрема на території Московської, Куйбишевської, Свердловської і Челябінської областей [4, с. 18–20, 35, 36, 115, 116, 137–140, 147–152, 159–161, 172, 173, 185–189, 206, 207, 220–222, 228, 229, 233–235, 238–244, 249, 250, 257–260, 266, 267].

Органи НКВС СРСР забезпечували евакуацію з Москви окремих наркоматів, оборонних підприємств, історичних цінностей, готували спеціальні заходи у столиці, здійснення яких планувалось у випадку безпосередньої загрози її захоплення супротивником.

У зв'язку з цим звертають на себе увагу опубліковані у збірнику окремі постанови ДКО і складені на їх основі накази НКВС СРСР про переселення радянських громадян німецької національності і неблагонадійних осіб з небезпечних з точки зору можливого захоплення супротивником регіонів країни, у тому числі з Москви, Ленінграда, колишньої Республіки Німців Поволжя, Краснодарського краю, Саратовської, Сталінградської, Горьківської, Воронежської, Тульської та інших областей, а також автономних республік [4, с. 25, 26, 92, 93, 106, 123–125, 203–206, 208, 209, 237, 238, 390, 391].

Як відомо, прикордонні війська з початком війни взяли на себе найперший потужний удар ворога. На інших кордонах вирішували питання охорони тилу діючої Червоної армії і державного кордону. На них постановою ДКО від 19 листопада 1941 р. було покладено і таке особливо важливе завдання, як забезпечення охорони радянських суден закордонного плавання, попередження ворожих акцій з боку супротивника на шляху їх проходження і під час стоянки в іноземних портах. З цією метою на кожне судно призначалась спеціальна команда у складі 10–12 чоловік. Усього було сформовано 62 такі команди [4, с. 19, 20].

Опубліковані документи також дозволяють прослідкувати історію утворення загороджувальних загонів у діючій Червоній армії [4, с. 20, 21, 85–87]. Часто у періоди ініціативу їх створення приписують саме органам НКВД, але, як свідчать документи, насправді ідея створення подібних формувань належала командуванню Брянського фронту, якому наказом Ставки Верховного Головнокомандування від 5 вересня 1941 р. дозволялося сформувати у дивізіях такі підрозділи.

Незабаром після цього наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 001919 від 12 вересня 1941 р. було оголошено про створення у п'ятиденний термін при стрілецьких дивізіях Червоної армії загороджувальних загонів. Цим підрозділам доводилося вирішувати різноманітні завдання, головними з яких

були: надання допомоги командному складу в підтримці дисципліни і твердого порядку в ході бою, припинення втеч, ліквідація паніки.

Часто загороджувальні загони безпосередньо брали участь у боях з противником. Друк цих документів про загороджувальні загони був своєрідною реакцією російських спецслужб на публікації на дану тематику в російській пресі. У 1990-х рр. публікації у пресі про загороджувальні загони мали часто негативний характер і таким чином, укладачі збірника, намагалися перенести частину відповідальності на армійське командування і відіблити органи безпеки.

Загалом аналіз офіційних документів з історії діяльності радянської контррозвідки з вересня 1939 р. по грудень 1941 р. дозволяє констатувати, що у період до 22 червня 1941 р. основними завданнями контррозвідки були отримання максимально можливої інформації про німецькі і японські приготування до війни. Однак, на жаль, ця інформація хоча збиралась але осідала у столах і архівах вищих керівників військових і розвідувальних відомств. Останні, знаючи негативне ставлення Сталіна до подібної інформації, не подавали її нагору.

Отже, тоталітарна система, створена Сталіним, фактично не дозволяла доводити до нього дійсно цінну інформацію. В інформаційному відношенні 1–4 книги видання «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. докум.» у 8 т. подають доволі мало даних про контррозвідувальну діяльність, оскільки в них більше уваги приділено зовнішній розвідці і її попередженням про час майбутнього нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. У збірнику представлено одне з найповніших і найбільших зібрань попереджень радянському військово-політичному керівництву про час нападу Третього Рейху на СРСР. У цих томах є відомості про відставання від термінів і деякі проблеми у будівництві укріплених районів (УР), про репресії щодо керівників цих об'єктів. Опубліковано також інформацію про роботу дешифрувальної служби, яка перехоплювала і читала дипломатичну пошту ряду країн.

Перші дні війни на радянсько-німецькому фронті поставили нові завдання перед контррозвідкою. Це – зафронтова робота, боротьба зі шпигунами, дезертирами, панікерами, боягузами. Крім них постали завдання з контррозвідувального забезпечення армій і тилу, підприємств, транспортних перевезень. Контррозвідувальні органи, крім того, стежили за переміщенням промисловості на схід, виявляли недоліки і доповідали вищому керівництву та надавали рекомендації середній ланці управління. У цей час суттєво посилилася діяльність контррозвідки проти японського втручання на Далекому сході, німецького впливу в Ірані. Саме цей період можна умовно назвати часом остаточного становлення радянської контррозвідувальної діяльності доби війни.

Загалом опубліковані у збірнику документи мають неабияку інформаційну цінність. Чи не вперше в історії російських спецслужб опубліковані документи внутрішнього характеру. Публікація цього збірника була відповіддю керівництва російських органів безпеки на появу в російській та іноземній пресі матеріалів з історії радянських спецслужб. На сторінках видання чекісти намагалися полемізувати з авторами публіцистичних праць, складаючи за допомогою документів позитивний образ радянського чекіста.

Незважаючи на велику кількість документів, деякі теми обійдено мовчанням. Наприклад, повністю відсутня позитивна інформація про націоналістичні формування прибалтійських держав, українських і білоруських націоналістів. Дуже ба-

гато уваги приділено прибалтійським державам і тамтешньому націоналістичному підпіллю.

Більшість документів про націоналізм пов'язані з прибалтійськими державами. Це пояснюється національною політикою Литви, Латвії і Естонії, які намагаються зробити зі своїх націоналістичних формувань борців як зі сталінським, так і з гітлерівським режимами. Також є багато замовчувань у темах, пов'язаних із репресіями. Репресії у документах подаються як поодинокі випадки, які в часи війни вже не мали системного характеру. Укладачі намагалися показати, що період масових репресій закінчився у 1938 р., даремно перший том збірника починається з документа, в якому підводяться підсумки репресій, а редакційну примітку ми зачитуємо: «Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 г. было принято в тот период, когда масштаб массовых репрессий стал очевидно приводит к разрушению совокупного потенциала страны». Однак є теми, в яких ми можемо довіряти укладачам. Це, наприклад, теми, пов'язані з організацією органами НКВС і НКДБ партизанського руху.

Бібліографічні посилання

1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. С. В. Степашина. – Т. 1. Накануне. – Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995.
2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. С. В. Степашина. – Т. 1. Накануне. – Кн. 2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – М., 1995.
3. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. М. П. Патрушева. – Т. 2. Начало. – Кн. 1 (22 июня – 31 августа 1941 г.). – М., 2000.
4. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. М. П. Патрушева. – Т. 2. Начало. – Кн. 2 (1 сентября – 31 декабря 1941 г.). – М., 2000.

Надійшла до редколегії 1.12.2014

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНКА-АРХЕОЛОГ – ПОЯВА НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Проаналізовано особливості інтеграції жінок в археологічне наукове товариство другої половини XIX – початку XX ст., а також розглядається конструювання професійної ідентичності жінок-археологів на прикладі життєвого та творчого шляху П. С. Уварової та К. М. Мельник-Антонович.

Ключові слова: археологія, нова ідентичність, життєвий сценарій, нова жінка, гендерний фактор, жінка-археолог, ідентифікація, криза ідентичності.

Якімова І. В. Женщина-археолог – возникновение новой идентичности.

Анализируются особенности интеграции женщин в археологическое научное сообщество второй половины XIX – начала XX вв., а также рассматривается конструирование профессиональной идентичности женщин-археологов на примере жизненного и творческого пути П. С. Уваровой и К. Н. Мельник-Антонович.

Ключевые слова: археология, новая идентичность, жизненный сценарий, новая женщина, гендерный фактор, женщина-археолог, идентификация, кризис идентичности.

Yakimova I. V. Woman-archaeologist – the appearance a new identity.

In this paper I analyze the characteristics of the integration of women in archaeological scientific community in the second half of XIXth and early XXth centuries. The author, using the concept of status identity J. Marcia, is considering the formation of professional identity of women archaeologists by lives and careers of P. S. Uvarovoy and K. N. Melnyk-Antonovich. J. Marcia's status identity theory is based on Erikson's concept of ego-identity and he describes four types (statuses) of identity formation based on the presence or absence of crises and commitment in occupational and ideological realms: Identity Diffusion, Foreclosure Identity, Identity Achievement and Moratorium.

In this paper, I consider individuals with the Foreclosure Identity, this type of women includes P. S. Uvarovoy and K. N. Melnyk-Antonovich.

Foreclosure Identity is characterized by following a woman living projects that were not laid by themselves, and authoritative leaders (father, husband), in this case woman does not take part in «building their own lives». That is, the development of their identity «is through the identification, rather than individuation».

At the initial stage of entering a woman in archaeological scientific community she needed the support of the men, preferably authoritative person in the scientific society. For the example the lives and career P. S. Uvarovoy and K. N. Melnyk-Antonovich clearly seen the fact that a woman could realize themselves in the scientific community only through her husband (A. S. Uvarov, V. B. Antonovich).

Keywords: archeology, a new identity, life scenario, a new woman, gender, female archaeologist, identification, identity crisis.

Феміністський рух другої половини XIX – кінця 20-х рр. XX ст. прийнято називати емансипаційним, тому що основним гаслом руху була боротьба за політичні й економічні права жінок: можливість обирати і бути обраними, право влас-

ності та рівноправність у шлюбі, можливість отримання освіти і вибору професії. Результатом реалізації цих завдань стала поява образу «нової жінки» [5, с. 74], яка вийшла за межі традиційного трикутника «чоловік-дім-родина» [2, с. 23]. Розширення життєвого простору жінки привело до пошуків нею свого місця в соціокультурній та інтелектуально-професійній сфері, простіше кажучи, у цей період вона займається творенням своєї власної ідентичності. З цієї точки зору проблема появи жінки-археолога є досить актуальною та цікавою.

Інтеграція «жіночого елементу» в археологічну науку свідчить про те, що жінка почала освоювати не типову для своєї статі інтелектуально-професійну сферу, адже археологія досить довгий час вважалася сферою діяльності лише чоловіків. Підтвердженням цього слугують спроби відтворення сучасними дослідниками життєвих та творчих шляхів деяких представниць археологічної науки зазначеного періоду: П. С. Уварової, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонської-Василенко, В. Є. Козловської, І. В. Фабриціус, М. І. Вязьмітіної, О. Ф. Лагодовської та ін. Слід зазначити, що феномен появи «жінки-археолога» є яскравим прикладом пошуку та конструювання ними власної ідентичності.

Сам термін «ідентичність» з'явився у середині ХХ ст.; основоположником цього поняття прийнято вважати австрійського психолога Е. Еріксона, який у своїх працях «Дитинство та суспільство» («Childhood and Society»), а також «Ідентичність: юність та криза» («Identity: Youth and Crisis») найбільш повно охарактеризував основні засади своєї концепції. Згідно з його уявленнями ідентичність – це почуття тотожності самому собі, цілісності, безперервності свого існування у просторі та часі, можливість контролю над собою та одночасно усвідомлення того факту, що твої тотожність і безперервність визнаються оточуючими [16, с. 58, 76]. Простіше кажучи, це – уявлення людини про саму себе, перед якою стоїть два питання: хто я є зараз і ким мені бути в майбутньому? Тому в даній статті ми будемо використовувати саме таку трактовку поняття ідентичність, оскільки вона вважається загальноприйнятною.

Важливо також зазначити, що Е. Еріксон, описуючи основні концепти ідентичності, приділив деяку увагу і гендерному фактору. У своїй праці «Ідентичність: юність та криза» («Identity: Youth and Crisis») він присвятив один розділ дослідженню жіночої ідентичності, дав опис жіночої ідентичності, базуючись на анатомічних відмінностях між статями згідно з традиційною психоаналітичною теорією [18, с. 42]. Незважаючи на обмеженість такого підходу, Е. Еріксона можна вважати одним із перших дослідників, що заклав основи вивчення ідентичності, не ігноруючи гендерний фактор.

Прихильником та продовжувачем еріксонівської теорії ідентичності без сумніву можна назвати канадського психолога Дж. Марсію, якого вважають «живим класиком у галузі психології ідентичності» [10, с. 1]. У праці «Его-ідентичність: посібник по соціальній психології», («Ego Identity: Handbook for Psychosocial Research») під редакцією дослідника та його колег – А. Вотермена, Д. Меттісона, С. Арачер та Дж. Орлофські, основуючись на теорії ідентичності Е. Еріксона, Дж. Марсія сформулював свою концепцію статусів ідентичності.

Основне питання, яке постало перед дослідником при розробці даної концепції, було: за допомогою яких критеріїв можна визначити стан ідентичності? Дж. Марсія вважав, що найбільш чітко критерії будуть проявлятися «при вирішенні індивідом виникаючих перед ним проблем» [3, с. 132]. Осмислення та здійснення вибору з можливих численних варіантів та реалізація прийнятого рішення ро-

блять внесок у розвиток ідентичності, сприяють набуттю почуття безперервності, спрямованості та осмисленості життя [10, с. 3].

Грунтуючись на цьому, Дж. Марсія зупинився на розгляді двох сфер життя, відповідно до уявлень Е. Еріксона, найбільш важливих для формування ідентичності – професія та ідеологія [16, с. 40]. Згідно з Еріксоном, під ідеологією розуміються «образи, ідеї та ідеали, що дають переконливу картину світу, неусвідомлений набір цінностей і передумов, що відображають релігійне, наукове та політичне мислення культури» [Там само, с. 199]. На їх думку, людина, в незалежності чоловік то чи жінка, «володіючи ідентичністю» повинна прийняти обов'язки в цих двох сферах – професії та ідеології.

На основі цих двох критеріїв Дж. Марсія виділив та описав чотири статуси ідентичності:

1. Дифузна ідентичність (Identity Diffusion) – це відсутність визначеної ідентичності: ні пошук, ні вибір рішення індивідом не здійснювалися. Такий тип людей ще можна охарактеризувати як «куди дме вітер, туди вони і йдуть» [21, с. 121].

2. Визначена ідентичність (Foreclosure Identity) – статус, при якому власний внутрішній пошук не був здійснений індивідом, а рішення прийнято під впливом зовнішніх обставин. Індивіди з таким статусом мають наперед задані цілі, правила поведінки та ідеали, що мало підлягає коригуванню. План на майбутнє складений батьками або іншими авторитетними особами [17, с. 98].

3. Для статусу «мораторій» (Moratorium) характерний здійснюваний в даний момент активний пошук вирішення проблеми, при цьому саме рішення ще не прийнято. На цій стадії індивід знаходиться в процесі конструювання ідентичності – переходу від відсутності почуття ідентичності або від визначеної ідентичності до сконструйованої (досягнутої) ідентичності [Там само, с. 145].

4. Досягнута ідентичність (Identity Achievement) характеризується самостійно здійсненим активним пошуком вирішення проблеми і прийняттям такого рішення. Особи з досягнутою ідентичністю мають власні, відмінні від батьківських, плани на майбутнє. Ці плани за необхідності можуть бути переглянуті, оскільки, з точки зору людей з досягнутою ідентичністю, майбутнє існує для самореалізації, а не для досягнення ідеалів, заданих заздалегідь кимось іншим [22, с. 552, 557].

Проте, слід зазначити, що жінці складніше здійснити вибір у професійній сфері, адже гендерна роль, яка приписується їм суспільством, обмежує жінок у прийнятті рішення стосовно свого майбутнього. Тому Р. Джесельсон вирішила «розглянути жіночу ідентичність в жіночих термінах» [20, с. 2], використавши для цього концепцію его-ідентичності Дж. Марсія. Її дослідження базується на вивченні життєвого та творчого шляху окремо взятої жінки. Отримані результати дозволять розширити і покращити розуміння конструювання жіночої ідентичності як окремого феномена.

На наш погляд, застосування концепції его-ідентичності Дж. Марсія в поєднанні з результатами дослідження Р. Джесельсон [19, с. 324] дозволить нам відповісти на деякі запитання відносно професійної самоідентифікації жінок-археологів та конструювання ними власної ідентичності, а також окреслити шляхи входження жінки в археологічне наукове товариство.

Отже, визначена ідентичність (Foreclosure Identity) характеризується наслідуванням жінкою життєвих проєктів, які були складені не ними самими, а авторитетними особами (батьком, чоловіком), у такому випадку жінка практично не бере участі в «побудові власного життя» [2, с. 30]. Тобто, розвиток їх ідентичності

«відбувається через ідентифікацію, а не через індивідуацію» [20, с. 5] Р. Джесельсон описує таких жінок як працьовитих та здібних і досить успішних в обраній ними кар'єрі. Проте після втрати зовнішнього локусу контролю (батьків, чоловіка чи наставника) може настати період «кризи ідентичності» [15], під час якого жінка або далі слідує шляху, обраному авторитетними особами, або міняє статус ідентичності на дифузну чи мораторій.

Незважаючи на це, більшість дослідників (Дж. Марсія, Дж. Крогер та ін.) дотримуються думки, що особистості з визначеною ідентичністю дуже рідко переживають періоди кризи. У даній статті, на прикладі життєвих та творчих шляхів жінок-археологів, нами буде розглянуто процес конструювання статусу визначеної ідентичності. Вищезазначений тип ідентичності притаманний, перш за все, тим жінкам, які стали дружинами видатних науковців-археологів зазначеного хронологічного періоду – Прасковія Сергіївна Уварова та Катерина Миколаївна Мельник-Антонович.

Для П. С. Уварової провідником у світ археологічної науки став її чоловік Олексій Сергійович Уваров. Наукові зацікавлення останнього сприяли тому, що молода дружина стала поступово освоювати таку нетипову для жінок сферу діяльності, як археологічні наукові та польові розшуки.

Графиня П. С. Уварова, уроджена княжна Щербатова, родилася 28 березня 1840 р. у родовитій, проте небагатій, сім'ї. У 1858 р. вийшла заміж за графа О. С. Уварова, який на той час вже здобув славу авторитетного археолога, відомого за низкою успішних розкопок на території Криму, Російського Нечорнозем'я та був одним із членів-засновників Російського археологічного товариства в Петербурзі (1846).

На момент шлюбу П. С. Уваровій було 18 років; на думку Е. Еріксона саме в цей період життя (15–16–19–21 років) відбувається «процес «інструментального» освоєння нового стану, оволодіння засобами досягнення ідентичності, існуючими у світі людської культури» [16, с. 154]. Цей процес зазвичай пов'язаний і з професійною ідентифікацією особистості, адже професія є однією з важливих засад орієнтації у світі культури.

Шлюб з О. С. Уваровим та весільна подорож, організована графом із метою познайомити дружину з пам'ятками архітектури та музейними скарбами Італії, Франції та Англії, зіграли важливу роль у конструюванні ідентичності П. С. Уварової. «Передо мною, – згадує вона, – отримався новий, чудний мир, з новими взглядами не только на историю и искусство, но и...на всю жизнь» [11, с. 41]. Саме тоді Прасковія Сергіївна визначилася з власним майбутнім родом діяльності, або, за висловом Еріксона, «оволоділа професійною ідентичністю» [15] Тоді ж чоловік отримав в її особі не лише дружину та матір його дітей, а й співробітницю, що поділяла його ідеї та задуми, а згодом продовжила його справу.

З 1861 по 1884 рр. подружжя Уварових – Олексій Сергійович та Прасковія Сергіївна плідно працювали на науковому терені: заснували у 1864 р. Московське археологічне товариство (далі – МАТ) та організували археологічні з'їзди, що стало «фундаментом» для оформлення археології як професійної науки. Хоча П. С. Уварова була незамінним співробітником та співтоваришем свого чоловіка, за його життя вона не була членом МАТ, тому що Олексій Сергійович принципово був проти залучення «жіночого елементу» до археологічних досліджень та вважав неможливим робити виняток навіть для власної дружини, у всякому разі формально. Така позиція свідчить про те, що в науковому середовищі

«по-прежнему главенствовали мужчины, у которых преобладало снисходительное отношение к женщинам в науке» [1, с. 161].

Незважаючи на це, П. С. Уварова вела в МАТ серйозну діяльність: брала участь в організації засідань археологічних з'їздів (далі – АЗ), вела обширне листування, домовлялася з місцевими органами влади, вченими з приводу проведення АЗ, відбирала експонати для виставок, самостійно проводила розкопки та ін.

У 1884 р. А. С. Уваров пішов з життя: «...угас – за словами графині – потому, что слишком любил человечество и все то, что служит к его благу; угас потому, что сердце его не выдержало той борьбы и работы, которые выпали на его долю, при его общественных работах, при его чуткости и доброжелательстве ко всему доброму, честному, благородному» [11, с. 129, 130].

Цей рік став переломним у житті П. С. Уварової, адже вона втратила не лише коханого чоловіка, а й свого наставника, який сконструював її ідентичність. У такому випадку, особи з визначеною ідентичністю, як правило, сліднують життєвому сценарію, котрий був прописаний авторитетною особистістю, в даному разі О. С. Уваровим, та продовжують його справу. Саме такий варіант і був обраний Прасковією Сергіївною після смерті її чоловіка – йти «по проложенной мужем тропе» [Там само, с. 132] – в цьому вона вбачала сенс свого життя «...мы, сознавая его заслуги на общественном и научном поприщах, должны были продолжать его работы, развивая и углубляя все его начинания» [Там само, с. 130].

У 1885 р. П. С. Уваровій присвоїли звання почесного члена Московського археологічного товариства, а в травні обрали його головою. Згадуючи про це, вона писала: «Я приняла председательство не потому, что считала себя достойной этого избрания, но потому, что хотелось продолжать начатое дело в том направлении, которое было дано ему мужем» [Там само, с. 132]. Ця цитата досить ясно ілюструє риси, притаманні особистості з визначеною ідентичністю.

Описуючи в мемуарах своє призначення, П. С. Уварова розкрила мотиви, якими керувалися члени Товариства, обираючи її головою, посилаючися на пануюче розуміння ролі і місця жінки в суспільстві. «В мае того же года Археологическое общество выбирает меня председателем общества, т. е. возлагает на меня всю обузу его деятельности, его дальнейшего преуспеяния. Думается мне, что члены Общества не давали себе полного отчета в том, что они могли ожидать от меня, но, боясь ответственности за бездеятельность Общества после кипучей и многосторонней работы мужа и не находя между собой человека свободного и работоспособного, как он, они решили, что я знакома как с техникой подготовки съездов и выставок, так и с провинциальными учеными и любителями и что я довольно еще молода и предприимчива, чтобы работать... и что, наконец, если я окажусь неспособной, то всегда легче и для них покойнее... свалить вину на слабую, неспособную женщину» [Там само, с. 132].

Таким чином, члени товариства навіть не очікували, що П. С. Уварова, зі своєю гендерною приналежністю до «слабких» та «нездібних» жінок, виявиться не лише чудовим організатором та продовжувачем справи чоловіка, а й розширить діяльність МАТ. Всупереч «господствующему мнению о том, что женщина, занимающаяся наукой, не способна реализовать себя ни как мать, ни как жена, ни как ученый» [1, с. 161], Прасковія Сергіївна показала, що це всього-на-всього лише пережитки суспільства, які вже не відповідали реальності.

Наслідуючи кращі риси археолога свого часу, притаманні її чоловікові, П. С. Уварова поступово сама стала цілком самостійним дослідником, організатором

ром науки, авторитетним діячем археології та своєрідним інтелектуальним лідером МАТ. В історії археології П. С. Уварову вважають першою жінкою-археологом, адже вона освоїла не типову для жінки галузь археологічної науки, та заклала основи формування нової жіночої ідентичності.

До жінок із визначеною ідентичністю, на наш погляд, слід віднести і Катерину Миколаївну Мельник-Антонович. Освоювати археологічну науку вона почала завдяки своєму наставникові, а згодом і чоловікові В. Б. Антоновичу. В науковому середовищі В. Б. Антонович був знаковою фігурою, авторитетним істориком, археологом та археографом України та Росії XIX–XX ст., який заклав основи історико-археологічного напрямку в дослідженні минулого України.

Катерина Миколаївна Мельник-Антонович народилася 19 грудня 1859 р. на Полтавщині у сім'ї лікаря. У 1877 р. К. М. Мельник-Антонович вступає до Вищих жіночих курсів при Київському імператорському університеті Св. Володимира (далі – ВЖК), де і знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком, який викладав курс з археології. На той момент їй було 18 років – найбільш прийнятний вік для конструювання власної ідентичності. Навчаючись, вона студіювала історію та археологію переважно під керівництвом В. Б. Антоновича, і саме він став тією особистістю, що сформувала та визначила наукові інтереси Мельник-Антонович.

Серед професорського складу Київського університету В. Б. Антоновича називали «кращим та найщирішим другом вищої жіночої освіти». Він підтримував інтерес слухачок до дослідної роботи, не роблячи різниці між ними та студентами, читав для групи зацікавлених курсисток приватні лекції [6, с. 53]; зібрав навколо університетського археологічного музею гурток ентузіастів, до якого входили: К. Мельник, Н. Полонська-Василенко, В. Козловська, А. Скриленко, В. Б. Антонович; разом з іншими дослідниками (В. В. Хвойко) долучав їх до польових досліджень стародавньої історії України.

К. М. Мельник стала вірною супутницею по життю для В. Б. Антоновича, скоріш за все після закінчення нею ВЖК. Проте узаконити свої стосунки вони змогли лише в 1902 р., після смерті першої дружини В. Б. Антоновича, а до того вони більше 19 років перебували в громадянському шлюбі.

Після закінчення ВЖК у 1883 р. К. М. Мельник-Антонович почала працювати консерватором та лаборантом при археологічному музеї Київського університету, яким завідував В. Б. Антонович, спочатку безкоштовно, а в 1888–1913 рр. – штатним працівником. Саме завдяки підтримці та протекції В. Б. Антоновича вона змогла увійти в наукове середовище та під його керівництвом почала опановувати не типову для жінки професію археолога.

Того ж 1883 р. К. М. Мельник-Антонович обрали член-кореспондентом МАТ. У листі до батька, Н. М. Мельника, вона пише: «...в числах прочих подарков получила от МАО огромный пакет с известиями о единогласном избрании меня в члены общества, это впрочем не удивительно, так как предлагали Анучин и гр. Уварова, а в заседаниях бывает обыкновенно очень не много членов» [12, арк. 72]. Ця цитата підтверджує зауваження Аксарєвої, що з тих пір, як П. С. Уварова очолила товариство, «женщины все активнее проявляют себя в работе МАО, выступают с рефератами на археологических съездах и др.» [1, с. 163].

Це також підтверджує той факт, що жінки-археологи допомагали одна одній, якщо була така можливість, як зазначила Д. Андросова-Байда, через «усвідомлення нестійкості свого власного становища» [2, с. 34] у науковому середовищі, а особливо у андроцентричному археологічному товаристві. У даному випадку гра-

финя П. С. Уварова надала необхідну протекцію К. М. Мельник-Антонович для отримання членства в МАТ, адже цей статус закритий для «сторонніх» (особливо жінок) осіб.

Далі Катерина Миколаївна писала: «... Жаль только, что по их уставу сначала выдвигают в члены-корреспонденты и только после того, как напечатаешь что-нибудь в их сообщесвенном издании, можно балотироваться в действительные члены, а под конец жизни можно заработать и почетного члена, но для нашего брата это недопустимо. Нужно в течении года что-нибудь сочинить и послать им, чтоб быть действительным членом, а то член-корреспондент звучит не так красиво, да и сверх того высший чин в праве требовать командировки на раскопки, а низший может только просить» [12, арк. 72]. Як бачимо, К. М. Мельник чудово розуміла, що членство в МАТ дає можливість стати повноправним членом археологічного наукового товариства на рівні з чоловіками та реалізувати себе як професійний археолог.

З цього часу К. М. Мельник-Антонович активно залучилася до археологічних досліджень, спочатку як помічниця та асистент В. Б. Антоновича – археологічні екскурсії на Подільському-Подністров'ї, Київщині, Полтавщині, Волині та Поділлі [8, арк. 2, 3, 4], а потім як самостійний дослідник проводила археологічні розкопки на Полтавщині, Волині, Харківщині, Херсонщині та Катеринославщині [Там само, арк. 3, 4], виступала з рефератами та брала участь в організації та проведенні археологічних з'їздів.

К. М. Мельник-Антонович також спромоглася стати членом Історичного товариства Нестора-Літописця, в якому на той час ще не було жодної жінки. У листі до матері вона зазначала: «Расспрашивала у В. Б., что нужно для поступления членов в историческое общество Нестора, я и прежде знала в общих чертах условия принятия новых членов, а теперь уже нужно было знать наверное и со всеми подробностями... Антонович говорит: вы кажется хотите заняться раскопками. Если это устроится, то вам нужно только возможно точно составить дневник раскопок, потом привести их в порядок и прибавить в исключительных главах свой собственный вывод самый сдержанный, относительно погребального культа в данной местности и, если можно, определить время, национальность и т. п. Потом надо эти дневники отправить в МАО, их напечатать, и тогда, если раскопки произведены правильно, то вы становитель членом МАО, а после этого уже не будет никакого препятствия к поступлению в члены Нестора, которое поважнее Московского» [13, арк. 75, 76]. Як бачимо, умови для вступу у товариство досить прості, проте для жінки, яка не має протекції, потрапити до нього неможливо.

Свого часу В. Б. Антонович відмічав: «В Москве уже есть одна барыня член (мається на увазі П. С. Уварова), а в Киеве нет и кажется не скоро будет, хотелось бы, чтобы и у нас была членом женщина и что очень важно, курсистка» [Там само, арк. 76]. Отже, поява першої жінки в археологічному науковому товаристві відкрила шлях і для інших жінок, зацікавлених у професії археолога. І не дивно, що В. Б. Антонович бажав, щоб саме курсистка отримала членство, адже перший час після виникнення поняття «курсистка», воно «набуло негативного відтінку, бо асоціювалося чи просто змішувалося з поняттям “нігілістка”». При цьому до курсисток громадська думка інколи зараховувала всіх емансипованих, або і просто екзальтованих жінок, які могли і не мати до курсів жодного відношення» [6, с. 76].

Така позиція громадськості яскраво ілюструє «патріархатний» погляд на гендерні ролі чоловіка та жінки в соціумі: чоловік брав участь у громадському та по-

літичному житті суспільства, а жінка повинна була вести домашнє господарство і відповідати за виховання дітей. Заняття наукою, навіть отримання освіти, не входило в ціннісну складову гендерної поведінки жінок.

Після смерті свого чоловіка у 1908 р., К. М. Мельник-Антонович продовжувала слідувати життєвому сценарію, який допоміг їй прописати В. Б. Антонович. Для особистості з визначеною ідентичністю це найприйнятніше рішення у випадку втрати свого наставника. Вона продовжила і далі працювати в царині археології, наслідуючи ідеям та настановам В. Б. Антоновича; побудувала успішну кар'єру професійного археолога, реалізувала себе як жінка і як науковець.

Вищевикладений матеріал дозволяє зробити висновок, що на початковому етапі входження жінки в археологічне наукове товариство вона потребувала підтримки з боку чоловіка, бажано авторитетної особи у науковому товаристві. На прикладі життєвого і творчого шляху П. С. Уварової та К. М. Мельник-Антонович яскраво просліджується той факт, що жінка могла реалізувати себе у науковому середовищі лише через чоловіка (А. С. Уваров, В. Б. Антонович). Також у цей період відбувається процес конструювання ними нової ідентичності, що характеризується прискоренням темпу життя, ускладненням і збільшенням обсягів знань, необхідних для перебування в археологічному науковому середовищі, яке упродовж досить тривалого часу вважалося сферою домінування лише чоловіків.

Поява успішних жінок-археологів у такій андроцентричній науці, як археологія свідчить про те, що традиційний гендерний устрій життя почав руйнуватися, тому що він не відповідав вимогам часу. Такі яскраві постаті, як П. С. Уварова та К. М. Мельник-Антонович, реалізувавши себе як професійні археологи, своїм прикладом показали, що жінка як науковець не поступається чоловікові та претендує зайняти відповідне місце як у соціокультурній, так і в професійно-інтелектуальній сферах.

Бібліографічні посилання

1. **Аксареева В.** «Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму, занимающуюся науками, и в особенности археологией...»: мемуары графини Прасковьи Сергеевны Уваровой в гендерном прочтении / В. Аксареева // Весник ЧГУ. – 2009. – Вып. № 35. – С. 157–163.
2. **Андросова-Байда Д.** Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізм творення нової ідентичності / Д. Байда-Андросова // Историографические исследования в Украине. – М., 2008. – № 19. – С. 23–41.
3. **Антонова Н. В.** Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.
4. **Ануфриев С.** Самоопределение человека в современном обществе / С. Ануфриев, Р. Романов // Вестник ТГПУ. – 2004. – Вып. 2 (39). – С. 72–77.
5. **Гобсбаум Е.** Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Л., 2003. – С. 74–96.
6. **Кобченко К. А.** Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Кобченко Катерина Аркадіївна. – К., 2004.
7. **Ковальова І. Ф.** Персонажі Катеринославської археології кінця XIX – початку XX ст. / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2005. – С. 268–274.
8. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису. – Ф. Х, спр. 4817: Автобіографія К. Мельник-Антонович. – Арк. 1–8.
9. **Руденко Г. Г.** Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.

10. Татарко С. Измерение идентичности в рамках статусной модели Дж. Марсии / С. Татарко // Психологическая диагностика. – 2009. – № 1. – С. 1–39.
11. Уварова П. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. Уварова – М., 2005.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 15: Лист К. Мельник-Антонович до Н. М. Мельника від 01.12.1883 р. – Арк. 71–72.
13. Там само. – Лист К. Мельник-Антонович до М. А. Мельник від 22.12.1883 р. – Арк. 75–77.
14. Чубур А. А. Археологи и археология центра Европейской России: взгляд сквозь призму гендера [Электронный ресурс] / А. А. Чубур // Антропология академической жизни. – М., 2009. – Режим доступа : http://www.archaeology.ru/arch_news/site_news_1.html.
15. Эриксон Э. Детство и общество [Электронный ресурс] / Э. Эриксон. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/6ea>.
16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризы : пер. с англ. / Э. Эриксон; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е изд. – М., 2006.
17. Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research / Eds. J. E. Marcia, A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer, J. L. Orlofsky. – N. Y., 1993.
18. Gilani P. N. A Detailed Review of the Theories and Research on Female Identity/ P. N Gilani // Pakistan Journal of Psychological Research – 1999. – Vol. 14, nos. 1–2. – P. 41–57.
19. Josselson R. Finding Herself. Pathways to Identity Development in Women / R. Josselson. – San Francisco–London, 1987.
20. Kellogg A. Josselson's Pathways to Identity In Women [Электронный ресурс] / A. Kellogg. – Режим доступа : www.uiowa.edu/~epls/faculty/pascarel/papers/kellogg.pdf. – P. 1–12.
21. Kroger J. Identity Development during Adolescence // Identity in Adolescence: The Balance Between Self and Other [Электронный ресурс] / J Kroger. – Режим доступа: <http://academic.udayton.edu/jackbauer/Readings%20595/Kroger.pdf>.
22. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status / J. E. Marcia // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – Vol. 3. – P. 551–558.

Надійшла до редколегії 03.02.2015

УДК 902.01

К. В. Мінакова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ПОСУД ІЗ ПОХОВАНЬ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Зроблено всебічний аналіз дерев'яного посуду з поховань зрубної культурно-історичної спільності. Наявні знахідки розподілено на три типи: чаші-миски, таці та ковші. Аналіз знахідок дерев'яного посуду проводився окремо для різних його відділів. Дослідження показало, що лише поховання, яке містило ківш, не мало відхилень від «стандартного». Всі інші поховання, незалежно від того, містили вони тацю або чашу-миску, мали ознаки підвищеного рангу, однак говорити про зв'язок цих поховань із певним прижиттєвим статусом наразі неможливо.

Ключові слова: археологія, доба бронзи, зрубна культурно-історична спільність, дерев'яний посуд.

Минакова Е. В. Деревянная посуда из погребеней срубной культурно-исторической общности.

Представлен всесторонний анализ деревянной посуды из погребений срубной культурно-исторической общности. Имеющиеся находки разделены на три типа: чаши-миски,

подносы и ковши. Анализ находок деревянной посуды проводился отдельно для разных его отделов. Исследование показало, что только захоронение, которое содержало, ковш не имело отклонений от «стандартного». Все остальные захоронения, независимо от того, содержали они поднос или чашу-миску, имели признаки повышенного ранга, однако говорить о связи этих захоронений с определенным прижизненным статусом пока невозможно.

Ключевые слова: археология, эпоха бронзы, срубная культурно-историческая общность, деревянная посуда.

Minakova O. V. Wooden utensils from the burial of Zrubna cultural-historical community.

The paper presents a comprehensive analysis of wooden utensils from graves of Zrubna cultural and historical community. Different aspects of the use of wooden utensils in the funeral rituals were viewed. Historiographical survey showed considerable interest in the problems of wooden utensils and allowed to compare our results with studies of other authors. Our observations confirmed the allocation of three departments of wooden utensils for materials of Zrubna community, but their names have been clarified (ladle, tray, bowl). The analysis of the wooden utensils conducted separately for various classes. The study showed that only the burial with ladle did not have deviations from the «standard». All other burials, regardless of whether they contained tray or bowl, showed signs of high rank. Only three burials should be considered as an exception. There were tray and bowl together. In this cases burial ritual shows the evidence of priestly status of the deceased.

Keywords: Archaeology, Bronze Age, Zrubna culture, wooden utensils.

Дерев'яний посуд доби бронзи є предметом жвавих дискусій у середовищі дослідників. Ця категорія інвентарю досить рідко зустрічається у похованнях, особливо у порівнянні з керамічним посудом, що дозволяє дійти припущення про його особливу роль у поховальній обрядовості. Вирішення цього питання неможливе без всебічного розгляду усіх наявних на сьогоднішній день артефактів.

Предметом дослідження є побутова та духовна культура племен Східної Європи пізнього бронзового віку. Об'єктом – дерев'яний посуд із поховань зрубної КІС.

Мета роботи полягає у визначенні ролі та місця дерев'яного посуду в поховальній обрядовості зрубної КІС. Завдання: проаналізувати історіографічний доробок досліджень, присвячених дерев'яному посуду зрубної КІС; створити максимально повну вибірку цієї категорії інвентарю зі зрубних поховальних пам'яток, проаналізувати соціо-нормативний контекст останніх; створити формально-типологічну схему дерев'яного посуду в контексті його ймовірного функціонального призначення.

Дерев'яний посуд зрубної культури досить давно звернув на себе увагу дослідників [1; 9; 21; 23; 24; 28]. Основними напрямками його вивчення стали питання походження, типології і класифікації, функціонального призначення металевих окуть, визначення ролі і місця дерев'яного посуду в повсякденному житті і культовій обрядовості.

Щодо питання походження дерев'яного посуду в культурах доби пізньої бронзи різних територій Східної Європи в сучасній історіографії склалося дві думки. Г. Г. П'ятих вважає, що традиція виробництва дерев'яного посуду зрубної культури Поволжя прийшла на ці землі із заходу і бере свої витoki в бабинській, фінально-катакомбній та абашевській культурах Подоння та Подніпров'я [24, с. 151, 152]. В. В. Отрощенко, аналізуючи знахідки такого посуду на берегах України, навпаки, схиляється до версії його східних, приуральських витоків [21, с. 88–91].

Розробка типології дерев'яного посуду зрубної культури є однією з найважливіших складових його вивчення. Перші типологічні схеми були запропоновані практично одночасно Г. Г. П'ятих та В. В. Отрощенко. Перший дослідник спирався на знахідки дерев'яного посуду з поховальних пам'яток Поволжя, другий – на матеріали зрубних поховань Подніпров'я. Г. Г. П'ятих розподілив відомі на той час серії дерев'яних посудин на три групи: глибокий посуд типу мисок і чаш, дрібний посуд типу блюд і підносів, а також на ковші. В. В. Отрощенко виділені чаші, чашечки (миски) та блюда-підноси [21, с. 88–91; 24, с. 146]. До більш пізнього часу відноситься типологія, розроблена Р. А. Литвиненком на матеріалах Азово-Донецького регіону. Дослідником виділені чотири типи дерев'яного посуду: блюда-підноси, чаші, миски, черпак-ківш-плошка [9, с. 106–109].

Окреме місце в історіографії займають питання визначення функціонального і семіотичного призначення металевих окуть. В. В. Отрощенко вважає, що посуд з окуттям може розглядатися у якості маркера, що дозволяє виділити із загальної маси ординарних зрубних поховань ті, що мали належати жерцям, чи людям, наділеним їх функціями [21, с. 92]. Є. К. Максимов схиляється до думки щодо більш утилітарного призначення металевих окуть. На його думку, вони застосовувалися при ремонтах тріснутого посуду [16, с. 120–122]. Більш обережний у своїх висновках А. А. Дудін, який дотримується версії щодо декоративного призначення металевих окуть дерев'яного посуду. В той же час він наголошує, що питання про семіотичне навантаження металевих елементів та посуду, оздобленого ними, залишається відкритим [4, с. 126].

У процесі вивчення металевих окуть були уточнені і різновиди виробів, які слід включати в цю категорію. В. В. Отрощенко зазначив, що до окуть слід віднести деякі металеві вироби, схожі на пряжки ременів. У якості прикладу автор навів два таких вироби, описані дослідниками як «пряжки». Один з них походить із поховання 1 кургану 1, другий – з поховання 3 кургану 5 біля с. Мала Білозерка. Виходячи з контексту знахідки (всередині керамічного посуду), В. В. Отрощенко вважає їх металевими частинами дерев'яного посуду [21, с. 88–91].

Найважливішим є соціологічний аспект проблематики, який має усталену історіографічну традицію, котра ілюструє динаміку дослідницьких уявлень від ідеї утилітарності дерев'яного посуду з металевим окуттям до думки про жрецький прижиттєвий статус осіб, поховання яких супроводжувалися дерев'яним посудом. Прихильниками ідеї соціальної неординарності осіб, що супроводжувалися такими артефактами виступають І. Ф. Ковальова, А. П. Медведєв, С. Н. Ляшко, А. А. Дудін, В. В. Отрощенко, В. В. Циміданов, Р. О. Литвиненко [4, с. 37; 6, с. 46; 9, с. 108, 109; 12, с. 145; 16, с. 165–171; 21, с. 90–93; 28, с. 142–146].

Джерельна база, яку використовують у своїх розвідках означені дослідники, відрізняється як за якісними, так і за кількісними характеристиками. Так, В. В. Отрощенко виділяє 21 знахідку з території Подніпров'я [21, с. 88–91]. Р. О. Литвиненко залучає до своєї вибірки 20 виробів з Азово-Дніпровського регіону [9, с. 106–109]. В. В. Циміданов у статті, присвяченій зрубним чашам, наводить дані про наявність 41 дерев'яної чаші на всій території розповсюдження зрубних племен [28, с. 143–146]. До дерев'яного посуду автор звертається також у монографії, присвяченій соціальній структурі зрубного суспільства, де аналізує поховання з території від Подніпров'я до Подонцов'я, в яких, за його підрахунками, відомо 20 дерев'яних чаш та 22 блюда [29, с. 55, 121]. Названі роботи в більшості випадків характеризуються відсутністю конкретизації всіх комплексів, з яких походить

дерев'яний посуд. Зазначаються лише назви найбільш виразних пам'яток або географічні пункти без номерів курганів і поховань, тому складно сказати, наскільки співпадає джерельна база наведених авторів.

Використана нами джерельна база сформована на основі даних з усієї території розповсюдження зрубної культурно-історичної спільності та враховує 84 поховання. Вона включає дерев'яний посуд, що походить як з пам'яток, котрі були використані іншими авторами, так і серію дерев'яного посуду з поховань, які раніше не аналізувалися. Повні характеристики виробів, а також поховальний контекст знахідок відомий для 41 поховання, які містили 44 дерев'яні вироби.

Щодо типології дерев'яного посуду зрубної культури, то вона повністю вписується в класифікаційну схему, розроблену нами для катакомбної культури [18], але репрезентована меншою кількістю відділів. Оскільки сама схема та вибір термінології детально розглянуті у попередній статті, зупинимося лише на трьох відділах дерев'яного посуду, які представлені у зрубній КІС. До першого належать широкі посудини з плоским дном та невисокими бортиками, які у публікаціях варіативно визначаються як «блюда», «підноси», «блюда-підноси» та «таці». Останній термін в українській мові є найбільш поширеним та універсальним. Таця тлумачиться як «плоский посуд для перенесення страв; велика тарілка, кругле блюдо» [26].

Другий відділ репрезентують глибокі напівсферичні ємкості з округлим дном та округлими стінками. У публікаціях їх називають «чашами» або «мисками». Морфологічно ці предмети є однаковими, але різняться за функціональним призначенням: чаша – це посуд для пиття, а миска – для вживання страв, тож у випадках, коли конкретизація відсутня, доцільно вживати термін «чаша-миска».

Третій відділ репрезентований лише одним виробом, до того ж поганій збереженості. Це «дерев'яний горщик з ручкою, що повністю зотлів», знайдений у похованні 5 кургану «Царева Могила» поблизу м. Кривий Ріг [17, с. 221]. За аналогією у катакомбній культурі (Преображене, к. 1, п. 13, Бурлацьке 84, к. 3, п. 3., Зимогір'я к. 1, п. 9) можливо припустити існування і у зрубній КІС дерев'яних ковшів – ємкостей із ручкою, яка кріпиться безпосередньо до вінця.

Для аналізу соціо-нормативного контексту поховань із залишками дерев'яного посуду нами були використані методичні засади, запропоновані В. В. Цимідановим у розвідках, присвячених соціальній структурі зрубного суспільства. Дослідник залучив до аналізу 2831 поховання зрубної КІС із території від Подоння до Подніпров'я та виділив ознаки «стандартного» зрубного поховання: відсутність кургану або досипки, могильна яма розмірами 0,4–2 кв. м, інгумація, поза зібгано на боці, наявність однієї або двох керамічних посудин. У роботі також наведені всі можливі варіанти відхилень, які були згруповані у чотири блоки (I – «курган або досипка, додаткові елементи архітектури», II – «залишки м'ясної їжі та надлишковий інвентар», III – «сліди незвичних маніпуляцій з тілом», IV – «сліди ритуалів поза замкненим об'ємом могили») із зазначенням питомої ваги відповідних поховань до усіх проаналізованих.

В. В. Циміданов виділив дві системи координат для аналізу соціальної стратифікації зрубного суспільства. Перша «вісь» відповідає «статусу» (вождь, жрець, воїн, рядовий общинник тощо) померлого, друга – його «рангу», який показує, на якому соціальному щаблі знаходився померлий. Згідно з припущеннями автора, дерев'яні таці повинні розглядатися в одному блоці з бронзовими ножами та свідчити про високий ранг померлого. При цьому, статус померлого за цими ознаками

не маркується. У цьому контексті такі розглядаються як показник рангу померлого, а дерев'яні чаші-миски – як індикатори статусу, конкретно статусу жерця [29, с. 5, 34, 53, 55].

Оскільки предметом нашого дослідження є саме дерев'яний посуд, який за В. В. Цимідановим належить до відхилень групи II, ми свідомо вилучили його з комплексу статусних та рангових ознак. Усі інші ознаки занесені до таблиці, в якій визначається взаємозалежність ознаки «дерев'яний посуд» та інших ознак відхилення від стандартного поховання. Оскільки різні типи дерев'яного посуду, вочевидь, мали різне семіотичне навантаження, окремо було проаналізовано характеристики поховань, які містили ківш, таці та чаші-миски або металеве окуття від них.

Поховання з дерев'яними ковшами. Ківш відомий лише в п. 5, к. «Царева Могила» з Кривого Рогу. В ньому був відсутній керамічний посуд, що свідчить про недостатню реалізацію «стандартного» обряду. Але розмір поховальної ями, площа якої дорівнювала 2,04 кв. м, та наявність зрубу дозволяють поставити питання щодо достатньо високого «рангу» померлого [17, с. 221].

Поховання з дерев'яними тацями. До аналізу залучено 12 поховань із тацями, якісні та кількісні характеристики яких відомі нам у повному обсязі. Усі вони мають відхилення від моделі «стандартного» поховального обряду, що підкреслює високий ранг похованих. Однак ознаки неординарності, які могли б допомогти з'ясувати статус похованих (кремація, незвична поза, наявність слідів ритуалу поза замкненим об'ємом могили), практично не корелюються між собою. Тому слідом за В. В. Цимідановим нам залишається розглядати наявність цього відділу дерев'яного посуду лише як ознаку підвищеного рангу похованих із ним небіжчиків. Нижче наводяться головні відхилення від моделі «стандартного» поховального обряду.

У 10 випадках таким відхиленням була м'ясна їжа, що підтверджує тезу про застосування таць для перенесення та подачі «на стіл» м'ясних страв. Цікаво, що бронзові ножі при цьому були зустрінуті у чотирьох випадках (33% поховань). В. В. Циміданов, який оперував вибіркою у 22 таці, назвав 8 ножів, що підтверджує наше спостереження (36,3%) [29, с. 53]. Такий високий рівень взаємозв'язку цих ознак підкреслює не випадковість ланки таця – жертвна м'ясна їжа – ніж.

Десять поховань (83%) містили інший надлишковий інвентар (більше одного керамічного горщика, кістяні проколки або «гудзики», відщеп кременю та сережка-підвіска, плакована золотом).

Розмір ям поховань із тацями у семи випадках (58,3%) перевищував стандартний. У шести випадках ми стикаємося з нестандартним поховальним обрядом – два кенотафи, три кремації та поховання долілиць (50%). По чотири рази зустрічаються такі ознаки, як «основне поховання», «кам'яний ящик», «сліди ритуалів» (33,3%).

У двох випадках поза замкненим об'ємом поховання (на перекритті) містилися залишки жертвних тварин – кістки та шкіра (16,6%), що за В. В. Цимідановим є ознакою підвищеного рангу [29, с. 67].

Якщо порівняти ознаки неординарності, які зустрічаються у похованнях з тацями із загальним масивом зрубних пам'яток, проаналізованих В. В. Цимідановим, то виявляється, що відсоток знаходження м'ясної їжі у похованнях із тацями є найбільшим. За нашими підрахунками, м'ясна їжа присутня у 83% поховань із тацями нашої вибірки. Це показово, враховуючи те, що за спостереженнями

Рис. 1. Карта розміщення пам'яток зрубної спільності з дерев'яним посудом
 Умовні позначення: ▲ чаша-миска, ■ таця, ● тип посуду не визначено, ○ окуття,
 ⊕ чаша-миска з окуттям, ⊙ таця з окуттям, ♦ ківш

Пам'ятки зрубної спільності з дерев'яним посудом: 1 – Вербки гр. II, к. 3, п. 4; 2 – Пісочне к. 1 (Куйбишевська обл., РФ); 3 – Пісочне к. 2 (Куйбишевська обл., РФ); 4 – Новоукраїнка, к. 3, п. 7 (Довга Могила, БМЗК); 5 – Оріхове, к. 9; 6 – Карамиш, п. 1; 7 – Возрождение гр. II, к. 2, п. 6. (кенотаф); 8 – Станиця Кременська, гр. I, к. 3, п. 2. (Клетський р-н, Волгогр. обл., РФ); 9 – Коробкине (зал. пох., розкопаного грабіжн.); 10 – Русиний Яр, к. 1, п. 1; 11 – Павловка, к. 1, п. 6; 12 – Рота, к. 1, п. 6 (кенотаф); 13 – Маринівка, к. 1, п. 17; 14 – Мінювка, гр. I, к. 4, п. 1; 15 – Кривий Ріг, кург. «Царева Могила», п. 5; 16 – Петро-Михайлівка, гр. II, к. 8, п. 1; 17 – Чкалівка, гр. I, к. 3, п. 1; 18 – Урочище Носаки к. 8, п. 2; 19 – Урочище Носаки, к. 8, п. 3; 20 – Королі, к. 4, п. 4; 21 – Верхня Маївка, гр. III, к. 5 п. 1; 22 – Верхня Маївка, гр. III, к. 8 п. 1; 23 – Верхня Маївка, гр. V, к. 2, п. 5; 24 – Башмачка, к. 7, п. 2; 25 – Березовка, к. 3, п. 2; 26 – Белогорское-1, п. 20; 27 – Бержновка I 5/10; 28 – Скатовка 11/1; 29 – Борозенское к. 3, п. 5; 30 – Велика Білозерка, к. 12, п. 2; 31 – Нижні Сірогози к. III, п. 4; 32 – Михайлівка, к. 3, п. 1; 33 – Мала Білозерка к. 5, п. 3; 34 – Мала Білозерка, к. 1, п. 1; 35 – Рясні могили, к. 6, п. 5; 36 – Петро-Михайлівка, к. гр. II, к. 9, п. 4; 37 – Петро-Михайлівка, гр. II, к. 11, п. 9; 38 – Семенівка, к/з Вільна Україна, гр. IV, к. 3, п. 2; 39 – Первоконстантиївка, к. 12, п. 10; 40 – Заповідне, с/з «Степовий», гр. I, к. 15, п. 2; 41 – Заповідне, с/з «Степовий», гр. I, к. 15, п. 2; 42 – Спаське (ФЗС), гр. V, к. 2, п. 5.

В. В. Циміданова м'ясна їжа зустрічалась у 8,9% із 2831 поховань, залучених ним до аналізу. Так само великим є і показник поховань із ножами 33–36% проти 1,8. Вищою за середню є і вага поховань у великих ямах – 58,3% проти 20,4, кенотафах – 16,6% проти 1,3, з використанням обряду кремації – 25% проти 2,8. Все це свідчить на користь тези про підвищений соціальний ранг похованих, які супроводжувалися тацями.

Дерев'яні чаші-миски. До цього блоку були включені як знахідки археологічно цілих артефактів, так і залишки дерев'яного посуду, зафіксовані за наявності у похованнях металевих окуть, які надійно пов'язуються більшістю дослідників саме із цим відділом посуду. Всього враховано 24 поховання (вісім із чашами та 16 з окуттями).

Усі поховання з чашами-мисками мали ознаки відхилень від «стандартної» моделі поховання, однак кількість таких ознак значно варіюється. Наприклад п. 2, к. 6, гр. I біля Станиці Кременської було відзначене обрядом кремації, але мало неповний набір ознак «стандартного» обряду (відсутній керамічний посуд). Чотири поховання мали по п'ять відхилень від «стандартної» моделі при збереженні повноти ритуалу (Пісочне, к. 1; Пісочне, к. 2; Березівка, к. 3, п. 2; Семенівка /Вільна Україна/, гр. IV, к. 3, п. 2; Лабазівський кург. мог. к. 2, п. 2). Різняться й питома вага відхилень, що зустрічаються [3, с. 149–154; 5, с. 51–53; 8, с. 57; 19, с. 16–32; 30, с. 86–102].

У 14 випадках поховання містили вироби з металів, що становить 58,3 % від загальної кількості врахованих нами поховань із чашами-мисками. Два поховання мали у своєму складі по два бронзові предмети (ніж та шило у залишках поховання, розкопаного грабіжниками біля с. Коробкине, та два ножі у к. 1 поблизу с. Пісочне) [10, с. 224, 225; 30, с. 86–102]. В одному випадку небіжчика супроводжували три бронзові предмети (бронзовий спис, шило та ніж у п. 2, к. 3 біля с. Березівки). В. В. Циміданов наводить окремі статистичні підрахунки для кожного відділу металевих інвентарю.

Якщо порівнювати наші дані з підрахунками В. В. Циміданова, то нами враховано 9 ножів, що складає 37,5 % вибірки, у той час як у масиві з 2831 зрубних поховань цей відсоток дорівнює 1,8. Бронзові шила знаходились у двох похованнях з чашами-мисками, що становить 8,3 % проти 0,17 %. Серед інших речей, які супроводжували поховання з чашами-мисками, – бронзові списи, знайдені у двох похованнях, бронзова каблучка та «уламок широкого мідного знаряддя».

Дванадцять поховань були основними у курганах (50 % проти 21,9), причому шість із них єдиними під насипом. У дев'яти випадках розмір ями перевищував 2 кв. м., що становить 37,5 % та майже вдвічі перевищує 20,4 % загальної вибірки. Вісім поховань містили залишки м'ясної їжі (33,3 % проти 8,9). У п'яти похованнях не було керамічного посуду (20 % проти 13,2), а ще п'ять містили більше одного керамічного виробу (20 % проти 8,66). П'ять поховань було здійснено за обрядом кремації (16,6 % проти 2,8). Так само по п'ять поховань містили вироби з кістки, мали сліди вогняних ритуалів всередині камери та сліди м'ясної їжі на перекритті. У трьох випадках на дні камери зафіксована вохра (12,5 %). Два поховання були здійснені в кам'яних ящиках (8,3 %), одне в зрубі (4,1 %). По два випадки припадає на знаходження виробів із каменю та виробів із кременю, а також наявність потужних рослинних перекриттів (8,3 %). В одному випадку була зафіксована незвична поза (похованого вміщено сидячи спиною на північ у п. 10, к. 5 з Березівки), наявність рову (п. 1, к. 3 біля Михайлівки), та жертвовної площадки (п. 7, к. 3 біля Новоукраїнки) [1, с. 19, 20; 21, с. 84, 85; 25, с. 64–69].

Наведені підрахунки доводять, що чаші-миски вміщувалися до поховань, які містили й інші ознаки підвищеного рангу. При цьому питома вага усіх наведених відхилень значно перевищує показники «стандартних» поховань, характерних для масиву зрубних пам'яток, проаналізованих В. В. Цимідановим.

Говорити про ознаки «статусу» набагато складніше, оскільки в даній вибірці присутні як поховання з ознаками «жерців» (обряд кремації, кам'яний пест), так і поховання з ознаками «ремесників» (бронзові шила, кам'яний абразив) та «воїнів» (крем'яні вістря стріл, бронзові списи).

Окремі випадки знаходження дерев'яного посуду. Відхилення від стандартної моделі поховання особливо яскраво виражені у трьох похованнях, де було

знайдено тацю та чашу-миску в одному комплексі, що становить 7% залучених до аналізу поховань (п. 4, к. 3, гр. II біля с. Вербки; п. 1, к. 4, гр. I біля с. Міньковка; п. 1, к. 8, гр. II біля Петро-Михайлівки) [7, с. 86; 12, с. 60–62; 15, с. 8, 9]. Особливості їх поховального обряду дозволяють не лише констатувати підвищений прижиттєвий ранг, але й робити певні висновки щодо соціального статусу.

Найбільш яскраво ці ознаки простежуються на поховальному обряді, який представлений частковою кремацією, кенотафом та трупоспаленням на стороні відповідно. В усіх названих похованнях були присутні залишки м'ясної їжі. Всі три поховання містили також інші відхилення, які є унікальними для кожного з них. Так з п. 4, к. 3, гр. II біля с. Вербки пов'язано спорудження жертовної площадки з вогнищем, у самому похованні присутні дві керамічні посудини та зафіксовані сліди вогняних ритуалів. Для основного п. 1, к. 4, гр. I біля с. Міньковки споруджений насип, у самому похованні, окрім дерев'яного посуду, присутній бронзовий ніж. Кремовані рештки п. 1, к. 8, гр. I біля с. Петро-Михайлівка вміщені до кам'яного ящика, поставленого у яму, площею 4,8 кв. м. Усі три поховання неординарні за своїм обрядом і безсумнівно вказують на підвищений ранг похованих. При цьому високий відсоток кремацій може вказувати на жрецький статус похованих, котрі супроводжувалися кількома одиницями дерев'яного посуду.

Таким чином, з урахуванням існуючого історіографічного доробку, наші спостереження дозволили виділити три головні відділи дерев'яного посуду зрубної культурно-історичної спільності, для яких запропоновано використання єдиних термінів – «таця», «чаша-миска» та «ківш». Аналіз соціо-нормативної семантики дерев'яного посуду з поховань проводився окремо для кожного з його відділів.

Дослідження показало, що лише поховання, яке містило ківш, не мало відхилень від «стандартного». Всі інші поховання, незалежно від того, містили вони тацю або чашу-миску, мали ознаки підвищеного соціального рангу, однак встановлення прижиттєвого статусу похованих із дерев'яним посудом людей наразі залишається неможливим. Адже, як вже відзначалося, частина цих пам'яток може бути інтерпретована як поховання жерців, частина – як ремісників чи воїнів. Тому ми з обережністю ставимося до вже традиційного для археології доби бронзи сприйняття всіх без винятку поховань із дерев'яними чашами-мисками як жрецьких. Винятком, ймовірно, слід вважати тільки три поховання, які містили і тацю, і чашу-миску. Два з них здійснені за обрядом кремації, одне являло собою кенотаф. Це, а також інші ознаки престижності поховального обряду, свідчить на користь ототожнення людей, похованих із двома дерев'яними посудинами, з особами, які відправляли культ.

Бібліографічні посилання

1. Антонов А. Л. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти / А. Л. Антонов, В. В. Отрощенко // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 18–29.
2. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев; под ред. Я. П. Гершковича. – Х., 2001.
3. Дремов И. И. Материалы из курганов у с. Березовка Энгельского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы / И. И. Дремов // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 году. – Саратов, 1997. – Вып. 2. – С. 149–154.
4. Дудин А. А. К вопросу о функциональном назначении деревянных чаш ранних кочевников степей Восточной Европы (IX–VII вв. до н. э.) / А. А. Дудин // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2009. – Т. XV. – С. 34–36.

5. **Зудина В. М.** Раннесрубный могильник у с. Песочное / В. М. Зудина, В. А. Скарбовенко // Древности Среднего Поволжья : межвуз. сб. – Куйбышев, 1985.
6. **Ковалева И. Ф.** Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1981.
7. **Кравец Д. Л.** Результаты полевых исследований курганных групп у с. Миньковка (Бахмутская котловина, эпоха бронзы) / Д. Л. Кравец, В. А. Посредников // Донецкий археолог. сб. – Вып. 6 / науч. ред. и сост. В. А. Посредников. – Донецк, 1996.
8. **Лесков А. М.** Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1971 г. / А. М. Лесков, А. И. Кубишев, А. Н. Румянцев и др. – К., 1971/23.
9. **Литвиненко Р. А.** Деревянная посуда в погребениях срубной культуры Азово-Донецкого региона / Р. А. Литвиненко // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей : материалы междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения П. Д. Рау. – Саратов, 1997. – С. 106–109.
10. **Литвиненко Р. О.** Матеріали зрубної культури з пограбованих могил Луганщини / Р. О. Литвиненко, А. М. Усачук // Донецький археологічний збірник. – 2009/2010. – № 13/14. – С. 224–225.
11. **Ляшко С. Н.** Деревообрабатывающее ремесло эпохи бронзы / С. Н. Ляшко // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине / отв. ред. И. Т. Черняков. – К., 1994.
12. **Ляшко С. Н.** Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) : моногр. / С. Н. Ляшко, З. Х. Попандопуло, О. В. Дровосекова; Запорож. гос. ун-т; Запорож. обл. краевед. музеев. – Запорожье, 2004.
13. **Максимов Е. К.** Памятник эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области / Е. К. Максимов // Труды Саратовского областного музея краеведения. – Саратов, 1956. – Вып. I. – С. 115–123.
14. **Мамонтов В. И.** Курганный могильник «Короли» / В. И. Мамонтов // Материалы по археологии Волго-Донских степей : сб. науч. ст. / Волгогр. гос. ун-т, НИИ археологии Ниж. Поволжья. – Волгоград, 2001. – Вып. 1. – С. 110–127.
15. **Марина З. П.** Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья / З. П. Марина, В. А. Ромашко, Е. Л. Фещенко // Проблемы археологии Поднепровья : сб. науч. тр. – Д., 1986. – С. 6–15.
16. **Медведев А. П.** Об атрибуции «жреческих» погребений у ираноязычных кочевников III–I тысячелетий до н. э. / А. П. Медведев // Исторические записки: науч. тр. ист. ф-та. – Вып. 2. – Воронеж, 1997. – С. 165–171.
17. **Мельник О. О.** Курганы Криворіжжя / О. О. Мельник, І. О. Стеблина. – Кривий Ріг, 2012.
18. **Минакова Е. В.** Типология деревянной посуды из погребений катакомбной культурно-исторической общности / Е. В. Минакова // Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации. – Астана, 2014. – готується до друку.
19. **Моргунова Н. Л.** Лабазовский курганный могильник срубной культуры / Н. Л. Моргунова, А. А. Гольева, А. А. Евгеньев; Оренбург. гос. пед. ун-т; Департамент по культуре и искусству Оренбург. обл.; Оренбург. обл. ист.-краевед. музеев. – Оренбург, 2009. – С. 16–32.
20. **Мыськов Е. П.** Погребения срубной культуры Ерзовского курганного могильника / Е. П. Мыськов // Древности волго-донских степей. – Вып. 1. – Волгоград, 1990. – С. 42–57.
21. **Отрощенко В. В.** Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья / В. В. Отрощенко // Проблемы археологии Поднепровья : сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; редкол. : И. Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1984. – С. 84–93.
22. **Отрощенко В. В.** Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки / В. В. Отрощенко // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. – К., 1977. – С. 5–15.
23. **Отрощенко В. В.** Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы / В. В. Отрощенко // Киммерийцы и скифы: тезы. – Мелитополь, 1992. – С. 71–72.
24. **Пятых Г. Г.** О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья / Г. Г. Пятых // Советская археология. – 1984. – № 2. – С. 146–154.
25. **Синицын И. В.** Археологические исследования Заволжского отряда (1951–1953) / И. В. Синицын // Материалы и исследования по археологии. – 1959. – Вып. 60. – С. 39–75.

26. Словник української мови : в 11 т. – 1975. – Т. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua>
27. Телегин Д. Я. Отчет о раскопках курганов около с. Орехово и Никольское Солонянского района Днепропетровской области в 1976 году / Д. Я. Телегин, Р. В. Терпиловский, А. А. Козловский и др.; Ин-т археол. НАН Украины. – К., 1977 (№ 1976/26).
28. Цимиданов В. В. Загадки срубных чаш / В. В. Цимиданов // Донская археология. – 2000. – № 3–4. – С. 142–148.
29. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов; НАН Украины, Ин-т археологии; [отв. ред. В. В. Отрощенко]. – Донецк, 2004.
30. Шилов В. П. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы / В. П. Шилов // Сборник статей к 30-летию отдела истории первобытной культуры. – Л., 1964. – С. 86–102.
31. Чередниченко Н. Н. Срубная культура / Н. Н. Чередниченко // Н. Н. Чередниченко, С. С. Березанская, В. В. Отрощенко. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 44–82.

Надійшла до редколегії 03.02.2015

УДК 930.1(477.63/.64)

А. С. Струкуленко

*Дніпропетровський коледж ракетно-космічного машинобудування
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА У МАТЕРІАЛАХ НОВОБУДОВНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ 70–90-х рр. XX ст. У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розглянуто внесок новобудовних експедицій Інституту археології АН України, Дніпропетровського та Київського державних університетів, що проводили археологічні дослідження в 70–90-х рр. XX ст. у Дніпропетровській області, до формування джерельної бази та реконструкції історичної ситуації в регіоні за доби раннього заліза.

Ключові слова: новобудовна археологічна експедиція, доба заліза, кіммерійці, скіфи, сармати.

Струкуленко А. С. Памятники раннего железного века в материалах новостроечных экспедиций 70–90-х гг. XX в. в Днепропетровской области.

Рассматривается вклад новостроечных экспедиций Института археологии АН Украины, Днепропетровского и Киевского государственных университетов, проводивших археологические исследования в 70–90-е гг. XX в. в Днепропетровской области, в формирование источниковой базы и реконструкцию исторической ситуации в регионе времен раннего железного века.

Ключевые слова: новостроечная археологическая экспедиция, железный век, киммерийцы, скифы, сарматы.

Strukulenko A. S. Relics of the early iron age in the materials of the new-building expeditions of the 70–90-ies of the XX century in Dnipropetrovsk region.

The author considers the contribution of the new-building expeditions of the Institute of archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine, Dnipropetrovsk and Kyiv state Universities, which conducted archaeological researches in the 70–90-ies of the XX century in Dnipropetrovsk region, to the reconstruction of the historical situation in the region in the early iron age. The article throws light upon the relics that belong to the historical Cimmerians, Scythians and

Sarmatians. Discoveries of the archaeological new-building expedition of Dnipropetrovsk state University indicate that Cimmerian tribes, having developed the left-bank Presteppe and southern forest-steppe area in the Seversky Donets basin, in the second half of the VIII – first half of the VII c. BC moved to the forest-steppe zone and participated in the ethno-cultural processes that took place there. In Dnipropetrovsk region, there are two centers containing relics of the Scythian time. The first one is associated with the left-bank Presteppe area and carries information about the time of invasion of individual groups of Scythian steppe population, which interacted with the inhabitants of the final bronze age. The second center is the right-bank area, where burial relics that belonged to the higher Scythian nobles are located. At the same time the essential attention was paid to the study of the Sarmatian period. As a result the north-steppe Dnieper region can be put in one line with the most studied areas of residence of the Sarmatians in Ukraine.

Keywords: new-building archaeological expedition, iron age, Cimmerians, Scythians, Sarmatians.

Масове будівництво промислових об'єктів та зрошувальних систем (далі – ЗС) на території України у другій половині XX ст. гостро поставило питання про збереження археологічної спадщини при здійсненні будівельних робіт, що загрожують її існуванню. Радянське законодавство передбачало обов'язкове повне вивчення археологічних пам'яток, які можуть бути зруйновані в процесі будівництва, за рахунок організацій, що його здійснюють. Головною науковою установою України в галузі археології, яка здійснювала науково-дослідну та координаційну роботу, був, як і зараз, Інститут археології АН УРСР. Проте лише силами його співробітників неможливо було оперативного розгорнути рятувні роботи по всій країні, що стимулювало розвиток існуючих та організацію нових регіональних наукових осередків.

Дніпропетровська область є одним із найбільш розвинених промислових та сільськогосподарських регіонів України, до того ж винятково багатим на історичні пам'ятки. Тому цілком закономірно, що у розглядуваний період тут активно проводилися дослідження новобудовних експедицій Інституту археології – «Дніпро-Донбас» (керівник – д. і. н., проф. Д. Я. Телегін), Верхньотарасівської (керівники – д. і. н., проф. Є. В. Черненко та к. і. н. М. М. Чередниченко), Орджонікідзевської (керівники – к. і. н. Б. М. Мозолевський та к. і. н. С. В. Полін) та Дніпропетровського (керівник – д. і. н., проф. І. Ф. Ковальова) й Київського (керівник – д. і. н., проф. М. М. Бондар) державних університетів [19].

У попередніх працях автором розглядалася концепція етноісторичного розвитку давнього населення північностепового Подніпров'я за часів енеоліту – бронзової доби, створена вченими Дніпропетровського національного університету на основі матеріалів, здобутих під час новобудовних досліджень у регіоні [18], а також їх внесок у формування джерельної бази та дослідження у річищі пізньоківицької проблематики [20].

У даній статті будуть висвітлені пам'ятки, що відносяться до ранньозалізної доби і належать історичним кіммерійцям, скіфам та сарматам.

Слід відзначити, що кіммерійські поховання регіону досить нечисленні, у більшості – впущені до насипів давніх курганів: так, з 18, досліджених археологічною новобудовною експедицією Дніпропетровського державного університету (далі – АНЕ ДДУ) в Орільсько-Самарському межиріччі (далі – ОСМ), лише у чотирьох мало місце спорудження насипу. За типом поховальних споруд виокремлюються підбійні могили, прямокутні вузькі ями із заплічками у придонній частині та квадратні великі ями з використанням дерева в облицюванні стін та перекрит-

тів. Заслуговує на увагу поховання № 2 в кургані 6 групи I могильника учгоспу «Самарський» (с. Олександрівка Новомосковського р-ну), при спорудженні могили котрого було залишено материкове підвищення по центру квадратної ями, яке слугувало за поховальне ложе. Його культурну належність встановлено за знахідкою бронзового кілевидного вістря стріли VIII ст. до н. е. [2].

У складі гр. II поблизу с. Одиноківка Новомосковського р-ну було досліджено кург. 1, споруджений для двох основних могил, у перекритті котрих використані стовбури дерев. Дротяний браслет та кубок дають підстави датувати їх IX–VIII ст. до н. е. [15]. Крім того, кіммерійські поховання відкрито в кург. 1 поблизу с. Миколаївка Новомосковського р-ну, кург. 2 біля с. Личкове Магдалинівського р-ну, кург. 1 гр. I поблизу с. Великомихайлівка Покровського р-ну та ін. Вони представлені випростаними на спині або скорченими на боці трупопокладеннями, орієнтованими переважно у західному півколі. У складі інвентарю присутні банкоподібні горщики із носиком-зливом, відомі у матеріалах передскіфських і ранньоскіфських пам'яток [15, с. 109, 110].

Відкриття АНЕ ДДУ свідчать про те, що кіммерійські племена, освоївши лівобережний Передстеп та південний Лісостеп басейну Сіверського Донця, в другій половині VIII – першій половині VII ст. до н. е. просуваються до лісостепової зони. Виділення у лівобережному Лісостепу курганних поховань, зіставних у культурному відношенні зі степовими пам'ятками новочеркаської групи, підтверджує участь степового кіммерійського населення в етнокультурних процесах, що мали місце в Лісостепу та Передстепу на початку ранньої залізної доби. За етнічною приналежністю кіммерійці відносяться до групи іраномовних народів, отже, крім угро-фінського та слов'яно-балтського, в лівобережному Лісостепу на початку ранньої залізної доби з'являється ще один етнос – іранський [16, с. 160].

У Правобережному північностеповому Подніпров'ї, за матеріалами робіт АНЕ ДДУ, було відкрито 8 кіммерійських поховань у Томаківському, Солонянському, Криворізькому, Апостолівському р-нах. Орджонікідзевською постійнодіючою експедицією (далі – ОПЕ) також досліджено 21 кіммерійське поховання на Кам'янському курганному полі [19].

Важливе місце у працях новобудовних експедицій займає скіфо-сарматська проблематика. Близькі відкриття 70–90-х рр. XX ст. у Дніпропетровській обл. всесвітньо відомі та становлять славу вітчизняного скіфознавства. Особливої актуальності дослідження скіфських пам'яток набуває у контексті розробки міждержавного проекту «Скіфський шлях: Україна – Росія – Азербайджан – Молдова: історія об'єднує», ініційованого у 2013 р. керівництвом Дніпропетровської області за підтримки Міністерства культури і туризму України. Дніпропетровська область займає в ньому ключове становище, оскільки саме на її території був розташований центр Скіфської держави, і більшість поховань скіфських царів також розташована на півдні Дніпропетровщини [17].

Одним із завдань, що постали перед виконавцями проекту, став пошук археологічних свідчень існування «Скіфського шляху» на території Дніпропетровської області, котрим могло б відбуватися переміщення скіфських кочових племен, що повернулися із середньоазійських походів, після недовгого перебування на Кавказі та у степах Передкавказзя, до Північного Причорномор'я. Як відзначає проф. І. Ф. Ковальова в статті «Деякі роздуми та рекомендації щодо проекту «Скіфський шлях»», для цього доцільно зосередити зусилля на виявленні та дослідженні «скіфських пам'яток межі VI–V ст. до н. е., що підтверджують переміщення

основного скіфського масиву з Передкавказзя на територію Придніпров'я» [4, с. 178].

Основна частина скіфських поховань цього часу зосереджена в Орільсько-Самарському межиріччі та зандровій зоні лівого берега Дніпра (АНЕ ДДУ тут було досліджено 24 поховання часів скіфської архайки, з котрих для 22 зведено кургани), що свідчить, на думку І. Ф. Ковальнової, про їх знаходження на давньому шляху, пов'язаному із пограниччям Лісостепу, що вів зі сходу та північного сходу до дніпровських переправ. Переміщення лівобережним Передстепом, засвідчене з доби неоліту, активно використовувалося у енеоліті – бронзовому віці, і ним же, припускає дослідниця, могли рухатися передові скіфські загони. Це дозволяє розглядати Орільсько-Самарське межиріччя як територію первинного освоєння скіфами північностепового дніпровського Лівобережжя [4, с. 179, 182].

Важливі спостереження були зроблені під час розкопок АНЕ ДДУ курганных груп по трасі Солоняно-Томаківського водоводу та ЗС у Дніпровському Надпоріжжі. Час їх функціонування визначається в основному IV ст. до н. е.; ранніх поховань (кін. VI–V ст. до н. е.) досліджено всього три. За своїм територіальним положенням район утворює степовий «тил» Надпоріжжя, що межує із кам'янсько-нікопольським зосередженням скіфських некрополів. Відсутність курганів, які за розмірами насипів і влаштуванням поховальних споруд можна віднести до «аристократичних», наводить С. Є. Мухопادا на думку, що тут зосереджено поховання рядових общинників і, навіть, залежного населення, про що свідчать підбійні неглибокі могили, майже позбавлені інвентарю [13, с. 83].

Але у міру наближення до славнозвісного «курганного поля» Нечаєвої могили простежується тенденція зростання кількості та розмірів скіфських курганів, глибини могил, наявність «престижних» видів захисного озброєння (пояси, панцирі) і дорогоцінних прикрас. Окремі скіфські поховання у насипах курганів доби бронзи поблизу сс. Широке, Тракторне, Малозахар'їне Солонянського р-ну немов би маркують шлях, що пов'язував Надпоріжжя із Томаківським півднем. У характеристиці насипів відсутня одна з найважливіших для Надпорізьких курганів ознак, а саме – використання каміння у вигляді панцирних облицьовувань, кріпід, кромлехів та ін. Також відсутні, за рідкісними винятками, поховання у ґрунтових овальних або односторонньо розширених могилах, які у Надпоріжжі утворюють достатньо показову групу [13].

У Нікопольському та Апостолівському р-нах АНЕ ДДУ було здійснено розкопки 54 скіфських насипів, серед котрих – аристократичний курган «Кам'янська Близниця» 4,5 м заввишки, що містив скіфські поховання кінця IV ст. до н. е. Розміри і складність конструкції насипу і підземних гробниць, влаштування рову, наявність супроводжуючих поховань слуг, людські жертвопринесення, що здійснювалися під час тризни, знахідка бронзових навершів від поховального воза – все це свідчить про високий соціальний ранг як основного похованого – чоловіка, – так і жінок його родини [1].

З роботами експедиції Київського держуніверситету (далі – КДУ) пов'язане дослідження 25 скіфських пам'яток Дніпровського Надпоріжжя. Цікаві результати були одержані під час дослідження скіфських курганів IV–III ст. до н. е. біля с. Піддубне Софіївського р-ну. Два з них (№№ 4 і 9) були оточені кам'яною кріпідною, а курган 4 ще й неглибоким ровом. У могилах знайдені рештки залізного лускового панцира, бронзове дзеркало з прямою ручкою, кістяні й бронзові ворворки, бронзові вістря стріл, намисто зі скляної пасти, бронзові нашивні бляшки.

У двічі пограбованому п. 1 к. 6 були знайдені золоті нашивні бляшки із зображенням пантер. У глибокій вхідній ямі п. 2 к. 8 знаходилася ніша, де було поховано коня у вуздечці, від якої збереглися залізні вудила і 6 круглих великих бронзових нащіпних блях, обшитих шкірою. У камері були знайдені рештки від 4-х скелетів у супроводі численних, у т. ч. золотих, прикрас [14, с. 250].

Під час робіт Верхньотарасівської експедиції на Дніпропетровщині було досліджено 127 скіфських поховань. Цікавою особливістю жіночих була присутність майже в кожному з них наконечників стріл. У складі Верхньотарасівського могильника, розташованого в 7 км від Дніпра, до скіфського часу належали 33 кургани. Поховання характеризувалися незначними розмірами могильних споруд і відсутністю предметів кінської вузди, озброєння та слідів тризни; натомість у них часто зустрічалися прикраси й ліпний посуд. Найранішим було п. 1 к. 52, яке супроводжувалося залізним акинаком із брускоподібним навершям та прямокутним перехрестям, що є рідкісною знахідкою у складі скіфського поховального комплексу V ст. до н. е. на території степової Скіфії [11].

Курганна група поблизу с. Володимирівка Томаківського р-ну, розташована в 30 км від Дніпра, складалася з 12 насипів, датованих IV – початком III ст. до н. е. Поховання відрізнялись великими і глибокими катакомбами, присутністю зброї та предметів кінської вузди. Тут також зафіксовані поховання коней і залишки тризни. Таку відмінність М. М. Чередниченко та Я. І. Болдін пояснюють належністю могильників до локальних груп скіфського населення [21].

Важко переоцінити внесок Орджонікідзевської експедиції до скарбниці українського скіфознавства. У Нікопольському та Апостолівському р-нах нею було досліджено 119 скіфських поховань, у т. ч. кургани вищої скіфської знаті: Товста, Водяна, Бабина, Соболева, Малий Чортомлик, Жовтокам'янка (Драна Кохта) та ін., що становлять винятковий науковий інтерес. Матеріали цих курганів дозволяють підійти до розуміння соціальної структури скіфського суспільства, ідеології, побуту, відображених у поховальному обряді. Доведено входження даного району до скіфського Герросу. Встановлено, що із середини V ст. до н. е. до першої половини останньої чверті IV ст. до н. е., за хронологічним визначенням С. В. Поліна, споруджується переважна більшість курганів вищої скіфської знаті, що узгоджується з останньою згадкою про скіфів – участь у війні за боспорський престол у 310–309 рр. до н. е. Окремі ж кургани рядового скіфського населення продовжували споруджуватися до кінця першої чверті – третини III ст. до н. е., коли Велика Скіфія Причорноморських степів припиняє своє існування [10, с. 446].

Таким чином, на території Дніпропетровської області наявні два центри зосередження пам'яток скіфського часу. Перший пов'язаний з районом лівобережного Передстепу і несе в собі інформацію про час проникнення до нього окремих груп скіфського степового населення, яке взаємодіяло з місцевими мешканцями доби фінальної бронзи, що позначилося на наслідуванні скіфськими пам'ятками регіону деяких рис попередніх культур. Другим центром є території, прилеглі до Дніпра в районі від Надпоріжжя до Великого Лугу, де зосереджено величезні курганні могильники з аристократичними та «царськими» похованнями, що дає підстави вбачати в них славнозвісне скіфське кладовище – Гери.

Численні матеріали, здобуті новобудовними експедиціями 70–90-х рр. XX ст., відкривають можливості використання статистичних методів у дослідженнях соціального межування скіфського суспільства, тогочасних тенденцій у демографічних процесах та ін. Стало можливим виділення на підставі локальних особливос-

тей у поховальному обряді та інвентарі окремих етноісторичних утворень, котрі відповідають реальним угрупованням скотарсько-кочового суспільства.

Сарматські пам'ятки, за наслідками робіт новобудовних експедицій 70–90-х рр. XX ст., представлено переважно похованнями в курганах ОСМ (211). Поштовхом до їхнього виявлення стали проведені під керівництвом проф. І. Ф. Ковальнової розкопки у 1973–1974 рр. курганных могильників поблизу смт. Підгороднє [3]. Надалі коло пам'яток регіону було значно розширено. Нові відкриття принесло створення В. І. Костенком бюджетної експедиції для дослідження відомого Усть-Кам'янського могильника [9], вивчення котрого було розпочато ще у 50-х рр. XX ст. М. І. Вязьмітіною та К. В. Махно.

Участь у розкопках сарматських могильників поблизу смт. Підгороднє в Присамар'ї, сс. Новопідкраж та Дмухайлівка на р. Орелі, датованих I ст. до н. е. – III ст. н. е., дозволила В. І. Костенку поставити питання про їх зв'язок з місцями кочовищ та простежити культурні особливості. Вивчення поховального обряду і супутнього інвентарю дало підстави твердити про тривалість перебування сарматських племен у регіоні: кінець II ст. до н. е. – III ст. н. е. Відсутність пережиточних скіфських елементів розглядається дослідником як свідчення етнічної «чистоти», яка пояснюється освоєнням сарматами ОСМ вже після відходу скіфських племен з даної території [7, с. 126]. Аналізуючи супроводжуючий інвентар з позицій присутності в ньому етнічних ознак, автор відзначав, що досліджені поховання належали кочівникам, котрі просунулися зі степів Задоння і зберегли зв'язки з територією первинного мешкання, а наявність грецьких імпортів свідчить про торгівельні зв'язки сарматів із економічно розвиненими центрами Східного Причорномор'я.

У процесі вивчення сарматських пам'яток ОСМ АНЕ ДДУ був досліджений ряд поховань із яскраво вираженими у поховальному обряді рисами культу вогню і коня [6]. Вони виділяються інтенсивним використанням вогню при спорудженні могил та насипів (сс. Соколове та Олександрівка), збільшеними розмірами квадратних могил, призначених для елітарних поховань – жрецтва, військових ватажків тощо. Винятковий інтерес становить багате військове поховання біля с. Булахівка на р. Самарі зі срібними позолоченими фаларами, казаном, трьома срібними чашами і залізним панциром, плакованим золотом [5]. Про соціальну виділеність поховань у курганах біля сс. Вербки і Терни свідчить присутність в інвентарі бронзових казанів із зооморфними ручками, що є рідкісною функціонально-престижною категорією знахідок [12]. Розміри та форма могил, наявність у них ніш-тайників і сліди пограбування свідчать на користь багатого інвентарю, який супроводжував похованих, що узгоджується з уявленнями про приналежність казанів поховальним комплексам кочової родоплемінної аристократії. Питання про етнічну приналежність цих поховань С. Є. Мухопад вирішує на користь аланів, які протягом перших століть нашої ери просунулися на заході до кордонів Римської імперії. На це вказує присутність предметів італійського імпорту, що поступали з Боспору, а також східна орієнтація культурних зв'язків сарматських племен ОСМ [12, с. 142].

В історії сарматів Подніпров'я В. І. Костенком виділено три хронологічні періоди: ранньосарматський; середньосарматський та пізньосарматський, кожному з котрих притаманні власні риси [8]. У положенні похованих переважає «класична» – простягнута на спині – поза, орієнтація змінюється, але домінує меридіональна. Напутня їжа супроводить більшість поховань. Серед поховального

інвентарю переважає кераміка: як ліпні (ранні) горщики, так і червоно- та сіро-глиняний гончарний посуд. Кількість імпорту найбільша у середньому періоді і помітно зменшується наприкінці. Чоловіків супроводять зброя та кінська упряж, у жіночих похованнях присутні прясла, дзеркала, піксіди, намиста. Розповсюдженою прикрасою вбрання є застібки-фібули. Часом проникнення сарматів у Лівобережжя Дніпра дослідник вважав II ст. до н. е., а їх найбільша активність в освоєнні Причорноморських степів припадає на рубіж ер, коли гинуть пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра, а на освоєних землях виникають сарматські племінні центри, до яких було віднесено Усть-Кам'янський могильник [8].

У правобережному північностеповому Подніпров'ї поодинокі сарматські поховання було відкрито експедицією КДУ під час досліджень біля с. Піддубне Софіївського р-ну (5) та на Кам'янському курганному полі (2); АНЕ ДДУ – в Апостолівському та Криворізькому р-нах (3); ОПЕ – у Нікопольському р-ні: в гр. Завадських могил (6), Сторожових (2), Дідової, Круглої, Страшної могили та Могили Гурського – по одному похованню. За обрядом та супутнім інвентарем більшість з них укладається в межі I–III ст. н. е. [19].

Таким чином, у результаті робіт новобудовних експедицій послідовному вивченню були піддані сарматський поховальний обряд і типологія могильних споруд, матеріальний комплекс, культові пам'ятки, визначені хронологія та місце, яке займало населення, що їх залишило, в історії сарматських племен. Унаслідок проведених досліджень північностепове Подніпров'я може бути поставлено в один ряд із найбільш вивченими територіями мешкання сарматів в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Андросов А. В. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» / А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Д., 1987. – С. 54–74.
2. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» (Днепропетровского сельскохозяйственного института) / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой, В. И. Костенко, В. Н. Шалобудов // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1978. – С. 4–32.
3. Ковалева И. Ф. Новые источники по истории сарматских племен Северного Причерноморья (к исследованию Подгороднянских сарматских могильников) / И. Ф. Ковалева, В. И. Костенко // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1976. – С. 79–94.
4. Ковальова І. Ф. Деякі роздуми та рекомендації щодо проекту «Скіфський шлях» / І. Ф. Ковальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 175–183.
5. Костенко В. И. Комплекс с фаларами из сарматского погребения в с. Булаховка / В. И. Костенко // Курганные древности Степного Поднепровья. – Д., 1978. – С. 78–85.
6. Костенко В. И. Культ огня и коня в погребениях сарматского времени междуречья Орели и Самары / В. И. Костенко // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 83–89.
7. Костенко В. И. Сарматские памятники в материалах археологической экспедиции ДГУ / В. И. Костенко // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1977. – С. 114–137.
8. Костенко В. И. Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э. – середины III в. н. э. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / В. И. Костенко. – Д., 1980.
9. Костенко В. И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) / В. И. Костенко // Проблемы археологии Поднепровья (далее – ПАП). – Д., 1989. – С. 85–97.

10. **Мозолевський Б. Н.** Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.
11. **Мурзин В. Ю.** Раннескифское погребение у с. Верхнетарасовка / В. Ю. Мурзин, Г. Л. Евдокимов // Курганы юга Днепропетровщины. – К., 1977. – С. 56–58.
12. **Мухопад С. Е.** Сарматские погребения с бронзовыми котлами в Орельско-Самарском междуречье / С. Е. Мухопад // ПАП. – Д., 1986. – С. 136–143.
13. **Мухопад С. Е.** Скифские погребения района Солоняно-Томаковской оросительной системы / С. Е. Мухопад // ПАП. – Д., 1989. – С. 72–84.
14. Раскопки курганов в зоне Каменской оросительной системы / Б. А. Антоненко, Н. Н. Бондарь, С. А. Васильченко и др. // Археол. открытия 1974 г. – М., 1975. – С. 249–250.
15. **Ромашко В. А.** Киммерийские погребения правобережного Днепровского Надпорожья / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 1991. – С. 99–109.
16. **Ромашко В. А.** Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII – начало VII вв. до н. э.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / Ромашко Владимир Андреевич. – Д., 1990.
17. **Рижков В.** Дніпропетровці прокладають «Скіфський шлях» [Електронний ресурс] / В. Рижков // День. – 2013. – № 128. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-ukrayini/dnipropetrovci-prokladayut-skifskiy-shlyah>.
18. **Струкуленко А. С.** Висвітлення досліджень пам'яток енеоліту – бронзової доби у публікаціях вчених Дніпропетровського національного університету / А. С. Струкуленко // ПАП. – Д., 2012. – С. 12–21.
19. **Струкуленко А. С.** Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Струкуленко Анастасія Степанівна. – Д., 2011.
20. **Струкуленко А. С.** Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету / А. С. Струкуленко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 226–235.
21. **Чередниченко Н. Н.** Скифские курганы у с. Владимировка / Н. Н. Чередниченко, Я. И. Болдин // Курганы юга Днепропетровщины. – К., 1977. – С. 125–150.

Надійшла до редколегії 30.01.2015

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ
ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ, ЗАХИЩЕНИХ У
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2013 Р.**

Проаналізовано тематику й зміст наукових проблем, висвітлених у докторських і кандидатських дисертаціях, поданих на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: історія, вчена рада, дисертація, дослідження, доктор наук, кандидат наук, наукова новизна, офіційні опоненти, джерела, історіографія.

Бойко О. В. Аннотированный обзор докторских и кандидатских диссертаций по историческим специальностям, защищенных в Днепропетровском национальном университете имени Олеся Гончара в 2013 г.

Проанализирована тематика и содержание научных проблем, освещенных в докторских и кандидатских диссертациях, представленных на соискание научной степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: история, ученый совет, диссертация, исследование, доктор наук, кандидат наук, научная новизна, официальные оппоненты, источники, историография.

Boyko O. V. The annotative review of researches for applicants of the Doctor and the Candidate of the history specialties which were defended in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2013.

A subject and maintenance of dissertations for the degree of Doctor and the Candidate of historical sciences which were defended in the specialized scientific advice D08.051.14 in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2013 is considered. Only for a year 6 dissertations for the degree of Doctor (specialty 07.00.01 – «History of Ukraine» – 5 works; 07.00.02 – «World history» – 1 work) and 16 dissertations for the degree of the Candidate (specialty 07.00.01 – «History of Ukraine» – 10 works, 07.00.02 – «world history» – 4 works, 07.00.06 – «Historiography, a source study and special historical disciplines» – 2 works) were defended. All dissertations were ratified by the Department of education and science of Ukraine.

It is given the following information on every research work: theme, specialty, place (department) of work implementation, date of defense of dissertation, scientific consultant (for doctoral thesis) or leader (for candidate's thesis), his scientific degree and rank, place of work, data about official opponents. Considerable attention is spared to the compressed review of the personal achievements of authors especially to scientific novelty of their researches.

Keywords: history, Scientific Advice, thesis, research, Doctor of sciences, Candidate of sciences, scientific novelty, official opponents, sources, historiography.

На підставі постанови президії ВАК України № 2–06/8 від 22. 12. 2010 р. та наказу № 995 від 28. 12.2010 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було створено спеціалізовану вчену раду Д 08.051.14 із правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора/кандидата наук за спеціальностями: 07.00.01 – «Історія України»; 07.00.02 – «Всесвітня історія»; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни».

У 2013 р. на засіданнях спеціалізованої вченої ради захищено 6 докторських дисертацій (за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» – 5; 07.00.02 – «Всес-

вітня історія» – 1) і 16 кандидатських (за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» – 10; 07.00.02 – «Всесвітня історія» – 4; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» – 2). Серед захищених 2 докторських і 10 кандидатських дослідницьких праць виконано в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара; інші – в Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ), ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ), ДВНЗ «Запорізький національний університет», Дніпро-дзержинському державному технічному університеті, Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова, Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського. Усі дисертації написані державною мовою.

Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою вченою радою

Докторські дисертації

Діанова Наталія Миколаївна – «Науково-просвітницька діяльність вищого православного духовенства Південної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Бачинська Олена Анатоліївна, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, професор кафедри історії України. Дисертацію захищено 29 травня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Лиман Ігор Ігорович, Бердянський державний педагогічний університет, завідувач кафедри історії України; доктор історичних наук, професор Михайлуца Микола Іванович, Одеський національний морський університет, завідувач кафедри українознавства та іноземних мов; доктор історичних наук, професор Непомнящий Андрій Анатолійович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського.

У дисертації вперше комплексно проаналізовано науково-просвітницьку діяльність вищого православного духовенства (архієреїв, архімандритів, ігуменів, протоієреїв) Південної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.; досліджено основні напрями співпраці південноукраїнського духовенства з науковими товариствами й установами; визначено місце служителів церкви в навчально-виховному процесі світських навчальних закладів; виявлено особливості проповідницької діяльності архієреїв Херсонсько-Таврійської єпархії й охарактеризовано їхню духовну спадщину; розглянуто діяльність вищого духовенства і світських осіб у Рішельєвському ліцеї (Новоросійському університеті). Поглиблено знання щодо ролі вищого духовенства у пошуках, вивченні й збереженні пам'яток старовини, реконструкції храмів, розвитку мережі духовних навчальних закладів; з'ясовано специфіку місіонерської діяльності ієрархів на півдні України.

За темою дисертації опубліковано дві індивідуальні монографії, колективний бібліографічний покажчик та 37 статей, з них 22 – у фахових виданнях України.

Гула Руслан Володимирович – «Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Якунін Віктор Кузьмич, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, профе-

сор кафедри української історії та етнополітики. Дисертацію захищено 12 червня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Добров Петро Васильович, Донецький національний університет, декан історичного факультету; доктор історичних наук, професор Удод Олександр Андрійович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу української історіографії; доктор історичних наук, професор Чайковський Анатолій Степанович, Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії, заступник директора.

У дисертації проаналізовано діалектичний зв'язок монархічної патріотичної ідеології зі складовими радянського патріотизму на новій світоглядній основі – пролетарському інтернаціоналізмі; досліджено процес патріотичного виховання в РСЧА, формування феномена радянського патріотизму в індивідуальній та колективній свідомості військовослужбовців; визначено роль патріотичного чинника у проведенні заходів евакуації та реевакуації населення й підприємств УРСР; з'ясовано вплив духовно-релігійного чинника на формування патріотизму людей в роки війни; простежено процес консолідації народу на основі трансформації патріотичної ідеології в залежності від пріоритетів військово-стратегічних завдань.

За результатами дослідження опубліковано індивідуальну монографію, 27 статей у фахових наукових виданнях і сім матеріалів конференцій.

Колесников Костянтин Миколайович – «Митні відносини в Північному Причорномор'ї античної доби: проблеми інтерпретації» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України, професор кафедри державної служби та митної справи. Дисертацію захищено 16 жовтня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Могаричов Юрій Миронович, Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти і науки АРК, професор кафедри економіки та управління освітою; доктор історичних наук, професор Сергєєв Іван Павлович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків; доктор історичних наук, доцент Шепко Лариса Георгіївна, Донецький національний університет, професор кафедри всесвітньої історії.

У роботі вперше розглянуто проксемічну діяльність північночорноморських полісів і Боспору; визначено вплив митного чинника на інтеграцію північнопонтійських громад до Римської імперії; доведено існування зв'язку між відповідними зовнішньополітичними статусами Тіри, Херсонеса, Боспору та наявністю митно-податкових привілеїв на міждержавному рівні – ателії (безмитності) та імунітету; визначено ступінь ймовірності застосування античними державами Причорномор'я засобів митно-тарифного регулювання; проаналізовано напрями співробітництва полісів і Боспору з великими іноземними торгівцями.

Основні положення дисертації викладено в одній індивідуальній і двох колективних монографіях, 46 наукових статтях, із яких 26 – у фахових виданнях України.

Архірейський Дмитро Володимирович – «Радянська митна справа в Україні у 1919–1939 роках» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

(м. Дніпропетровськ). Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України, професор кафедри державної служби та митної справи. Дисертацію захищено 30 жовтня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Волосник Юрій Петрович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історії Росії; доктор історичних наук, професор Кульчицький Станіслав Владиславович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст.; доктор історичних наук, доцент Латишева Олена Володимирівна, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, професор кафедри історії України.

У дисертації розглянуто державно-правові засади радянської митної справи, організаційні особливості структурного розвитку митної системи на території УСРР–УРСР міжвоєнного періоду; визначено роль державної монополії зовнішньої торгівлі у формуванні радянської митної справи, вплив зовнішньоторговельної політики держави на практичну діяльність митної служби; з'ясовано особливості кадрової роботи митних установ; висвітлено український сегмент радянської зовнішньої торгівлі; розкрито основні тенденції тогочасної державно-митної служби; досліджено внесок українських митників у державну боротьбу з контрабандою, а також методи та форми антиконтрабандної діяльності митних установ.

Основні положення дисертаційної роботи викладено в одній авторській і двох колективних монографіях, 46 статтях, із них 24 – у фахових виданнях України.

Коник Олександр Олександрович – «Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, декан історичного факультету, професор кафедри історії України. Дисертацію захищено 20 листопада 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Верстюк Владислав Федорович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.); доктор історичних наук, професор Мордвінцев В'ячеслав Михайлович, Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, завідувач кафедри історії Росії; доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, ДВНЗ «Запорізький національний університет», завідувач кафедри новітньої історії України.

У дисертації висвітлено думську практику депутатів від українських губерній, яка позначилася на еволюції історико-культурних орієнтирів та політичних позицій соціально активної частини населення українських губерній; визначено участь депутатів від губерній Наддніпрянської України в адаптуванні західноєвропейських аналогів політичних інституцій, поведінки та культурних зразків до умов російської дійсності; з'ясовано, що обраний у наддніпрянських губерніях депутатський корпус був органічною частиною загальноімперської представницької інституції, але водночас уособлював щойно сформовану елітну соціо професійну групу на місцях; встановлено, що виборча боротьба та реалії думської роботи сприяли поширенню і зміцненню українського національного і громадянського самоусвідомлення.

За темою дисертації опубліковано одну індивідуальну і одну колективну монографії, 26 статей у фахових наукових збірниках, із них 5 – у міжнародних наукових виданнях.

Ішин Андрій В'ячеславович – «Діяльність державних установ у Криму в роки революції та Громадянської війни (1917–1922 роки)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі російської історії Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Філімонов Сергій Борисович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, завідувач кафедри російської історії. Дисертацію захищено 11 грудня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Буравченков Анатолій Олександрович, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, професор кафедри історії України та політології; доктор історичних наук, професор Завальнюк Олександр Михайлович, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, професор кафедри історії України; доктор історичних наук, професор Наумов Сергій Олександрович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історії України.

У дисертації вперше на основі інституційного підходу комплексно досліджено діяльність державних установ у Криму в 1917–1922 рр.; узагальнено й систематизовано управлінський і політичний досвід у різних сферах діяльності урядовими установами Криму декількох політичних режимів; уведено до наукового обігу та обґрунтовано терміни «інституціональний підхід» та «фрагментація влади»; проаналізовано вплив даного історичного явища на розвиток деструкції та відцентрових тенденцій. Розширено уявлення про організаційну, кадрову, господарську, фінансову, агітаційно-пропагандистську, культурно-освітню політику кримських органів влади семи політичних режимів.

За темою дослідження опубліковано індивідуальну і колективну монографії, навчально-методичний посібник, 44 наукові публікації, з них 22 статті – у фахових українських і вісім – у зарубіжних періодичних виданнях.

Кандидатські дисертації

Мішуста Анастасія Олександрівна – «Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українських жінок-емігранток у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, проректор, завідувач кафедри російської історії. Дисертацію захищено 30 січня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Стяжкіна Олена Вікторівна, Донецький національний університет, професор кафедри історії слов'ян; кандидат історичних наук, доцент Вагіна Олена Миколаївна, ДВНЗ «Запорізький національний університет», доцент кафедри політології.

У дисертації розкрито основні напрями діяльності жіночих об'єднань в українській громаді Чехословацької республіки; з'ясовано участь українського жіноцтва у створенні та функціонуванні перших притулків для дітей емігрантів; простежено шляхи співпраці українських жіночих організацій з іншими емігрант-

ськими організаціями; уточнено склад і підготовлено списки членів українських жіночих організацій.

За темою дисертації опубліковано сім наукових статей, з них п'ять – у фахових наукових виданнях.

Крижко Євген Володимирович – «Політика Пакистану щодо держав Центральної Азії (1991–2008 рр.)» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Юрченко Сергій Васильович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, завідувач кафедри політичних наук і міжнародних відносин. Дисертацію захищено 30 січня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Кудряченко Андрій Іванович, Державна установа «Інститут всесвітньої історії» НАН України, директор; кандидат історичних наук, доцент Толстов Сергій Валеріанович, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, завідувач відділу трансатлантичних досліджень.

У дисертації розглянуто історію формування центральноазіатської зовнішньої політики Пакистану в 1991–1999 рр. і наступне коректування державного зовнішньополітичного курсу в 1999–2008 рр. Поглиблено знання щодо взаємодії інтересів основних зовнішньополітичних «гравців» у Центральній Азії й Пакистані, ролі ісламського фактора в зовнішній політиці Пакистану; розробки державами регіону спільних заходів боротьби з ісламським екстремізмом, наркоторгівлею і поширенням ядерної зброї.

Основні положення й висновки роботи відображені в семи публікаціях, шість із яких – у фахових наукових виданнях України.

Усенко Павло Сергійович – «Становлення музеологічної дисципліни: історико-історіографічний аспект (від пізнього відродження до кінця ХХ ст.)» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства. Дисертацію захищено 6 березня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Шаповалов Георгій Іванович, Запорізький обласний краєзнавчий музей, директор; кандидат історичних наук, професор Куделко Сергій Михайлович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології.

У роботі розглянуто ідейний та суспільно-політичний контексти розвитку музею як соціокультурної інституції у ХІХ ст. і процес формування загальної парадигми науки про музей та музейне знання у ХХ ст.; проаналізовано твори видатних діячів музейної справи, природознавства, філософії та історії науки; створено інформаційну основу вивчення становлення і розвитку музеологічної дисципліни, виділено етапи формування та окреслено її змістовне наповнення.

За темою дисертації опубліковано п'ять статей у наукових фахових виданнях.

Замура Олена Юрївна – «Смертність сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії в середині ХVІІІ ст. (на прикладі сіл Баришівської,

Басанської та Бориспільської протопопій)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Волошин Юрій Володимирович, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, професор кафедри історії України. Дисертацію захищено 6 березня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Горобець Віктор Миколайович, Інститут історії України НАН України, завідувач сектора соціальної історії; кандидат історичних наук Маслійчук Володимир Леонтіївич, доцент кафедри історії Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету.

У дисертаційній роботі встановлено показники вікового типу структури населення, смертності та очікуваної тривалості життя мешканців досліджених сіл; з'ясовано вплив показників смертності на природний приріст сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії середини XVIII ст.; проаналізовано інтервали між демографічними кризами в українському ранньомодерному сільському соціумі та їхній вплив на представників різних вікових груп; реконструйовано комплекс вимог, які в середині XVIII ст. визначали умови проведення церковного жалобного церемоніалу.

Основні положення та результати дослідження викладено у дев'яти публікаціях, із них п'яти – у наукових фахових виданнях.

Москальов Денис В'ячеславович – «Антикварний рух» на Лівобережній Україні у другій половині XVIII – середині XIX ст.» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ). Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії. Дисертацію захищено 10 квітня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Волошин Юрій Володимирович, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, професор кафедри історії України; кандидат історичних наук, доцент Воронов Віктор Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства.

У дисертації «антикварний рух» на Лівобережній Україні представлено як цілісний оригінальний феномен суспільно-культурного життя другої половини XVIII – середини XIX ст. Висвітлено основні концепції генезису українського «антикварного руху», його форми, напрями, фактори і результати; встановлено особливості інтелектуальної творчості українських «антикваріїв»; з'ясовано особливості використання «антикварних» колекцій в історичних студіях другої половини XVIII – середини XIX ст. та їх культурно-історичну роль; визначено специфіку та шляхи формування й комплектування приватних джерельних зібрань.

Основні положення дисертації викладені в авторській монографії, а також у семи публікаціях, шість із яких – у фахових виданнях.

Гриженко Лілія Володимирівна – «Міське населення Катеринославської губернії та його повсякденне життя наприкінці XIX – початку XX ст.» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Шляхов Олексій Борисович, Дні-

пропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри української історії та етнополітики. Дисертацію захищено 10 квітня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Галина Федорівна, ДВНЗ «Запорізький національний університет», професор кафедри історії України; кандидат історичних наук Буланова Наталія Миколаївна, Музей історії м. Дніпродзержинськ, директор.

У дисертації проаналізовано процес формування міського населення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. та динаміку змін його кількісного складу; визначено життєвий рівень городян регіону та їх соціокультурне середовище; розкрито прояви девіантної поведінки серед міського населення Катеринославщини; складено соціокультурний портрет основних груп міського населення. Поглиблено уявлення щодо статево-вікової, етнічної, конфесійної, станово-класової структури міського населення, особливості його шлюбно-сімейної організації, побуту та дозвілля.

Результати дослідження опубліковані у дев'яти статтях, із них сім – у фахових наукових виданнях України.

Антипенко Ганна Сергіївна – «Світогляд та діяльність О. Ф. Кістяківського» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, декан історичного факультету, професор кафедри історії України. Дисертацію захищено 24 квітня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Наумов Сергій Олександрович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історії України; кандидат історичних наук, доцент Товстоляк Надія Миколаївна, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет», доцент кафедри історії України.

У дисертації досліджено історичні умови й етапи формування поглядів О. Ф. Кістяківського; проаналізовано його родинні стосунки; досліджено творчий доробок та етапи наукової діяльності ученого, його внесок у розвиток вітчизняної науки; встановлено причини активності та спаду в його творчості; охарактеризовано діяльність О. Ф. Кістяківського в Петербурзькій та Київській громадах, розглянуто його особистісні стосунки з провідними діячами українського національного руху; розкрито роботу вченого на посаді гласного Київської міської думи та його діяльність на ниві доброчинності.

За темою роботи опубліковано 11 статей, з них сім – у фахових виданнях.

Якуніна Алла Олександрівна – «Діяльність монархічних партій Наддніпрянської України (1907 рік – перша половина 1914 року)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано в секції історії України кафедри соціології у Дніпродзержинському державному технічному університеті. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Ветров Радій Іванович, Дніпродзержинський державний технічний університет, професор секції історії України кафедри соціології. Дисертацію захищено 24 квітня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Сарнацький Олександр Петрович, Запорізький національний технічний університет, професор кафедри міжнародних економічних відносин; кандидат історичних наук, доцент Поляков Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся

Гончара, декан юридичного факультету, в. о. завідувача кафедри міжнародного права.

У дисертації розглянуто процес формування правового блоку партій; проаналізовано програми монархічних партій і діяльність відомих монархістів Наддніпрянської України щодо захисту ідеології самодержавства; переосмислено стереотипи щодо політичної діяльності правих, тактики боротьби, трансформації ідеології монархізму; виявлено причини невдач монархічних партій Наддніпрянської України в боротьбі за збереження царського самодержавства у 1907 – першій половині 1914 рр.

За темою дисертації опубліковано вісім статей, із них п'ять – у фахових виданнях України.

Леонova Олександра Володимирівна – «Історіографічний процес другої половини XIX – початку XX століття у регіональному вимірі (за матеріалами Слобідської та Південної України)» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства. Дисертацію захищено 15 травня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Стельмах Сергій Петрович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії Росії; доктор історичних наук, професор Савчук Варфоломій Степанович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри теоретичної фізики.

У дисертації простежено механізми та специфіку функціонування історичного знання в окремих регіонах другої половини XIX – початку XX ст.; представлено ускладнену структуру «виробництва» та «споживання» історичних знань; запропоновано модель дослідження історіографічного простору як інструмент вивчення і презентації регіональних історіографічних ареалів; апробовано концепт «історична культура»; виділено рівні та підрівні функціонування історичних знань: професійний, аматорський і повсякденний.

Основні положення та результати дослідження знайшли відображення у восьми публікаціях, із них шість – у фахових виданнях.

Шахрайчук Ігор Антонович – «Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії. Дисертацію захищено 15 травня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Добров Петро Васильович, Донецький національний університет, декан історичного факультету, завідувач кафедри історії України; кандидат історичних наук Шупак Ігор Якович, Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні», директор.

У дисертації на основі критерію організованості та насиченості антифашистської боротьби, а також з урахуванням завдань, мотивів, форм і методів протидії населення запропоновано нову структуру руху Опору на Дніпропетровщині.

ні; реконструйовано ставлення населення до окупаційного режиму, вироблення мешканцями Дніпропетровщини життєвих стратегій в екстремальних умовах; розширено уявлення про співвідношення активних і пасивних форм протидії нацистському режиму; виявлено кількісний та якісний склад партизанських загонів і груп у Дніпропетровській області в роки Великої Вітчизняної війни;

За темою дисертації опубліковано три монографії (у співавторстві), навчальний посібник, конспект лекцій, 10 статей, із них вісім у фахових виданнях.

Кадол Олександр Миколайович – «Антинімецька кампанія в Російській імперії 1914–1917 років: регіональний аспект» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – кандидат історичних наук, професор Бобилєва Світлана Йосипівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри всесвітньої історії, директор Центру українсько-німецьких історичних досліджень. Дисертацію захищено 26 червня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Фісанов Володимир Петрович, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри міжнародної інформації; кандидат історичних наук, доцент Шевчук Микола Андрійович, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, завідувач кафедри історії та світової політики.

У дисертації реконструйовано генезис «німецького питання» в політиці царської влади та суспільній думці кінця XIX ст. – 1917 р.; виявлено вплив суспільства та політикуму на формування германофобських настроїв у пресі, армії, тилу, в ідеології та соціально-економічних відносинах; проаналізовано роль правомонархічного табору в радикалізації «німецького питання»; доведено вплив міжнародного чинника на розгортання антинімецької кампанії в Росії у воєнний час; розроблено модель діяльності державно-політичних інституцій по «боротьбі з німецьким засиллям».

Автором опубліковано 16 наукових статей, з них вісім – у фахових виданнях України (із них дві у співавторстві), п'ять – у закордонних періодичних виданнях.

Коломоєць Олена Юрївна – «Вплив внутрішньопартійної боротьби в РКП(б) – ВКП(б) на процеси радянського державного будівництва у 1920–1927 роках» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, проректор, завідувач кафедри російської історії. Дисертацію захищено 26 червня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Фролов Микола Олександрович, ДВНЗ «Запорізький національний університет», ректор; доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України, професор кафедри державної служби та митної справи.

У дисертації встановлено роль теоретичних протиріч у політичних протистояннях всередині правлячої більшовицької партії; проаналізовано взаємовідносини всередині опозиції та її відносини з владною більшістю в партії; уточнено основні етапи внутрішньопартійної боротьби в РКП(б)–ВКП(б) у досліджуваній період; простежено зростання контролю Й. Сталіна та його оточення над партійним апаратом; встановлено, що застосування тактики дискредитації ідеологічних

суперників призвело до порушення механізму колективного прийняття рішень у керівництві РКП(б)–ВКП(б).

За темою роботи видано сім публікацій, із них п'ять – у фахових виданнях.

Поліщук Олександр Валентинович – «Особливості формування, функціонування та боротьби з контрабандою митних органів Криму в 1920-ті роки» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України, професор кафедри державної служби та митної справи. Дисертацію захищено 27 червня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, ДВНЗ «Запорізький національний університет», завідувач кафедри новітньої історії України; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кокін Сергій Анатолійович, Галузевий державний архів Служби безпеки України, заступник начальника.

У дисертації проаналізовано особливості господарського розвитку Кримської АРСР з точки зору її експортного потенціалу; охарактеризовано форми і зміст зовнішньої торгівлі на півострові в період реалізації та поступового згортання непу; розкрито концепцію радянської митної політики в 1920-ті рр., яка виражалася в якісному розвитку функцій митниці; розглянуто взаємодію центральної та республіканської влади і визначено неможливість здійснення самостійної митної політики Кримською АРСР.

За темою роботи опубліковано 10 праць, із них вісім – у фахових виданнях.

Лавренко Валерія Сергіївна – «Адаптація російської еміграції до суспільств європейських держав (1917–1939): соціокультурний аспект» – 07.00.02 – «Всесвітня історія». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Каковкіна Ольга Миколаївна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри всесвітньої історії. Дисертацію захищено 11 грудня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Срібняк Ігор Володимирович, Київський університет імені Бориса Грінченка, професор кафедри всесвітньої історії; кандидат історичних наук, доцент Руккас Андрій Олегович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент кафедри історії слов'ян.

У дисертації досліджено механізми соціокультурного пристосування емігрантів до суспільств країн-реципієнтів; з'ясовано вплив стереотипів щодо «престижних» та «непрестижних країн» на регіональний розподіл емігрантів; складено карту регіонального розселення російської еміграції на 1924 р.; запропоновано моделі інтеграції національних освітніх структур еміграції до систем освіти країн-реципієнтів; визначено вплив адаптаційних процесів на збереження і трансформацію військових та сімейних традицій росіян; розглянуто питання про образи «вождів» еміграції як її інтегративних чинників.

За темою роботи опубліковано 28 праць, із них вісім – у фахових виданнях.

Сеїтова Ельвіна Ізетівна – «Трудова міграція до Криму (1944–1976)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України та спеціальних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Непомнящий

Андрій Анатолійович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, професор кафедри історії України та спеціальних дисциплін. Дисертацію захищено 25 грудня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Даниленко Віктор Михайлович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття; кандидат історичних наук, доцент Гаврилов Володимир Миколайович, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, доцент кафедри історії та археології України.

У дисертації простежено історію повоєнного заселення Криму; виокремлено етапи трудової міграції населення та проаналізовано їх особливості; розглянуто специфіку господарсько-побутового влаштування новоселів; уточнено особливості життя кримського села в повоєнний період, чисельність населення півострова та систему пільг для переселенців у 1944–1976 рр.; поглиблено знання щодо демографічної політики в СРСР та історії селянства в Криму.

За темою дисертації видано індивідуальну монографію, 23 публікації, із них шість – у фахових виданнях України, дві – у зарубіжних періодичних виданнях.

Коротенко Дарія Валеріївна – «Загальна поліція Катеринославщини та її діяльність у другій половині XIX століття: кадри, структура, функції» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Коломосьць Юрій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри української історії та етнополітики. Дисертацію захищено 25 грудня 2013 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Сарнацький Олександр Петрович, Запорізький національний технічний університет, професор кафедри міжнародних економічних відносин; доктор історичних наук, доцент Морозов Олег Вікторович, Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ), професор кафедри теорії та історії держави та права.

У дисертації визначено місце і роль загальної поліції регіону в системі правоохоронних органів царської Росії в пореформений період; проведено порівняльно-історичне дослідження розвитку загальноросійської поліції в цілому та її підрозділів на Катеринославщині. Поглиблено уявлення щодо структурної перебудови поліції Катеринославської губернії протягом 1962–1900 рр., діяльності Катеринославської фабрично-заводської поліції, причин її успіхів та невдач, історію провінційних поліцейських установ українських губерній пореформеної доби.

Результати дослідження відображені у 10 публікаціях, з яких п'ять – у фахових виданнях України і дві – у закордонних періодичних виданнях.

Усі дисертації затверджені Міністерством освіти і науки України.

Надійшла до редколегії 22.02.2015

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонов-Овсієнко Антон Антонович, доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики і реклами Московського гуманітарного інституту імені К. Р. Дашкової (Російська Федерація).

Архирейський Дмитро Володимирович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бойко Олег Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Виноградов Геннадій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Воронов Віктор Іванович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Жиляєв Володимир Володимирович, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Клець Віктор Кирилович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Наталія Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпропетровськ).

Конча Сергій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кудрицька Тетяна Леонідівна, магістр історії, науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Малига Надія Миколаївна, магістр історії, аспірант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Малиновський Борис Володимирович, кандидат історичних наук, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Мінакова Катерина Василівна, магістр археології, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Немич Олена Василівна, магістр історії, аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Перетокін Андрій Геннадійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (м. Дніпропетровськ).

Рожик Наталія Степанівна, викладач історії України Дрогобицького музичного училища ім. В. Барвінського.

Світленко Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Святець Юрій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сеньків Михайло Васильович, доктор історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Сливенко Вячеслав Альбертович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Струкуленко Анастасія Степанівна, кандидат історичних наук, викладач Дніпропетровського коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Угач Артем Вікторович, магістр архівознавства, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чирук Святослав Володимирович, магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чорний Олександр Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Шляхов Олексій Борисович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Якімова Ірина Володимирівна, магістр археології, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

Світленко С. І. Олексій Борисович Шляхов: основні віхи творчої біографії (до 60-річчя від дня народження)	3
--	---

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

Виноградов Г. М. Термінологічний ескорт теоретико-методологічного поступу сучасної славістичної медієвістики	14
Святець Ю. А. Технологічні аспекти проектування електронної публікації комплексу актів Руської (Волинської) метрики (1569–1673)	25
Світленко С. І. Історіософське осягнення історії України у творчості М. О. Максимовича	38

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конча С. В. Питання про історичність князя Аскольда у контексті проблематики «початків Русі»	51
Жиляєв В. В. Місце спокою серед цінностей людини XV–XVI ст. (за матеріалами Великого князівства Литовського)	61
Чирук С. В. Смертність у лютеранській колонії Йозефсталь (XIX – початок XX ст.)	68
Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства	81
Архирейський Д. В. Олександр Клейн: німець у махновському русі	93
Сливенко В. А. Організація міліції та кримінального розшуку на Півдні України на початку 1920-х рр.	110
Рожик Н. С., Сеньків М. В. Західноукраїнське село: колективізація селянських господарств (1944–1952 рр.)	117
Малига Н. М. Діяльність добровольчих народних дружин Дніпропетровщини у запобіганні правопорушень наприкінці 50-х – в середині 60-х рр. XX ст. (на матеріалах Дніпропетровського радіозаводу)	126

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Чорний О. В. Генерал-майор Герасим Шостаков. Невідомий герой епохи Наполеонівських війн	131
--	-----

Антонов-Овсєнко А. А. Российская революция 1917 г.: еще раз о природе и проявлениях двоевластия	140
Малиновський Б. В. Питання про німецько-українську військову угоду на переговорах у Брест-Литовську (лютий 1918 р.).....	145
Клець В. К. Дослідження німецьких поселень Дніпропетровщини в період нацистської окупації	152
Немич О. В. Локальні конфлікти 1980-х рр. у Близькосхідному регіоні та інтереси «Групи семи»	160

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Воронов В. І. Д. І. Багалій versus / de О. М. Лазаревський: «поле дискусій» в українській історіографії доби класичного позитивізму.....	168
Перетокін А. Г. Історія формування та розвитку технічної журналістики Російської імперії у XIX – на початку XX ст.	179
Ковальова Н. А. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку XX ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства	187
Кудрицька Т. Л. До питання вивчення історії шведів СРСР: аналіз джерельного потенціалу	196
Угач А. В. Діяльність радянської контррозвідки на початкових етапах Другої світової війни в опублікованих офіційних джерелах (вересень 1939 – грудень 1941 р.).....	202

АРХЕОЛОГІЯ

Якімова І. В. Жінка-археолог – поява нової ідентичності	213
Мінакова К. В. Дерев'яний посуд із поховань зрубної культурно-історичної спільності	221
Струкуленко А. С. Пам'ятки доби раннього заліза у матеріалах новобудовних експедицій 70–90-х рр. XX ст. у Дніпропетровській області.....	230

*

Бойко О. В. Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олесь Гончара у 2013 р.	238
---	-----

*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	250
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

1. Приймаються роботи, написані українською та російською мовами, обсягом 0,5–1 авт. арк.
2. Рукопис повинен мати такі елементи:
 - текст статті;
 - дані про автора.
3. Текст статті складається з таких структурних елементів:
 - **УДК** (зліва від центру, нежирно, 12 шрифт);
 - **ініціали та прізвище автора** (по центру, жирно, 14 шрифт);
 - **установа, яку представляє автор** (по центру, курсивом, нежирно, 12 шрифт);
 - **назва статті** (по центру, великими літерами, жирно, 14 шрифт, інтервал 1);
 - **анотації: українською та російською мовами** (п. і. б. автора курсивом, жирно; назва статті жирно; текст анотації – два-три речення, за всією широтою, нежирно; все – 12 шрифт, інтервал 1); **розширена анотація англійською мовою** (п. і. б. автора курсивом, жирно; назва статті жирно; текст анотації – 11–17 речень загальним обсягом 900–1500 знаків із пробілами, за всією широтою, нежирно; все – 12 шрифт, інтервал 1);
 - **ключові слова українською, російською та англійською мовами** (під відповідними анотаціями, 4–5 термінів, нежирно, «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал 1);
 - **текст статті** (за всією широтою, шрифт Times New Roman 14 з інтервалом 1,5, абзац 1,25, текстовий редактор Microsoft Word, поля: ліве 30, праве 15, верхнє та нижнє 20); оформляється відповідно до державних стандартів, вказаних в р. 4 Бюлетня ВАК України № 9–10, 2011: ДСТУ 3008-95, ДСТУ 3582-97, ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006.
 - **бібліографічні посилання** («Бібліографічні посилання» – по центру, жирно, 14 шрифт; бібліографічні позиції – за всією широтою, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою; взірці оформлення літератури: **Богачевська-Хомяк М.** Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995; Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11, оп. 1, спр. 472; **Ковальова І. Ф.** А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165; Таможенный устав Союза ССР (Утвержден ЦИК СССР 12.12.1924 г.) [Електронний ресурс] // Lawmix. Актуальная правовая информация. – Режим доступу : http://www.lawmix.ru/docs_csr/7703).
4. **Посилання** внутрішньотекстові, у квадратних дужках (наприклад: [7, с. 11], [10, арк. 61 зв.]).
5. Після бібліографічних посилань слід зазначити (курсивом, нежирно, 12 шрифт) дату надходження статті до редакційної колегії, наприклад:
Надійшла до редколегії 01.03.2015
6. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail.
7. Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара здійснює підготовку в аспірантурі за спеціальностями:

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.01.01 «Математичний аналіз»
- 01.01.02 «Диференційні рівняння»
- 01.01.06 «Алгебра і теорія чисел»
- 01.02.04 «Механіка деформованого твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»
- 01.04.05 «Оптика, лазерна фізика»
- 01.04.07 «Фізика твердого тіла»
- 01.04.10 «Фізика напівпровідників та діелектриків»
- 01.05.01 «Теоретичні основи інформатики та кібернетики»
- 01.05.02 «Мат. моделювання та обчислювальні методи»
- 01.06.01 «Історія фізико-математичних наук»

02.00.00 – Хімічні науки

- 02.00.01 «Неорганічна хімія»
- 02.00.02 «Аналітична хімія»
- 02.00.03 «Органічна хімія»
- 02.00.05 «Електрохімія»

03.00.00 – Біологічні науки

- 03.00.01 «Радіобіологія»
- 03.00.02 «Біофізика»
- 03.00.04 «Біохімія»
- 03.00.07 «Мікробіологія»
- 03.00.12 «Фізіологія рослин»
- 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин»
- 03.00.16 «Екологія»

04.00.00 – Геолого-мінералогічні науки

- 04.00.06 «Гідрогеологія»
- 04.00.07 «Інженерна геологія»
- 04.00.09 «Палеонтологія і стратиграфія»

05.00.00 – Технічні науки

- 05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»
- 05.02.01 «Матеріалознавство»
- 05.02.08 «Технологія машинобудування»
- 05.02.09 «Динаміка та міцність машин»
- 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»
- 05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування ЛА»
- 05.13.03 «Системи та процеси керування»
- 05.13.06 «Інформаційні технології»

- 05.13.07 «Автоматизація технологічних процесів»

- 05.23.17 «Будівельна механіка»

07.00.00 – Історичні науки

- 07.00.01 «Історія України»
- 07.00.02 «Всесвітня історія»
- 07.00.04 «Археологія»
- 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»
- 07.00.07 «Історія науки і техніки»

08.00.00 – Економічні науки

- 08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»
- 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»
- 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»
- 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит»
- 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці»

09.00.00 – Філософські науки

- 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»
- 09.00.05 «Історія філософії»
- 09.00.09 «Філософія науки»

10.00.00 – Філологічні науки

- 10.01.01 «Українська література»
- 10.01.02 «Російська література»
- 10.01.04 «Література зарубіжних країн»
- 10.01.05 «Порівняльне літературознавство»
- 10.02.01 «Українська мова»
- 10.02.02 «Російська мова»
- 10.02.04 «Германські мови»

11.00.00 – Географічні науки

- 11.00.11 «Конструктивна географія»

12.00.00 – Юридичні науки

- 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»
- 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

13.00.00 – Педагогічні науки

- 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»

14.00.00 – Медичні науки

14.02.03 «Соціальна медицина»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»

21.00.00 – Національна безпека

21.03.03 «Геополітика»

21.06.01 «Екологічна безпека»

22.00.00 – Соціологічні науки

22.00.01 «Теорія та історія соціології»

22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології»

23.00.00 – Політичні науки

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

27.00.00 – Соціальні комунікації

27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій»

27.00.04 «Теорія та історія журналістики»

Аспірантура в університеті відкрита з 1939 року. Сьогодні аспіранти ДНУ ім. О. Гончара мають можливість здобути навчально-науковий ступінь PhD в одному з 78- ми університетів Європи, Америки й Азії, з якими наш університет має двосторонні угоди про академічну співпрацю. Зокрема, аспіранти ДНУ успішно захистили дисертації в Університеті Бордо-3 та Університеті прогресивної механіки м. Клермон-Ферран (Франція), Джексонському державному університеті (США) та інших. Нещодавно відкрито міждисциплінарну аспірантуру з Познанським державним економічним університетом (Польща). Протягом останніх років аспірантуру ДНУ успішно закінчили громадяни Бразилії, Буркіна-Фасо, Йорданії, Камеруну, Китаю, Конго, Швеції.

**Підготовка в докторантурі ДНУ імені Олеся Гончара здійснюється
за такими спеціальностями:**

01.00.00 – Фізико-математичні науки

01.02.04 «Механіка деформованого твердого тіла»

01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»

01.04.02 «Теоретична фізика»

01.04.03 «Радіофізика»

01.04.07 «Фізика твердого тіла»

02.00.00 – Хімічні науки

02.00.02 «Аналітична хімія»

02.00.03 «Органічна хімія»

03.00.00 – Біологічні науки

03.00.02 «Біофізика»

03.00.04 «Біохімія»

03.00.12 «Фізіологія рослин»

03.00.16 «Екологія»

05.00.00 – Технічні науки

05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»

05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»

05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування ЛА»

05.13.06 «Інформаційні технології»

07.00.00 – Історичні науки

07.00.01 «Історія України»

07.00.02 «Всесвітня історія»

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»

07.00.07 «Історія науки і техніки»

08.00.00 – Економічні науки

08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»

08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»

08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»

09.00.00 – Філософські науки

09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»

09.00.05 «Історія філософії»

10.00.00 – Філологічні науки

10.01.02 «Російська література»

10.01.04 «Література зарубіжних країн»

10.02.01 «Українська мова»

10.02.02 «Російська мова»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

23.00.00 – Політичні науки

21.03.03 «Геополітика»

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

Докладніше про аспірантуру і докторантуру ДНУ імені Олеся Гончара:

www.dnu.dp.ua/view/ndchigh

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Підписано до друку 25.05.2015. Формат 70×108/16 . Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,75. Тираж 100 пр. Зам. № 148.

ПП «ЛІРА ЛТД», вул. Погребняка, 25, м. Дніпропетровськ, 49010
Свідectво про внесення до Держреєстру ДК №188,
від 19.09.2000 р. Фактична адреса: вул. Наукова, 5.